

У2
Х85

Упорядкування, підготовка текстів,
вступна стаття та примітки
кандидата філологічних наук
Федора ПОГРЕБЕННИКА

Портрет художника
М. НЕСТЕРЕНКО

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

7 — 3 — 3

73 — 66

T. Louque

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ДНІПРО“

КИЇВ — 1986

ГНАТ

**ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ**

ХОТКЕВИЧ

ТОМ ПЕРШИЙ

В українській літературі початку ХХ століття постать Гната Хоткевича вельми цікава і самобутня. Прозаїк і драматург, критик і перекладач, композитор і дослідник мистецтва, Гнат Хоткевич майже сорок років самовіддано працював на ниві рідної культури. Митець широких творчих інтересів, він збагатив своєю творчістю духовну скарбницю нашого народу, залишив тривкий слід у розвитку його культури, а надто літератури, де його талант виявився найповніше.

Гнат Мартинович Хоткевич (літературний і сценічний псевдонім Гнат Галайда) народився 31 грудня 1877 року в Харкові. Батько його служив кухарем, мати довгі роки працювала в наймах у харківського купця М. Михайлова.

Перші враження дитинства в Хоткевича пов'язані з перебуванням в селі Дергачі, куди літом виїжджала на дачу сім'я Михайлова, а з нею й Хоткевичі. Тут майбутній письменник подружився з Опанасом Матюшенком, який пізніше став одним з організаторів повстання на броненосці «Потемкин», тут, уже будучи студентом, Хоткевич влаштував для селян українські вистави.

З 1890 по 1894 рік Г. Хоткевич навчався в Харківському реальному училищі. В цей період, звичайно, поза стінами училища, вперше познайомився з творами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, з п'єсами

М. Кропивницького, І. Тобілевича та інших українських письменників. Література і театр все більше приваблюють його. В юнака пробуджується потяг до творчості.

Закінчивши училище і успішно витримавши конкурсні іспити, Г. Хоткевич вступає до Харківського технологічного інституту. Вивчає точні науки, розробляє різні цікаві технічні проекти, а одночасно поглиблює свої знання з української літератури, російської та зарубіжної, з аматорським гуртком студентів ставить по селах Харківщини п'єси «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Бурлаку» І. Карпенка-Карого та інші вистави, вчиться грати на бандурі.

На кінець 90-х років припадає початок літературної і видавничої діяльності Хоткевича. 1897 року він опублікував у львівському журналі «Зоря» своє перше оповідання «Грузинка». Коли 1898 року починає виходити «Літературно-науковий вісник», письменник стає одним з активних його співробітників: тут появляються його оповідання, нариси, критичні статті. 1899 року під псевдонімом Гната Галайди у Харкові виходить окремою книжечкою оповідання Г. Хоткевича з киргизького життя «Добром усе переможеш».

Людина великої енергії, Г. Хоткевич поєднує письменницьку й культурну діяльність з громадсько-політичною. Проходячи студентську практику на Харківсько-Миколаївській залізниці, знайомиться з революційно настроєними робітниками. Коли в кінці 90-х років у промислових центрах України, особливо в Харкові, під впливом боротьби робітничого класу в Росії посилюється революційний рух, Хоткевич разом з передовою частиною студентства бере активну участь в майовках і політичних демонстраціях. Це привело до того, що 1899 року він був висланий з Харкова «без права вступу у вищий учбовий заклад протягом двох років».

«Проскрибованого» студента взяв у свій хор, що саме тоді гастролював по Україні, М. Лисенко. З виступів у цьому хорі й почав Г. Хоткевич свій шлях бандуриста-професіонала.

1900 року на клопотання інституту Г. Хоткевича було поновлено студентом, і він дістав змогу закінчити свою освіту. Того ж року влаштувався на роботу в технічний відділ служби тяги Харківсько-Миколаївської залізниці, на якій працював до початку революції 1905 року.

Будучи кваліфікованим інженером-технологом, автором декількох цікавих технічних проектів, Г. Хоткевич усе далі відходив від техніки і ближче ставав до культурно-громадського життя та літератури. 1899 року він організовує перший в історії кобзарства на Україні виступ кобзарів і лірників на XII археологічному з'їзді в Харкові. Г. Хоткевич розповів на цьому з'їзді про важку долю

носіїв народного мистецтва на Україні, про переслідування й при-
ниження, яких зазнавали з боку урядових властей кобзарі й банду-
ристи. Своім гострим виступом на захист української пісні і думи,
народного кобзарського мистецтва загалом Г. Хоткевич викликав
гнів і обурення з боку офіційних органів місцевої влади. Йому за-
бороняють організувати концерти кобзарів і лірників, читати лек-
ції про народне музичне мистецтво, роблять обшук на квартирі.

Незважаючи на це, Г. Хоткевич ще з більшим запалом віддаєть-
ся улюбленій справі: в харківському Товаристві грамотності засно-
вує видавничу українську комісію, створює перший на Україні те-
атральний робітничий гурток, що під його керівництвом виріс у
справжній театр. «Півтораєста душ самих робітників, бо єдиний
«тілігент» серед них був я. Років два грали ми в Народному домі,—
і то був гарний час»,— згадував пізніше письменник¹.

Протягом кількох років Харківський робітничий театр під ору-
дою Г. Хоткевича робив велику і благородну справу — ніс у най-
ширші маси робітництва твори Г. Квітки-Основ'яненка, Карпенка-
Карого, Т. Кропивницького та інших драматургів. 1902 року театр
поставив 19 спектаклів, 1903 — 16, 1904 — 17. В цьому велика заслуга
засновника і режисера театру Г. Хоткевича, який зумів з робітників
створити самобутній творчий колектив і скерував його на шлях
служіння рідному народові. Однак тогочасні політичні умови стали
на перешкоді дальшому розвитку цього театру. В середині
1905 року він перестав існувати.

На початку 900-х років Г. Хоткевич все більше уваги приділяє
літературній творчості. Виступає з новими творами в «Літературно-
науковому віснику» (варто назвати його рецензію на збірку віршів
поета-робітника А. Шабленка «Нова хатина»), в альманахах
«За красою», «Арго», «Багаття». 1902 року в Харкові виходить збірка
оповідань і медитацій «Поезія в прозі». Вона відбиває період
творчих шукань молодого новеліста, світогляд і творчий метод якого
ще остаточно не усталилися на той час. І в критичних статтях, і
в художніх творах, надрукованих у 1897—1900 роках, Г. Хоткевич
виступав як прихильник реалістичних принципів у мистецтві. В од-
ній із статей цього періоду він стверджував, що від літератури
вимагає насамперед «правди як життєвої, як побутової, так і есте-
тичної»². Але, шукаючи нових художніх засобів для відображення
явищ життя, Г. Хоткевич у деяких прозових творах (збірка «Поезія

¹ «Моя автобіографія», у вид.: Г н а т Х о т к е в и ч, Твори, т. I, Х., «Рух», 1928, стор. 21. (Далі цитати з цього джерела наводимо без посилань на нього).

² Г[нат] Г[алайда], Тарас Бульба, нова переробка М. П. Ста-
рицького, «Літературно-науковий вісник», 1900, т. X, стор. 45.

в прозі») на певний час відійшов від цих принципів. Він почав заглиблюватися в душевні переживання психічно неврівноважених натур (оповідання «Портрет»), відображати хворобливі марення жерців «чистого мистецтва», які над усе цінять «вічну» і «незмінну» красу. Письменник явно зробив крок у бік буржуазного декадансу, що на початку ХХ століття висушував живі соки багатьох літератур і вже почав пускати коріння і в українській літературі.

Г. Хоткевич переживає складний і болючий процес формування суспільно-політичних і літературно-естетичних поглядів. Вирішальне значення в цьому процесі мала революція 1905—1907 років. Вона внесла важливі зміни в його світогляд, допомогла письменникові знову знайти вірний шлях у житті і творчості. В громадсько-політичній і літературній діяльності він став активним борцем проти царизму, виступив на боці повсталого народу. Письменник бере активну участь у революційних подіях в Харкові і в Москві, разом з робітниками мужньо стоїть на барикадах Харкова в грудні 1905 року, коли тут вибухнуло збройне повстання. Робітники обирають його головою страйкового комітету, посилають у Москву для координації дій революційних сил Росії. Так Хоткевич опинився в центрі важливих суспільно-політичних подій, без вагання приєднався до тих революційних сил, які вела на бій проти самодержавства більшовицька партія.

Коли царським військам вдалося придушити збройний виступ харківського пролетаріату, Г. Хоткевич переходить на нелегальне становище, переховується у своїх друзів (деякий час живе, наприклад, у художника С. Васильківського), а десь у січні—лютому 1906 року емігрує в Галичину. Живе у Львові. Царська охрानка розшукувала письменника, щоб судити його, а він в цей час уже включився в боротьбу проти самодержавства за межами Російської імперії.

Протягом 1906—1910 років Г. Хоткевич пише багато оповідань, нарисів, декілька драматичних творів, у яких викриває суспільно-політичний устрій царської монархії, оспівує революційну боротьбу народу проти царського самодержавства. Це драма «Лихоліття» (1906), драматичні малюнки «Вони» (1909), «На залізниці» (1910) та інші твори.

Перебуваючи в Галичині як політичний емігрант, Г. Хоткевич багато корисного зробив тут для розвитку української культури і літератури. Всю Галичину і Буковину об'їхав він, чаруючи всіх своїм співом і грою на бандурі. С. Людкевич, молодий тоді композитор, писав про Г. Хоткевича, що він «підніс гру на бандурі до своєрідного артизму, зробив спосібною до більшого числа модуляцій та добув з неї чимало зовсім нових, незвісних ефектів і нюансів, про

які ніхто би й не думав... Вже тепер бандура в руках Хоткевича є незрівнянна до акомпанементу народних пісень»¹. Широка популяризація українських дум і народних пісень, ознайомлення західно-українських братів з кобзарським мистецтвом було безперечною заслугою Г. Хоткевича.

Письменника привабив до себе поетичний куточок Галичини — Гуцульщина — край вічнозелених смерек, сонячних полонин, вільнолюбних верховинців. Тут, у гірському селі Криворівня, що стало малими українськими Афінами, оскільки в ньому майже кожного літа жили й працювали І. Франко, В. Гнатюк, М. Коцюбинський, А. Крушельницький та багато інших письменників і культурних діячів, Г. Хоткевич поселився у простій селянській хаті.

Зачарований гуцульським краєм, закоханий в його людей і природу, письменник вивчав життя народу, його побут і звичаї, мову, багатий і самобутній світ фольклору. Тут, на Гуцульщині, народилася ідея створити цикл художніх творів з життя українців Карпат. Якщо в перші роки еміграції Г. Хоткевич пише переважно про революційні події в Росії, то згодом, перебуваючи на Гуцульщині, він швидко і досконало оволодіває новим для нього життєвим матеріалом, прагне збагатити українську літературу гуцульськими мотивами, які до нього розвивали у своїй творчості Ю. Федькович, Марко Черемшина і Ольга Кобилянська. Так виникають лірико-романтична повість «Камінна душа», п'єса «Довбуш», високопоетичні «Гірські акварелі», зароджується задум циклу оповідань «Гуцульські образки». В цих творах, може, найповніше виявився ліричний талант Г. Хоткевича як прозаїка, ці твори, особливо «Камінна душа» і «Гірські акварелі», стали вершиною творчості письменника, певним здобутком української літератури загалом.

Тут, на Гуцульщині, Г. Хоткевич 1909 року організував у селі Красноїля перший в цьому краї драматичний гурток. Згодом гурток розрісся у справжній театр (його назвали Гуцульським). Письменник був режисером театру, створив для нього відповідний репертуар (цикл фольклорно-етнографічних картин — «Гуцульський рік», «Непросте» та інші). Театр протягом 1909—1912 років об'їхав з виставами Галичину, гастролював у Чернівцях, Львові і навіть у Польщі.

Створення Гуцульського театру — яскрава сторінка не тільки в творчій біографії Г. Хоткевича, а й в культурному розвитку цього краю. Письменник глибоко відчував поетичну душу гуцулів, їх високу обдарованість, волелюбний характер. Ці риси народної душі він майстерно розкрив у художніх творах, їх утверджував і Гу-

¹ С. Людкевич, Відродження бандури, «Світ», 1906, № 7, стор. 109—110.

цувський театр, що разом з тим яскраво свідчив про культурну зрілість верховинців, спростовував безглузді вигадки про «дикість» і «некультурність» гуцулів. Справді, народний Гуцувський театр під керівництвом Г. Хоткевича та його помічника — емігранта з України — артиста О. Ремеза виконував велику культурну місію. Його запрошували на гастролі на Наддніпрянську Україну, в Чехію, але на перешкоді дальшому розвитку театру стала перша світова війна.

Перебування в Галичині, незважаючи на загалом несприятливі суспільно-політичні умови життя в цьому краї, на матеріальні труднощі, які постійно переслідували Г. Хоткевича, було періодом його дальшого творчого зростання. Цьому сприяли численні зустрічі й контакти письменника з такими визначними діячами української культури, як І. Франко, О. Кобилянська, В. Стефаник, В. Гнатюк, С. Людкевич, Й. Стадник, Д. Січинський, та багатьма іншими. З особливою любов'ю і пошаною ставився Г. Хоткевич до І. Франка — дарував йому свої книги, листувався з ним, виступав із статтями про нього в пресі.

«Про Галичину й галичан zostались в мене найкращі спомини, я полюбив і цей край, і тих людей»,— згадував пізніше письменник в автобіографії.

Але емігрантське життя, навіть серед друзів, було важким. Г. Хоткевича тягнуло у рідні краї, до родини. 1912 року він вирішив повернутися до Харкова, хоч його, як політичного емігранта, все могло чекати в царській Росії. Справді, тут його одразу заарештували, посадили в тюрму — спочатку в Києві, а потім перевели в Харків, де письменник сидів у пересильній тюрмі разом з карними злочинцями. Наприкінці 1912 року Г. Хоткевича звільнили з тюрми. Він знову включається в літературне й культурне життя, виступає з лекціями і концертами, з лютого 1913 року стає редактором літературного журналу «Вісник культури і життя». Продовжує працювати над художніми творами (повість «Берестечко», «Гірські акварелі» тощо). Одночасно веде велику громадсько-культурну роботу: відновлює діяльність робітничого театру в Харкові, з Галичини перевозить групу народних майстрів-різьб'ярів, влаштовує з ними театральні вечори, відкриває в Харкові майстерню гуцульських виробів; розробляє програму етнографічних концертів усіх народів тодішньої Росії тощо. Але свої заміри йому вдалося здійснити лише частково.

Перша світова війна перервала творчу працю письменника. Як політично неблагонадійного, Г. Хоткевича за розпорядженням департаменту поліції в березні 1915 року було вислано в адміністративному порядку за межі України. Він виїхав до Білгорода в Кур-

ську губернію. Врешті йому й тут забороняють жити. Тоді письменник оселився у Воронежі, але недремні царські власті і тут не дають йому спокою.

В Харків Г. Хоткевич повернувся лише після повалення царизму. І знову громадсько-культурна і літературна праця. Та письменник не зразу зумів вірно зорієнтуватися в тій складній суспільно-політичній обстановці, свідком якої він був. Це зумовило появу кількох статей, в яких Г. Хоткевич виявив нерозуміння тієї боротьби, що її вела більшовицька партія, революційні сили народу з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією.

З ідейних хитань вивела Г. Хоткевича (як і інших діячів української культури, які прагнули чесно служити своєму народові) перемога радянської влади на Україні, утвердження ленінської національної політики, успіхи в будівництві соціалізму. Починаючи з 1920 року, Г. Хоткевич бере активну участь у створенні нової, української радянської культури. Він виступає з лекціями про народні пісні, про кобзарів та бандуристів, багато зусиль докладає до організації капели бандуристів, пише музичні твори (репертуар для бандури, романси та хори на слова Шевченка, Федьковича, Франка, Лесі Українки, Щоголева, Тичини, «Гуцульську сюїту», хорову поему «Гайдамаки» та багато інших).

З 1921 по 1928 рік викладає українську літературу в Харківському зооветтехнікумі, пізніше веде клас бандури в Харківському музично-драматичному інституті. Багато часу віддає літературній і науковій праці: перекладає всесвітньовідому драму староіндійського поета Калідаси «Шакунтала», твори Шекспіра, Мольєра, Шіллера, Гюго, пише дослідження і розвідки «Народний і середньовічний театр в Галичині» (1924), «Театр 1848 р.» (1932), ґрунтовне дослідження «Музичні інструменти українського народу» (1930), випускає першу частину «Підручника гри на бандурі» (1930) тощо.

Основною ланкою в справді велетенській і надзвичайно різноманітній діяльності Г. Хоткевича в цей час є художня творчість. Він пише і видає драми «О полку Ігоревім» (1926), «Село в 1905 році» (1929), тетралогію «Богдан Хмельницький» (1929), виступає з циклом «Гірські акварелі» (друкувалися 1923 року в «Червоному шляху»). На початку 30-х років закінчує велику повість «Довбуш», після чого працює над капітальним художнім полотном (тетралогією) про Шевченка, твором, який мав стати своєрідним пам'ятником великому Кобзареві.

Г. Хоткевич у цей час виявляє виняткову творчу енергію в різних галузях літератури й мистецтва. Він стає одним з активних творців нової, соціалістичної змістом і національної формою, української радянської культури. Своєю самовіданою працею письмен-

ник заслужив пошану народу. Про це свідчить, між іншим, відзначення 25-ліття творчості Г. Хоткевича 1922 року. Слухачі педагогічних курсів м. Харкова привітали письменника від імені української радянської молоді такими словами: «У важкі часи царату, в часи національно-соціального поневолення Ви своїм живим та друкованим словом будили у несміливих відвагу боротися за кращі дні визволення... Ви були видатним робітником, що віддав свої сили та знання рідному народові»¹. З нагоди цієї дати вийшла новим виданням повість «Камінна душа». Згодом, у 1929—1931 роках, видавництво «Рух» випустило збірку вибраних творів письменника у восьми томах.

З великою пошаною про Г. Хоткевича як письменника у цей час висловлювався О. Білецький. «Ваша творчість була б помітною в будь-якій літературі, і, незалежно від моїх українських симпатій, я не міг би не оцінити поетичної сили «Богдана Хмельницького», широти і глибини зображення в повісті про Шевченка, проблемності і гостроти ситуацій в тих драмах, які я читав колись в рукописах і які до цих пір пам'ятаю»,— пише він 1937 року у листі до Г. Хоткевича².

Однак в лютому 1938 року праця Г. Хоткевича була перервана. Багато творчих задумів залишилося незавершеними, в тому числі й тетралогія про Шевченка.

Помер Г. Хоткевич 8 жовтня 1938 року.

У наш час відновлено добре ім'я письменника, а його твори повернуто народові, для якого він чесно працював усе своє життя.

Літературна спадщина Г. Хоткевича досить значна обсягом, різноманітна тематикою. Однак в дореволюційний час побачила світ лише незначна частина того, що створив письменник. В умовах царської Росії, яка проводила політику соціального і національного поневолення українського народу, придушувала розвиток демократичної культури й літератури, письменник не мав змоги на повну силу розкрити свій талент, не міг порушувати найгостріші злободенні суспільно-політичні проблеми свого часу. Царська цензура переслідувала твори демократичних письменників, в тому числі й Г. Хоткевича. Тому-то, щоб мати змогу розмовляти з народними масами рідною для них мовою, письменник видає різні популярні збірники і книжечки різних авторів, виступає з популяризатор-

¹ ЦДІА УРСР у Львові, фонд 688, опис I, справа 287, в'язка 19.

² Там же, справа 305, арк. 28.

ськими статтями й оповіданнями — «Добром усе переможеш» (1899), «Про сиріт» (1903) та ін. Ці твори і видання в тих умовах мали, безперечно, позитивне культурно-освітнє значення, але вони належать не стільки до художньої, як до популярної, за терміном Хоткевича, народної літератури.

Крім цього, серед спадщини Г. Хоткевича є твори, що стоять на межі між художньою літературою і публіцистикою. В гострій публіцистичній формі нарис («Маленькі образки великої справи»), памфлета, драматичного діалога письменник прагнув відгукуватися на злободенні питання дореволюційної дійсності. Однак подекуди ця публіцистичність, декларативність ішли на шкоду художності.

Зрештою, багато творів Г. Хоткевич в силу різних обставин не зумів завершити. Деякі оповідання, нариси, а то й повісті (як, наприклад, «Берестечко») до нас дійшли не повністю, в уривках.

Та, безперечно, значна частина прозової, літературно-критичної та фольклорно-етнографічної спадщини Г. Хоткевича має художню, ідейно-пізнавальну та наукову вартість, заслуговує на глибоке вивчення і широку популяризацію.

В історію української демократичної літератури Г. Хоткевич увійшов насамперед як автор новел і нарисів, оповідань і повістей з народного життя, як автор героїко-революційної драми «Лихоліття», повісті «Камінна душа», збірки «Гірські акварелі». Однак шлях письменника в літературу не був прямим. Процес формування його світогляду, творчої манери, особливо в ранній період творчості, був складним і суперечливим, що не могло не відбитися на його творах.

Літературний шлях Г. Хоткевич розпочав у другій половині 90-х років. У ранніх оповіданнях «Грузинка» (1897), «Блудний син» (1898), «Різдвяний вечір» (1899), «Як тітка Майстриха глечика скидала» (1900), в циклі «Життєві аналогії» (1897—1901) письменник іде у фарватері класичних традицій української літератури. Основна тематика його творів цього періоду — показ важкого життя селянина-трудівника, викриття паразитизму й розбещеності панівних класів. Ранні твори Г. Хоткевича написані в реалістично-побутовій манері. Та художній рівень їх неоднаковий. Поряд з слабкими, композиційно рихлими оповіданнями, серед цих творів є й такі, в яких письменник, за висловом І. Франка, «піднімається на висоту справжнього таланту»¹.

До кращих оповідань, написаних в кінці 90-х років, належать «Різдвяний вечір», «Блудний син», «З давнини» та інші твори. Пер-

¹ І в а н Ф р а н к о, З останніх десятиліть ХІХ в., «Літературно-науковий вісник», 1901, т. ІХ, стор. 118.

ше з них за тематикою і за манерою розповіді нагадує антикріпосницькі оповідання Марка Вовчка. Письменник засуджує звироднілість і аморальність кріпосників, для яких нема нічого святого, які з нелюдським цинізмом можуть знущатися над людиною. Тут жорстокість має класове коріння (хоч письменник на цьому й не наголошує). В другій частині оповідання йде розповідь про іншу жорстокість — породжену соціальними умовами. Нужда доводить селянина до того, що він взимку залишив серед безлюдного поля своїх маленьких дітей. Подібний мотив ліг в основу повіли В. Стефаніка «Новина». Але в творі В. Стефаніка гостріше виступають соціальні моменти, глибше розкривається внутрішній світ доведеного до відчаю селянина, який топить свою дочку.

В оповіданні «З давнини» Г. Хоткевич розповідає про те, як царські можновладці колонізували колись вільні козацькі степи, яку тяжку заводили на них неволю. В центрі твору — доля бідного парубка Василя і його коханої Марусі. Захищаючи свою і Марусину людську гідність, Василь вбиває розпусника пана і втікає разом з нареченою світ за очі. З оповідання, наче живі, постають моторошні картини з часів кріпацтва на Україні.

Інші, морально-етичні, проблеми письменник порушує в оповіданні «Блудний син». Тут говориться про обов'язок людини перед людиною, засуджується нікчемність міщанського животіння, моральна розбещеність. У творі протиставлено два образи, які є носіями протилежних поглядів на життя, — бідного студента Річенка і розбещеної жінки Віри Павлівни. Душа Річенка відкрита усьому прекрасному в житті, він прагне відвернути Віру Павлівну від тієї мізерії, що її оточує, пробудити в ній почуття людської гідності, віри в людину. Переконавшись, що йому не вдасться перевиховати Віру, зрозумівши до кінця всю убогість її внутрішнього світу, Річенко пориває з нею, повертається до своєї дружини Люби. Її образ — це контраст до образу Віри. Люба всім пожертвувала задля людини, яку щиро любить. Доброта і благородність її серця допомагають Річенкові обрати вірний шлях у житті, повернутися назад до родинного вогнища.

Картини з народного життя в оповіданні «Дід Андрій» подані у формі розповіді старого діда-лісника. Письменник виявив тут глибоке знання психології селянина, селянського побуту. Образ лісника виписаний докладно, колоритно. Особливо запам'ятовується мова оповідання — така природна і соковита. Розповідь ведеться легко, невимушено, дотепно.

Саме цим приваблює і гумореска «Як тітка Майстриха глечика скидала». Г. Хоткевич, як свідчать ці та інші його твори, був обдарований талантом гумориста.

Окремі місце в творчості раннього Хоткевича займають «Життєві аналогії». Під цією назвою об'єднано дев'ять оповідань. Деякі з них друкувалися 1903—1908 років в українських альманахах. Весь цикл був надрукований лише 1928 року у другому томі творів письменника під згаданою вище назвою. Кожне з оповідань складається з двох частин — спочатку йде коротка розповідь про якесь цікаве явище з життя тваринного світу, а далі проводиться відповідна життєва аналогія. Такий композиційний засіб допомагає авторові чіткіше підкреслити основну думку твору, надає йому сильнішого емоційного звучання. Так, наприклад, на початку одного оповідання Г. Хоткевич малює картину відльоту птаства у теллі краї. Тільки одна пташка не може летіти — сидить на гнізді, вигріває яєчка. Не могла кинути їх напризволяще. Так само не змогла залишити напризволяще хворих селян і лікарка Катря, що приїхала відпочивати на село. Подруги її повернулися до міста, а Катря не змогла. Вона усвідомила, що повинна залишитися серед цих людей, служити тільки їм.

«Життєві аналогії» свідчать про творчі пошуки автора в галузі форми і змісту. Та не всі оповідання циклу в однаковій мірі вдалися письменників. Деякі з них неглибокі за змістом, пройняті песимізмом і зневірою. Цей закид особливо стосується дев'ятого оповідання, в якому Г. Хоткевич впадає в нездорове моралізаторство.

Відображаючи у ранній період своєї творчості картини народного життя, виявляючи свою приналежність до реалістичного напрямку в літературі, Г. Хоткевич на початку 900-х років дедалі більше цікавиться темами суто психологічними, трактуючи їх значною мірою в дусі декадентів. Він пише ряд оповідань і поезій в прозі, пройнятих містичними настроями, еротикою.

Слабкі риси світогляду і творчого методу Г. Хоткевича виразно виявились у збірці «Поезія в прозі». До неї ввійшли такі твори: «Портрет» (фантазія), «Поезія в прозі», «Версеусе Шорена» (етюд), «Осінь» (розділ з роману, що не існує), «Романс» (іронія), «Шлях альтруїзму». За своїми жанровими ознаками у збірці є лише два твори, що їх можна вважати поезіями в прозі, — етюд та «Романс». Інші твори — це оповідання. В «Портреті» розповідається про незвичайну історію: студент Ларіо, побачивши портрет померлої красуні, закохався в неї і разом з її божевільним батьком йде на кладовище і відкопує мерця. Неприродність ситуації, нагромодження різних жахів, містичний серпанок, яким окутано розповідь, — все це ставить «Портрет» у пряму залежність від творів письменників-декадентів. І. Нечуй-Левицький у статті «Українська декадентщина» слушно зауважив, що збірка Г. Хот-

кевича «Поезія в прозі» «одгонить фарбами, звичайними у декадентів»¹.

Цей закид письменникові І. Нечуй-Левицький робить на основі аналізу оповідання «Портрет», зазначаючи водночас, що в інших його творах зустрічаємо «гарні й поетичні картини, обписання краси людської»². Такі картини знайдемо в поезії в прозі «Романс», в оповіданні «Вегсеuse Ghorepa» та в інших творах. Є в них і така характерна риса Хоткевича-прозаїка, як глибокий ліризм, музичні інтонації, що згодом яскраво виявилися в «Камінній душі» та «Гірських акварелях». Сам Г. Хоткевич пізніше згадував, що у цій збірці він пробував вийти з меж етнографізму, робив, як і інші молоді письменники, спробу «писати не так, як Мордовець», тобто не в старій етнографічно-побутовій манері (в якій, зрештою, написані його твори кінця 90-х років), а в дусі нової школи українських новелістів. «Зверхніх подій в її зміст входить дуже мало,— говорить І. Франко у статті «З останніх десятиліть XIX в.» (1901) про цю нову школу,— описів ще менше; факти, що творять її головну тему, це звичайно внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи».

Г. Хоткевича також цікавлять у цей час питання психологічні, різні «душевні конфлікти». В кількох оповіданнях він, наприклад, пробує передати словами враження, яке викликає музика в душі людини. Але заглиблення у внутрішній світ людини стає для письменника інколи самоціллю, переростає в копірвання в психіці невірніоважених натур. Ці риси зближували Г. Хоткевича з тією групою новелістів і поетів (наприклад, М. Яцків, П. Карманський та інші), яка у своїх пошуках і експериментах переходила межі реалізму, впадала в декадентизму, словесне штукарство. На цей шлях збився і Хоткевич. Однак у його збірці є й такі твори, що не мають нічого спільного з декадентством (наприклад, оповідання «Шлях альтруїзму»). Саме цього не помітив присяжний критик журналу «Київська старина» С. Єфремов, який у статті «В пошуках нової краси» (1902) обрушився на молодого письменника з брутальною лайкою. Г. Хоткевич робив одчайдушні спроби спростувати безапеляційний вирок С. Єфремова, але редакція «Київської старини» та інші журнали відмовилися надрукувати відповідь письменника.

Наступні твори Г. Хоткевича засвідчили, що він поступово переборював впливи буржуазного декадансу. Саме життя, ті важливі суспільно-політичні події, що потрясли основами царської

¹ І. Нечуй-Левицький, Українська декадентина, відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, фонд XI, № 5, арк. 8.

² Там же.

монархії в період першої російської революції, виявилися сильнішими від впливів декадентських теорій «чистого мистецтва». Цікаво відзначити, що після виходу збірки «Поезія в прозі» Г. Хоткевич друкує оповідання «Сердечна опіка», в якому порушує важливі соціально-політичні питання. Письменник осуджує політику дискримінації так званих недержавних народів, що її проводив царський уряд, стає на захист прав трудового люду. Доля бідної єврейської родини, особливо ж молодого й талановитого Хаїма, світлі мрії якого розбиваються об жорстокий мур несправедливості,— це історія біднішої частини єврейського населення царської Росії. Хоткевич підніс голос в оборону людських прав поневоленої, як і інші національні меншості, народності, виявив себе справжнім інтернаціоналістом і гуманістом. Надруковане за кордоном, в Галичині, оповідання викривало прогнилий режим самодержавства. З цього погляду цікавим для творчості Г. Хоткевича даного періоду є віршова «Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян». В стилі народних дум письменник розповів про криваве придушення губернатором Оболенським селянських виступів на Харківщині. Цей твір був виданий 1903 року окремою брошуркою в Чернівцях. В Росії він поширювався тільки нелегальним шляхом.

Революційні події 1905—1907 років в Росії мали принципово важливе значення для творчості Г. Хоткевича. В його драмах, оповіданнях, картинах з'являються нові теми, мотиви й образи.

Основною в його творчості стає тема боротьби народу проти соціального і національного поневолення, проти самодержавства, польсько-шляхетського гніту. Ці нові ідейні й художні тенденції найповніше виявилися в драматичній трилогії Г. Хоткевича «Лихоліття» (1906), «Вони» (1909), «На залізниці» (1910), а також в циклі оповідань і нарисів «Голодовка», «У свобідній країні», «Так мусило бути» та в інших творах.

Становлячи цілість з погляду тематичного, драматичні твори Г. Хоткевича, однак, не є рівноцінними щодо ідейно-художньої вартості. Безперечно, найсильнішою серед драм письменника є «Лихоліття». В підзаголовку до п'єси автор зазначив: «Хроніка початку ХХ століття». Цим він не тільки підкреслив хронологічну послідовність у висвітленні суспільно-політичних подій свого часу, а й вказав на певні композиційно-стильові особливості твору.

«Лихоліття» — це хроніка революційних днів 1905 року, живі сцени наростання, вибуху і придушення збройного виступу робітничого класу, всіх демократичних і поступових сил Росії і України в перші місяці боротьби проти царського самодержавства.

Характерною рисою «Лихоліття» (як і двох інших, споріднених з цим твором п'єс) є їх виразна антицарська спрямованість. Не

дивно, що жодна з них не була надрукована в Росії. Г. Хоткевич першим з українських драматургів вивів на сцену розбуджену революцією робітничу масу, показав її на вулицях, на барикадах, у безпосередній боротьбі із самодержавством. Він подав гострі соціально-психологічні сцени політичних битв пролетаріату. Як драматург Г. Хоткевич виявив велику майстерність у створенні масових сцен, в зображенні людських характерів, в розкритті їхнього внутрішнього світу. Він змалював цілу галерею образів різних суспільних верств і станів, людей, які стояли по цей і по той бік барикад.

З особливою любов'ю виведені в «Лихолітті» образи революціонера Бориса, його подруги Есфірі, яка разом з ним іде на барикади. Запам'ятовуються глибоко людяні образи сліпого Мосія (цей образ нагадує сліпу Естерку з пізніше написаного оповідання М. Коцюбинського «Він іде»), його дружини Сари, яка рятує дітей вбитого робітника, дає притулок революціонерам; образи двох курсисток, які разом з робітничою дружиною брали участь у боротьбі, перев'язуючи поранених.

За ідейним звучанням і за художніми якостями драма «Лихоліття» була цікавим і оригінальним явищем в українській драматургії. Письменник подав яскраві соціально-психологічні сцени з життя трудового народу, показав гострі політичні зіткнення і конфлікти між двома антагоністичними класами, майстерно передав загальний настрій і дух повсталих мас у роки першої російської революції. Головну роль у його п'єсах, зокрема в «Лихолітті» та у драматичному малюнку «Вони», відіграють масові сцени. Основними героями тут виступають робітники, революційно настроєна інтелігенція.

Драматичні твори Г. Хоткевича цього циклу, й насамперед «Лихоліття», свідчать про перевагу в творчості письменника реалістичних і демократичних тенденцій. У висвітленні революційних подій в Росії й на Україні Г. Хоткевич став на бік народу, скерувавши своє слово проти самодержавства і чорних сил реакції, що його підтримували. Жоден з цих творів не міг бути надрукований в умовах царської цензури. І «Лихоліття», і «Вони», і «На залізниці» побачили світ за кордоном.

Перебування Г. Хоткевича в Галичині, вивчення життя і побуту трудового народу обумовило появу цілого ряду нових оповідань і нарисів, повістей і п'єс. З українських письменників-наддніпрянців Г. Хоткевич, може, найглибше проник у світ думок і почуттів гуцулів.

Письменник бачив, у яких важких соціально-політичних умовах живе український народ під гнітом австро-угорської монархії.

Він з глибокою симпатією ставився до трудового селянства, співчував йому. В низці оповідань і нарисів Г. Хоткевич показує, що в Австро-Угорщині панує така ж «демократія», як і в умовах царської Росії (нарис «У свободній країні»).

У творах «Троє», «Перед дверима», «Так мусило бути», що становлять ідейно-тематичний цикл і є в своїй основі документальними, автор змалював образ месника за кривди народу, людини, яка свідомо йде на найвищу жертву в ім'я його свободи. Тема їх — обов'язок революціонера перед своїм народом, заклик до боротьби проти тиранії. В психологічному етюді «Перед дверима» короткими, але виразними штрихами змальовано внутрішнє переживання революціонера, який через кілька хвилин повинен вчинити замах. Ці хвилини стають для героя нарисувати пробним каменем усього життя: перед очима проходить історія народу, його страждання і надії; герой врешті ще раз переконується, що його вчинок буде відплатою за кривду свого народу, що він пожертвує своїм життям не марно.

Оригінальне за своїм ідейним задумом оповідання «Так мусило бути». Письменник на цікавому сюжетному матеріалі проводить думку, що справжнім революціонером є той, хто бореться не лише за волю свого народу, але й за волю всіх пригноблених. Г. Хоткевич виступає тут як письменник-інтернаціоналіст. Він зриває маску «революційності» з тієї польсько-шляхетської інтелігенції, яка чваниться своїм демократизмом, вільнолюбством, героїзмом, а в той же час не визнає права на таку ж свободу за українським народом. Ідея твору виражена в словах: «Тиран є тиран, до якої б нації він не належав, і його треба знищити».

В усіх названих творах знайшли відбиття реальні події — вбивство студентом М. Січинським ката українського народу — намісника Галичини графа Потоцького.

Політична злободенність цих творів, нарисів та оповідань, їх антишляхетська спрямованість були причиною того, що вони не побачили світу в умовах австро-угорської цензури.

Найбільшу популярність принесли Г. Хоткевичу твори з життя гуцулів, що становлять окрему, може, найоригінальнішу сторінку його літературної спадщини. До гуцульського циклу Г. Хоткевича належать чотири п'єси, три повісті, збірки нарисів та оповідань «Гірські акварелі» і «Гуцульські образки».

П'єси «Довбуш» (1909), «Гуцульський рік» (1910), «Непросте» (1911), «Практикований жовнір» (1911) були написані спеціально для Гуцульського театру. Це фольклорно-етнографічні твори, в яких автор прагнув відобразити різні сторони духовного життя верховинців: їхній побут, звичаї, фантастику, в меншій мірі — істо-

ричні події. Основним моментом цих творів,— за винятком «Довбуша»,— є не дія, не розвиток сюжетних ліній, не зіткнення протилежних характерів, а картина. За допомогою таких широких картин (іноді вони мають символічний характер) автор передає звичаї, вірування, забобони гуцулів, показує їхнє ставлення до різних явищ природи. Сюжет у цих п'єсах, крім драми «Довбуш», не відіграє якоїсь помітної ролі. Всі картини сповнені надзвичайно цікавим і своєрідним фольклорним та етнографічним матеріалом. Так, п'єса «Гуцульський рік» складається з таких фольклорно-етнографічних сцен: різдвяні обряди, великодні ігри молоді, поховальний обряд «посіжине», гуцульське весілля.

У той же час в п'єсах Г. Хоткевича відображено й окремі картини соціального життя гуцулів, їх героїчну боротьбу проти польської шляхти, проти зла й несправедливості. Ці тенденції виразно відчутні в героїко-романтичній драмі «Довбуш», яку, разом з іншими п'єсами на гуцульські теми, царська цензура заборонила друкувати. В статті «Що робить російська цензура з українськими творами» (опублікована без підпису у львівській газеті «Діло» від 12 жовтня 1909 року) Г. Хоткевич розповів, як цензура поівежила його твір в рукописі. «Так вимазано (тобто викреслено.— Ф. П.) всі місця, де говориться про відношення панів і хлопів, буквально всі, навіть окремі фрази»; перекреслено «цілу сцену, де священник проклинає Довбуша і кличе його до покаяння», врешті, «замазано все, що хотілося, що бажалося цензоріві, а на закінчення безпідставно, безправно, беззаконно заборонено всю п'єсу жужмом».

Отже, письменника цікавили не тільки фольклорно-етнографічні, а й соціальні картини життя Гуцульщини. І драма «Довбуш», власне, була першим твором, яким письменник почав розробляти нову для нього тему, відкривати новий для себе і для української наддніпрянської літератури світ Гуцульщини— цього казкового своєю красою, самобутнього своїми звичаями і побутом, гордого і волелюбного гірського краю.

Повість «Камінна душа» і цикл «Гірські акварелі», що є високопоетичною піснею гуцульських Карпат, стали найвизначнішим досягненням Г. Хоткевича як письменника, розкрили нові риси цього оригінального, справді небуденного ліричного таланту.

Над «Камінною душею» Г. Хоткевич почав працювати десь у 1908 році. Вийшла повість у Чернівцях 1911 року. Пишучи твір українською мовою, одночасно перекладав його російською мовою— мав намір видрукувати в Росії. З цієї метою посилав частинами російський текст В. Короленкові, який, за словами письменника, надіслав йому листа «з прихильною оцінкою повісті». Однак

видати тоді свій твір у перекладі Г. Хоткевичеві не вдалося. Повість за життя письменника друкувалася п'ять разів — з них три рази за радянський час. 1930 року вийшла в Москві в перекладі російською мовою. Це свідчить про значну популярність «Камінної душі».

Створюючи повість, Г. Хоткевич використав деякі сюжетні мотиви народної пісні «Павло Марусяк і попадя», що вперше була опублікована у відомому виданні Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878). В пісні розповідається про долю молодого попаді Марусі, яка, послухавши любовного «шептанья» опришка Марусяка, покинула «попа молодого та ще недужого, дитинку маленьку та й розповитеньку». Пісня є, власне, діалогом між Марусею, яка кається, що втекла з дому, бо не може більше «з торби хлібом жити, на камені спати», і Марусяком, який також докоряє їй:

Було не слухати шептанья моего,
Не лишати ж було попонька своего.
Мое шептанечко долів річков плине,
Твоя неславонька навіки не згине.

Г. Хоткевич використав у повісті тільки основний мотив пісні — взаємини Марусі й Марусяка — і то в трансформованому вигляді. Народна пісня дала ще метафоричну назву твору. Але образ Марусі не в усьому відповідає народнопоетичному образіві «камінної душі». Там вона покидає недужого чоловіка, «дитинку маленьку», у «пісенної» Марусі справді «камінна душа». В повісті вона залишає лише свого чоловіка, за якого вийшла заміж без любові. Тому-то в творі образ Марусі — «камінної душі» — є не стільки «камінним», скільки романтичним.

Повість Г. Хоткевича — це наскрізь оригінальний твір, в якому романтичні образи пісні складають тільки одну сюжетну лінію. За своїм ідейним задумом, за широтою охоплення життєвих явищ — це твір багатоплановий, він набагато переріс вузькі рамки пісні. Г. Хоткевич називав повість у період праці над нею «опришківською», а після завершення твору, коли побачив, що зміст твору не вичерпується опришківською темою, — «повістю з життя гуцулів».

За глибиною проникнення в життя і психологію гуцулів, зокрема ж за правдивістю відображення багатьох сторін їхнього побуту і звичаїв, за майстерністю відтворення картин неповторної карпатської природи, повість «Камінна душа» є безперечно видатним твором Г. Хоткевича.

В своїй основі це фольклорно-етнографічний твір у кращому розумінні цього слова. Народною творчістю овіяні картини побуту і

звичаїв гуцулів, що змальовані письменником з великим знанням народного життя. Народна творчість (пісні, перекази, легенди) в більшості випадків органічно вплітається в тканину твору, вона надає повісті своєрідного фольклорно-етнографічного забарвлення. Народнописанних місць у «Камінній душі» дуже багато, вони, власне, зливаються в єдиний могутній мотив, що проймає весь твір. З яким поетичним натхненням, скажімо, автор описує прихід весни — свято Юрія, коли воскресає природа: «А пишний Юр їде, коником виграває, гострим списом леди пробиває, з гір зиму стручує, просікає копитями стежки-доріжки по убогах. Стрепенуться сонні смереки, киваючи Юрію назустріч на привітання; напружаться бучина, березина соком налеться. Широко зітхнуть гори, Черемош запіниться, вийде сонце і довше постоїть над землею».

Фольклорно-пісенні образи, пейзажні малюнки виконують важливу ідейно-художню функцію. Фольклор і природа живе в повісті ніби одним життям з людиною, вона є невід'ємною частиною внутрішнього світу персонажів повісті. Правда, в окремих частинах твору фольклор займає настільки самодостатнє місце, що натискає на композиційну структуру повісті, якоюсь мірою затримує розвиток основної сюжетної лінії. Багатий і самобутній світ гуцульського фольклору, запашна і барвіста, як полонинські квіти, гуцульська говірка так полонили письменника, що подекуди він втратив почуття міри і переситив повість фольклорно-етнографічними елементами. Та в більшості випадків Г. Хоткевич зумів стримати фольклорно-етнографічну стихію в художніх рамках, підпорядкувати її задумові повісті.

Основна тема повісті — доля молодой, доброї серцем і романтичної душею Марусі, яка, покохавши Дмитра Марусяка, покинула свого недолугого попа й подалася із опришком у Карпатські гори, щоб «з торби хлібом жити, на камені спати». Врешті, ображена у найсвятіших почуттях, зазнавши моральних мук, вона знову повертається до свого дому, готується стати матір'ю...

Образ Марусі, незважаючи на те, що народна пісня, а за нею й письменник, називає її «камінною душею», наділений лірико-романтичними рисами. Дитя долів, вона, опинившись у Карпатських горах, відкриває для себе новий світ поезії й краси, швидко зживається з гуцулами, захоплюється їх самобутніми народними звичаями, піснями й легендами. Все довколишнє вражає Марусю неймовірно, її тонка і ніжна душа не може миритися з атмосферою нудного й бездумного животіння, що оточує її в домі отця Василя, який був «зовсім не романтичний і... не дуже розумний навіть». Врешті, не змігши приглушити своїх почуттів до буйного сина Карпатських гір, опришка Марусяка, якого покохала всім серцем, Ма-

руся втікає з ним в гори. Картини таємних зустрічей Марусі й Марусяка, їх втечі гірськими стежками-паями на Чорногору, до гнізда опришків,— одні з краших у повісті.

Складним у повісті є образ Марусяка. Ця помітна постать в опришківському русі першої половини ХІХ століття дуже мало з'ясована у нашій історичній науці, а в часи, коли писався твір (та й зараз), про нього поширювалися тільки легенди й перекази. Г. Хоткевич писав не історичний твір (хоча в багатьох відношеннях «Камінна душа» має історичну основу), а художній, тому й до образу Марусяка не можна підходити з науково-історичною міркою. Це художній образ, створений значною мірою на тому фольклорно-етнографічному матеріалі, який був у розпорядженні письменника.

Марусяк — одна з центральних постатей у творі. Перед нами проходять сторінки його важкого і, зрештою, трагічного життя. Дмитро — натура вольова і рішуча. Він пішов навіть супроти волі батька, коли той бажав одружити його з дочкою багатого господаря-газди. Дмитро став на захист своєї волі, своєї любові до бідної сироти Катерини, яку кохав щиро і ніжно. Та на перешкоді їхньому щастю став сільський вїйт Тихонюк, син якого, Юрішко, вподобав собі Катерину і вирішив будь-що мати її своєю дружиною. Соціальна несправедливість, насилля і сваволя сільських властей — все це стало причиною нещастя Дмитра. Його незаконно віддають у «вояцьку службу» — в солдати, а Катерину змушують вийти заміж за Юрішку Тихонюка — пушкарського отамана, людину жорстоку, вірного слугу польської шляхти, яка руками таких, як Юрішко, намагалася винищити опришків. Сторінки повісті, в яких змальовано трагічну долю Катерини за пелюдом Юрішком,— найбільш зворушливі у творі.

Не стерпівши наруги у війську, Дмитро стає дезертиром, тікає в гори. Як добрався до Гуцульщини,— упав на землю, цілував її і плакав з радості і горя. Йому, дезертирові, стелилася дорога в ліси і дебрі, він не міг жити в отчому домі — кожної хвилини його могли спіймати. Мрії про особисте щастя розвіялись, як сон, і в душі Марусяка росло нездоланне почуття помститися над усіма, хто вирвав його з рідного села, з рідної хати, зруйнував його мрії про щастя. Марусяк збирає ватагу опришків, робить напади на тих, хто грабував гуцулів. Він прагне йти слідами Довбуша, але не має його хисту, життя робить його жорстоким, зрештою, штовхає на шлях звичайного розбійництва. Це остаточно відвертає від нього Марусю, яка мала стати матір'ю, прагнула «жити!». Жити для дитини,— і в тім був уже і смисл, і щастя, і ціль, і радість. Жити хоч би в вічній тьмі, хоч би в вічній нужді, хоч би вічній

тривозі. Най буде холодно докола — коби лиш дитиночці було тепло; най буде самотньо — коби лиш дитиночка матір мала».

Трагічно закінчилося життя Марусяка: його спіймали й повісили на шибениці. Картиною страти Марусяка, витриманою в романтичному плані, і закінчується повість.

Образ Марусяка, як бачимо, показаний письменником в еволюції: з борця проти несправедливості, проти багатіїв, він стає розбійником, людиною жорстокою, морально скаліченою. І в цьому вина не тільки самого Марусяка, а й тогочасних обставин, несправедливого суспільного устрою, що духовно й морально зламали його, штовхнули на шлях розбійництва. Цим образ Марусяка нагадує образ Чіпки з роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Звичайно, можна зробити закид і письменникові, що він показав нам свого героя таким, а не інакшим.

Та не слід забувати, що в повісті є образ одного з ватажків опришківського руху — Юрчика Неклопотаної Голови, який багато в чому протистоїть образіві Марусяка. В образі Юрчика Г. Хоткевич втілює кращі риси волелюбного гуцула, який горою стоїть за правду й справедливість, над усе цінить волю, нікому не дозволяє розпоряджатися своїм життям. Юрчика люблять опришки за відвагу, добре серце, за те, що він зберігає у своїй пам'яті легенди про справжнього лицаря Карпатських гір Довбуша. Він навіть самому Марусякові кидає у вічі: «Начхав я на твоє втаманство!.. Єкби я хтів лиш свою голов заклопотати, то би я був над тобов отаманом, а не ти наді мнов...» Саме Юрчик допомагає Марусі втекти з ватаги Марусяка.

З великою правдивістю і художньою переконливістю змалював Г. Хоткевич образи мандатора Гердлічки та отамана пушкарів (сільської, оплачуваної урядом, поліції, яка боролася з опришками) Юріштана. Ці історичні постаті письменник зобразив так, як вони закарбувалися в пам'яті народній: і Гердлічка, і Юріштан в повісті виступають як носії зла і насильства на Гуцульщині. Причому це зло і насильство чинилося з відома і за мовчазною згодою австро-угорських правителів, які кривавими тортурами і жорстокістю намагалися усмирити вільнолюбних гірських мешканців, примусити гуцулів стати на коліна. Повість пройнята пафосом викриття і засудження тієї політики розбою і беззаконня, яка чинилася на Гуцульщині іменем австро-угорської влади. Моторошно стає на душі, коли читаєш, як Гердлічка і Юріштан зі справді катівською холоднокрівністю мучили безневинних людей у в'язницях, карали «останнім вогнивом» (з тих часів пам'ять народна донесла страшне прокляття: «Побило би те «востанне вогниво» Юрішкове»), жорстоко знуща-

лися над знедоленим людом. Саме до Гердлічки і до Юріштана можна застосувати алегоричний образ «камінні душі».

Правдивість образу Юріштана, правда, дещо знижується наприкінці твору. В момент смерті дружини отамана, страдниці Катерини, письменник змушує кається цю «камінну душу», показує пробудження в ньому людських почуттів. Згодом, в оповіданні «Кінець Юріштана», що було надруковане вже в радянський час, Г. Хоткевич на документальному матеріалі значно доповнив і поглибив характеристику цього образу.

У повісті «Камінна душа» розкрилися не тільки сильні риси таланту Г. Хоткевича. Цей твір має і свої вразливі сторони. В окремих картинах письменник впадає в натуралізм, явно втрачає почуття художнього такту. Подекуди з художньої розповіді він збивається на публіцистичний тон, що зменшує літературну вартість твору. Слід зробити закид, що соціальні відносини на Гуцульщині, важке життя селянських мас також не знайшли глибокого відображення в творі. Деякі з цих вад письменник зробив спробу виправити у третьому виданні «Камінної душі» (1929). Він зняв або переробив чимало таких місць у повісті, які були позначені впливом натуралізму чи стосувалися вірувань і забобонів гуцулів. Це, безперечно, пішло на користь творові.

При всіх своїх недоліках «Камінна душа» — твір без сумніву талановитий і самобутній. І належить він, безперечно, до української реалістичної літератури. Але реалізм «Камінної душі» має яскраво виражені романтичні риси. Це зближує до певної міри твір Г. Хоткевича з повістями О. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...» та М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», написаних також на гуцульському матеріалі. Тільки в Кобилянської і Коцюбинського фольклор майстерніше вплетений у систему художніх образів, значною мірою прихований. У повісті ж Г. Хоткевича фольклорно-етнографічні елементи подекуди виступають у своїй первісній, природній формі, письменник не всюди зумів художньо тонко вплести їх у тканину свого твору. Це одна з тих рис, що відрізняє «Камінну душу» від згаданих вище двох творів, написаних видатними майстрами української прози.

Тематично й інтонаційно близькими до «Камінної душі» є збірка «Гірські акварелі» та цикл «Гуцульські образки». Разом взяті, вони складають художній літопис життя і побуту гуцулів кінця ХІХ — початку ХХ століття. Після творів Ю. Федьковича ніхто з українських письменників так докладно і всебічно не змалював Гуцульщини, давнього і тогочасного життя її волелюбних і гордих мешканців, як це зробив Г. Хоткевич. Коли зважити, що в спадщині письменника є ще великий прозовий твір «Довбуш» (вперше надру-

кований львівським видавництвом «Каменяр» у 1965 році), повість про опришків «Понімалець і Туманюк»¹, — то вражає не тільки широта його зацікавленнь життям Гуцульщини, а й той постійний, тривалий інтерес Г. Хоткевича до цього краю. Те, що ми сьогодні називаємо поняттям «вірність темі», письменник проніс майже крізь все своє життя. Тільки великою любов'ю до трудящого люду цього краю, до його історії, культури, мови, до неповторної карпатської природи, тільки нестримним прагненням познайомити весь український народ із Гуцульщиною — тільки цим можна пояснити цю незвичайну сторінку в творчій біографії письменника.

«Камінна душа» вводить нас у світ Гуцульщини у широкому розумінні цього слова. «Гірські акварелі» й «Гуцульські образки» деталізують і доповнюють цей світ новими, яскравими малюнками. Обидва цикли мають свої специфічні композиційно-стильові риси. В «Гірських акварелях» соціально-побутові й пейзажні картини подаються в легкій і прозорій формі; домінуючими тут є малі форми (етюд, нарис, акварель), в мові автора переважають лірико-пісенні інтонації, що часто нагадують ритмізовану прозу.

«Гірські акварелі» — це найліричніший, найпоетичніший цикл в спадщині Хоткевича-прозаїка. Ліричний герой цього циклу живе ніби одним життям з Матір'ю-природою, вслухається в тисячоголосу симфонію гірських потоків («З гір потоки»), в незбагнений віковичний шум лісів («Два шуми»), роздумує над долею тих людей, життя яких проходить серед цієї ласкавої, а водночас і грізної, свавільної природи («Черемош», «Повінь»). Пейзажі Г. Хоткевича передають не тільки красу природи, але й земні турботи і радощі людини, несуть в собі думку художника, яскравий зримий образ. В них виражені і стан природи, і людські переживання. Кожен з пейзажів — ніби вихоплений кадр з великого світу, що відкривається лише справжньому митцеві.

Ліричні сцени й образи чергуються в «Гірських акварелях» з малюнками фольклорно-побутового плану. Подекуди в них виразно пробиваються нотки соціального змісту, звучать громадські мотиви. Пророчими виявились слова Г. Хоткевича, коли він в акварелі «Черемош» вітає прийдешній день і тих «нових лицарів», які приборкають грізну стихію гірських рік, змусять їх служити людам: «Але чекай, зловна ріко! Вже недовго тобі лякати бідного гуцула дикістю стихії. Чекай! Прийдуть до тебе інші люди, в новому залізю нові лицарі, і скують тебе, Черемоше, каменем, і залізом, і новим, ще не відомим тобі путом, міцнішим від залізу. І сосци, питаюші тебе, істощать, і пізнають твої тайни чорногір-

¹ ЦДІА у Львові, фонд 688, опис I, справа 26, в'язка 3.

ські, і станеш ти послухним, як дитина. Смирно потечеш у твердою рукою ще на папері окреслених берегах, будеш роззуватися в будень і убиратися в свято, і ніхто вже не буде боятися гніву твого».

«Гірські акварелі» — це тематично і художньо єдиний цикл новел і нарисів, роздумів-медитацій. Ось майстерно змальований обрис гуцульського села, цієї «прекрасної панорами», що змінюється через кожних кілька кроків («Село»), ось трагічна сцена загибелі малого Івасика («Злочин природи») і як контраст до неї — сповнена важкої праці, але не позбавлена здорового народного гумору картина косовиці на полонинах («Кішня»). Серед акварелей є й кілька більших творів, власне, оповідань («Пожарище», «Недобудована плебанія», «Поліціян», «Марод»), в яких на першому місці виступають реальні картини з життя гуцулів, є й дотепна гумореска «Дві дячихи». Завершується цикл етюдом-медитацією «Жаль за горами».

«Гірські акварелі» викликали зацікавлення творчістю Г. Хоткевича в Росії, де окремі з них були перекладені мовою братнього народу, а також в Чехословаччині. 1924 року в перекладі Рудольфа Гулки збірка вийшла чеською мовою у Празі.

Оповідання, що подаються у нашому виданні під назвою «Гуцульські образки», написані десь у 1914—1915 роках, але побачили світ лише в радянський час (1931), у т. VII «Творів» Г. Хоткевича. Окремі твори цього циклу з'явилися 1923 року в журналі «Червоний шлях» («Дарабов», «У корчмі», «Ранок»).

«Гуцульські образки» — це соціально-побутові малюнки, в яких на першому плані — люди і природа Гуцульщини. Становлячи кожен сам по собі художню цілість, ці малюнки тісно зв'язані між собою — і образом ліричного героя, і композицією циклу, і хронологічною послідовністю, в якій ведеться авторська розповідь. На відміну від «Гірських акварелей», де головною дійовою особою є природа, в даному циклі головна увага зосереджена на людині. Картини трудових буднів гуцулів тут чергуються з картинами історичного минулого. В «Гуцульських образках» даються ширші і соціально значимі образи і сцени з життя народу. Цьому служить і жанр оповідання (образка), який давав письменникові більші творчі можливості для втілення свого задуму.

Так, в творі «Дарабов», що відкриває цикл, автор яскравими художніми барвами змальовує важку і небезпечну працю плотарів, які, ризикуючи життям, ведуть плоти гірськими ріками. Цей твір, поряд з оповіданням Д. Харов'юка «Смерть Сороканоюкового Юри», дуже правдиво передає «труди і дні» черемошських плотарів, які змушені задля хліба своєю кривавою працею збагачувати капіталістів-промисловців. В оповіданнях «У корчмі» та «Ранок» йде

розповідь про те, як темного і неграмотного гуцула одурманюють спритні гендлярі та шинкарі, як безсоромно видурюють у нього тяжко зароблені грейцари. Деякі побутові сцени у цих творах надто натуралістичні, що знижує їхню художню вартість.

В інших творах змальовано колоритні образи верховинців, розкрито їх характер, психологію, багатий світ фантазії («Почерез верхи», «Чарівна палиця», «Потомок Довбушів»).

Завершується цикл двома оповіданнями про Юріштана. Перше з них — «Кінець Юріштана» — побудоване на розповідях гуцулів, друге — «Книги» — на метрикальних записах.

Більшість творів Г. Хоткевича з життя гуцулів написана в до-революційний період. З погляду художньої майстерності майже всі вони вражають тонкістю і пластичністю малюнка, вмінням письменника одухотворювати природу, легкими й ніжними мазками створювати прекрасні пейзажі. Твори ці надихані гарячою любов'ю автора до рідної землі, пройняті вболіванням за долю рідного краю.

Разом з тим у них відбилися деякі суперечності світогляду Г. Хоткевича, а подекуди дають про себе знати навіть декадентські, естетські впливи, до кінця не переборені письменником. Слабким місцем деяких творів є зокрема роздуми Г. Хоткевича на морально-етичні та суспільно-громадські теми. Автор «Гірських акварелей», наприклад, бачить, що капіталізм руйнує патріархальні відносини на селі, але не помічає того, що цей процес сприяє народженню нових, більш прогресивних форм життя, приводить врешті-решт до загострення боротьби народних мас проти гніту й експлуатації. Г. Хоткевич, на жаль, не показав Гуцульщини в її соціально-класовому розрізі. Крім того, в окремих новелах збірки «Гірські акварелі» наявні елементи містики. Вже в радянський час, готуючи її до перевидання в томі VII своїх творів (вийшов 1931 року), Г. Хоткевич деякі з новел-акварелей ще раз відредагував, доповнивши новими картинами й образами, давши, по суті, значно відмінний від першодруку текст. Це посилило реалістичне звучання тома в цілому.

Твори Г. Хоткевича гуцульського циклу для нас цінні насамперед правдиво відображеними картинами життя гуцулів, їх побуту, звичаїв і психології.

Творчість Г. Хоткевича післяжовтневого періоду — це нова сторінка в його літературно-мистецькій біографії. Письменник з перших років встановлення радянської влади на Україні виявляє велику творчу активність, поступово оволодіваючи марксистсько-ленінською методологією, новим творчим методом радянської літератури. Крім багатьох музичних творів, значного числа наукових праць (друко-

ваних і недрукованих), письменницький доробок Г. Хоткевича 20—30-х років можна поділити на чотири групи — переклади із світової літератури (твори Шекспіра, Мольєра, Шіллера, Гюго та ін.), сценарії для кіно, мемуари («Спомини з революції 1905 року», Харків, 1925; «Спомини з моєї театральної діяльності», «Мої зустрічі со слепими») та художні твори. Остання група досить значна — близько десяти п'єс (з них опубліковано тільки «О полку Ігоревім» (1926), «Село в 1905 році» (1929) і тетралогію «Богдан Хмельницький» (1929), історична повість «Довбуш» (вперше надрукована 1965 року), дві перші частини тетралогії про Шевченка (не друковані) та інші твори.

Письменника цікавила, як бачимо, історична й революційна тематика.

Драматичні твори про часи Київської Русі — «О полку Ігоревім», «Рогнідь» — були своєрідним творчим експериментом Г. Хоткевича. Він зробив спробу написати «живі речі мертвою мовою», тобто старослав'янською. Але експеримент не вдався письменникові. В первісному мовному одязі п'єси були непридатні для сценічного втілення. Це зрозумів і автор. Він переклав їх українською мовою. Та справа не тільки в мові. Названі п'єси Г. Хоткевича переобтяжені історичним матеріалом, малосценічні.

Не в усьому вдалося драматургові й тетралогія «Богдан Хмельницький». Г. Хоткевич ставив перед собою завдання змалювати визвольну боротьбу українського народу проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького, показати ставлення до цієї боротьби різних суспільно-політичних груп.

В перших трьох частинах тетралогії є чимало цікаво написаних з художнього боку картин (наприклад, дія друга першої частини — «У Варшаві в залі соймового суду», дія третя другої частини — «Під Замостям», дія третя третьої частини — «В Лешнівській лісі під Берестечком» та інші). Деякі з картин відзначаються гострим драматизмом ситуацій, експресивністю дії. Добре вдаються авторові масові сцени. Вони, живі, динамічні, служать не тільки тлом, на якому розгортаються події, а здебільшого мають цілком самостійне значення.

В останній частині тетралогії письменник допустився прикрої помилки у висвітленні історичної ролі Б. Хмельницького, спрямованої на воз'єднання України і Росії, неввірно оцінив значення Переяславської ради.

Серед прозових творів Г. Хоткевича, написаних у радянський час, цікавою і з багатьох поглядів показовою є історична повість «Довбуш». Легендарна постать Олекси Довбуша — борця за народні інтереси, національного героя України — полонила творчу уяву

письменника відразу, як тільки він приїхав на Гуцульщину, де про ватажка карпатських опришків побутували численні народні пісні та перекази. В однойменній п'есі, в повісті «Камінна душа», в оповіданні «Потомок Довбуша» письменник уже робив спробу змалювати образ «гірського отамана». В цих творах образ Довбуша подано переважно в романтичному освітленні. Натомість в історичній повісті про Довбуша опришківський рух показано як суспільно-політичну боротьбу народних мас проти польсько-шляхетського поневолення. Автор з любов'ю малює карпатських легінів-опришків, і насамперед славного чорногорського лицаря Довбуша, який «від багатих брав, а бідним давав», якого «ворожа куля не брала». Він мріяв піти шляхами Хмельницького та гайдамаків, підняти на боротьбу проти поневолювачів увесь гуцульський край. Г. Хоткевич зобразив Довбуша як борця за народні інтереси, як месника за кривди народу. Цим самим письменник утверджував новий підхід до опришківського руху. Згідно з усталеною традицією образ Довбуша найчастіше подавався в романтичному дусі. Г. Хоткевич одним з перших в українській радянській літературі зробив спробу зобразити Довбуша в реалістичному плані, саме як борця проти соціального і національного поневолення народу. Письменник акцентує на соціальній і політичній стороні діяльності опришків, а не на романтичних пригодах з їхнього життя. Автор повісті не ідеалізує свого героя, а показує його сильні і слабкі сторони, його зльоти і падіння, всі ті труднощі, в яких доводилося діяти народному месникові.

У повісті «Довбуш» набагато ширше, ніж в дореволюційних творах Г. Хоткевича гуцульського циклу, зображено картини важкого життя трудового народу, показано, як польська шляхта, поміщики й багатії жорстоко пригноблювали народні маси, нещадно придушували селянські виступи проти соціального і національного гніту.

Публікація повісті Г. Хоткевича розкриває одну з не відомих досі сторін його творчості, збагачує нашу літературу твором безперечно цікавим і самобутнім. Слід, однак, зауважити, що з художнього боку ця повість дещо слабша за «Камінну душу». Письменник подекуди переобтяжує свою розповідь вставними епізодами, слабо пов'язаними з сюжетом твору, перенасичує розповідь гуцульським діалектом. В «Довбуші» менше отих ліричних і пейзажних малюнків, що так приваблюють у «Камінній душі» та «Гірських акварелях».

Визначним явищем у творчості Г. Хоткевича (та й в українській радянській літературі) повинна була стати його тетралогія про Шевченка. Над цим твором письменник почав працювати 1928 року. Він мав складатися з таких частин: «Тарасик» (дитячі роки Шев-

ченка), «Тарас» (юнацькі), «Тарас Григорович» (життя і творчість до арешту) і «Шевченко». Тетралогії автор дав спільну для всіх частин назву «З сім'ї геніїв». Письменник встиг викінчити дві перші частини, але вони, на жаль, не були надруковані. Це справді талановиті твори, написані з широким творчим розмахом. З них, мов живий, постає образ молодого Шевченка на тлі тих суспільно-політичних умов, у яких формувався його світогляд, у зв'язку з духовним життям свого народу.

Спадщина Г. Хоткевича як прозаїка, драматурга, історика й критика літератури й театру, громадсько-культурного діяча велика обсягом, але перівноцінна за своїм ідейним і художнім рівнем. Письменник пройшов складний творчий шлях, віддав у ранній період своєї літературної діяльності певну данину модернізмові, виявляв непослідовність у своїх поглядах на літературу й мистецтво, не зразу збагнув суть тих історичних подій, свідком яких був у період Жовтневої революції і громадянської війни на Україні. Але він щиро прагнув служити своєму народові, вірив у його краще майбутнє, працював в ім'я цього майбутнього. Після встановлення радянської влади на Україні Г. Хоткевич став одним з активних діячів української радянської соціалістичної культури, самовіддано працював на благо свого народу.

Краща частина творчості Г. Хоткевича — його соціально-побутові оповідання й нариси, п'єси про революцію 1905—1907 років, акварелі, образки й повісті з гуцульського життя та інші твори — безперечно належить до здобутків української літератури. Ці твори й сьогодні зберігають своє історико-літературне та художнє значення і є цінним культурним надбанням нашого народу.

Федір ПОГРЕБЕННИК

ОПОВІДАННЯ ТА НАРИСИ

БЛУДНИЙ СИН

Оповідання

I

Був осінній хмарний день. Зрана ще заволокло небо сизими хмарами, що обіцяли не сходити з місця доти, доки не схочеться їм зійти. Не було ні великого вітру, ні дощу, а так собі щось таке, як не раз буває чоловік: ні він тобі добрий, ні він тобі злий — не розбереш ніяк. Дерева ще одягнені стоять, ще не загубили своєї літньої окраси, але вже видно, що готуються скинути з себе свою одіж і стрінати зиму з її метелицями та бурями; тільки топольки, що ними як на те обсаджена отся алея, давненько вже поскидали з себе своє жовте маленьке листя, а вітер підхопив і заніс його бог знає куди... Лише на верхів'ях, на самих тоненьких гілечках подекуди позоставались самотні листочки і тріпочуться, і тремтять, як тільки гулящому вітрові забажається дмухнути на них; видно зразу, що вони бояться, чекаючи кожної хвилини, що ось-ось міцніше дуне вітер, відірве їх від рідного дерева і понесе... Куди? Бог знає...

Так тільки юнак журиться, кінчаючи в сім році університет і готуючись кинути рідну оселю, рідний город і піти назустріч дійсному життю, котрого і бояться звик на своїй шкільній лавці, котрого і бажає, певний своєї молоді сили. А поки що моторошно йому, як згадає, що через два місяці повинен кинути тут усе: і отсі кімнатки, де ще малим грався з сестричкою, і батькове крісло,

на котре садовили дітей, коли хотіли нагородити їх за що-небудь, і батьків кабінет, де завсіди було тихо-тихо, тільки великий годинник не вгаваючи ніс час далі і оповіщав про те тихим цоканням... І понесуться гадки в молодій голові, тисячі найдрібніших випадків пригадаються, і стане жаль з ними розставатись, жаль до журби, до тихих таємних сліз. Відірве — і понесе... Куди? Бог знає...

На лавочці одного з городських садів сиділо двоє осіб. Він був у досить поношеному зимовому студентському пальто, що в додатку сиділо на ньому, як на жердці; на голові старенька фуражка, котрої краску давно вже годі було означити; на ногах нові, мабуть, учора або навіть сьогодні куплені калоші — то все його зверхне убрання. А вона — який різкий контраст! Модний осінній капелюшок, напівприкритий чорним вуалем, невиразно прикрашував і без того вродливу головку; тепла кавказька біла пелерина, дороге розкішне боа, що змією обвивало шию і спадало аж додолу, тепле плаття — все показувало не лише достаток, але і розкіш. Вона сиділа, виставивши манірно свої маленькі ніжки, і щось виписувала на піску кінцем дорогої парасольки.

З якоюсь гіркою, сумною задумою дивився Річенко на жовте листя, що гнав вітер по придорожнім ривці. Щось гадав він і несподівано обізвався:

— Подивіться, Віро Павлівно, на отсе листячко, що по волі вітру летить не знає куди. Он, бач, отой листочок вітер кинув, а його супутників, може, товаришів, поніс далі; а он знову підхопив і, дивіться, як він його крутить на однім місці... Нащо? Щоби потім понести далеко-далеко і кинути або в чистий, тільки холодний ручай, або в багно яке... Чи не схожі і ми, люди, на сей листочок, а наша доля, наше життя — на отсей сліпий вітер?.. Чи не несе вона іноді нас також кудись вперед, вперед, зриваючи всі перепони, топчучи ногами все, що впаде під них; а потім кине, лишить на місці — і мусиш тут лежати, копати в безділлі, аж поки не прийде смерть... А іноді хіба не крутить нас життя на місці, не даючи ні виходу, ні навіть іншого бажання? І тільки потім, уже вимотавши всі сили, витріпавши молоду міць, рвоне воно і понесе тебе, безпомічного і безпорадного, куди само знає... А де ж наша сила? Де та прославлена воля чоловіка, що, кажуть, і світ сотворила?.. Вона,—

з якимсь гірким усміхом промовив студент,— зосталась у книжках філософів, а ми лишились пустою іграшкою в руках сліпих стихійних сил...

Річенко замовк. Тихо було округи; тільки листя шелестіло, мабуть, свою передсмертну лебедину пісню. Віра Павлівна, розсміявшись чи то справді весело, чи лише бажаючи такою здаватись, сказала:

— Ви, Миколай Іванович, непоправний ідеаліст-мислитель. Кожда дрібниця наводить вас на якісь високі гадки; все, що ви бачите, викликає у вас журливо-сентиментальні мислі, а через те на всьому, що так або інакше вас тичиться, лежить печать якоїсь млісної одностайності і, вибачайте мені,— весело прищулившись, казала вона,— нудьги... А так, так — нудьги! І, знаєте, нудьги не від безділля, не простої хандри, як кажуть, а нудьги сими завсіди тверезими, благочестивими мислями, сими філософічними гадками, що, як моральні сентенції, страшать мене. Знаєте, я мов норовистий кінь: чим більше натягаєте ви йому узду, чим більше кричіть на нього, зупиняйте, тим він все швидше і швидше несеться вперед, не хочачи навіть дивитися під ноги, хоч би там було провалля... Сим він показує вам всю вашу безсильність... А на мене моральні сентенції впливають зовсім так само: щонайбільше тоді хочеться мені життя, вільної воленьки, і — прощай тоді ваша сентиментальна тверезість, ваше патріархальне благочестя! Живу я тоді повшим життям, несую вітром вперед, хоч напевно, о, повірте, напевно знаю, що мене в будущині чекає провалля... І брудне ще таке, погане провалля...

І вона на хвилину замовкла, але зараз же уже справді весело розсміялася і сказала:

— Он, бач, ви, сентиментальні натури, які заразливі: і я почала вже філософствувати! Не стає тільки тепер, щоб я, смутно зіклавши руки на колінах або, ще краще, підперши кулаком підбородок, почала журливо зітхати та, піднявши очі горі, роздумувати про пустоту та мізерність нашого земного життя! Ах ви, ідеалісти, ідеалісти! Та годі вам, Миколай Іванович! Вдарте лихом об землю, і ходім краще пити каву в якусь першу-ліпшу кав'ярню, бо я, правду кажучи, змерзла трохи від холодних філософічних роздумувань. Чогось гарячішого треба мені...

Студент встав і промовив:

— Що ж! Я радо прислужуся вам, чим треба.

Віра Павлівна встала також і з веселим усміхом дивилася на молодого слухача.

— Що ж ви? — майже крикнула вона. — Не знаєте свого обов'язку яко кавалера? Давайте вашу руку!

— Ні, я знаю, але я думав, що вам буде ніяково іти поруч з таким чоловіком, про котрого найменше можна сказати *сomme il faut*¹. Подивіться тільки на моє пальто! — вже весело додав він. — Се ж пародія на пальто! Не по сезону — раз! Ну, се ще нічого б, а то краска! Ах, боже, яка краска! *Fi donc!*..²

— Давайте, давайте руку, і я вам раз навіки скажу, що не беріть собі в голову такої дурниці. Ви ж знаєте мене досить і знаєте, мабуть, що моя мати була... А як би ви думали, хто була моя мати?..

Студент мовчав.

— Та ну-бо скажіть, не стидайтесь! Цікаво, що ви скажете... Ну, хто вона по-вашому була? Чим вона могла бути щодо суспільного її становища? Та ну ж, ну!..

Річенко мовчав і тільки згодом-згодом промовив:

— Нащо вам така еквілібристика?

Вона ніби трохи змішалась, але, скоро опам'ятавшись, почала:

— Не хочете сказати? Боїтесь і стидаєтесь? Може, думаєте, що я скажу: дочка модниці, а вона дочка якогось-небудь генерала, себто з «бідної та благородної» родини! Не бійтесь, не вразите! Хіба т а к і бувають з генеральських дочок? Прачка була моя мати, прачка — ні більше, ні менше...

Тепер молодий студент уже не втерпів: він за неї болів душею в сі хвилини.

— Нащо, — почав він зрушено і чуло, — ну, нащо потрібно було вам згадувати те, що повинно вас вражати неприємно, болюче? Нащо вам розворушувати те, що не зовсім ще загоїлося, що при найменшій доторканню справляє страшенний біль і муку? Нащо знати мені, хто ви і що ви? Я вас... про мене, хоч би ви були бог знає чим, — все ж таки я не перестав би...

І він нараз зупинився, ніби хто затулив йому рота. А на обличчі Віри Павлівни грала усмішка, не знати тільки, чи удана, чи правдива...

¹ Все як слід (Франц.).

² Фе!.. (Франц.)

— Ну, що ж? Чого ж ви «не перестали б»?.. О неправний ідеалісте! А хочете, я за вас доскажу? Хочете?.. Ні, нехай коли-небудь... А тільки ось що скажу я вам,— говорила вона далі.— Не малюйте собі таких страшних картин, де панують і неприємні, болючі вражіння, і рани, «що не зовсім ще загоїлися і при найменшій доторканні справляють біль і муку»! Нічогісінького навіть схожого в мені нема,— тут вона якось з погордою хитнула головою.— А так, так — нема! Невже ви не при- знаєте мені хоч стільки розуму, щоби не дивитись на походження із становища сімнадцятого віку? Моя мати була прачкою, а я...

Але вона не договорила. Подивившись якось ненароком на свого товариша, вона стільки внутрішньої муки побачила на його молодому обличчі, що чимскорше замовкла. Та і час було, бо вони вже підходили до якоїсь кав'ярні.

Увійшовши в ню, роздягшись і сівши за одним столом, вона знов почала:

— От тільки таким чернечим ідеалістам і може прийти в голову божевільна ідея — іти на прогулку в таку сльоту. Бр-р... холодно! А тут ще філософія в душі якого-небудь протопопа Йоанна. Гаразд ще, що я розігріла себе трохи своїм... цинізмом.— І вона засміялась.

Принесли гарячу каву. І справді, дуже приємно було напитися паруючого напитку, що, немов життєвий еліксир, розливався по жилах. З обличчя молодого студента не сходив вираз таємного болю, терпіння, хоча після першого погляду се годі було примітити. Що думав він?..

Але Віра Павлівна, мабуть, постановила собі не давати йому задумуватись і знов загомонала:

— Ну, чого ж ви сидите мовчки? Хіба так можна робити порядному кавалерові? Ну, їй-богу, ці ідеалісти нікуди не годяться! Не п'ють, в карти не грають, не зроблять ні одного божевільного вчинку, котрий показав би, що вони живуть, а не лише їдять та думають, себто живуть рослинним життям. Ба — не подумайте сміятись! На мій погляд, тим-то і недвижні рослини, що багато думають, життя в них нема. А про мене — нехай кобила думає: в неї здорова голова,— кажуть ті люди, між котрими я зросла.— І вона тепер уже справді розреготалась.

Але студент сидів мовчки і якось машинально пив каву, що все підливала йому Віра Павлівна.

— Ну, чого ж ви, чого ж ви, мій голубчику, такі смутні та невеселі? Може, гніваєтесь на мене за мій цинізм? Так хіба ж вам можна мати таке чорне почуття? Ви ж таки в ангельському чині,— і веселий сміх залунав по залу.— А правда, мені здається, що ви, панове ідеалісти, справді неначе черці. Того вам не можна робити, а того не можна думати, те треба ширити і розповсюджувати, хоч би воно було й не до смаку, а отсе треба, навпаки, нівечити... Тим часом можна іноді напевно сказати, що такого ідеаліста щось таки невідразно тягне до сього призначеного на знівечення. Хоч би, наприклад, наше пропалювання життя. Боже, які громові філіппіки сиплете ви на нас, які огненні промови, які добрі поради так і злітають з ваших уст по нашій адресі! А той чисто ангельський жаль, з котрим ви дивитесь на нас, загинувші сотворіння!.. Та між тим дев'яносто вісім відсотків з вас завидують пам... Прямо завидують... І підленько воно в них виходить!..— Студент усе мовчав.— Ну, їй-богу,— не переставала Віра Павлівна,— збоку можна подумати, що ми помінялися ролями, що тепер ви — дама, а я — ваш кавалер. Ай-ай-ай, який сором! Та що ж пак я? Ви, ідеалісти, узброєні в свій ідеалізм, як черепаха в щит,— вас не вколоти таким соромленням. Якби я вам сказала: от ви йшли, і у вас у жмені був єдиний срібний карбованець, на котрий треба було купити чаю та цукру або, скажімо, черевички дитині. Та зустрівся вам жебрак, і ви відмовили йому: «Пробач, дядку, нема... дрібних...» Нащо ви сказали «нема», а потім уже додали «дрібних»? Хіба не однаково — і то брехня, і то брехня? Чому, як є «великі», не дати милостині? А чому не віддати всіх, бо се ж менший брат, йому похмелитись ні за що? Чому, чому? А? Я вас питаю — чому? — І вона, весело регочучи, сіпала його за рукав.

— Ну, досить! — сказала вона, раптово встаючи.— А то ви і справді розсердитесь! Я бачу вже у вас на губах усміх ображеної гідності, і з них готове зірватись «слово правди»; слово, що повинно зараз мене, богухульницю, або спалити, або наставити на «шлях правий, шлях істини і святої любові»! О, бога ради, не починайте говорити! Я вже знаю з досвіду, що воно значить

дати ідеалістові змогу балакати: не переслухаєш тоді його і до вечора.

Коли вони вийшли з кав'ярні, вона зостановилась на пішоході і промовила:

— Ну, у мене буде сьогодні мій добрий геній, мій шістдесятилітній амур. І я біжу, лечу, щоб приготувитись і по заслuzі його стрінуту. Отим-то я сяду на фіакра. Властиво, ви, як кавалер, повинні були би проводити мене аж до дверей, але... сісти зо мною на фіакра — значить, яко кавалерові, і заплатити за мене, бо не дозволить же вам ваш кавалерський гонор їхати на мій кошт. Ну... а платити вам треба і за інше дещо, а не за фіакри для якоїсь... примховатої...— І зараз же, ніби схаменувшись, вона взяла його за руку і, поважно та ласкаво дивлячись йому в очі, сказала:

— Та ви не прийміть сего, чого доброго, собі за образу. Боже мене спаси, щоб я хотіла вас образити. Ви не сердитесь? Ну от і гаразд! Так прощайте поки що! Чекаю вас у себе щодня і щохвилини, звичайно, тії, в яку мене можна застати дома,— і, кивнувши пальцем на модний фіакер, що потиху їхав серед вулиці та зараз же підскаочив до неї, вона сіла, сказавши візникові: «Здрастуй, Семен!» Семен підобрав віжки і, після приказу «додому», жваво ляснув ними, а кінь, мирно відбиваючи ногами, понісся вперед. На закруті вулиці Віра Павлівна оглянулась, кивнула студентові головою і щезла, а Річенко, потупивши голову, пішов, ледве перебираючи ногами.

Але не пройшов він і трьох десятків кроків, як побіля нього знову застукотів фіакер, почувлось: «Тпру-у!»— і шелест плаття. Він підняв голову і побачив Віру Павлівну, що вискочила вже з фіакра і підбігла до нього.

— Мені захотілось подивитися на ваше обличчя,— сказала вона.— Чи нема на ньому слідів образи моїми словами...

Сяючими очима дивився юнак на Віру Павлівну, а вона казала:

— Ні, нема, здається... Так ви не сердитесь? Ну спасибі,— і звернулась до фіакра. А студент, забувши, що він на улиці, забувши, що перед ним «дама», ухопив її за рукав і, мало не задихаючись, щось хотів казати, але тільки загарливо бурмотів: «Віро Павлівно, Віро Пав-

лівно...» Вона розреготалась, шуткуючи висмикнула у нього свій рукав і, сказавши: «*Mauvais fou*»¹, сіла, все сміючись, у коляску. Фіакер рушив, zostавивши серед пішоходу бідно одягнутого студента з розставленими руками і з щасливим виразом на лиці...

II

Річенко пішов додому, але з кожним кроком, чим ближче було до хати, веселість щезала з його обличчя і замість неї являлася якась журба; якась гадка, видко, починала мулити його душу, свердлила мозок. І правда, сьогодні був перший день, коли він задумався над своїми вражіннями, над своїм почуттям. Нічого з ним не сталося, ніщо не скоїлося таке, що могло б навести його на сі найповажніші питання, але чомусь вийшло так, що тільки сьогодні він так про се замислився. До сеї пори йому все здавалось, що все якось минеться, перемелеться; він вірив, що якісь добрі духи візьмуть на себе обов'язок улагодити його внутрішні почування, його родинне життя; що вони погодять якимись невідомими способами його повинність і його бажання — і все піде своєю чергою, своїм веселим, щасливим шляхом. Але проходили дні, тижні — і добрі духи не з'являлись, а він все більше і більше заплутувався у своїх почуваннях і своїх гадках. Та проте серйозного питання він ще не задавав собі, серйозно роздумувати над своїм становищем — він ще не роздумував. І от тільки сьогодні, чомусь саме сьогодні нараз перед ним з'явилося те питання, від котрого він так ніби тікав досі, хоч і передчував, що воно колись прийде, прийде і примусить дати на себе відповідь. І страшно йому ставало, коли він прозиравав ту хвилину, в яку немов гора насунеться на нього те суворе питання і зажадає зараз відповіді... А от нарешті і прийшла ся хвилинка. Він не тікав від неї і не відкладав, він чесно чекав на неї, але тільки вона не приходила...

«Що я їй і що вона мені?» — немов огненними буквами написане стояло перед ним. І на те, і на друге він не міг дати аніякісінької відповіді. Одне тільки ясно

¹ Дурниці (франц.).

було йому, що се треба якось порвати, якось скінчити, бо не на сьому він має будувати своє будуче життя, своє щастя. Але далі в сім напрямку думка не йшла, не знаходилося ані одного практичного виконання сеї теоретичної гадки, сього рішення.

А тим часом уява малювала йому пишні образи, образи тихого родинного щастя, тихої і через те вічної любові, невтомної праці. О, як се приємно, як се чудово, гарно!..

І йому марилося: ось маленька світла кімнаточка, по стінах образи в простеньких рамцях, стіл з купою книжок на ньому, невеличкий каламар, годинник, рукописи, аркуші писані, друковані, білі — все ніби в якомусь неладі розкинуте по столі, але на всьому видко дбалу, люблячу жіночу руку. І тихо-тихо так у кімнаті; тільки годинник тікає та іноді скрипне перо на папері...

А ось вечір. Тихо скотився сумрак на сю веселу маленьку оселю; годі вже читати; і він сперся на спинку свого крісла. Положивши голову на обидві руки і дивлячись кудись-то далеко-далеко, він замислився. Про що? Чи ціниш ти як слід теперішні свої щасливі хвилини? Так, ціную... А за стіною, тут же, в другій кімнаті, розлягаються тихі-тихі звуки фортепіано, меланхолійна, журлива мелодія наповняє душу невиразним щастям, щастям життя, існування... Не будить вона зверхніх гадок, не малює ніяких образів, а тільки щастям, щастям наповняє всього, живить і відроджує...

Нараз ледве чутно, немов замерли в далечині, затихли звуки. Скрипнули легенько двері, і, як мрія, як чиста, свята, поетична думка, склонилась вона над ним і тихо поцілувала в чоло...

— Не нудно тобі?..

— Ні, ні, не нудно! З тобою мені не нудно! — крикнув Річенко і... Де він є?.. Та ось же недалеко його оселя; ось тут же він живе, і ось зараз же вибіжить до нього вона, його мила маленька Любка. Дарма що живе він внизу дому, дарма що не світла, а скорше темна його кімната: вона ж тут, вона освітить, вона окрасить усе — і тепло, весело житиметься тоді і в сьому брудному, звичайному дворі великого міста!..

Але Любка не вибігла. Коли Річенко увійшов у свою квартиру, вона сиділа біля вікна і щось-то шила. Тихо піднявши голову, глибоко подивилась вона на нього — і радісне, щасливе почуття зародилось у неї... Тепер перед нею стояв її давній милий, любий Микола, той, задля котрого вона всім, всім готова пожертвувати, а не лише тим так званим дівочим соромом, який вона радо йому віддала. Що з того, що тепер де-небудь гуляща кумонька розповідає своїй знайомій, що панна Любка кинула батька і матір і живе тепер з якимсь студентом, не повинчавшись, а так, забувши дівочу честь? Що з того, що у них тепер нема грошей, щоби перевінчатись і справити весілля? Гроші будуть, весілля справимо — тоді й останнє буркотіння схоластиків у спідницях затихне, розпливеться, немов бульки по воді. Що з того, що батько і мати хоч і відпустили дочку на життя з будучим чоловіком, але дорого дали б, щоби не відпускати, щоби мати настільки сили над нею? Зате у неї спільні ідеї, спільні засади праці з її коханим Миколою, а се ж і є «свояцтво душ» і основа будучого вічного життя.

А все ж таки якось... неприємно було їй руйнувати старий, консервативний стрій гадок свого батька та матері; вона ж «чесною» вийшла з їх дому, вони се знають... І що з того, що вона перейшла до свого чоловіка не після вінчання, а перед вінчанням?..

Та, коли казати правду, і кумівські брехні не так відскакують від неї, як горох від стіни: все ж таки дитяче життя серед буржуазних розумів, серед адамівських звичаїв поклато свою печать уже назавсіди, і трудно їй відразу так залишити все те, не звертаючи ніякісінької уваги... Та проте що ж? Се ж неминуче: треба ж мати кумонькам теми задля розмов, треба ж догоджувати їй незвичайній охоті до перелушування кісточок своїм знайомим, до передавання всіляких нових вістей і таємних проступків, чужих, звичайно! І коли їм тепер темою служить вона, то що ж? Треба ж комусь служити. Та воно і коле тільки, як голка, або, краще, як комар, що коле, та не шкодить... Ну, так нехай собі і конає, кусаючи! Бог з ним!..

Та хоча б він і не оженився з нею... То що ж? Не

оженвся, ну, і... не оженвся. Життя її було б розбите, правда, зовсім розбите; болюча рана довго-довго, може, увесь вік, не гоїлась би, але сказати се і взагалі говорити що-небудь, просити або роз'яснювати йому — крий боже! Її Микола повинен сам усе бачити, сам усе розуміти, він не потребує указки...

Але... Боже!.. В останні часи... О, нехай вони загинуть, загинуть з пам'яті сі останні нелюдські часи!.. Хіба вона не бачить, не розуміє сього всього, вона, що знає найменшу думку його, що передчуває найменше його бажання? І вона бачить же, що не було ще кризису, що ще не ставив він на вагу її і... ту, і не готовий ще рішити се питання цілого життя, питання людського щастя. І, боже, як хочеться іноді їй дати і принуку, приневолити його чим-небудь задуматись, хоч він і так мов темною хмарою завсіди оповитий!.. Але... вона сього не зробить... Він сам, сам повинен дійти до сього, і не їй водити його на налігачі, коли став потрібний сей налігач...

Але зараз... зараз... Се ж щастя, се ж та давно бажана хвилина, свята, дивна хвилина! Він, щасливий, з усміхом на милім обличчі, з готовими розкритись обіймами, з серцем, повним чистого, як молитва, почуття, схилився над нею... щось тихо шепоче на вухо, і гаряча, мабуть, почервоніла щока доторкується до її холодного блідого личка...

Довго, до пізньої доби сиділи вони удвох і балакали. Любка, і розказуючи, і слухаючи, не переставала приглядатись і спостерігати, бо дуже за останній місяць звикла вона до сього німого оглядання, продумування. Але нічого не могла вона помітити, і, тільки вже лежачи в постелі, нараз обхопила її жорстока думка: «Що, як се все тільки вибух добрих гадок? Що, як сі гадки засновані не на почутті, а на доказах думки? Він ані разу не звернув бесіди на неї... Чому се, чому?.. І що, як далі, може, завтра ж, почнеться знову те саме, настане те саме конання, неперестанна мука з ранку до ночі? Та яку ж, яку жертву і кому принести її, щоби те все минулося, щоби знову найти щастя? Чи є над людьми чия-небудь вища власть, котру можна б умолювати віддати щастя, дати те, чого бажаєш? О, чого в мене нема настільки віри, щоби скочити зараз з ліжка і тут, серед тиші ночі, під завивання вітру надворі, упасти на коліна

перед тим, котрому вчили мене молитись в дитинстві, і конати, конати перед ним, благаючи щастя, забуття?.. Все ж, все, що треба, що можу я,— віддам, віддам без жалю, не нарікаючи, тільки верни мені його, верни спокій душі!» І голосно серед тиші, серед темряви хруснули її пальці на руках...

IV

Другого ранку, коли все у кімнаті було більше-менше прибрано і на столі шумів самовар, неждано блиснув у віконечко сонячний промінь — рідкий осінній гість.

— Се наше сонце,— сказав Микола усміхаючись. Він хотів, власне, сказати «знов засяло», але зупинився...

Він пішов потім до університету і не був дома навіть в обід, зіставляючи Любку в крайній непевності. Задля неї сей день був не першим днем нової щасливої ери, як хотілось би їй думати і почувати, а просто продовженням тих важких, повних муки днів, що так багато пережила вона їх за сей місяць. До найдрібніших дрібниць згадувала вона перші дні сього нещасного місяця, коли Микола тільки що познайомився з... тією, як він із своїм звичайним ентузіазмом розповідав їй, Любці, про всю ексцентричність Віри Павлівни, про її розум, про її розкішну обстанову. Пам'ятає, о, дуже гарно пам'ятає вона, як з кожним його словом вливалось їй в душу передчуття чогось гіркого, чогось темного і нещасливого. І тепер, коли вона питає себе, чи повинна була остерігати чоловіка, чи повинна була, хоч, може, не словом, так чим-небудь відвернути те, що мало насунутись і... роздати їх обох,— тепер вона не знає, що відповісти собі. Розум її каже, що ні; він сам повинен був се бачити, не дитина ж він; але почуття, жіноча натура десь з глибини кажуть їй, що треба було мати в руках які-небудь віжки, що треба, треба було зупиняти його, розказувати... Коли би питання: «Любов чи Віра?» — зразу постало перед ним, то, звичайно, з сміхом відкинув би він Віру і зоставив би собі Любов, але се зробилось так повагом, крок за кроком... Кождий день бачити її, бувати так довго на самоті, серед її напівтемного салону, мати змогу милуватись так близько, може, справді дивною красою... І по чім знати, як далеко зайшло у

них... Може, вона обнімала вже його своїми нагими рожевими руками, може, вже розлягались попід екзотичними деревами на м'яких меблях гарячі поцілунки, і таємні шепти ледве розводили гарячі уста... І при таких гадках вона чула, як палало її обличчя, і біль, тупий, скажений біль стискав груди...

І що ж? Коли се все минеться,— треба все забути... А як не минеться? Що ж тоді? Але на се вона давно вже мала відповідь: вона чекатиме, аж поки сам, він сам не зробить рішучого кроку. Знести все, всю щоденну, щохвилину муку, стане в неї сил, стане їх і надалі... А коли він вернеться, схаменеться... що ж — треба простити його і... забути... О, хіба ж се можна з а б у т и?..

І він... Яким він вернеться? Блудним сином... Та на се ж треба вже нелюдського терпіння, на се треба Христового всепрощення, щоби блудний син став за вірного, щоби каючийся богохульник і святотат став за праведника!.. Правда, вона прийме його і його покуту, але одна... але одна вона буде знати, що се їй коштує...

А ось і він вернувся... Просто, своєю особою вернувся, а не морально... Він сумний, і не багато можна побачити на його потемнілому обличчі...

— Обідав ти де-небудь?

— Обідав...

І, переодягшись, він, темний і ніби засоромлений, вийшов. Куди ж се він?

На долівці лежав якийсь-то лист... на рожевому папері... Мабуть, при переодяганні випав він... Що ж, і не думаючи ні про що, не мавши навіть часу подумати, вона, нервово дрижачи, підняла сей лист і почала читати... Рука тремтіла, і ледве можна було розібрати...

«Милий ідеалісте! Коли маєте змогу, приходьте до мене сьогодні о 8-й годині вечором. Я буду сама і обіцяю Вам чудовий tête-à-tête¹ в теїстичному дусі. Репрезентантка сотворінь, що загинули, але бажають весело каятися,— В. П.»

Так от куди пішов він!.. Що ж! Вона се знала, передчувала в глибині душі своєї, але все ж таки се боляче... «Нащо ж було вчора прикидуватись таким?.. Прикидуватися!.. Як се підло з моєї сторони!.. А може, він тепер пішов упослідне до неї, пішов, щоби сказати про

¹ Віч-на-віч (франц.).

свої обов'язки, про свою честь?.. Се тільки я досить свобідно дивлюсь на обов'язки порядної людини. Читати чужий лист, хоч би він був і загублений,— се підло, підло! Коли б він хотів, щоби я знала, що там написано, він не ховав би так його... І я вкоїла нечесне діло проти його бажання, проти його волі... Що ж! Сказати йому про се чи не казати нічого? Не знаю... Нехай буде так, як бог на душу положить: так кажуть ті, що вірять...»

Але вона не звикла робити після указок такого певного рішення, та проте рішити якось не могла вона зараз... Думка мовчала, почуття образи запанувало всюю її істотою, і вона, вже забувши клясти свою слабкість і нервність, кинулась головою у подушки і заридала таким плачем, що душу рве... Ой і гіркі були сі сльози, сі ридання, що мовби з тяжким стогоном виривались зі здавлених грудей!..

Північ. Ще нема його, а тим часом біль, мука дійшли до найвищого пункту. Кожда частина, кожда фібра її тіла були напружені незвичайно, серце билось, руки, що інколи стискались, тремтіли, і вся істота її виявляла пекучу думку, одне бажання: прийди, прийди, прийди!.. Але він не приходив... Найогидніші сцени малювались тепер у неї в голові; найобридливіші розмови лились тепер з уст щасливої, закоханої, страсної пари!.. Розум зі своїми розумними доказами кудись зник, і зостав лише чоловік-звір... Виступали наверх ті інстинкти, що при інших, кращих обставинах, може, ніколи й не з'явились би на світ, задавлені розумом, але тепер... вони запанували, вони були господарями душі, голови, почуття... І нараз їй схотілось бігти, знайти їх, замучити їх такими пекельними муками, якими вони мучили її... Вона встала...

Протягнені вперед руки, закинута назад голова, очі, вся істота — все було напружене до неможливості. Здавалось, от ще яка маленька пригода — і натура не видержить, зломиться, загине...

...І несподівано по східцях почувлися спішні знайомі кроки, розчинилися двері, і в хату майже вбіг Річенко...

— Миколо! — роздираючим душу голосом крикнула вона і кинулась до нього...

Безпорадні слова, що переривались риданнями, слова кохання, прощення, забуття полились з її уст; вона обіймала його, але...

Але він був в не меншому зворушенні... Він не бачив, ні що з нею, ні яка вона, не бачив, як випав гребінь з її голови і розпустилось біляве шовковисте волосся, не бачив сеї мольби, що виявлялась її істотою, і тільки, несамовито якось відпихаючи її руками, твердив:

— Де гроші? Де гроші? Давай гроші, гроші!..

Нараз усе стихло у неї. Широко розкритими очима подивилась вона на нього, на його шапку, що з'їхала набік, і, підійшовши до столу, витягла з якоїсь книжки п'ять рублів, останні п'ять рублів... Вона навіть спокійною здавалась в ту хвилину, як подавала йому гроші...

Він вибіг, не зачинивши дверей... Надворі знову піднявся вітер і сумно завив поміж суточками на подвір'ях... Вона лягла ниць на ліжко, і одна рука її безсило впала аж додолу... В кімнаті стало холодно, і десь цвірінькав цвіркун...

V

Коли Річенко, одержавши записку, прочитав її, якесь дивне почуття заволоділо ним. То була якась мішанина радості, сорому, задоволення і вкупі з сим передчуття чогось... чогось такого, про що він не міг і думати... «Що то буде, що то буде?» — тислось йому в голову, і він пішов до неї все під впливом сього ж сподівання, сього ж невідступного питання: «Що то буде?» Не маючи мети, не маючи ясного, визначеного рішення, немов віддаючи знов себе на волю все тим же таємним силам, він подзвонив біля дверей знайомого дому, увійшов у сінні і, спитавши: «Дома бариня?», пішов наверх. Гадка про «кінець», «покласти кінець» якимись кусниками носилась у нього в голові, але він досить глибоко був перейнятий одним почуттям, щоби мати змогу скласти в ясну форму все, що миготіло у нього в голові.

Він увійшов у маленьку вітальню, що знана була під назвою «задля добрих друзів». Нога тонула в м'якім дорогім килимі, блідо-рожеве світло потиху лилося з ліхтаря, покриваючи всю кімнату якоюсь таємною напівтемрявою. Віра Павлівна встала назустріч гостеві...

На ній було чорне плаття, і білий ковчир, що виднів-ся округ шиї, ефектно відтіняв білість пешеного запашного тіла. Якимсь милим, пориваючим запахом віяло від її гарного стану, від сих білих-білих рук, від волосся, від плаття, від усіх сих отоманок, кріселець, соф, від важких великих завіс, що навіть шуму не пропускали з вулиці, і взагалі від усієї тої чарівної обстанови... Коли би треба було кому-небудь зробити жіночу красу принадною, щоби когось затуманити, задурити, то не можна було б і вигадати кращої для сього обстанова.

— А, здорові були! От гарно, що прийшли! Сідайте ж, сідайте!.. Боже! Як треба просити його, щоби він сів!

Річенко, привітавшись, сів на якийсь пуф ї... не знав, що далі робити. Та, правда, Віра Павлівна не давала йому й думати.

— Знаєте,— казала вона, теж сівши,— я сьогодні в меланхолійному настрої: мені моя покоївка пропала краще моє плаття! — Се сказала вона так комічно-жалібно, що й сама не видержала і розреготалась.— Так от, з причини такого дійсно сумного випадку я і зосталась сьогодні дома і нікуди не поїхала. Та щоби мені не було нудно, я і покликала вас; таким способом ви виходите тепер в новій зовсім ролі — товариша для забави пустої кокетної модниці. О, яка низька роль для того, хто пізнав величні ідеали правди, добра і всього такого іншого! І, знаєте, стережіться своїх фанатичних товаришів, бо вони нас, як перекинчика, підстрелять із-за вугла або утоплять, надівши залізну маску на обличчя. Ну, а поки вони зберуть на се генеральну воєнну раду,— давайте пити какао,— і вона смикнула за дзвоник.

Чисто, навіть дуже чисто одягнений лакей увійшов і поставив на стіл якийсь прилад, чашки, солодощі і тихо, автоматично зник.

— Ось дивіться, який хитрий механічний прилад для варення какао. Як би ви думали, скільки він коштує? О, дорого, дуже дорого!.. А скільки нещасних родин можна місяць прогудувати на сі гроші! Скільки науково-популярних книжок, що піднесли би нарід, державу, людей, можна видати на сю суму! О, горе мені, горе! Легше верблюдові пройти крізь ухо голки, ніж мені потрапити в царство небесне,— і вона розреготалась.

— Ну та й щасливий ви чоловік,— не зважаючи ні

на що, казала вона далі.— У вас є чудовий талант: розвеселяти молодих примхуватих дівчат, що з причин грошевих або, може, й моральних мають впасти в «чорну меланхолію». Знаєте, ви надаремно не вдаєтесь в експлуатацію сього дивного таланту: великі гроші могли б мати, великі... Та пак — я й забула: ви і-де-а-ліст! — І знов веселий, незневолений регіт.

— Та яка ж я, справді, пуста! Але се нічого, нічого — я вже перестала. Хіба не бачите? Я почуваю, що вас уже зворушила до дна душі і з уст у вас готове зірватись: «Поважана пані! Мені здається, що можна було знайти інші теми для розмови. Не на саме ж лише кепкування покликали ви мене сюди!» — і до сього серйозний погляд, серйозний голос... А, боже мій! Як я боюсь всіляких серйозностей! Мені краще з мосту та в воду, ніж годинку побалакати серйозно!.. Але ж на те, щоби ви знали, що і серед пропавших сотворінь існують великі душі, що і там, серед мраки і морального холоду, зустрічаються гарячі серця, готові віддати увесь свій огонь за щастя ближнього,— я жертвую собою за вас і... давайте балакати поважно і на поважну тему... Ви смієтеся в душі: як то дочка прачки, хоч би вона й училася в гімназії, може балакати поважно, живучи серед зовсім не відповідних обставин. Але неможливого, правда ж, нема нічого на світі, і я — зараз починаю, бо ви, видко по всьому, дали своїй Дульч ... дали взагалі обіцянку мовчати хоч на сей вечір.

Вона, вигідніше сівши в невеличке кріселко і протягнувши свої маленькі ніжки, обуті в шовкові пантофлі, прийняла журливо-поважний вид і, доповняючи свою річ округлими рухами, почала:

— Насамперед, приступаючи до всілякої розмови, треба починати аж із самісінького початку, а як початок усіх початків не є ще конкретний в науці, не є ще розсліджений, то найцікавішою темою, на мій погляд, є ся. Відомо вам, яко фанатичному проповідникові релігійно-ідеалістичних ідей, що видів атеїзму існує стільки ж, скільки було волосинок на голові патлатого якого-небудь міннезінгера середніх віків. Основою нашого спору нехай буде на сей страшений час — атеїзм... атеїзм, ну, хоч би сказати, космологічний, котрий, як вам повинно бути відомо, каже: «Раніше від усього був атом; він існував сам собою і був першим творцем світа». Дивить-

ся, як під впливом такої ясної формули падають хмари, несучи з собою у безодню тисячолітню людську темноту; дивіться, як летять, смішно перекидаючись, всілякі атрибути упокорення людей, засади абсолютної віри, безпідставної падії і комічної вічної любові! Дивіться...

Але вона не скінчила, бо Річенко, що сидів за весь сей час потупивши голову, підняв її з якоюсь мольбою в голосі, в погляді сказав:

— Нащо, нащо се?..

Вона мовби чекала лише на сей запит, щоби зупинитись. А Річенко, також тихо і з тією ж інтонацією в голосі, казав далі:

— Мене, ви знаєте, сим не зачепите, а собі ніякого задоволення не принесете... Так нащо ж воно?.. А краще от що я вас попросив би: заграйте що-небудь мені... коли вже не поїхали на сьогодні нікуди, пропав у вас вечір, так нехай пропадає до кінця, нехай буде чорною плямою на тлі всіх веселих, бучних ваших вечорів...

Вона якось сумно і ніби зверху подивилась на нього і з тихим усміхом промовила тільки:

— Ех, Миколо Івановичу! — Що вона хотіла сим сказати,— не зрозумів Річенко, але тон сеї фрази здався йому таким милим і симпатичним, що якось навіть відживив його і приневолив з надією дивитись на Віру Павлівну. А вона, зітхнувши, встала і промовила:

— Ну, ходім, коли так, в залу, мій лицарю ідеальний...

В залі було трохи холодніше. Вона, підійшовши до фортепіано, стала над ним, і кілька хвилин пройшло в незвичайній якійсь мовчанці. Потім вона сама відкрила віко, притягла стільчик і сіла. Безмірно любив Річенко, коли вона, провівши легко-легко рукою по волоссі, сідала грати, коли перші вступні акорди розлягалися в сій великій просторій залі. Йому здавалося, що все віддав би він тоді за те, щоб вік отак просидіти, щоби без кінця слухати, слухати, не віддыхаючи, і все дивитись на сі чудові білі руки, що перебирають клавіші. От і тепер: вона сідає за фортепіано — і передчуття естетичного задоволення наповняє душу молодого студента; він ніби готується розкрити своє серце назустріч чудовим звукам, ніби потиху колишеться перед ним, готова піднятись, важка завіса, за котрою криється інший світ, інше життя...

Ось перший сумний, мішорний акорд. Якийсь мороз пробіг по всій істоті Миколи, він здригнувся навіть... Ось другий, третій... Що се?.. Щось знайоме-знайоме пролинуло перед очима; щось давно забуте, занехане почулося в сих журливих звуках, що несуться кудись, наповняють кімнату, доторкаються серця... Що ж воно? З мукою, до болю старається пригадати він, де чув сю мелодію раніше, чому вона йому знайома,— і не може, загубив... А звуки не ростуть, не ширяться, а все так само тихо, тужливо летять в повітря і мов ножем крають душу... Тиха така вона, нехитра ся мелодія, і видно відразу, що написана тим великим композитором, ім'я котрому — нарід. Просто скомбіновані акорди, без хитрих модуляцій, а тим часом скільки почуття, скільки душі в ній, в сій простій, простенькій пісні!..

А все ж таки де, де чув він її раніше, чому вона близька, рідна йому? І він думав — і не знав, не пам'ятав... Він хотів подивитись на ноти, але бачив, що вона грала без нот: се була її фантазія. Се мотив, котрий довго носився в душі, довго нудив, поривав,— вилітвся тепер на клавіші і запанував тут...

Ах! Стій! Він пригадав, де чув сей мотив. Пригадав, пригадав... Немов зараз ввижається йому тиха-тиха малесенька річка, навколо котрої, мов сторожі, поставали стеблини очерету. Над нею, над сею милою рідною річкою, блищить сонце, грає в краплинах води, що розлітаються від сплесків риб, пригріває головоньку, покриту солом'яним капелюшком. Тихо-тихо так навкруги; у саду, через котрий протікає ся річка, хтось майструє лавку — і далеко чутно стукотіння сокири по сирому дереві... І він тут, маленький Микола, гімназист ще. Вибіг він потай від мамуні до річки і ловить рибу вудкою. Гарно так, а все страшно, що от-от побачить його хто-небудь, от-от роздасться крик матері: «Синку! Де ти? Іди чай пити!» А у нього он сіпати почало. Утопив він оченята на поплавець і, ледве переводячи віддих, стежить, як рибка смикає, як від поплавця розходяться маленькі-маленькі хвильки... А на тім боці річки, десь далеко-далеко за вербами, розлягається пісня; стогне, плаче вона звуками, серце рве, але маленький Микола ще не розуміє сього: рибка он сіпає...

Але не пропала ся пісня. Правда, таїлась вона довго-довго на дні душі, не спливала тоді, як він був на

перших курсах і кричав на товариських зборах; не пригадувалась і тоді, як почав він заробляти гроші і жити так, день до вечора; не знав він її і тоді, як покохав Любку; не знав тоді, як перекликав її жити до себе; не знав учора і аж до сьогодні не знав... А тепер... тепер зринула вона десь зі дна, з невимовною силою викинула все з душі — сама там запанувала... О боже! яка туга, яка страшенна туга! Все, все життя за ці 25 років його існування на світі стояло перед ним німим докором: він не жив, не милувався красою, поезією, коханням, а лише існував, обідав, чай пив... І от тепер, коли душа його розкрита назустріч усьому красному; коли серце, повне кохання, готове все віддати, всіх зробити щасливими; коли хочеться жертвувати собою, жити для другого,— кого він кохає?.. Її... Віру Павлівну...

Глухі ридання розляглись в кімнаті... Нараз Віра Павлівна перестала грати і обернулася до Річенка; він стояв навколішках, уткнувши обличчя в подушку крісла, і ридав, ридав, як дитина... Вона не сказала йому нічого. Та і що вона, вона могла сказати йому? І сама вона не знає, чого треба їй: хотілось би і кохання, і щастя хоч у курені — хотілось би і розкошей та багатства; хотілось би одного кохати, одному бути надією, красою життя — хотілось би мати і тисячі поклонників та улесників; хотілось би бути матір'ю, жити родинним тихим, супокійним життям — хотілось би і на балах та виставах блищати красою одягу, фігури; хочеться читати і грати — хочеться і їздити в кареті і пустословити з своїми прихвоснями... І не знала вона, що сказати Річенкові, чим потішити наболілу його душу. А, бачить бог, хотілось їй се зробити, та тільки... честь помішала. Вона пригадала, що вже «потурчилась, побусурменилась задля лакомства нещасного», що наплив гарних почувань розлетиться на кусні при першому звуку модного вальса,— і не хотіла говорити гарних слів. Як атеїст, передчуваючи близьку смерть свою, сягає оком у глибіню життя і бачить там не єдину матерію, а ще щось-то, бачить великого духа, що живить і творить усе, бачить, але не хоче кинути земних своїх мізерних дитинячих переконань і вмирає атеїстом, так і Віра Павлівна не хотіла сходити хоч єдиним словом з того шляху, на котрий з м и с л о в о, з м и с л о в о ступила...

А Річенко все ридав і ридав, як дитина. Аж нараз

він відозвався, і глухо доносились до Віри Павлівни іноді переривана риданнями його мова, бо він не відняв обличчя від подушки: йому легше було не дивитись нікуди. Він казав:

— Куди, куди ви закопали свій талант, що бог вам дав? Нащо занехали ви сей дар величний, нащо зміняли його на бренькіт модного мазура та кадрили? Скільки щастя, скільки неземних хвилин могли ви дати чоловікові — і замість того що? Пікнік, бал, маскарад, наруга над собою, над своїм чоловічим образом... Невже ви не почуваете всеї пустоти, всеї нікчемності такого низького, недостойного розумної людини існування? Що зробили ви? Чим згадає вас після вашої смерті хоч одне сотворіння на світі? Може, скажете ви, що віддали усе за власне життя, що лише йому служили? Але скажіть мені по правді, — і Річенко підняв голову з крісла і протягнув до неї руки, — скажіть, ради самого Христа: були ви щасливі коли-небудь? Дало вам щастя се ваше мізерне життя, сей ваш плюгавий загал?

Віра Павлівна мовчала і з сумом дивилась униз. І без його запиту постало тепер у неї се питання; боляче забриніло серце, мукою пролинула думка в голові — і все, вся істота була відповіддю «Ні!». Микола знав сю відповідь і, вставши з колін, якимсь грізним голосом казав далі:

— Так нащо ж ви в першу хвилину не кинули всіх тих дурниць, усе те ваше старече життя? Чи у вас духа не стало, чи, може... не було людини, що провела б вас через усе те довге життєве море... Так... тепер... тепер є вона, ся людина. Обіпріться на мене, дайте мені руку, руку... Хоч брата... сестри — і ми сміливо підемо назустріч мізерії життя, сьому найстрашнішому ворогові чоловіка...

Річенко увесь піднявся; огнем горіло його обличчя, і на все був він тепер спосібний. Бідний! Йому і в голову не приходило зараз, що йому двох прийдеться вести через те саме «життєве море»...

Він чекав на відповідь... Вона підняла голову і сказала:

— Нехай я подумаю... Прощайте! — Але ся відповідь немов важкий камінь опустилась на голову Миколі. Він попрощався з Вірою Павлівною і пішов, гірку зневагу несучи в грудях...

Свіжий, холодний вітер обвіяв його, коли він вийшов з оселі. Надворі було темно, хоч і не дуже пізно. Річенко пішов у якийсь-то садок, що був поблизу, і там, зайшовши в якусь темну алею, важко сів на ослін. Немов від фізичного болю, він іноді тихо стогнав, а голова тим часом працювала інтенсивно, з страшним напруженням... Йому хотілось когось клясти, когось обвинувачувати, але в чому і за що — не знав він, не розумів. В якійсь чудній мішанині неслись перед ним обривки гадок, незв'язані, роз'єднані, і сказати зараз духово цільну фразу, висловити яке-небудь розуміння — навряд чи зміг би він...

Чи довго сидів він так — не міг би сказати, але нараз схопився і пішов геть із саду. Потроху вечірній холод зробив своє; його думки більше-менше упорядкувались, кроки зробились певнішими, але все ж таки він ішов, не знаючи куди і не дивлячись наперед. Питання, нащо вона його кликала сьогодні, розрішене перше в тому смислі, що їй просто нудно було в самоті, тепер здавалось не таким легким до рішення.

«Правда, вона кепкувала надо мною, але се завжди так. Та проте, коли я попросив її грати, вона без вагання згодилась... А може, вона... може, вона мене кохає? Що я для неї розумніший від усіх її прихвоснів, то се видко. Але ж, може, се почуття ще й далі йде, може, воно і є кохання? Тоді... О, тоді я міг би мати хвилину щастя сьогодні і — не мав її... Навіщо я пішов? Чому я й не попрощався як слід? Чому я не пішов туди, куди вона пішла?» І почуття якогось каяття запанувало в душі. Йому дуже, не по-людському захотілося щастя, щастя пекельного, хоч би воно було куплене ціною жертви, хоч би самому прийшлося бути тією жертвою.

І він, піддаючись своєму бажанню, сій жадобі, хотів уже повернутись і бігти назад, дзвонити, стукати, кричати, поки не відчинять йому, поки не дадуть йому крихти, крапельки його щастя, — як нараз зупинився. Знайомий, дуже знайомий голос крикнув: «Stop!»¹, побіч з студентом став якийсь-то фіакр, і в ньому Рі-

¹ Стій!

ченко побачив її, Віру Павлівну, з якимсь-то сухорлявим нечистим паничиком, що вився, мов змія, коло своєї дами.

— Ей ви, Миколай Іванович! Хотите зо мною їхати? Хотите? Не дивіться на сього мого товариша — я його можу прогнати задля вас.

Річенко стояв стовпом, а вона нетерпляче казала далі:

— Та ну ж бо, рішайте швидше! Тільки кажу вам наперед: я буду жорстока сьогодні. Ви... ну, та се потім... Так що ж: їдемо чи ні? А, правда, у вас грошей нема...

Річенко глянув округ себе і zobачив, що стоїть самісінько біля своїх воріт; несамовито скрикнувши: — Їдемо! Я зараз! — він кинувся до своєї кімнати, взяв відомі п'ять карбованців і в якимсь божевіллі, розмахуючи банкнотом, кричав: — Ось! Ось!..

Віра Павлівна, побачивши його, крикнула:

— Є? Ну, то й гаразд! Так ви, monsieur¹, прошу, уступіть своє місце панові Ікс, а з вами ще колись проїдемося.

Панич, розтягуючи рота, солодко говорив:

— Я є рабом бажань моєї дами, моєї цариці.

Тим часом Річенко сів у фіакр, а Віра Павлівна, взявши його руку, роздивлялась на ціну банкнота. Несподівано, розреготавшись якимсь злим сухим сміхом, вона скрикнула:

— Тільки се! Ну, не далеко ж ви з сими грішми заїхали б! Се от одному Семенові на чай мало. Правда, Семене? — звернулась вона до візника. Той, мабуть, усміхнувшись, промовив:

— А правда, правда, Віро Павлівно; я вже вашу душеньку потішу. — І, скрикнувши: — Е-ей, бережись! — він лягнув віжками.

Фіакр понісся кудись вперед, а Річенко сидів мов приголомшений. Але Віра Павлівна, взявши його за руку, вже весело казала:

— Та ну-бо, не журіться! Я вас буду частувати! В мене гроші є: вони мені легко достаються. Ех ви! Я ж наперед вам казала, що буду сьогодні жорстокою, бо

¹ Мій пане (франц.).

ви примусили мене... ну, та то нехай колись. А ви першого ж нападу не видержали. А то лицар!

Тим часом фіакер нісся кудись у темряву; іноді ляскала підкова об підкову, фіакр підскакував на вибоїнах, і Семен, гнівно покрикуючи, ляскав віжками. Ось уже головні вулиці позаду; побіч тепер розстилається темний-темний майдан з якимись невеличкими будівлями на ньому. Семен уже не кричить, бо нема на кого, і тільки кінь фиркає та плюскають гумові колеса в калюжах та ямках.

Нараз із середини майдану, немов з темної якої ями, роздався довгий і протяжний жіночий крик; немов кого придавили, і нещасна жертва кричить, не надіючись на поміч, а просто тому, що не можна більше терпіти. Уже замовк крик, уже знову тільки грудки болота розлітаються від коліс, а Річенкові все гуде він в ухах, мов стоїть там, і все рве душу своїм стогнучим плачем... Тут Віра Павлівна промовила:

— А що, Миколай Іванович! Може, років через п'ять, а багато-багато як через десять, і я буду отут кричати. Тоді ви, бідні та сухі і ситі людиці, і не подивитесь на мене: гидко вам буде... Так дайте ж хоч тепер я доволі насміюся і накепкуюся над вами, щоб хоч сказати було що! Ех! Живи, поки живеться! Правда, Семене?

— А правда, правда! Кажуть: їж, поки рот свіж, зів'яне — ніхто не загляне.

— Так, так, мій філософе! А ви, Миколай Іванович, про мене не турбуйтеся: я собі грошенят поназбираю з вас дурних і буду собі жити, не журитись. Сама відкрито модний магазин... Ну, ну, не буду, не буду... Сховаю свій цинізм до «Ельдорадо»... Ну, Семене, піддай!

І Семен «піддав». Духом доїхали вони до заміського веселого шинку з окремими кабінетами, що звався «Ельдорадо». Тут, річ відома, молодіж прогулювала батьківські та материнські гроші; тут в одну ніч, дякуючи помочі десятків співачок, танцюр і циганок, що держались тут, миналися такі гроші, що хлібороба в жар кинули б при одному їх названні. Сам господар сих веселих палат, бувший лакей в сьому ж самому «заведеню», «вийшов у люди» лише тоді, як обікрав одного купчика, що заснув тут же в кімнаті; а тепер сей пан господар їздить «на гумах», і сам губернатор стискає йому ручку.

Віра Павлівна, як своя, пішла прямісінько до одного з кабінетів, крикнувши на ходу комусь: «Bon soir, mon cher comte!»¹; митець-татарин вислухав мену² вечері і стрімголов полетів до кухні, а Віра Павлівна, увійшовши тим часом у кабінет, роздягалась. На ній було вже не те просте плаття, а шовкове, пишне, що закривало лише половину тіла; вона розвалилась на софі, чекаючи вечері, а Річенко стояв біля порога все у своїм зимовім пальто, котре брудною плямою здавалось на розкішній обстанові.

— Та що ж ви не роздягаєтесь? — не видержала Віра Павлівна.— Ой, який же ви чудний в сьому плохенькому балахоні. Ну, от тепер сідайте тут,— і вона показала йому місце біля своїх ніг. Він притягнув низенький пуф і сів, задуманий, на показаному місці, ніби чекаючи, що то буде далі.

— Можна вам ноги положити на коліна? — спитала вона.— А то так невігідно мені,— і, не дожидаючи відповіді, вона положила свої ніжки в рожевих ажурних панчішках йому на коліна. А Річенко, немов не чуючи сього, дивився кудись-то у просторінь.

— Що ж ви, милий чернечуку, мовчите? Я тепер почувую дуже велику прихильність до вас. Знаєте що? Дайте мені слово, що не будете ходити в церкву цілий рік,— і тоді просить у мене чого хочете, чого хочете. Дивуетесь, може, чому мені така фантазія прийшла в голову? Ну, дивуйтесь собі скільки хочеться, а тільки виконайте мою просьбу! Один же рік, один маленький рочок, а потім знову щоденним постом та молитвою заслужите собі царство небесне. Та що ж бо, не будете каятись! Я таким дурманом облою вас в сю темну осінню ніч, що ви на другий рік і самі не підете. А мене буде дуже радувати моя роль злого демона-скусителя. Ви знаєте: образ жінки — се сама відповідна форма задля сатани, бо ми не більше ж як посуд диявольський: так нас звали колись. Ну, що ж, згоджуєтесь?

Річенко мовчав.

— Ех ви! Қисіль молочний! Якби на вашому місці був француз, то він за змогу отак сидіти, як ви сидите,

¹ Добрий вечір, мій дорогий графе! (Франц.)

² Меню (Франц.).

віддав би душу. Хіба часто вам приходиться бачити таку ніженьку, хіба часто, питаю? А таку руку? — І вона, трохи піднявшись на софі, піднесла свою руку йому до губів.

Але Річенко не поворухнувся; він сидів як приголомшений, і видно було, що почуття його всі притуплені, бо якась думка свердлить йому мозок, але він ніяк її не впіймає, ніяк не ухопить. А Віра Павлівна все балакає.

— Ви мене образили,— сказала вона, знімаючи ноги з його колін і знов прилягаючи на софу... Навіть руки не захотіли поцілувати. Ех ви!.. Вам у монастир би швидше! Тепер мені жаль. Ви краще зробили б, коли б відмовились їхати зо мною і zostались би спочивати на лоні своєї білявої Гретхен...

З мукою якоюсь, тихо-тихо промовив Річенко:

— Остатні п'ять рублів! Остатні... І ані найменшого докору, ані найменшого слова...

Мова відживила його; він говорив далі:

— Так Гретхен, сказали ви... Але тільки не Гретхен пуста і наївна, а розумна, з дивною силою характеру жінка... Вам, що зросли, або коли не зросли, так хоч живете серед підлих підлягань своїм власним порокам, вам, що поставили собі завданням — не мати перегородок перед своїм «я хочу», вам, кажу, не зрозуміти всієї величної жертви її. Прощайте! — сказав Річенко, встаючи.— Я піду до неї, до своєї Гретхен... Не життя для своїх забаганок, не сито і п'яно проведені ночі чекають нас, а тиха праця, праця до кінця... А за нею тільки і zostалась правда на світі. Прощайте!..

— А за мною нема хіба ані крихітки правди? — спитала Віра Павлівна. Але се була не та ранішня Віра Павлівна; се не та, що дивилась так глумливо на людей і не хотіла їм показати хоч маленької своєї рани душі; се не та висока, струнка і огрядна, тільки низенька якась, ніби зморщена істота, котра з палаючим болем, розкривши перед чоловіком всю свою страшенну хворобу, чекає на відповідь...

І Річенко почув жаль у серці... Хотілось йому, по молодості, зараз кинутись до неї, зараз розпочати лічення; страшно йому здалось піти зараз звідси, з сього місця безумних радощів і дурноти і zostавити її тут на поталу лихому. Але нараз гадка, що все те, може, нав'я-

но хвилиною на неї, і потім навіть певність у сьому відразу повернули його...

Так часто буває з ними, з сими милосердними людьми...

— Прощайте! — сказав Річенко і взяв її за руку. — І слухайте, Віро Павлівно! Коли захочеться вам побачити душу чоловічу, коли вам захочеться хоч раз у рік розумної бесіди, тихого запашного вечора, — приїжджайте без сумніву до нас, приїжджайте! — І він скорою ходою, надіваючи пальто, пішов із кімнати і не сглянувшись, коли почув за собою, щось похуже на тихе ридання...

.

Коли він добіг до свого дому, далеко вже перейшло за північ. Кімната його була відчинена, і вітер пабризкав на долівку води, лампа горіла, освічуючи вбогу обстанову, ліжка і на ній худе тіло, біляву головоньку з розпущеним волоссям. Річенко у нестямі прискочив і припав до ліжка, обнімав свою кохану, називав щонайласкавішими йменнями, але вона все тремтіла, і чутно було, як цокотіли її зуби. Микола післав двірника за лікарем, затопив піч, уложив Любку як міг краще на постелю і сам сів біля неї. Вона не повертала й голови і все тремтіла, хоч на ній було все, що найшлось теплого в кімнаті. Вона не вірила йому, вона не вірила...

Прийшов лікар, щось-то дав, але поставити правдивий діагноз не зміг; сказав, що аж завтра можна буде пізнати недугу по признаках...

Усю довгу-довгу осінню ніч Річенко не спав, сидючи коло хворої. Ранком знов прийшов лікар, сказав, що у хворої гарячка, і, порадивши Миколі везти недужу в больницу, вийшов геть. А коли сонце, розігнавши хмари, глянуло в низеньке вікно Річенкової кімнати, воно бачило Миколу, як стояв на колінах, уткнувши голову в покривало, і чогось плакав, а Люба, лежачи навznak, дивилась своїми великими очима кудись далеко-далеко уверх. На оценьтках її блищала сльоза, одна рука потиху перебирала шовкове Миколине волосся, а уста ледве чутно шепотіли: «Блудний син! Блудний син!..»

РІЗДВЯНИЙ ВЕЧІР

Різдвяна вечеря скінчилася; всі перейшли до вітальні договорювати й дослухувати.

Господиня, висока, огрядна, запрохувала гостей сідати. Якимось уютом дихнуло на всіх, коли увійшли до напівтемної вітальні, освіченої лише лампадою та полум'ям комінка, що гудів і прискав тисячею іскор... Щось ніби усім знайоме, ніби усім рідне вбачається у тих старих горницях з полинялими кріселками, з великими дзигарями, що тихо й поважно дзенькають, доки не прийде їм час бити, тоді вони зашиплять, задзиччать, ніби там цілий полк цвіркунів сидів, хрипло проб'ють раз, ніби задумаються, чи бити ще... удруге, утретє і т. д. Мабуть, усе отаке старе, стародавнє кличе до прислухання ударам власного серця, до роздумування над життям. Там десь інтриги, політика, ідеї, в'язниці, жандарі, плач і скрегіт зубів — а тут тихо-тихо, мов на дні моря...

От і тепер. За стінами вив і стогнав вітер, шуміли дерева, якась неприкріплена віконниця стукала десь, а у цій кімнаті, здавалося, ставало від того ще тепліше, ще приємніше. Щось зупинило розмову... ніби ангел зими і бур, ангел непощадного колючого вітру, наметених снігових гір і тріскучого морозу запанував на хвилину. Нікому не хотілося першому підіймати балачки.

Тіло ніжилось, гарно було простягти руки до палаючого комінка та слухати виття вітру, що доносилося знадвору, і глуху шумряву десь наверху. Та от загавкав чогось здоровий собака, з ланцюга рвучись,— і тиша пропала...

— Так от я й вийшла за нього,— почала перервану кінцем вечері розмову Ольга Семенівна, худа жінчина з білим-білим волоссям. Всі, боже, як мене одмовляли. Оповідали про нього всячину: як він над підданими своїми знущається, як він, мов султан турецький, цілі гареми у себе держить, як він розпорів живіт одному зі своїх доїжджачих за те тільки, що той не зумів за-травити зайця,— багато дечого розказували.. Так що ж? З'явиться він було до нас на своєму чорному, як ворон, коневі, підперезаний срібнокованим поясом, у синій суконній чумарці, у високій шапці... з'явиться покірний, з ласкою в очах. Почне сам каятись у всіх своїх провинках — і я все забуду... Бач, тепер аж чудно, а тоді, як задивишся було на карі очі та на чорний вус...— і старенька лукаво підморгнула на молоду внучку хазяйки, що саме тихо балакала з юнаком. Дівчина відчула цей кивок, бистро глянула на стареньку і, нітрохи не змішавшись, голосно промовила:

— Це вже в мій город камінець! Встаньте, Юрку, та дякуйте за увагу.

Обоє, і Юрко, і Маня, встали й глибоко уклонилися, викликавши цим веселий сміх усіх присутніх.

— Та ти за словом в карман не полізеш,— весело промовила Ольга Семенівна.— А тільки натякне хто про страшне що, то зараз: «Ой боюсь! Ой боюсь!» Попоклоняєшся тоді, аби хто ліг у твоїй кімнатці.

— Побачимо.

— Ну, й побачимо. Так от, кажу, не послухала я нічиєї ради, вийшла заміж за чорний вус та за козачу постать. Ну що ж?.. Перший місяць і справді був медовим. Мій Степан цілував, милував мене, корився мені в усьому; йому, бачте, подобалось покорюватись мені. Йому, що ніколи не знав, що таке «не можна», що не хотів і чути ніколи про перешкоди своєму «я бажаю»,— йому, кажу, якось любо було, що от біля нього знаходиться, живе з ним людина, котра теж чогось хоче і котрій приємно догодити. І варт мені було забажати чого — все з'являлося передо мною. Він і людей уже

більше не бив, але не тому, що подобішав і побачив усю мерзоту цього дикого права, а просто тому, що це мені дуже вражало.

А, властиво, я була іграшкою для нього і, як іграшка, скоро надокучила. Та й справді: що могла дати я, зріши серед тихих, спокійних стін батькової хати, серед праці фізичної й розумової, серед прикладів мирного родинного життя,— що могла, кажу, я дати йому, вільному й буйному, як вітер, деспотичному в душі з дідів і прадідів? Він уже в крові носив столітню привичку влади над людьми; вона, ця власть карати й милувати, влила ще в душу його предків краплю отрути; ще в утробі матері вони вже панували, рухом брів привчалися наводити острах на людей. Виростали з нагаєм та рушницею в руках, їли м'ясо, нічого, окрім власних пристрастей, не знали ніколи, мисль ані разу не окувала їх мозку, і весь природній розум їх ішов лише на те, щоб найбучніше прожити, як похитріше викрасти дівчину, як пайсолоніше докучити сусідові.

І ясною стала мені вся моя безсилість перед ним. Хіба можна тихій вівці заспокоїти лютого вовка? Нехай би хоч раз який за все своє існування задумався він над чим-небудь, тоді ще можна було б надіятись. А то темнота й темнота без кінця, без краю — що ж проти неї поробиш?..

Знову почались перервані веселі бенкети, знов полилися сороміцькі речі, знову заграла музика й знову задуділа долівка від тупоту п'яних ніг. Багато разів я, збуджена рукою якого-небудь доїжджачого, повинна була одягатись у коштовний жупан, чіпляти намисто на себе й виходити частувати п'яних гостей, вітаючи кожного поцілунком. Сльози навертались у мене на очі, а я під тренькіт домашньої музики витанцьовувала козака, метелиці...

А тут іще бачу я, що погано дивляться на мене чиїсь очі. То був приятель мого чоловіка, теж дідич, на прізвище Якір. Чорний був увесь, родом із сербів, здається; страшний такий, деспот із деспотів. І як піде було танцювати зо мною, то так міцно притулить у танцях до себе, що аж страшно. А одмовитись не можна, бо зараз Степан за нагайку — і чистить мене по чому доведеться тут же, при всіх... А Якір — страшний він навіть і в коханні був — не кинеється, як інші, обороняти,

а ще стоїть серед кімнати й регоче, регоче, за боки узявшись. Він завжди ходив у черкеському, обвішаний усякою зброєю...

Ото раз — я саме була важкою тоді — будить мене вночі дід Євмен. Добрий такий, гарний був дідок, царство йому небесне. Будить, кажу... «Вставайте, — каже кризь двері, — вставайте, Ольго Семенівно, пан кличуть. Та надівайте, кажуть, щонайгарніше, щонайдорожче...» — «Євменику, голубчику, — кажу я йому. — Підійть скажіть панові, що я прошу його не займати мене хоч сьогодні. Скажіть, що я слаба й важко мені піднятися...» — «Пануню, серденько... Про мене, я піду й скажу, та тільки напевне знаю, що з цього нічогосінько не буде, бо дуже вже п'яні пан. Одягайтесь краще, серденько...» — «А може, дідусю... Підійть, підійть...» — «Та я то піду, сказав, та нічого ж не буде». І пішов, чую, від дверей.

А я лежу, не одягаюсь. Хоч і знаю, напевне знаю, що буде так, як дід сказав, але все ж надія не вмирає, все здається: а може? А може? Коли чую — іде вп'ять, але не дід уже Євмен, човгаючи постолами, а хтось у кованих чоботях. Підійшов, дьоргнув двері — думав ото увійти, але двері були заперті. Чую голос Стецька, прихвосня панового: «Степан Степанович приказали, щоб я зараз же привів вас. Чуєте?..» — «Зараз! Іди, я сама прийду». — «Ні, я вас одведу».

Одягаюсь я, а серце щось недобре віщує. Так не хочеться, так не хочеться, як умерти. І не надівала я розкішних жупанів, дорогого намиста, а накинула на себе що попало під руку: все думала — умолю, щоб не танцювати. Вийшла.

«Що ж ви, пані, не одяглись?» — спитав мене Стецько. Та грубо так. «Не твоє діло. Іди». Прикро мені стало, що вже й пастух який-небудь, а трохи ще не кричить на мене. Пішли ми.

Гульня відбувалася у великій клуні, що стояла серед двору. Клуня ця тільки зверху була клунею, а всередині була вбрана, як розкішний палац. Долівку було наслано дошками, розвішані і розстелені коштовні килими, звірячі шкури, рушніці, шаблі на стінах...

Шумом, горілкою, паленим чимсь дихнуло на мене, коли я відчинила двері. Світло вдарило мені в очі, і я деякий час нічого не могла розібрати. Але потроху очі

звикли, і я побачила звичайну картину: столи, облиті вином та горілкою скатерті, пляшки цілі й побиті, порожні й повні, всяка їжа, шматки м'яса на столах і долі, перекинуті ослони. Там двоє, обнявшись, цілуються, один плаче, схилившись на стіл, другий пісні затинає, а Якір, обложившись пістолями, бере з них один за одним і садить кулю за кулею в червоного туза, що висить на стінці. Степан же мій стоїть коло нього і за кожним вистрілом лається.

«Привів, пане»,— сказав мій провожатий, і нараз усе стихло... і вистріли ці, і плач, і пісні...

Деякі з гостей підійшли привітатись до мене, але Степан, розлючений чимсь, мабуть, влучною стрільбою Якіровою, відіпхнув усіх, підійшов до мене і, жорстко ухопивши за руку, витяг на середину. «Що ж ти не одяглась, як я казав тобі?» — «Степаночку, голубчику... Дозволь мені не танцювати, я ж...» — і сказала йому на вухо... «Ет, чортовина! Так що ж з того? Танцюй!..» — «Степаночку...» — «Танцюй!» — і звіром глянув на мене. Але щось піднялось у мені, знала я, що мене чекає, але готова була на все.

«Не буду я танцювати»,— одрізала я і повернулась уходити. «А!.. Так ти так, гадино?» — заревів Степан і кинувся на мене з піднятими кулаками. Але в цю хвилину підскочив Якір і, як пір'їну, відкинув його вбік: «Що ж ти й справді знущаєшся над жінкою?» — «А твоє яке діло?» — тільки й міг сказати Степан. Його якимось наче здивувало це заступництво, й він не знав, що йому робити. «А таке... Одпусти її — бачиш, вона хвора!..» — «Ти що мені за указ у моїй господі та ще над моєю жінкою?»

Бачу, Якір зблід на обличчі, очі горять... Підійшов до Степана і, прямо-прямо дивлючись йому в вічі, сказав стальовим голосом: «Одпусти... А то — знаєш?..»

Що це таке було, про віщо згадував Якір,— я й досі не знаю. Тільки дивлюсь, мій Степан блиснув очима, заскрипів зубами і промуркотів: «Ну, нехай іде. Та це в останній раз прощаю».

Я накрилась хусткою і вибігла з клуні.

Біжу через двір, аж нараз чую: «Стій, Олю!» І не встигла я опам'ятатись, як мене нагнав Якір, обняв і, цілуючи мені щоки, чоло, очі, зашепотів: «Поїдемо?..»

Поїдем зі мною?.. Тут тройка... Бачиш, він знущається, знущається...»

Де взялася сила в мене! Відіпхнула я його... Він аж покотився.

«Геть!» — крикнула я не своїм голосом і побігла. А він настиг мене, вхопив за руку, здавив кліщами... Нахилився аж до мене... Горілкою несло від нього... «Так будеш же ти каятись... Так я з життя твого ще гіршу каторгу зроблю! — і, притягнувши силоміць мене до себе, поцілував прямо в губи.— Перший і останній!— крикнув він і пішов назад до клуні, а я, перелякана до смерті, побігла до себе...

І справді. Не життя настало мені, а люта каторга. Що Якір набрехав Степанові, що він йому говорив,— не знаю, але мені так допекло, що я навіть до Якіра підійшла раз, запитала. А він так глянув на мене, мовби задавити хотів, і промуркотів тільки: «Не говори... Я не хочу, щоб ти мене упростила»,— і пішов геть.

Я молилась, я щиро просила бога, щоб дав мені силу перебороти все це, перемогти... Терпіла, страждала— і господь його знає, до чого б воно дійшлося, якби крапля не перепополнила чаші... Велике терпіння жіноче, але й йому буває кінець...

Раз якось увечері приходять до мене бабуся з Якірового хутора і просять, щоб я пішла до хворої.

А я трошки лікарювала, бо татко мій, царство йому небесне, і цього мене вивчили. Я, звичайно, згодилась; одягаюсь, щоби йти за бабусею, як зараз увиходить у хату Степан.

Господи! Ніколи ще я не бачила його таким! Блідий, очі горять, волосся розкуйовджене... З нагайкою.

Увійшов. Бабусю випхав, заціпнув двері... І я сама zostалася наодинці з цим звіром. Він високий, міцний, повний злоби, а я слаба, безпорадна... страшно стало мені... Вся похоловши, спитала я його: «Чого ти, Степаночку?» — «Ах, овечка! — прошипів він крізь зуби.— Куди це збираєшся?» — «У Якірівку...» — «Так, так?.. На чистоту?» — крикнув він і кинувся на мене... Бив мене нагайкою по голові... по плечах, по спині. Вхопив за волосся, кинув об землю, топтав ногами... Спочатку я кричала, молила його, благала, а далі вже духу кричати не стало в мене... А за дверима, мов сатанинський голос,

мов пекельні одгуки які, чувся широкий масний регіт Якірів... Бодай ніколи нікому не чути такого реготу!..

Аж втомився Степан, б'ючи мене. Далі штовхнув ще раз мене чоботом, плюнув в обличчя і вийшов з кімнати, гримнувши дверима, що аж вікна забрязкотіли...

А на другий день, скориставши з того, що Степан був на охоті, я втекла до татка. Несила була. Татко жили самі у місті, при них була тільки стара ключниця, що провадила господарство. Так я, забувши вже всю свою гордість, прибігла додому й оселилась у батька... Плакали ми, плакали над моєю такою доленькою шасною, та що ж — сльозами не допоможеш...

Ну, ото я живу у татка день, другий. На третій день пішла я з бабусею на базар. Ідемо ми вже відотіль, як назустріч нам Степан із своєю бандою... Господи! Я так і умліла!..

А він доскочив до мене, загнав у куток і, не злазячи з коня, почав бити нагайкою, куди очі дивилися...

І поки стара Пріся, кричучи вже не своїм голосом, зібрала людей, він збив мене в один синяк, свиснув, крикнув: «Айда!» — і, як вихор, завився по дорозі. Держи його тепер...

Ледве дійшла я додому. Лягла і довго хворіла. Ну, потім тиха наша обстановка, тихе життя підняли мене на ноги. Часом татко почнуть грати на гусях псалми Давидові; що самі уложили на ноти, заспівають — так любо та гарно стане! Одлетить усе горе хто й зна куди, де й нудьга подінеться. Навіть весело стане. Як воно чудно: повернеться життя до тебе негарним, чорним своїм боком — і якимсь поганим здається все на світі. А знов засяє сонечко на життєвій дорозі, радість злетить на серце — і чудовим тоді стає весь світ.

Раз увечері татка прийшли прохати до вмираючого. Не хотілося залишатись мені самій з бабою! Мабуть, передчувало серце щось... Так воно і сталось.

Ждемо ми татка. Вже й десята година — нема; вже й одинадцята — нема. Як нараз страшний грюкіт у двері. Я так і скам'яніла.

«Відчиняй!»

Голос чийсь незнайомий, грубий, скрипливий.

«Бабусю, серденько, не відчиняйте!.. Це, мабуть, Степан». — «Я сама так думаю. Так що ж. вони двері

виб'ють». — «Не відчиняйте, голубонько... Не відчиняйте, бабусю...» — «Та не можна ж, не можна, дитино... Сховайся краще».

А за дверима ще голосніше: «Відчиняй, кажу тобі!..»

«Ой боже ж мій, боже ж мій... Та куди ж його сховатись?» — «А полізай у бовдур, стань, — там не знайдуть... А мене вони, мабуть, не займатимуть». — «Ой ні, бабусю, — вони й вас уб'ють. Давайте краще обидві сховаємось». — «Що ти кажеш таке? То вони тоді всі мишачі нори переріють. Лізь, кажу тобі! Лізь зараз!..»

«Відчиняй! А то двері винесу! Відчиняй!» — і стукає ногами у двері.

«Та хто там такий? — голосом обзивається бабуся, а до мене вп'ять пошептом: — Лізь, лізь, кажу тобі!» — і пхає мене до бовдура.

Я вже, не тямлючи, що роблю, полізла й стала; учепилась руками за прутки та так і завмерла.

Чую, бабуся сперечається з ними крізь двері; каже, що нікого дома нема, лає їх... А вони за дверима ще дужче кричать, теж лаються. Потім, чую, відчинила баба.

Увійшло їх, мабуть, чоловіка з п'ять. От я і Степанів голос зачула, і Якірів, і Стецьків, а обличчя у всіх, розказувала потім бабуся, завішані були ганчірками.

«Де пані?» — спитав Степан бабусю. «Та кажу ж вам, що немає, пішли з батюшкою кудись». — «Брешеш, чортова собако!» — та нагайкою її.

А я чую і хочу крикнути, заборонити, а не можу... Пальцем навіть не двигну.

«Брешеш, кочерга бісова! — та знов нагайкою. — Ми бачили, як батюшка пішов, а її не було з ним».

А стара плаче, божиться навіть, що пішла я, що немає мене в хаті. Тоді Степан знімає образ із стіни. «Поклянись, — каже, — на цей образ і поцілуй його, що немає її в хаті».

І що ж ви думаєте? Поклялась стара, прийняла великий гріх на душу. «Клянуся, — каже, — святим Пантелеймоном Цілителем (а ікона Пантелеймона була), що немає панії в хаті!»

Як зачула я це, — і не знаю, що зо мною сталось. Ридати захотілося, вискочити до них усіх, кинутись до бога — і... Не можу... Не слухають ні руки, ні ноги... І голосу немає...

А Степан заскрипів зубами. «Ну, щастя,— каже,— її. Так давайте ж, хлопці, хоч слід по собі залишимо». І давай ходити по кімнатах та бити, нівечити, що під руку попадало.

Били посуд, ламали стільці, шафи, рубали навіть долівку сокирою, тільки вікон не займали, щоб людей не зібрати. А бабуся ходить за ними, та все причитує, та лає їх, проклинає...

І от як уже нічого й бити стало, як уже обшарили вони всі куточки й нишпорки,— став Степан серед хати і, трясучи кулаком у повітрі, крикнув: «Ой не попадайся мені більше, падлюче кодро! Я за дворянську честь гірко помщаюся!.. Ходім, друже Якіре. Спасибі, що очі мені одкриваєш».

І пішли. Сіли на коней і поїхали...

Бабуся переждала трохи, поки затихло все, та до мене... А я не можу вислобонитися, не можу встати... Так вона відірвала вже силоміць мої руки і вже хто-зна-як довела мене до постелі, що послала мені на долівці. Та як подивиться на мене, та як заплаче, як зариде...

«Що таке?» — кажу. А вона: «Бабуся, бабуся!» — а сама ще гірше, ще жалібніше. А я ото посивіла отак,— додала Ольга Семенівна, перебираючи пальцями прядку сивого, як сніг, волосся.

Ну, та після цього не пожив довго Степан мій: скинув його кінь якимось із себе. Упав Степан прямо на каменюку і пробив собі голову свою буйну... Три дні помучився — я й ходила за ним — та й віддав богу душу, царство йому небесне... Так отаке-то, Марусю, з людей страх робить...

Журливе, просто вихоплене з життя оповідання застигло всіх. Слава богу, що таке минуле стало минулим.

А надворі все дужчала хуга; голосне виття змінило інтонацію і замість тихої пісні білосніжної цариці зими зазвучала на високих тонах якась інша, бурхлива й грізна музика, немов марш похоронний. То ніби затишаючи, то знов з подвоєною силою розгукуючи, стогнав вітер; неприкріплена віконниця стукала щоразу все міцніше й міцніше — і вухо якимось боляче прислухалося до всіх тих грізних звуків влади, невпинної волі, безмежного хотіння.

— Господи! Які то бувають жорстокі люди! — сказала одна сухенька й худа бабуся, щільно закутуючись у теплу хустину.

— Еге ж, еге ж,— відповів хтось... І знов тиша, знов звуки... Молодь чомусь принишкла, не чути її.

— Ось не дуже давно чула я,— знов забалакала та ж бабуся,— як чоловік дітей поморозив. Так прямо аж не віриться, щоб цього людина діяти могла.

— Як же це?..

— Та так. Діток у нього двойко було, а жінка померла... Ударився чоловік об поли руками, та й тільки... Як його самому з дітками без жінки прожити? Сам піде на поле — вони голодненькі; обдереться чумарчина, сорочечка, вже латає-латає він невимілими руками, а все нічого не виходить. То було і яечко, і молочко, і сметанка в празник, а тепер хліб та картопля — от тобі й усе... І живи, як хоч.

Бився, бився він отак, а чим далі, тим гірше. Таке безголів'я, таке безголів'я, що й руки не підіймаються. Взяв він та й женився удруге. Думав знайти помічницю, порадницю лихові, а випало йому на долю таке золото, що й не дай мати божа хрещеному чоловікові. Там уже була б тобі злюща, була б тобі прошибна — та й нікуди. До своїх дітей (у неї їх теж двойко було) і гарна, і ласкава, а що вже чоловікових не злюбила — так і сказати ніяк. Не пройде спокійно мимо: то скубне, то вдряпне, то так стусана дасть... Мачуха, одне слово — мачуха...

Ну, а все ж не розумію я, що вона з чоловіком своїм зробила. Чи вона спити дала йому що, чи так уже його біда та горе скрутили,— прямо не той Петро став. Скаже вона йому побити дітей — то він їх так одшмагає, що вони сині тижнями цілими ходять... Замкне вона їх у комору, не дає їм їсти — він хоч би словечко тобі... І домовчався, нарешті, до того, що запряг раз санки, посадив дітей і поїхав із села. А холод був такий, що аж дерева тріщали... Діти ні-ні та й питають: «Куди це ми, тату, їдемо?», а татко хоч би словечко у відповідь. Хлопчик — маленький він був — уже замерз, бо батько хоч і укритв їх обох своїм кожухом, але на них самих нічого не надів теплового... «Тату, холодно мені...» Мовчить тато... А коник усе далі й далі трюха. От уже й серед поля вони. Ніби холодніше навіть стало серед того

неосяжного білого-білого простору... Батько звернув праворуч і поїхав прямо по насту... Од'їхавши декілька гонів, промовив до дітей: «Злазьте...» Ті покірно вилізли з-під кожуха, злізли з саней... і стали на снігу. А батько... Батько вдарив по конячці і хутко-хутко поїхав геть.

Думали дітки — шуткує батько, але він усе далі й далі од'їжджав, немилосердно б'ючи коня. Заплакали дітки... Жах обняв їх. Побігла дівчинка за саньми... І рученята простягає, і не своїм голосом кричить, благає: «Таточку, таточку! Та куди ж ви? Візьміть хоч Омелька!», але таточку уже був далеко...

Ну що ж... Дехто з людей бачив, що з села Петро їхав з дітьми, а до села вернувся сам, без дітей. Почали питати, він ані словечка не сказав... Пішли по сліду й знайшли їх... Сестра вкрила братика спідничкою своєю, а рученята його держала біля рота... Так і замерзли обоє.

І видно було по сліду, як бігла дівчинка за саньми, і доки вона добігла, і як верталась назад... Верталася, щоби пригріти покинутого братця...

І бабуся замовкла.

Тихо стало в горниці. Нелюдський вчинок ніби придавив усіх... Ніхто й не запитав навіть, що сталось із Петром.

Всі сиділи, схиливши голови. В коміночку тріщали поліняки... Тихо.

Нараз почувся стукіт у ставню... Кожне серце завмерло, очі широко розкрилися...

І знов стук, знову... Міцний, ніби сердитий...

— Хто там? — скрикнула, а не спитала господиня, напівпіднявшись з кріселка.— Хто?..

А на це відповіддю був веселий, дзвінкий регіт Мані.

— Ха-а-ха!.. Ну, хто кого налякав? Хто кого? Ех ви, старі, старі...

— Ха-ха-ха! — дзвінко вторив їй, увіходячи, Юрко з білими пушинками снігу на густих кучерях.

— Ах ви пустуни, пустуни... Хіба ж можна так? — обізвалась господиня...

І всі зморщені, сухі обличчя світилися радістю, ніби любуючися молодістю, ніби завидуючи навіть трохи. Ця жива, невпинна сила, що була ключем із молодих сер-

дець, ці блискучі очі, ця певність і віра — все це багато нагадувало старим з минулого, колись милого, дорогого... Очі світилися радістю, на обличчях сяв усміх, а десь там тоскливо повторялося: «Чому пройшло? Чому не вернеться?..»

Вітер стогнав і свистів у бовдурі, а одірвана віконниця ритмічно, уїдливо стукала об стіну.

Харків, листопад 1899 року

ЯК ТІТКА МАЙСТРИХА ГЛЕЧИКА СКИДАЛА ¹

(Ій-богу, правда!)

Знаєте ви дяка нашого отця Василя? От учена голова була! Прямо, як то кажуть, двоє клало, третій гнітив. І слова не скаже тобі зря, а все з писанія, все з писанія. Любив, правда, отець Василь укинути трохи, ну та хто ж од цього... Але і п'яний навіть був благочестивий. Інші там лаються, б'ються, як заллють через верх, а він — ані боже мій! Ніколи!.. І тут тільки з писанія. Іде було вулицею, спотикачів ловить і розмовляє сам із собою: «На претиканіє кріпость моя умалися, умалися...» А скільки разів казав собі: «Отець Василь, отець Василь!.. Не впивайсь вином, не впивайся... в нем-бо есть блуд... Іменно... о!.. А я... а я... упітах серце, яко в день заколенія. Плачу і ридаю в лютих скорбех моїх». Та в груди себе, та в груди...

А голос мав який, доки не перепився! Аж дивуешся було — як воно господь такому маленькому чоловікові та дасть таку горлянку. Голос у нього... як би це сказать... розходитьсь, як він співає... Розходитьсь, розумієте? Як співає, то здається, що ще хтось співає... і той... Ій-богу, бачу, що не розумієте. А розказати докладніше не можу.

¹ Скидати глечика — те, що ставити банки, народний спосіб лікування кольки. (Прим. Г. Хоткевича).

Та воно й у шевця Майстра́ був голосок. Здається, якби поділити, то на трьох крикливих стало б. Як гогкне було, ідучи з шинку, «Віфле-е-еме», так усі собаки за плоти ховаються... Теж любив божественне. З дяком було як почнуть «О всепетая маті», так хоч би ти кам'яний був, а заплачеш. А «Світе тихий»? А «Возбранной Воеводи»?.. А «Херувимську»?.. І-і, боже мій!.. Майстрові довго тягти «Іже херуви-и-и-ими», так він було співає: «Іже херувими, ану хлопці, херуви-ими тайно образующе...» А дяк отець Василь сердиться та косяка на нього дере, а Майстро наче й не бачить, наче так і треба: «Тайно образующе, ану вшкварте, образующе, трисвятую піснь...» І не любив Майстра отець Василь. І за це, і за все не любив. А більше за голос.

— Ну хіба це голос? — каже було іноді. — Хіба бас — голос? Це не голос, а так... чорти батька зна що. Це голос лісовий, по крайності — садовий!

Так от у цього Майстра був у наймитах парубок Хведір. І-і хлопець же був! «Прямо опрепонтист», — як казав про нього отець Василь. Куди б ти його не повернув, — на все майстер. Чи на співи, чи на іграшки, чи на вигадки, ну, одно слово, — опрепонтист! Як попаде було на вечорниці, то з реготу усі повмирають, прямо кишки порвуть. Візьме було начепить що-небудь, буцімто ризу, горщик на рушник почепить, стане перед піччю та й починає акафіст:

— Як задумав, загадав, — з гречаних висівок паску зібгав, завернув у запаску, положив у коляску, сів, поїхав у Київ святити. Як ізїхав на київську гору, вісь одломилася, паска покотилася. Де не взялася тітка Пріська, попала ту паску та й тріска...

То ми було аж запінімось та регочемось, а він ніби й не він: починає приспівувати, стеменнісенько, як дяк отець Василь:

— Радуйся, сороко, радуйся, вороно, радуйся, горобче, великий чудотворче, — а сам кадить та кланяється, кадить та кланяється та далі вигадує: — Як був собі, та не мав собі, та взяв собі, та затесав собі нетесаного тесака, та поїхав у поле орати, та забув його з собою взяти. Та орав, орав сім день, та насіяв конопель, та не вродили коноплі, а вродили верби, а зацвіли раки. Та пішли наші молодіці грибів рвати, та рвали, рвали —

і штани поскидали. Та тоді: «Ги, хлопці, зеленого меду, невщитий віз вонючої смета-ани!»

Ну прямо падаємо зо сміху.

Так от у цього парубка Хведора заболів раз живіт. Бог його святий знає, з чого він розболівся. Може... той... хто-небудь... теечки... Ет, що там!.. Шила все одно в мішку не сховаєш: попобили хлопці з чужої вулиці, та й усе. Ходив, бачите, Хведір до однієї дівчини на другу вулицю. Він не те щоб там що... Боже борони, а так просто ходив, бо й путнього там нічого не було. Сам як почне про ту дівчину розказувати, так кишки порвеш. «Невисока,— каже,— худощока, на п'яті більмо, зашморгом дивиться, навзаводи сміється, ноги — хоч палі бий, на шиї хоч обіддя гни»,— так як почне, як почне прикладати такого, що й написати вже не можна, то так і покотишся з реготу.

Ну от до неї він і ходив іноді. Та нічого б воно й не сталося, якби один чоловік не наштував хлопців... Якби ви нікому, я сказав би вам, хто то такий був... Е, та кат його бери — отець Василь був, більш ніхто. Він давно вже ходив коло тієї дівчини, а вона за нього не хотіла, бо хоч яка була погана, а отець Василь ще був поганіший, нівроку йому. Та все ж пан дяк надії не тратив: то канхветиків принесе, то орішків. Та й чудний же він. Як вирядиться було у нову свою халамиду (так він узивав), примаже височки оливою, візьме парасоль у руки — ну прямо реготатися з нього, та й тільки. Прийде і почне стихами вимовляти:

Жизнь течьоть, как речка,
День проходить так, як час,
Чоловік горить, як свечка.
Вітер дунеть — он погас...

А потім ще додасть: «Навіки амінь». А раз приліс малини. Положив у кошик, подає і промовляє:

Дарю я вам карзинку,
Вона із трастника,
В ней фунта два малинки
І лапка індюка...

Хоч там таковою і не іміється, але це для рихми...

Так отець Василь і підмовив хлопців, щоб попобити Хведора, поставив їм, що там треба було... ну ті й по-

побили. Та, мабуть, вже дуже хотілося їм угодити дякові за могорич, бо повідбивали бідному хлопцеві тельбухи. Прийшов додому та тільки стогне.

Днів зо два нікому нічого не казав, а на третій годі вже було терпіти, пробі кричав «Рятуйте!» у клуні на соломі. А якої ж ти йому даси ради? Швець Майстро прийшов до клуні (він учора вкинув з приятелями), постоїв, постояв мовчки та й пішов геть. А на дверях зупинився і пробуркотів: «Якого б я чортового батька кричав? Оце і в мене... немов обручі на голові порозсакувалися... так і мені пробі кричати?»—та й подався.

Навідалася й тітка Майстриха. Саме вона курча патрала, то так із курчам і в клуню увійшла. Похитала головою, певно, міркуючи щось, і пішла геть.

А була вона баба — як би про неї чого лихого не сказати — не з тих, що розумними величають, а з тих скоріше, про яких кажуть, що ніби їм з голови одну клепку вийнято та вставлено курячу.

Так ото, кажу, тітка Майстриха пішла з клуні, щось міркуючи, а воно ось про віщо.

Бачила вона колись, як баба Немайчиха глечика скидала. Так от задумала Майстриха й собі... Господи!.. І надало ж їй бачити оту бабу Немайчиху! І хто його вигадав глечики скидати?.. Хай йому ворог, як отак людей катувати...

Дивиться бідаха Хведір за хвилину — суне тітка Майстриха у клуню і тягне в одній руці здоровенний глечик, а в другій жмутяку клоччя. Як правду казати, то до цього діла треба маленький глечичок, а Майстриха ухопила такий, що у городі й за семигривника не купиш (з молоком). Думка — як лучче.

Дивиться Хведір на неї — і в душі у нього холоне. А тітка Майстриха не зважає: почала терти бідасі, живіт милом, а сама шепоче (бач, і того вивчилася): — Господи, поможи глечика скидати, молитву читати. Отче наш, ожі їси... Вода бігуча, вода котюча, вода йорданська береги потопила і луги поломила, народженному, молитвенному, хрещеному Хведорові сояшниці одходила. А сояшниці водяні, вітряні, прозорні. Во віки віков амінь! — А сама тре, а сама старається.

Потім бере клоччя, та все так повагом, спокійно (і вивчиться ж, мати моя рідна!), та все шепоче:

— Пресвята богородице, велика помішнице! Святий

Миколо-угоднику, скорий помошнику. Святії апостоли, станьте на помочі, київські, охтирські, печерські, святогорські... Святий Митрохване воронізький, великий помошнику. Мати божа двохрушна, трьохрушна,— поміжіте, благословіте од усякої болісти, від сояшниць.

Та взяла жмутище клоччя, ледве вперла у глечик, запалила, дала розгорітись добре та й поставила глечика на те клоччя.

Господи, боже мій милостивий! Святії ж ви мої угодники! Як закричить же Хведір, як зарепетує!

— Ой, пробі, пробі! Ой, клоччя пече!.. Матінко ж моя, родителько, моя ж ти сотворителько!.. Ой, пробі!.. Ой-ой-ой!.. Живіт поцупило!..

А воно й справді як потягне йому живіт у глечик!.. Тітка Майстриха не знає вже, що й робити... Треба було пальця під глечик підсунути, щоб дух увійшов, а вона замість того попала обома руками за глечик та й сіпає. Так як сіпне-сіпне, так у Хведора свічки засвітяться! Кричить:

— Ти мені черево видереш!

А та вже перелякалася. Що й був розумець — вискочив, та ще дужче сіпає, а сама кричить:

— Вітряні, водяні, спитені, з'їдені, мужицькі, хлоп'ячі, дівчачі...

Господи!.. Як почув це Майстро, під повіткою сидячи, думав, що пожежа знялася. Прибігає в клуню — і нічогісінко не розбере... Хлопець кричить: — Хто в бога вірує — рятуйте! — А жінка тягає його по соломі та собі ще дужче: — Хрестами забиваю, молитвами викликаю, з твоїх плечей, з твоїх пальців, з твоїх семидесяти суставців!..

Догадався Майстро... Я-ак геїне колодкою по глечикові... Глечик — у дріб'язок, Хведір упав на солому, а жінка одлетіла геть набік — і нараз все стихло.

Кілька хвилин нічого не було чути, і тільки вже згодом-згодом почала тітка Майстриха чогось хлипати.

— Який чорт його... вигадав глечика скидати...

А Майстро на неї:

— А ти, бісова дурище, вивчилася б поперед...

— Та що там учитись — он баба Немайчиха...

— Тьфу... — плюнув Майстро і пішов геть із клуні.

Я сиджу над кручею.
День догоряє. У видимому безладді при невидимій системі розкидалися хмари по небозводі, офарбувавшись в найдивніші кольори, і кидають тепер фантастичний одсвіт на землю.

Он річка вниз повилася, заміїлась. Грізно стоїть над нею з одного боку круча, вся поросла лісом, а з другого — і усміхається, і коливається, і тихо лашчиться зелений очерет. А далі за ним простяглися широкі луки, аж пересичені ласкавими делікатними тонами: там скошений шматочок з блідими копицями на ньому; там низеньке вогке місце й вирізалось темно-зеленавим вилиском на тлі ясних кольорів. А он клаптик, засіяний соняшниками. Аж кричать вони, повернувши свої усмінені пики до сонця!

А ще далі — бакша. Розсипалися круглі кавуни, гарбузиння по облогах, жовтіють дині; куренів два — щоб не знати, в якому дід сидить. Ще далі — підмет і темно-зелені, мов лаком укриті, коноплі аж сюди кидають пряний запах свій... А там ланок жита, та такий же веселий, як лоша, що вибрикує ранком по росяній траві.

Деркачі деруть у траві, перепели в житі підпадьомкають; гукає невидима бугай-птиця в очереті; зграя граків, голосно кричачи, пролетіла на дальні верби;

десь бабахнув охотник з рушниці — сплеснулась від того рибина в б'єрезі, підскочила синичка на ближній гілці, а потім знову усе тихо, знову тільки гімн звучить сонцю великому. А воно, в царственній порфірі, з променистим німбом доокола, тихо спускається вниз, окриваючися горящими хмарами.

Бовкнув дзвін у ближнім селі, й широко, хвилями коливаючи повітря, понісся могутній звук у далечінь віщувати завтрашнє свято і плугатареві серед ораного поля, і маленькому підпасичеві — хлопчині, що ліг горічерева на могилі й дивиться в безмежність небес. А рибалка самітний на далекому плесі зняв шапку зі спітнілої голови й, тричі перехрестившись, сказав:

— Слава тобі, господи...

— Слава тобі, господи! — сказав і дід Андрій, сидячи на кручі коло мене.

Кремезний був дід Андрій. Прожив майже все своє життя в лісі, сам-на-сам з дубами, хуртовинами сніговими, вовками голодними. Він і сам зробився, як дерево, нечутним до зовнішніх об'явів кліматичного характеру. Міг годинами лежати у сніговому заметі, підстерігаючи вовка або злодія; увесь мокрий від поту, лягав спати на сирій землі, напившись холодної води,— і хоч би тобі що.

Типово український склад обличчя, рівне високе чоло, а найбільше — то довгі сиві вуса, що мальовничо спадали униз, завжди вводили в обман м'якого серцем любителя української старовини, і не раз аматори козацької минувшини підходили до діда Андрія, сподіваючися збагатити свої знання історії яким цікавим оповіданням «з уст народа». Але дід Андрій жорстоко не справджував тих надій, бо, не дивлячись на свої чудові вуса, він нічогісінько, не знав ні «про Сомка та Дорошенка, ні про грізного Сірка», а про запорожців знав тільки те, що колись на шляху біля верби був шинок, то шинкареві на ім'я було Запорожець — «раклюга¹ дев'яносто восьмої проби», як казав про нього дід Андрій.

Але хоч на історії дід і не знався, та все ж із ним цікаво було побалакати. Ліс свій він знав, як власну

¹ Ракло — на Харківщині — це те, що босяк на Київщині, драголь — у Херсонщині, жулік — у Москві, золоторотець — у Ленінграді. (Прим. Г. Хоткевича).

долоню. Знав генеалогію кожного дубка, а сусідів-ярчан (біля лісу тягся яр, по якому розкинулося кілька хат) пізнавав по сліду. Та й не дивно, бо не було, мабуть, із них ні одного, котрий не побував би в дідових руках.

Лісник із діда був особливий. Коли траплялася шкода у лісі, то дід доти не заспокоювався, поки таки не знаходив порубщика. Ні один найзавзятіший мисливий не висліджував так коштовної дичини, як дід отого порубщика. Це був спорт, і дід, видимо, любив переживати цей спортивний настрій. Часто можна було від нього почути:

— Ото вибереш якого потовстіше дубка й ідеш поза ним. А в і н (цебто злодій; дід ніколи інакше не називав порубщиків, як у третій особі) рідко коли рубатиме уночі, все вибере днину, кущами закриється й цокає. Коли меншеньке деревце, то він його пилочкою пиляє, а яке більшеньке, то свердлик у нього є — і так, і так, і так він просвердлить те дерево, аж поки його вже можна валити. Так ото він собі пиляє, а ти йдеш. Він замовкне, оглядається — і ти станеш. Він знов за пилку — і ти собі вперед, а де — так і підбіжиш. Та так до нього, голубчика, й дійдеш поза дубком: він отут собі пиляє, а ти над ним стоїш.

І, мабуть, таки любив ці моменти дід, коли в саму вже останню хвилину громовим голосом крикне: «Стій!», а той безчасний в і н із роззявленим від жаху ротом, з виряченими очима не знає, що почати, й у нестямі рефлексивними рухами виявляє свою безпомічність.

Ні доріг, ні стежок дід ніколи не визнавав — завжди йшов напрямцем.

— Дорогою йди, — казав він, — а в і н засяде в кущах та телесне ще колякою по потилиці.

Ярчани то вважали його за відьмака, казали, що він ще від батька перейняв якесь там «слово». А «слово» дідове в тому, власне, й було, що він знав у лісі кожний кушик і міг би ходити по гущавині з заплющеними очима.

— Ну, рубайте ж, рубайте, хлопці, — каже було до найнятих робітників, — а я піду до хати. Вже снідати пора.

І піде. Закинув рушницю-нерозлучницю на плече — пішов. Та вже, дивись, і мудрує братія — як би це за-

тягти у кущі дубка якого кращенького, поки діда нема. А дід обхідцями зайшов з другого боку, та й видно йому — і де заховано, й хто заховав.

Або обізветься до косарів:

— Косіть же, косіть, хлопці! До вечора лучку треба скінчити. Я не забарюся. Мені оце тільки до Кицівки сходити, плотників треба найняти.

Дід пішов, і розпочалися сміхи, жарти, а дехто й на бокову під кущі. А дід зайшов із кручі, став на горі — і видно йому все, як на столі.

Приходить із Кицівки.

— Ех, Семене, Семене, не така в тебе вдача, як у мене. Ну який з тебе хазяїн вийде, коли ти, як лісник з очей, так ти під кущ?!

— Та я, діду... та я...

— Та що там «та я»? Ну, куди там уже вивертати-ся?! Я ж на горі стояв і бачив, як ти ноги задирав.

Піввікове життя в самій, так би сказати, гущі природи, піввікове прислухування, причікування в дивній мірі розвинуло дідові почуття. Найменший, ледве чутний звук вже будив його уночі, і дід, скинувши рушницю на плече, поринав у темряву, стрибав через широкі канави, як хлопчик, дерся на кручі, лазив по деревах, мерз на морозі.

— Інший, який сміливіший, ну то ще так-сяк. Ну зате ж як іноді попадеться трусливий, так і сам наприймається лиха і ти з ним. Уже стоїш-стоїш над ним та аж плюнеш із досади: «Пху, хай тобі чорт!»

Дід аж сплюнув.

— Як оце недавно було. Вивернув ото він собі, значить, дубка й пережидає. А він ніколи тобі не прийде у ту ж саму або на другу ніч: думка така — тепер лісник вартує, а ніч-другу посидить, то й обридне. Еге! Бісового батька мене обдуриш.

Ну, зрубав ото він, кажу, дубка, пере... той... переждав одну-другу-третю ніч, а на четверту прителепкався. Чую — стрибнув через пліт. Ага! ну от тепер ти мій.

Почав же ж він, сукин син, іти. Ступне ступінь — і стане. Витягне шию, мов журавель, оглядається — зирк-зирк, туди зирк, сюди зирк... Потім вп'ять ступне, вп'ять оглядається. До дубка від плоту було сажнів із двадцятку, так він, проклята душа, не менш години йшов. «Ну й сторожкий же ти!» — думаю.

Нарешті таки дійшов, намацав дубка. Попробував на плечі — не, не берьоть. Тільки шелесту наробив, хвилин із десять потім вислухував. Так що ж він, кателик, вигадав! Ізняв із себе пояса, зачепив за віття, а другий кінець кругом себе обмотав. А тоді сів долі та обіпреться-обіпреться обома руками об землю, пересунеться скільки там — і дубок за ним. Вп'ять обіпреться — і дубок за ним. І отак, собача печінка, тяг аж до плоту. Аж обридло вже мені й стояти. Я б уже й гакнув, так коли ж не вгадаю, хто воно такий. І всіх же, здається, знаю, а цей не по знаку.

Доволік ото він до плоту, поставив руба, перекинув через пліт — аж гупнуло! Та тільки вчепився, щоб плигати, — а я його за комір: «Стій!», так і остовпів мій хлопець. Дивлюсь — хто ж воно такий? А то молодий Гриценко! Такого батька син — і пішов дубка красти! Пху!..

Ну, що ж із ним робити? «Скидай, бісів сину, чоботи!» Скида... «Скидай чинарку!» Скида... «Ну, тепер іди, куди хочеш». Ех! як він через пліт той як дременел! А як уже відбіг порядошно, став, обернувся і кричить: «Я ж тобі! хіба й не попаду... я ж тобі...» — «Меткий же ти, — думаю, — за плотом, а перед плотом який був?» Та узяв та й навів на нього ружжо. Так він і слово не договорив, мов галушкою подавився, — і навтьоки. А я взяв дубка на плечі, пішов собі додому.

І отак завжди. Любив дід додержати до послідньої хвилини, приголомшити, а потім вичитати доброго отчешу. Забирання одежі або чобіт (як були) — то вже обов'язок професії. Бо на другий день уже ж конче явиться або жінка «його», або мати виручати одежу. Дід приймає їх суворо, з гіперолімпійським виглядом, не пропускає випадку й тут навчати. Але згодом зморшки розіходяться. Зевесова повага щезає, і врешті дід віддає взяті речі необхідної важності й вартості.

— Бувало й так, що догола його, анахтему, роздянеш, як допечуть. От як із тим... як його... Та ото, що нова хата на шпилю!.. Неплюй, Неплюй!.. І скажи ж!.. Ну нехай уже голота йде, з бідності, за віссю, бо нізвідки узяти. Ну ще туди-сюди, хай так... А то ж багатир! Хата — горниця панська. І вівці, і воли, й усяка тобі худобина! І на що позирнув? Сміх сказати — на підпірки. Йй-бо, правда!

Дивлюся — що за знак? — підпірки почали пропадати. Що поставлю, поставлю нові — і пропадуть, і пропадуть. День-два постоять — і пропадуть. Що за врагова мати? Ану лишень засяду.

Засів. А ніч місячна така вибралася, тепла. Дивлюсь — підійшло до плоту, смика... «Хто ж воно,— думаю,— такого г...а не бачив?» Коли придивився — і-і-і, бо-о-же мій!.. Аж очам не вірю своїм!.. Неплюй!..— Дід аж покрутив головою.— «Ну смикай собі,— думаю,— смикай!»

Ото ж дьорга він та й дьорга. Підійшов до однієї, смикнув — не піддається. Він тоді дужче,— та як ропне! — аж луна по лісі пішла! А я сміюся собі потихеньку! «Ото,— кажу,— стерво, як кріпко засіла...»

Насмикав він тих підпірок уже на добрий оберемок, зів'язав до купи, поясом обв'язав. Підійшов я потихеньку та я-а-ак торорохну з рушниць йому над самим вухом! Він так і присів.

Присів, щось белькоче, а сам загорта-загорта ті ямки, що, значить, підпірки повиривав. Перелякався здорово.

Я тоді до нього: «Ах ти ж, хамлюга, сукин син! Та чи в тебе хліба немає, чи грошей, щоб купити, що ти з-за такої погані гріха на душу береш? Та у тебе ж діти жонаті! Скидай, ідолянський сину, штани!» Зняв... «Скидай сорочку!..» Зняв і сорочку. «Іди ж тепер, нехай на твій сором діти подивляться». Пі-ішов він, як мати споридила.

Здавалось би, що при таких випадках, коли сусідам ярчанам і сорому закоштувати доводилося, а іноді й дробового набою з дідової рушниць, здавалось би, що тут може виникнути ненависть, ненависть до жорстокості, до бажання вбити з-за вугла, як це й трапляється іноді з лісниками. Але тут цього не помічалось. Так уже зумів себе дід поставити, що його вважали дідом «правильним». Ярчанин ішов красти дубка, не зрікався і ще піти, але про діда говорив:

— Така вже його обв'язаність. З нами теж як попусти віжки, так не то що лісу, а й дубка одного не зостанеться.

І дід, зі свого боку, казав:

— Ти його й повчиш добре, ну, як треба на роботу,

так і його хати не минеш. Ще й п'ятака якого інколи набавиш, щоб він на тебе та й зла не мав.

І це не було задобрюванням, це просто було особливе якесь уміння ладнати з людьми, ладити по-простому, по-життєвому. Тому ярчани навіть любили свого діда: до нього ходили на пораду, його закликали на покуть на весілля. А бувало й так, що дробовий набій мав наслідки цілком невідповідні своїй фізичній структурі й призначенню. Один з таких випадків і мені розказував дід оцього тихого, розкішного літнього вечора.

— Був тут у нас на Яру — та він, положим, і січас тут живе, тільки тепер він не такий... Яременко прозивався. Ну вже був би тоді злодюга, ну вже був би тобі ракошет, так уже далі й нікуди. Краде, що тільки вздрить, — і ніколи не попадається. Кажали про нього, що слово якесь знає або свічку з чоловічого лою носить. Ну я так думаю, що все те брехня. Як ви признаєте?

І такий він і з обличчя був... чуднуватий якийсь. Голова — то... як би вам сказати... отака у нього голова була. А спить! Отак схилиться на руки, лупнув чи не лупнув очима — вже й виспався, вже він і готовий куди хоч. І нічого він не боїться, ніякого страху не знає — одно слово, одчаюга.

Ну ото він і нахваляється у шинку: «Скажіть дідові (це вже мені, виходить), нехай краще ліса береже, а то вкраду. Самого луччого дубка вкраду...» А я нічого йому й не переказую, одначе подивляюсь, кожен кущик обдивляюсь. Ну неначе отак, що нема ще нічого, не замітно.

Коли раз іду — і натрапив у гушавині дубка. Справді, доброго дубка повалено. Це ж Яременко, більш ніхто. Я й переказую через сусід: «Скажіть Яременкові, щоб не йшов дубка брати, бо може так лучиться, що й додому не вернеться». А він, чортів син, похваляється в шинку: «Нехай, — каже, — бісів дід не звика: я й ружжо йому замовлю, бо я на Донщині як був, так слово таке визнаю...» Ну нехай буде й так. Спробуємо тебе на ділі, а то на словах ви всі молодці.

І засів я. А морози тоді стояли он які. Хоч як-не-як, а довго не всидиш: ніякий кожух не видержить. А ходити теж ніззя — почує, диявольська личина. Сиджу я

ото ніч, сиджу й другу, і третю сиджу, і четверту, і п'яту — нема іродового сина. Кріпкий, канальський!.. Ну це вже таке діло — хто кого.

На сьому ото ніч пішов я, а за мною іще онук мій учепився — в одну душу: піду та й піду. «Ну, йди! Тільки ж гляди, скавучатимеш від холоду».

Пішли ми. Засіли. Посиділи небагато, чую — шелестять. Та не то що йде, а конем їде. Ого!..

Дивлюсь — їде він з якимось товаришем, люльку смочке. Ну нічого ж тобі не боїться!

Під'їхали до дубка, навернули його на сани, примотували добре, ще набрали всякої хамузи зверху.

«Чи стріляти?» — питається онук. «Ні, ще рано. Та він же ж як уже там не як, а буде ж люльку запалювати — отоді й стрілятимеш. Та боже ж тебе спаси — не бий по людині, а бий по дровах».

А воно дарма: все одно я дробу не поклав йому у рушницю. Де ж пак видано — дитині смерть у руки давати. А мороз — аж пече!.. Вони ж вовтузяться там біля дубка, то розігрілись, і Яременко аж кожуха скинув, а нам припіка. Хведько мій уже мнеться.

Ну пов'язали вони все як слід, Яременко викресав вогню, запалив люльку. Я-а-ак бубухнемо ми враз із онуком! Господи!.. Кінь як смиконе, як залопотить по лісі, Яременко вплугався у віжки. «Хто в бога вірує, рятуйте!» — кричить. А товариш його як бевхнув на землю, та так і не ворухиться.

«Що за сторія? — думаю. — Невже вбив? Так стріляв же, здається, по дровах. Може, там яких дробин із п'ять і попало, так то ж дарма, то тільки навука. А як, не доведи господи, вбив?» — аж у серці похолонуло.

Коли ні, дивлюсь — піднявся та як дьорне лісом, так тільки гілля тріщить. «Слава ж тобі господи, — думаю, — живий, не взяв його кат». — «Ну, ходім же, хлопче, коня шукати». — «А де ж ми його знайдемо?» — «Та десь уже знайдемо. Одягай Яременків кожух, та ходім».

Пішли. Недовго й шукати довелося. Стоїть кінь, весь тремтить, сани розторощені, дубок мій хто й зна де. Добре, хоч кінь ні на що не напоровся.

На другий день являється Яременкова жінка за кожухом. «Тобі чого?» — «Та, дідусю... та, голубчику...» — «Я знаю, що я дідусь, але скажи мені, в чом дело?» —

«Та учора ж...» — «Що учора?» — «Та ніби ви й не знаєте, дідусю...» — «Та не знаю ж... Учора була середа...» — «Ой господи... Та з дубком...» — «З дубком?.. Так хіба це ти ходила дубка красти?!» — «Та господи спаси... То мій... Що й казала ж йому, що й вговоряла...» — «Ага! Так це твій чоловік, значить? Харошо. Ну як я з тобою ніяких ділов не мав, то ти і йди собі геть. А чоловік твій нехай приходить, з ним ми побалакаємо». — «Та він же, дідусю, і місця собі не знаходить: стриба по хаті, мов той горобець». — «А воно, значить, таки попало й йому штурк із п'ять. Та й перестудився трохи, бо кінь же ото його тягав мокрого по снігу. Вже згодом-згодом, як питали в шинку, так казав, що був на охоті, та ружжо сприснуло... Ну нехай буде й так. Вони завжди самі на себе виказують. Ото як хочеш узнати, хто був у лісі, то й почнеш, наймаючи, під'юджувати: «Та тебе не візьму, Остапе, бо ти дуже добре у ліс стежку знаєш». — «Хто — я? Та щоб мені... та зроду-віку... То он Семен крав, на сушню бантину собі зробив, а я — от як перед господом...»

Ну що ж? Після того в скорості подався наш Яременко із села. Та як пішов, то не було про нього чутки, мабуть, років зо два. Оце недавнечко повернувся — і наче не той чоловік став: боже спаси на чуже зазіхати. Прийшов ото колись до мене: «Спасибі,— каже,— вам, дідусю. Ваші дробинки на путь мене наставили: тепер я мов на світ народився». От як їх учить треба.

Дід замовк. Спускався потиху вечір. Зникали жовті й рожеві хмари. Вже й зірки почали висипати, а посеред усіх найкращая, найлюбішая українська зіронька вечірняя. Скоро вже, скоро стемніє, небо, розтане, розтопиться кармазин на заході, повагом, вільно зітхаючи, підійме груди земля — і віддих її блакитним туманом поповзе над річкою. На заході зостанеться вузька смуга — і мов ножем золотим розріже вона небо і землю. А глянеш угору — вже темна безодня повисла, прибита золотими гвіздками, і вабить, і тягне, і мрії шовкові навіва.

Тиша... Десь далеко хтось крикнув: «Гоп-го-оп!..» — і понісся-полетів цей окрик хто й зна куди далеко...

— А що, дідусю,— перервав я мовчанку.— От ви все розказували про ярчан, про таких людей, що йдуть красти з нужди або здуру. А чи не траплялося вам,

у лісі живучи, зі справжніми злодіями стяватися, з такими, що не пожалує й ножаку в спину встромити, як діло не по його?

— Чого там не траплялося? Траплялося й таке. Ліс великий, усяку наволоч сюди тягне. Острожник який утече, арештант, новобранець — усі в ліс. Ще тут, у нашому лісі, слава богу, тихо, а он як у Жихорі, так прямо не доведи господи. Там, бачте, тюрма поблизу. Я там служив трохи, так чого тільки й не було. Раз таке зі мною сталося, що двічі на день мені смерть у вічі заглядала.

— Ану розкажіть, дідусю.

— Та воно так було. Іду я ранком раз, ще темненько. Не сказати темно, а темнесенько собі, розвиднюється. Ну я йду потихеньку, як звичайно, бо хоч нічого і не чуеш, а все ж осторога не мішає. Коли чую — щось ніби хруснуло... Зупинився я, став, слухаю... Ніби так, що не чути нічого. Ну, а все-таки стою, бо хруснуло ж. Ні, нема нічого. Підіймаю голову — сіріє щось на дубі, а що сіріє, — не розберу. Ну та я довго не думав, — рушницю з себе, навів туди та й кажу грізно так: «Злізай, — кажу, — сукин син, а то стрілятиму!» Мовчить, не ворухиться. Та й я нічого не бачу добре — мо, там і нікого й нема. Та таки все ж своє: «Злазь, — кажу, — сякий-такий! А! Не хочеш?» — та клац курком. Дивлюсь — лізе з дуба. Стрибнув і руки попустив, став на землю. Арештантюга. Та здоровий! Стоїть і руки попустив. «Ну, — думаю, — треба тебе всього взнати. Не бачив я, як ти ліз — чи згиналася рука, чи ні». — «Трухнись», — кажу. Він трухнувся. «Трухнися ще!..» Трухнувся — а з рукава шворінь виповзає, та хіба такий? Якби тою забавочкою та погладив по тім'яку, — не ходив би більше по лісі.

Ну, що ж із такою людиною робити? «Повернись!» — кажу. Повернувся. «Іди поперед мене на дванадцять шагів. Повертай туди, куди я казатиму. Та не пробуй ні тікати, ні повертатися, бо так і застрелю, як собаку». А сам націлив у нього з рушниці, та так і йдемо. Що оглянеться він, — а очі аж горять, — я все в нього цілю, все в нього цілю. Та так аж до села довів, а там уже його хлопці зв'язали та у волость повели, а я повернувся собі в ліс, обход дальше делать.

Зайшов до хати поснідати, розказую Дмитрові, син

у мене Дмитро тоді ще парубком був. Поснідав, пішов таки ув обход. Ще й собак із собою узяв, а я тоді держав собак тройко, здорових таких, гарних. Все поміч.

Побігли мої собачки у ліс, а я потихеньку за ними. Далеко вже, чую, біжать, радіють скиглючи. А у лісі тихо-тихо... Пташки співають, листя шелестить... і подумав я ще собі: «Як же ж то гарно на божому світі, а люди що виробляють! Один одного в кайдани кує, зло має, за гроші душить». Та ще й не роздумався гаразд, аж чую — завзялися мої цуцики на щось, та ще добре так улягають. «Невже,— думаю,— звіра якого підняли?»

Швиденько за ними, за ними, вже й підбігаю потроху, а вони беруть, а вони беруть... «Що за знак?»— думаю. Коли це — торох із ружжа!.. Свят-свят-свят!.. Заскиглила собака, заскавучала, дві вже тільки гавкають. І-і-і... боже мій! Тут уже я в усю дременув по лісі. Коли — торох іще раз!.. Я вже й кричу, й біжу, спотикаюся, замалим око не виштрикнув на гіляку.

Вибіг на поляну: одна собачка коло дуба стрибає підбита, друга лежить уже, а третя — аж дуба гризе та гавка. А тут — торох з дуба, і третя впала.

О-ох і забрало ж мене за серце. Підбіг, чинарку скинув, лізти на дуба хочу. «Злодюго! Нащо ти собак моїх постріляв?» — «Ех, жаль, патрончика нету, а то я б і тебе, старий чорт, за собаками отправив би!» — «Злазь!.. Злазь мені зараз, а то я тебе своїми руками задавлю!..»

Я не втерпів:

— А рушниця ж, діду?

— Забув я тоді про рушницю. Дивлюсь, стриба він із дуба. У руках рушниця із штиком — виходить, солдат. Я до нього, а він штиком — прямо ніяк мені підступиться. Ну та вже зло мене таке взяло за собак, що й не розкажу. «Пропаду — пропаду,— думаю,— чорт його бери!» Яюсь боком до нього та під низ, під ружжо — і ухопив за цмол, сам на землю впав. Він на мене. Ну я вивернувся, став на ноги, — і пішло в нас тут борюкання. Ногами то він слабкий, я його звалю, ну, а що вже в руках, чортів син, дужий, так мов обценьками, ружжо ухопив. Що вдарю, вдарю його об землю — ну ніяк він ружжа не пускає. Запінівся, зубами скреготить: «Но-ожичка... но-ожичка!» — стогне. А я йому: «Брешеш, сукин син... бре-ешеш...»

Ложа відлетіла, вже ми за саму стволину борюємося. І стволина вже погнулася, а він не пускає. Чую вже, що й руки мліють, і в очах круги пішли. Коли тупотить щось, кричить. «Це ж,— думаю,— Дмитро почув вистріли та біжить». Давай я кричати: «Дмитре!.. Дмитре! Сюди!..» А сам зібрався вже останніми, беркицнув злодугу об землю, коліном надавив. Тут Дмитро підбіг, зв'язали ми його. Так аж землю гризе від злості, клятий, піна з рота біжить, а очі як не вистрибнуть,— отаке зінське щеня попалося.

Дід скінчив.

Вже зовсім ніч запанувала. Хтось бризнув по темному небозводі сяйливими краплями, хтось місяця виставив краечком з-за хмари, а вона, біла-біла, лїново й нехотячи повзе вгору. Роса холодить ноги. Десь заіржав кїнь за річкою. У воді сплеснулося щось велике. На далекому обрії засвітилося багаття — то пастухи розпалили вогнище, картоплю печуть. Настала вона, ніч-краса, цариця дум і настроїв, море німої журби й самітних зітхань. Тихо насунулась, непомітно опанувала і розкішні мелодії понесла над радісно-стомленою землею, що з усміхом щастя піддавалася цілющій ласці, обіймам і шептам. Стали стовпи променів місяцевих, хмари тінями білими пересовувалися по безмежних глибинах, пісня відкілясь донеслася... далека, сумна... що уносить всю душу з собою.

Мені хотілося, щоби дід ще оповідав. До цієї чарівної ночі, до цих зірок вічно сяйливих, до далеких звуків пісні так підходила ця проста, злита з природою бесіда. На мое щастя, дідові самому хотілося говорити, й він розпочав:

— Щось я розбалакався сьогодні. Хочете, ще розкажу вам, яка мені пригода з ченцями трапилася?

— Із ченцями?

— Та з ченцями ж. Та ще з Ахтонської гори. Бо треба вам сказати, що моя стара та вдалася дуже богомільна. Воно й не що там що, а просто любить, щоб про неї казали: «Он як Андрїїха-баба, так от богомільна...» І як хто взнав уже оцю її примху, то знай тільки грай отакої, так вона й сорочку останню скине та віддасть. Ото, як тільки нема мене дома, поїду куди абощо, то вже в неї оті странники, та ченчики, та богомолки з богомолами і з-за столу не виходять. І скільки вони

у неї грошей повидурювали, так і не злічити. То яку-небудь там тьму єгипецьку у плящечці принесуть, то перо з крила архаїгола Михаїла, ну зовсім тобі як гусяче. А то раз приніс один патлатий стружки з хреста господня. Сукин син, хоч би здалеку звідки приніс, а то у мене в дворі й набрав під повіткою,— я топорище стругав. Платочок який-небудь, що йому копійка ціна у базарний день, а вони ж із неї згребуть рублів три, а то й усі п'ять, бо це неначе б той самий, що в ньому діва Марія голубів у храм несла. А воно ж і вірить, сказано — дурне.

Ну я на це все більше отак дивився. Баба вона у мене справна, хороша — нехай забавляється. Не жалко тої п'яťюрки там чи скільки. Отак воно і йшло, поки не зв'язалася вона з тими анахтемськими ахтонцями. А вони, патлачі, зразу розкумекали, що коровка не ялова, та й давай доїти: то проскурку їй пришлють аж із самісінької Ахтонської гори, що моя баба носить тижнів два з тою проскуркою, як курка з яйцем. То книжечка прийде, то письмо, та все й пишуть, і переказують, що за вічне поминовеніє остільки, а за рік остільки, а посилать треба отуди, на такого-то ярманаха, через Туреччину. Дивлюсь, як сказалася моя баба. І гроші шле, і ярманахів тих прийма, годує їх, мов на сало, а ті тому й раді. «Ну,— думаю,— це вже з короткими віжками треба братись».

Ото раз і лучилось так, що поїхав мій Дмитро,— саме він заходився женитись, так послідні дні зі мною доживав. Поїхав, кажу, кудись по своєму ділу, zostалися ми вдвох у хаті — я та стара. Ну добре. Коли чую — грюкотить щось. Підїхало.

Відчиняються двері, увіходять у хату два ярманахи, чи як їх там величать, я не розберу. Як глянув я — а там же в'язи — о! кулаки як гарбузи. «Оце,— думаю,— як згребуть удвох, то й не писнеш». А чого воно мені така думка прийшла, так це тому, що тижнів два перед тим у Сидоровці теж двойко таких младенців прийшли до діда й баби — баба така, як і у мене, богомільна, бач. Та повиділи, що дід з-за образів виймав у бамажечці гроші,— і вийди один з хати. Подививсь, що нікого нема поблизу, та до діда. Один держить, а другий за образами нишпорить. Вудив-вудив та й на-вудив шістдесят рублів. Та тоді на воза — й шукай

вітра в полі. Дід та баба тоді ах-ах, ах-ах — та вже від яриманаків не виколюпаеш.

«Чи не вони оце?»— думаю собі. А тут іще, як на ту біду, ружжя в другій хаті. І-і-і, матінко моя рідна! Що тут у бога робити?

Дивлюсь — один із них витяга з ящичка отой... як його, патрахиль, чи як воно там у них називається. Надіва, книжку бере, чита... Слухаю — наче таки й божественне. А сам усе на в'язи поглядаю: от наградив господь милосердний! Прямо хоч обіддя гни.

Ну, ото він читав-читав та й начитав, що причитається з моєї баби у пользу Ахтонської гори двадцять два рублі. «Ого,— думаю,— не мало начитав».

Витягаю йому карбованця, даю. Не бере. «Та беріть,— кажу,— отче святий. Ну посудіть же самі — де ж нам узяти двадцять аж два карбованці?»

І слухати нічого не хоче: як двадцять два, так і двадцять два. Нічого робити, витягаю ще карбованця, даю, стало бить, два — не беруть. Що тут у світі божому робити?!

Ну, поки вони там ховали свій патрахиль та книжку та з бабою балакали, а я задки-задки, та в другу хату, та за ружжо. Тоді вже сміливо йду. «Ну,— кажу,— святий отче, махай з хати!» Хі, вони як заметушилися: «Та що ти... та що ти... раб божий...» — «Та там уже божий чи не божий, а з хати тікай, бо як би й лиха не було».

Як кинуться вони з хати! Один раб божий так об одвірок торохнувся лобом. Та на віз, та по конях — аж залопотіло по лісі. А я ще спустив собак, а вони як уляжуть за ними, аж курява лягає!

Чую, перестало нараз торохкотіти. «Це ж,— думаю,— поламались». Та назирцем, назирцем за ними. Дивлюсь — так і є: віз надвое. Що ж? Думка така, наче й помогти б треба, так це ж вже вроді насмішки вийде. «Ні, нехай,— думаю,— самі справляються». А собаки, собаки — аж піняться, так беруться коло тих яриманаків.

Одізвав я собак. Як-не-як прикрутились вони, поїхали. Як пішов я потім на те місце, де саме вони поламались, так там аж землю вкрило шматтям із ярс! Отаке мені було з тими яриманаками!

Сонце заходило. Косе проміння падало на річку Білу, і не була вона тоді білою, а сяла всіма кольорами у своїх пологих берегах. Обидва береги були однакові, але по однім боці лягло село велике, з двома церквами, а по другім—луки, поля й далі степи, степи безконечні. Луки підходили до самої ріки, наче аж падали в неї.

Річка Біла неширока. Он через неї перекинулися кладочки, позв'язувані де вірьовкою, де перевеслом, а де й так—просто жмутом трави. Ними можна було любоватися, як художнім твором, як храмом Растреллі, як поетичною мрією,—так вони були під стать і пейзажеві оцьому, і тихому темпові руху хвиль у річці, й такому ж темпові життя села. По них, по оцих кладочках, перелітає пісня, коли ото у суботу зацвітуть вулиці дівочими голосами й радісними гармоніями; по них котиться протяжливе «Ге-ей» плугатаря, що оре найдальшу свою скибу, а істик у зуби взяв, бо нікуди його встромити. Парубок і дівчина йдуть одно одному назустріч: вона й бачить, що зустрінуться на середині, а ступає босою ногою на сучкувате бервено, і зустрінуться на середині. Гриць так боїться, щоб бідна дівчина не впала, що вона аж пищить у його обіймах і лається. Але ця лайка звучить як ласка, а в тих пручаннях ще ближче горнеться одне молоде тіло до другого.

Серед війн, і гнету, й віковичного плачу одвічної Рахлі виривалися колись-не-колись десятиліття, що село українське жило тихим і своїм життям. Співало свою пісню, культивувало свій звичай, творило свій кодекс. Тоді вистарчали такі кладочки в замріяних берегах, тоді вони й клалися. А налітала знову буря — і змітала з дороги не тільки кладочки, а й села цілі.

На тім боці Білої косить парубок. Сорочка аж очі вбирає на зеленому тлі лук. На голові широкий жовтий бриль кидає округлу тінь на смагляве, загоріле обличчя. Вус недавно засіявся, очі карі з ясним, може, трохи суворим поглядом — і цей погляд надавав парубкові вигляду якоїсь дорослості. Кожен замах косою показував силу, викохану на оцих житах, ланах ранками росяними, солов'їною піснею. Слухняна трава рівними покосами лягала по стриженних луках, — і скоро вся ділянка вкрилася, мов письменами якимись незрозумілими, зигзагами світло-зелених покосів.

Парубок востаннє, мов граючись, махнув косою й поставив її сторч. Зібрав траву у рядно, звалив на плечі й твердою стопою пішов через кладку.

Зараз же коло річки розіклалися бакші. Оце щойно засадилися і ясніють білими плямами пісків; де-не-де поплелося перше огудиння, тільки сояшнички молоденькі стирчать по межі: от-от гавкне, як молоде цуценя.

Серед бакші низенький і теж молодий курінь: ще не позасихало як слід і листя хворосту. Коло куреня сидить дід — латає штани.

— Добрий вечір, дідусю, — каже парубок, підходячи.

— Добрий вечір і тобі, сину. Що це ти з травою?

— Та думка оце завтра поїхати до Нищеретової: там базар завтра, так треба купити дещо... На штани...

— Та намиста Марусі, — в тон додав дід.

Парубок ніби трошки зніяковів, але, видимо, йому приємно було чути просто звуки цього імені.

— А на штани пощо тобі купувати? Це мені — он ба які, — і дід розчепірів столітні штани — аж засвітилися дірками проти ясного неба. — От мені так треба штанів, правда. А ти собі задурно візьмеш, які схочеш.

— Як це задурно?

— Задурно, й квит. Оце ж князь приїде.

— А! — протяг парубок і махнув рукою. Він ще не бачив ні одного приїзду князевого, але чути чув багато: і раніше про те згадувалося у селі, а оце тепер — тільки й розмови було про скорий князів приїзд.

— Тут таке буде, сину, що ти ніде й не бачив, та нехай не доведеться нікому хрещеному й бачити. Оце тільки чутка пройшла, що князь скоро приїде, а й то, подивись, скільки наперло сюди й москалів, і лавушників, і всякої іншої наволочі. А як сам приїде та ще всю свою орду привезе — ой-ой-ой! Що тоді робитиметься!..

Дід поник головою. Мабуть, не один приїзд князів він бачив за свого життя; і, мабуть, добре ті приїзди засіли в печінках, що й досі їх забути не може.

— А чого ж він осюди їде, отой князь?

— Чого? Попити-погуляти на вольній волі. Бо там, у Петербурзі, обридне все одно та одно, а тут — по-інакшому. Оце незабаром почнуть зганяти на стречу. Тут уже хоч-не-хоч, а йди. Бо як огинатимешся, — нагаями поженуть. Ще нашого брата, мужиків, ще сяк-так, а що вже дівчат — так усі щоб були. Бо то смотр їм князь робить.

— Навіщо?

— А потім вибирає яких краших до себе в покої.

— Навіщо?

— Ото дурний — навіщо... Сам знаєш, діло таке..

Парубок похмурнів.

— Ну, нічого — скоро воля буде.

Дід тільки рукою махнув.

— Воля? Може, й буде коли, тільки нам її не видать. Може, ти ще й побачиш, а вже мені то не доведеться.

— Як-то не доведеться? Та як ми сюди переходили, то сам управляючий нам казав, що трошки поробимо на пана, а тоді воля буде!

— І як ми сюди переходили, так тодішній управитель теж казав, що «трошки поробите на пана, а там скоро й воля буде»... То, сину, тільки червачок на гачку. Як ото на рибу червачка на гачок надівають, так оце й нашого брата — волею приманюють. Я ще за покійного князя Бориса Степановича сюди приплентався, а бач — і досі кріпак. І той, покійничок, теж розсилав

по усіх усядах своїх шельмуватих: одних і льготами манили, других волею. Як ото на рибку: на одну хлібець чіпляють, на другу хробачка — отак і тут. І ловляться люди: і з Київської губернії, і з Чернігівської, і з Полтавської, і з Воронізької, і хто й зна звідки. А прийшов сюди — квит. Дадуть ґрунтець, хату на виплат поставлять, імення перемінять — і годуйсь, птичко божа, та пана годуй.

— Як це — ім'я перемінять?

— А так. Хіба тобі не міняли?

— Ні...

— А мені зразу ж змінено було. От я тут Степан Коцеренко, а я і не Коцеренко, й не Степан. Батька мого Гурч прозивали, а мене Олексієм охрещено. Я й на часточку Олексія записую — а піп думає, мо, родича якого...

Дід замовк, похиливши голову. Мовчав і парубок, утопивши очі в пожар на заході. Кілька хвилин було тихо. Першим обізався дід.

— А були колись і оці степи вільними степами. Колись і їх тільки козацькі коні топтали та стрепети. А тепер — і степ поневолений, і ми на ньому. Та, мабуть, так і повік зостанемося. І ми князеві, й степи князеві. Тільки от небо — не знаю, чи теж князеве, чи ще ні. Якщо ні, то, мабуть, скоро одійде.

— А як же воно із свобідного та усе зробилося князевим?

— Та як?.. Воно легко робиться: раз-два — й готово. А почалося це діло ще за царя Петра. Колись Петро тут усе їздив, воювався. І князь Куракін коло нього. Оцих ніби наших прадід чи прапрадід, я вже не знаю. Знаю тільки, що теж Борисом звали: Борис Іванович. Це у них у роду Бориси.

Так от якось одбився цар Петро від своїх драгунів, а драгунами командував оцей самий князь Куракін. А відбився тому, що був дуже нетерплячий. Він із військом був на лівому боці Козинки: моста нема — ну поки там міст наведуть, а йому не терпиться. От він узяв із собою кілька душ та вплав через Козинку, а там на Тавижний яр, на Осикові байраки, а тут і наскочив чи на розбійників, чи ще на яку біду — не знаю, ну тільки плохо прийшлося цареві. Став він одбивать-

ся, а до князя Куракіна послав гінця — так, мовляв, і так,— приперли мене, біжи рятувати.

Ну князь, розуміється, вже не дожидає моста, кинувся із своїми драгунами прямо у воду.

Добігають до Осикових байраків, дивляться — а цар кинувся із конем ув Айдар: приперли його вже до краю. І хто його знає, що б воно там і вийшло, якби не підскочили драгуни. Словом, виходить діло, що князь Куракін урятував цареві життя, і вже з тої пори цар із ним не розлучався.

І виїздили вони тоді всю Україну, бували на всіх шляхах: і на Московському, і на Воронізькому, й на Гатманському; перепливали й Івсуг, і Ковсуг, і Стару Білу, що в Айдар ото пада. І по степах усюди, і там, де ото тепер Військові Землі, і де Нищеретівка,— усюди були.

От їхали вони раз низом через Тарабанівський міст повз Василькові ліси на Валуйський шлях. Зупинилися на спочинок саме отут, де оце тепер село наше. А князь Борис Іванович і каже: «Ох,— каже,— гарно тут! Ніколи б, здається, звідси й не пішов...» А цар Петро тоді: «Як ти мені, мо'на ска'ть, життя врятував, так хочу я тебе наградить,— бери собі оцю землю усю, скільки хочеш, бери. Це моему хрещеникові на зубок». А у князя був синок, і хрестив його цар Петро.

Та отак, бачиш, і заволодів князь усією оцією землею. І одбатував собі невеличкий шматочок — аж ото від Тарабанова, де тепер Павлівка, та до Нищеретової довжини, а від Телішових — аж оце по річку ширини,— о!..

Ну земля тоді справді дика була, сіл було мало, села малі, без церков; ото тільки у барині у Тарабанші й була церква — де ото тепер стоїть кам'яна капличка,— та млин водяний, та два чи три вітряки. Ото й усього. А то не то, кажу, сіл, а й хуторів не було. Це тепер народу намножилося без числа, хутори як гриби поросли: і Паньківка, і Луб'янка, і Гриценків, і Бунчужний — та хіба мало їх! А тоді як було, може, хат із двадцять біля Макортета, то й гаразд, а то й тих, ма'ть, не було. Ото там, біля Макортета, й моя хата колись була. Це я її не дуже давно, мо, років із десятків буде, як переніс осюди, де тепер.

Ну так ото, кажу, як відрізає собі князь земельки,—

почав хазяйнувати. А тоді яке хазяйнування було? Насамперед заселити. Ну князь Борис Іванович не дуже про те дбав, то воно у нього й ішло, як мокре горить. Оце візьметься наче й з короткими віжками: розсилає своїх людей, щоб ото, значить, закликати на переселення; буде, розпоряджається. А потім перегорить-перегорить у нього оте все, осядеться, стухне. Та й ніколи йому: він більше по загрянцях жив по царських ділах. Та й те сказати, що не зовсім тут і безпечно було: он там, за річкою біля Білої гори та в Кимлицькому яру, кочували кимлики. Зробить собі земляночку, покрие чаканом — із роغوузу таке плели вони — та й живе. Та й інші розбійники степові набігали, не дивилися, що «свої», а так облуплять, що тільки держись! Навіть церкву, що ото колись тут стояла, кілька разів обкрадали, не то що! Одно слово, неспокійно було, то мало й охочих знаходилося селитися.

Це так за Бориса Івановича. Ну, а як настав Олександр Борисович, отой царів хрещеник, — пішло діло по-інакшому. Той зараз випрохав собі у царя солдатів, очистив землю від кимликів та розбійників, а тоді по всіх губерніях розіслав закликачів, щоб кликали людей: «Кажіть, що у нас тут на вербі груші ростуть, молочні ріки течуть, — що хочете, кажіть». Ну вони й почали брехати. Ну, що брехали, то брехали, а дещо й правда була. А правда була така, що хто б ти не був, що б ти не напрокудив, — сміло йди до князя, князь тебе бере під свою зациту, й ти тоді нікого не бійся. І от такого народу багато й поприходило. Особливо таких, що із своїми поміщиками не поладили. Бувало таке, що і вб'є поміщика — так аби сюди прибіг, а тут уже тебе сховають, і ім'я тобі друге дадуть, і года перепишуть...

Василь поглянув на діда: «Чи не ухевав і ти, дідусю, свого поміщика, що тобі ім'я перемінили?..»

— Отак, бач, і заселилася ця країна. А князеві Олександрові усе мало, все мало, ще хочеться землі, а де її узяти? Чиї рядом землі? Телішова та Тарабанова: вони володіли своїми землями по якихось документах ще басурменського царства. Ну Тарабанів сам хто його знає де дівся — чи помер, чи так куди зійшов, а тільки в Тарабанівці жила сама його жінка, Тарабанша, здорова така, дебела баба. Села у неї усі були кацапами заселені: «То, — каже, — смирніший народ, ніж оці хахли...»

Ну ото й задумав князь поживитися нашот земельки, нашот Тарабаншиної. Почав з того, що завів із нею кумпанство: то управляючого свого німця туди шле, то сам приїде попить-погулять, бо покійниця дуже була охоча до цього діла. А тій, само собою, честь: куди ж пак — князь!

Ну от раз вони так гуляли-гуляли, пили-пили, а князь і каже Тарабанші ніби так, шутейно: «Та,— каже,— які оці степові поміщики — знаю я їх. У них ні в кого й документів нема. Вони так собі, з божої ласки, володіють земелькою». А Тарабанша: «Не знаю, як у кого, а у мене всі документи єсть». Князь сміється: «Ну які там у вас можуть бути документи? На часточку о здравії раба божого Никихвора (а її чоловіка, Тарабаншиного, Никихвором звали)?» — «Ні,— каже,— не на часточку, а таки справжні документи, настоящі, і на всю землю». — «На всю?» — «Геть на усю чисто! Коли хочете, й покажу». — «Та навіщо воно мені здалося? Я й так вам вірю». — «Ні, я покажу... я не какая-нібудь...»

І полізла дурна баба в шахву, витягла звідти усі свої грамоти й документи й показує князеві. Той подививсь, подививсь: «Ваша правда,— каже,— правильні документи» — і віддав назад. П'яна баба, залишивши очі, й не туди, щоб хоч подивитися, що ж він їй дає. А він дав їй жмутяку паперів, просто собі бамаги,— зарані вже в нього було приготовлено.

Давай вони ще пить, давай вони ще гулять. У хаті душно. «Поїдьмо ще у ліс. Поїдьмо». Поїхали. Там уже князь так уходокав бабу, що вона впала й спала аж до рання. А князь до свого управляючого: «Знімай у неї перстінь із руки». Зняв. «Ідь із тим перснем до Тарабаншиної якономки, нехай вона дасть усі бамаги, які єсть іще...»

Німець поїхав, знайшов кляшницю: «Так і так, веліла вам бариня дати усі бамаги». Ну кляшниця — може, їй і не раз уже траплялося слухатися того персня — візьми та й віддай. Ну на тім і кінець. Бо на другий же день князь оповістив по усіх людях Тарабаншиних: «Хто хоче добровільно переходити в мое підданство, нехай викине на воротах віху з сіна або соломи. А хто не викине,— тому хату спалю». Ну, само собою, усі повикидали. Тарабанша прочумалася, а в неї вже нічого нема. Тільки дехто з дворових і зостався при ній, біль-

ше старі жінки, приживалки, сказать. Так їх усіх із їх хазяйкою разом узяв князь жужмом та й вивіз на Великий шлях, а будинок спалив. Ще й церква стара при тім ізгоріла.

Так от яким чином князі Куракіни заволоділи Павлівкою й володіють по цей день. Не знаю вже як, але й земля Телішова,— що ото яр за річкою за Козинкою,— і та теж відійшла до Куракіних.

Замовк дід, перебираючи думками минуле. Сонце давно вже зайшло, теплий вечір обгорнув землю. На селі чутно було звуки, що знаменують кінець дня. Де-не-де вже виривалася й пісня — сьогодні ж субота.

Василь трухнув головою, мов струхуючи з себе важкі якісь, неприємні думки. Потім устав, підняв на плечі рядно з сіном.

— Ну, дідусю, я піду.

— А? Підеш?.. Ага... Ну добре...

— Прощайте, дідусю...

— Прощавай, сину. Так ти оце завтра до Нищере-тової?

— Та думка проїхаться.

— Знаєш, що я тебе буду просити? Купи ти мені сокиру на базарі. А то мені сокири кожної минути треба, а моя вже така й стара, як я, та така й щербата. Купиш?

— А чому ні.

— Так підожди, я гроші винесу.

Дід поліз у курінь. За хвилину виліз ізвідти з хусточкою в руках. Почав розв'язувати. Але як не старався,— і руками, й зубами,— не міг розв'язати вузлика на кінці.

— Дайте, дідусю, я.

— Ну на, сину, розв'яжи хоч ти. А то я вже такий старий став, що он, бач, зав'язати зав'язав, а розв'язати вже й руки не туди. Прямо як мій старий Бровко, що вже й не гавка, а тільки гарчить.

Василь розв'язав вузлика і, не розгортаючи хустки, подав дідові.

— Он, бач, як воно означа,— молодість. Раз-раз — вже й готово. Так оце тобі, сину, на гроші, та тільки торгуйся. А то там на базарі — знаєш?

— Та вже буду старатися. Прощайте!

— Ходи здоров!

Василь пішов неспішною ходою, оминаючи огудиння та підпираючись кіссям. Якось невесело йому стало від дідових балачок. Чомусь почало пригадуватися минуле. Він сирота... виховувався в сім'ї Щербатів... ріс разом із їх дочкою Марусею. Майже однолітки, на яких два-три роки він старший,— і це одразу поставило його в ролі оборонця. Ще малим він не раз бився з хлопцями за Марусю й не давав їй на поталу. Мати не боялася ніколи за Марусю, коли біля неї був Василь: вже знала, що той і додивиться, і оборонить.

А раз — уже підпарубочим був — косив за річкою і так наче почув чи то здалося — ніби голос Марусин. Крикнула й замовкла. Прислухався — нічого не чути. Але, не дивлячись на те, він стрімголов кинувся до річки, а там тільки бульбашки схвачуються...

Кинувся у воду, витяг дівчину, положив на берег — а вона вже нежива. Як почав її смикати, як почав термосити,— хлипнула вода з рота, зітхнула Маруся, відкрила очі... Як рибонька в'яла, лежала голісінька на руках у хлопця.

Кой-як надів на неї сорочку, спідничину. Виніс на вишеньке місце, поклав на землю, сам сів, а голову її положив собі на коліна. Волоссячко розпустилося по оба боки; очі, великі та гарні, то одкриваються, то закриваються; сорочка обтяглася на грудях, і все щупленьке, рівненьке тілечко, вся оця мила істота до того стала нараз дорогою Василеві, що, якби хто сказав умерти,— вмер би за неї.

Ці хвилини були рішучими в житті Василя. Не стало хлопця: він одразу виріс у парубка, і цей парубок був навіки закоханий у оцю дівчину Марусю.

Довго приходила до себе дівчина, але хлопець й цього не помічав — для нього це були хвилини невимовного щастя. Стара Щербатиха, тривожачися, що довго нема дочки з річки, пішла шукати. Здалека побачила, що дівчина лежить головою на колінах хлопця,— і серце матері скипіло... «Ач, байстря прокляте! Он ба, коли вже... Ну я ж тобі покажу дівок...»

І виломила не прута, а цілу коляку, та тільки роззявила рота, щоб з лайкою зразу накинутися, як Василь замотав рукою,— мовляв, ц-с-с...

Це одразу спинило стару. Вона, не кидаючи прута, підійшла ближче й побачила великий нелад в убранні

дочки. Страшна думка пролинула в голові старої. Вона побіліла як крейда в одну хвилину... Горло здавили спазми... Ледве вимовила:

— Що з нею?

Але спокійний вираз чесного обличчя хлопця якось відразу їй сказав, що безумна гадка була безпідставна. Хлопець кивнув рукою, щоб стара наблизилася вухом. Зашепотів:

— ...підіть... коня... а то вона не дійде...

— На бога!.. Що з нею?..

— Я її витяг із води.

Одразу зрозуміла усе. Гаряча хвиля вдячності залягла серце. Щербатиха схопила Василя за голову й поцілувала. І цей поцілунок старої жінчини-матері відчув Василь, відчув як велику нагороду, як миропомазання у вищий стан.

З того часу Василь став рідним у сім'ї Щербатів. І коли прийшла пора кохання і стара мати побачила це,— не перечила. Вірила, що не зробить Василь нічого лихого її дочці, що можна бути спокійною, коли Маруся вибігає у садок, а Василь покрутиться-покрутиться по подвір'ї та й собі десь зникає. Вдавала, що не бачить нічого й не розуміє нічого, а в душі тішилася молодим щастям. Усміхалася, коли бачила Марусю, як вона, вернувшись із садка, пурхала по хаті, щебетала, а кожний рух, кожне слово, кожна інтонація були насичені щастям, безмірною радістю існування. А потім і Василь прийде. Ніби мовчить — а все в ньому співає, з очей безмежним безпереривним потоком виливається ласка, а рухи такі лагідні, мов тримає у руках дорогоцінну річ, що як її упустити,— розіб'ється.

«Голуб'ятка мої милі»,— скаже собі в душі стара мати, і гарно їй так, і хочеться молитись.

А потім старий Щербат зілакомився на масні обіцянки куракінських агентів — і виселилися всі вони сюди. З обіцянок тих не здійснилося нічого, а стало тільки гірше: там, дома, довелося залишити все господарство на повнім ході, скотинку, хату, садок, сусідів — словом, усе. А тут — самі обіцянки. Зразу заглянула в очі нужда. Старий Щербат із жури скоро зійшов у могилу, зосталася удова з дочкою. Ще погіршало. Василь переривався на роботі, але куракінська панщина виїдала усі соки. І от оце рішив Василь найнятися у робітники

з тим, щоб і заробити трохи й усе, що треба по вдовиному господарству, теж справити без огріхів. Це означало роботу від зорі до зорі, але цього не боявся Василь.

От чому він тепер не в хаті Щербатихи і от навіть зараз іде мимо. Заглянув у двір, чи немає Марусі. Нема. Постояв хвилинку, чи не вийде. Нема... Викликати?! Ні, треба їхати до Нищеретової та раніше вернуться, щоб тут, боже борони, лиха якого не трапилося.

II

Ціле її «хазяйство» збіглося до неї. Вона голосно сміялася, коли яке-небудь пузанча вутятко перекидалося на спинку й швидко-швидко перебирало лапками, не можучи перевернутися назад; маненькі курчатка часто дзьобали носиками, а задерикуваті півники підскакували мало не до рук дівчини, стараючися вихопити з рук пасіння. Голосний сміх далеко було чути у прозорому ранкові,— і, мабуть, тому саме рипнули сінешні двері хати. Вийшла мати Марусина.

Це не була ще зовсім стара жінка, але й не молода. Висока, огрядна, з сильним іще й дзвінким голосом. Станок сорочки був миткалевий, підтичка з полотна; дерга чорна, на голові намітка.

Прикрила очі долонею від сонця й гукнула:

— Марусю! А йди лишень сюди.

Маруся кинула усе зерно на землю й підбігла.

— Чого ти так спозаранку розреготалася? Іди в хату.

— Та чого, мамо? Бач, як надворі гарно.

— А ти хіба не чула, що вчора люди розказували? Цей день пересидіти треба в хаті, поки оця вся гульня пройде. А то, борони боже чого... Іди, йди. Та гляди мені, нікуди не виходь,— я сама тут усе пороблю.

Маруся пригадала усі безконечні розказні про князя поміж дівчатами. Говорилося таке, що Марусі й зараз соромно. А дівчата нічого. Деякі навіть із захопленням розповідали деталі й чекали того приїзду нерпляче.

Маруся пішла до хати, а стара почала поратися по господарству, догодовувати курей, виганяти гусей та вутят до річки, робити місиво для свині тощо.

Тим часом село вже перейшло до повного темпу життя. З дороги чулося торохкотіння возів; дві баби, позлазивши на ослони мазати свої хати, лаялися на всі заставки; пищало коліщатко на колодязі; двоє дівчат бігли серединою вулиці, бо під панським парканом москаль-крамар розкинув свою ятку, а в тій ятці — ой, лишечко! Аж очі розбігаються.

При в'їзді в село п'ятеро плотників майстрували, докінчуючи, дерев'яну арку; тут уже стояли готові для прикрашення її корзини цвітів. Нагорі з квіток і стрічок буде вензель князя. По боках арки — два постаменти, вкриті парчею; там стоятимуть двоє дівчат і триматимуть довгу гірлянду трояндову, щоб у момент проїзду князя кинути ту гірлянду до коляски.

А панський двір блищав як лялечка. Він увесь був завітчаний: княжі покої, ворота, паркан, навіть по землі від того місця, де має стати коляска, і до дверей було посипано квітами. Біля будинку по обох боках ганку росли дві тополі; тепер вони зверху до низу були прикрашені піонами, отже, здавалося, що це дві червоних колони вкопав хтось, по-своєму розуміючи красу.

Сам управляючий, з незмінною папіросою в зубах, бігав незгірш останнього «халуя», суетився, кричав, лаявся та ще й погано (дарма що німець, а вивчився московської). То біг до оранжереї дивитися на квітки до столу; то гнав до плотників, аби вилаяти їх, що гаються та копаються; то спускався у погреби, щоб приготувати вина до княжого столу, а бочки горілки для «хамів», бо все одно велить князь викочувати. У поварні підганяв поварів готувати обід, а знов для тих же самих «хамів» на повітрі готувалися саженні пироги, котли каші, борщу, цілі запечені барани, величезні шмати м'ясива. Ловив десь на бігу головного отамана Заїку й питав:

— Накупив ганчірок?

— Накупив.

— Стане?

— І нам іще зостанеться,— підморгував Заїка. Німець відводив його у куток.

— Ну, а та дівчина буде?

— Та вже не сховається. А як попрубує, то нагаєм прижену.

— Так дивись же, щоб була. Князь нею недовго потішитися, а потім я візьму її собі.

Заїка підморгнув — це була у нього звичка — і запевняв, що все буде як треба.

Село теж кипіло. Вже по два рази пробігали по всіх хатах дворів, приказуючи, щоб усі, старе й мале, виходили зустрічати князя. Хто був ще не цілком по-празниковому вбраний, тому давали нагаю.

— Князь вас усіх, сукиних синів, на світі держить, а ви раз у стільки літ не хочете й стрінуги його? — та нагаєм, нагаєм.

В результаті таких припрошень у всіх хатах і дворах аж варилося. Там підправлявся тин, там підмазувався причілок, підкрашувалися ворота, квітчалася остріха зеленим гіллям. Десь спішно дзвеніла сокира; десь наступили на дошку, й вона тріщала як скажена, не хочачи ламатися.

В одній хаті метушилася дівчина, надіваючи нову спідницю, чіпляючи добре намисто; в другій прибирався парубок, надівав нові штани, каламаймовий пояс і чоботи на трьох підковах.

Маруся сиділа в хаті. До них, правда, ніхто не забігав, але це ще більше непокоїло стару Щербатику, бо цим їх хата, видимо, виділялася з решти, а тепер, власне, найкраще було б ніяк не виділятися. А до того помічала стара якусь особливу увагу до свого двора: все на вулиці стирчить хтось із панських слуг. Правда, він і не дивиться на двір Щербатики, але їй здається, що він стоїть, власне, для того, щоб дивитися. А коли пішла на город і там побачила у кінці, під вербами, ще одну фігуру, то вернула до хати зовсім збентеженою.

— Стережуть... видима річ, стережуть... Ой, що ж воно оце буде?..

Саме сіли обідати, прийшов Василь. Стара аж кипулася до нього.

— Ой Василечку!.. А нас... — але схаменулася, щоб не лякати дівчини. — Сідай, Василю, обідати з нами.

— Спасибі, паніматко... Я вже їв...

— Ну що, був у Нищеретовій?

Стара намагалася говорити спокійним тоном про звичайні речі, але голос її тремтів і балакати хотілося зовсім не про те.

— Та ні, паніматусю. Я учора й трави накосив за Білою, але тільки що прийшов до хати, як десятник: «Щоб завтра ніхто не смів виїздити з села, а прибирався й готувався на стречу, бо князь приїде». Ну, я й не поїхав. І тобі, Марусе, намиста не привіз,— додав трохи згодом.

— Мені не треба,—прошепотіла дівчина й почервоніла, як маків цвіт. Материна тривога передалася й їй, але з приходом Василя серце перестало неспокійно битися. Цей оборонить!

— Балуеш.

— Що ка'те, паніматко?

— Кажу — балуеш її дуже. Купив же кісників, дукача — ну й буде.

Василь на це нічого не сказав і тільки крутив у руках свого бриля, стоячи коло порога.

Маруся наче прокинулась. Зіскочила з лави й мерщій почала помагати матері прибирати зі столу, струшувати крихти, застеляти чистим стільником. Василь з глибокою любов'ю дивився, як перелітала й миготіла перед очима ця безконечно дорога постать.

— Ну, як же тобі там, Василю, живеться у своїх хазяїнів?

— Та нічого поки що. Старий тільки все бурчить, але то так тільки.

— Так-то так, але, мабуть, не буде вже в тебе таких хазяїнів, яких мав ти там, у Берелівцях (це стара натякала на себе). Ех, старий, старий... Ще й казала тобі: «Не слухай панських посіпак — збрешуть. Не буде ніякої волі». Не послухав — от і маеш. І сам пішов землю гризти, й достатків позбувся, й ми от...

Та й не договорила. Маруся поглядала то на матір, то на Василя, і в тім погляді було трохи здивовання — і чого б ото так турбуватися?

Мовчанку перебив Василь:

— А я оце, мамо, прийшов за нею. Хай іде зі мною, бо все одно... Он уже, як я йшов сюди, почали посіпаки сходити хати та зганяти нарід зустрічати князя.

Стара якось захвилювалася.

— О-ой... Та як же я з тобою її відпустю?.. Ну, а як же ж, боже борони, що трапиться?..

— Зі мною, матусю, їй нічого не трапиться,—спокійно сказав Василь, переступивши з ноги на ногу. Але

в тім видимім спокою був глибоко захований неспокій, і Маруся те відчула. В її серденько теж почала закладатися тривога...

— Я не піду...

— Ну, що ж ти вдієш, Василю? Там же того харцизцтва...

— І що-бо ви, матусю, вибачте, говорите? — перебив Василь, показуючи очима на Марусю. Та й справді сиділа вже перелякана. Личко зблідло, й дух їй захоплювало від передчуття чогось страшного.— І що-бо там особливе може скоїтися? Розбійників тут немає, щоб кого різали; орди та кимликів теж не чути, щоб могли Марусю вкрасти. Хіба янголи з неба прилетять та візьмуть її на крилята — оце може статися.

Але жарт Василів пройшов непоміченим, як самітний промінь у густій мряці. Явдоха й розуміла, що вона лякає доньку, але не могла себе повстримати. Жах був сильніший її міркувань.

— Так воно... ну все ж. Так ти ж, Василю, іди з нею, а я оце тут позамикаю та й собі за вами.

Маруся, наче жертва якась обреченна, накинула хусточку й стала, дивлячись на Василя.

— Ну, чого стала? Іди — я хочу дещо Василеві сказати. Давай я кісники поправлю... Іди — він зараз вийде.

Маруся тихо вийшла з хати. Явдоха так і кинулась до Василя.

— Ох, Василечку... ох, голубчику... Та дивись же ж, дивись! Не пускай її наперед, щоб не вихвачувалась... У гурточку лучче, у гурточку лучче... Ох, болить моя душа... Василечку, дивись же!.. Ти ж знаєш, що це ж дружинонька твоя буде...

І хапала парубка за руки, мало не цілувала. Василь був похмурий. Він надіявся, дуже надіявся і на свою силу, й на свою обережність, а втім...

— Мамо... Як що й трапиться, то тільки після того, як мене не буде на світі.

І вийшов.

Вулиця була повна народу. Молодь у святочних убраннях поспішала на край села, де арка. Чоловіки й жінки стояли шпалерами вздовж вулиці, а коло самих хат стояли старі діди, обіпершися на палиці; балакали — про що? Мабуть, про ту волю, що, обіцяна цілою серією князів Куракіних, вивабила оцих дідів із домівок

та й досі літає десь невидимою пташкою. Вже й волосся посвітло, й зуби пощербилися, а волі як не було, так і нема.

Маруся, опинившись на вулиці, одразу заспокоїлася. Так багато людей, сонце...

— Василю! Ходім і ми до тої штуки. Мені кортить подивитися, як ото князь буде в'їздити, а Одарка з Ганною стовбичитимуть на отих високих стільцях. Ой матінко!.. Зроду-віку б не полізла! І що воно то за князь там такий страшний, що про нього стільки говорять?.. Чи у нього чотири голови?..

Василь думав стати з Марусею десь у товпі; може, його навіть не зупинила б і просьба Марусі, хоч він і звик у всім їй потурати, але поки він роздумував, до них підійшло двоє дворових.

— А ви чого тут стовбичите? Не знаєте приказу, щоб уся молодь була при в'їзді? Ану марш!

— Ідїть, ідїть! — додав другий і підхікнув.

Василь глянув на них, але нічого не сказав. Відчув, що вони не так собі просто підійшли, а що це спеціальний нагляд. І щось глибоко тоскливе заповзло в душу молодому парубкові та там і зосталось.

— Ходім, Марусю...

Вони пішли, а вслід їм:

— Стережи, стережи! Чи встережеш тільки.

Василь поглянув на Марусю — чи не чує вона, але дівчина, захоплена повиною вражїнь, справді не чула й рвалася вперед.

— Марусю,— припинив її трохи за лікоть парубок.— Марусю... Ти не виривайся вперед...

— О! І ти вже, як мама! От мені лихо з тими опікунами!.. Скільки дівчат на вулиці, ні одна не боїться, сміються, ніхто їх не стереже, а ви обое із самого ранку...

— Марусю! Як князь проїде й наїд сунеться за коляскою, ми з тобою підемо у степ і там десь пересидимо у балці.

Маруся аж стала.

— Чи ти здурів, Василю? Усі люди веселяться, музика, кажуть, буде... Та що це на вас напало сьогодні?..

— Марусю. Зробиш так, як я тобі кажу.

Це був уже тон чоловіка. Маруся спалахнула. «Ого!.. Ще не загнуждав, а вже повертає!»— майнуло у неї в го-

лові, й уся дівоча гордість її збунтувалася. Ущипливо дивлячись у вічі парубкові, вона майже проспівала:

— Ні, хлопче, я зроблю, як сама схочу.

Василя мов батогом ув обличчя хто стьобонув. Це хазайська дочка зневажала наймита... Він нічого не сказав Марусі, тільки глянув на неї з докором. Дівчині стало соромно, але якась глупа гордість не давала їй сказати голосно: «Василечку, прости мене». Вона тисячу разів повторила це про себе, а йшла з нахмуреними бровами й суворим лицем.

А Василь теж якийсь посірів одразу. Він теж, не дивлячись на всю свою статечність, був молодим лише хлопцем, і всі слова, всі вчинки людей здавалися йому вічними, і ця перша крапля першого непорозуміння здавалася йому вже світовою катастрофою, неначе все щастя погасло, зосталася сама гіркість.

«Так он ти яка?.. А я й не знав, Марусю...»—«Василечку, ріднесенький, наймиліший з усього світу... Не дивись так... прости свою дурну Марусю...»

Але нічого з тих слів не вимовлялося назверх, і йшли молодята чужі одне одному, Маруся трохи впереді, Василь наче позаду.

От і арка. Маруся залюбувалася: вона зроду не бачила нічого подібного. Та й не вона одна.

— Ой господи, як же ж і гарно! А пощо воно?

Василь здвигнув плечима.

— А от щоб князь проїхав.

— А потім?

— А потім квітки позасихають, стрічки пообдирають.

— А потім?

— А потім розберуть.

— Як розберуть?

— Та так — розберуть, та й вже.

— Розвалять? Ото тільки раз проїде?

Василь кивнув головою.

Маруся не могла вийти з дива. Вона звикла, що якщо будеється, то для якоїсь потреби, надовго. Повітка, ворота, тин, хлів, навіть курінь, ліса коло стогу — все це має завершити цикл якоїсь своєї роботи, й тоді тільки його розберуть. А тут... одну хвилину хтось проїде — і вже. І треба розбирати. Скільки матеріалу пропаде, гвіздків. І все це для того, щоби князь проїхав. Князь... князь...

Це слово починало її гіпнотизувати. Що ж воно там таке за князь? І земля уся його, і люди його, сад, будинок — і отаке для нього виготовляють. Кажуть, дівчат любить... яку наглядить гарну, — бере собі до покоїв... Ох страшно, мабуть!.. Але цікаво. Князь... Наші парубки он ба які, а то князь... Руки, мабуть, білі-білі... І пахне від нього так солодко, а не гноєм смердить... Дивись, дівчата як повинаряджувалися! Мабуть, кожна думає: от якби мене князь вибрав! І попорозкошувала б! Що там буде то буде, а хоч пожила б у панських покоях, повалялась би на панській постелі хоч і до схід сонця. Вже не погнали б корову пасти. І писклята на ногах ізійшли б...

Маруся тривожно глянула на Василя — чи не чує? Але Василь похмуро стояв, не дивився навіть на оте чудо уквітчане.

По боках арки на постаментах стояли дві дівчини. Їм було ніяково, що виперли їх сюди, як на посміховище, і вони стояли, глупо посміхаючися. Тримали оту гірлянду.

Товпа була настроєна святочно — це ж переважно була молодь. Сміх, перегуки, жарти. Тільки пісень не чути.

— Одарко! Ганно! Що це ви видряпалися на таке високе?

— Якби підійшов ближче, то й заглядати можна.

— Диви! Як богородиці у польському костелі, стовбичать.

— А ти взяв би та й покадив.

— Підожди, князь їм покадить. Аж набубнявють!

Дівчата паленіють від сорому, але що ж — неволя. Ще, спасибі, дозволили ув одежі стояти. А то, чутка була, звелять голими стояти, тільки на голову, казали, щось надінуть. Це вже було б таке, що одразу йди топитися. І так хто й зна — чи візьме хто заміж тепер. «Ти, — скаже, — дуже високо стояла, може, тобі вітер під спідницю надмухав...» Ой, утекти б!.. А як його втечеш, коли тут двірні княжої повно. І піших, і верхи, й усяких.

Нараз почувся гомін, гвалт, крики, вистріли з рушниць.

Маруся перелякалася і вхопилася за Василя.

— Що то?..

— Князь їде.

І справді, їхав князь. Серед криків і хвилювання товпи, серед сальв рушничних, звуків якоїсь музики показалася княжа коляска! Маруся п'ялася навшпиньки скільки було сили, але нічого не могла побачити: в повітрі миготіли шапки, підлітаючи вгору, руки... А коло княжої коляски зчинилося правдиве пекло. Там варилося. Перемішалися дівчата й парубки, руки, ноги, тулуби... когось настоптали, когось розбили губу, оддавили палець...

Князь стояв у колясці. Перед ним лежала купа різної одежі, шапок, поясів, і він брав по одній речі й кидав у товпу то в той, то в той бік. За кожною річчю з галасом і вереском гналась ціла товпа, валили одного, настопчували, хапали, виривали. Кому що досталося, той тікає, за ним женуться, валять, одіймають. От хлопець піймав пояс, але заворонився,— і здоровенна якась рука висмикнула знахідку. Хлопець у плач.

А от двоє парубків шепочуться:

— Тимохо! Ти бачив, Онисько схопив шапку сиву?

— Гарна?

— У-у!.. Давай віднімемо?

— Давай...

З криком «мала куча» валяться на Ониська, знаходиться ще десяток охочих, повстає купа з самих рук та ніг, чути тільки регіт верхніх і розпучливі крики тих, хто попав підспід. А князь регочеться.

За коляскою йшли музики й різали «від вуха», як то кажуть. За музиками трохи розступилися — й четверо чи п'ятеро парубків, підплигуючи скільки духу вверх, оддирали гопака, пожертвувавши ради танцю і можливістю схопити шапку або чоботи, й нагодою націлуватися. Бо он один з парубків вискочить із товпи, поцілує яку дівку й знова поринає. А дівчина оглядається та лається, а очі сміються.

От товпа ще гірше застогнала, заревла: то князь почав кидати гроші у народ. Тут уже все заворушилося, і не встиг Василь і оком моргнуть, як Марусю одірвало від нього й понесло, мов хвилею, убік. Він бачив, як її голова наче пливла побіля других, рвонувся, пробиваючи собі дорогу кулаччям, але в цю мить здоровенна куча людей повалилася біля нього, перекочувалися чи-

їсь спини, щобіт боляче врізався в праве плече, от гупнула якась туша усією вагою на голову; в рот, очі, ніс набилося землі, і як він не напружував усі свої дужі мускули,— не міг здвигнути з місця живої каші, що кипіла на ньому.

А коли, нарешті, піднявся, протер очі, виплював землю з рота-і глянув доокола,— Марусі не було видно. Тоді він почав пробивати собі дорогу до панського двору.

Князь тим часом в'їхав у двір. Тут його стрінув управляючий-німець, звуки власної оркестри, челядь з низькими поклонами й криками «ура». Видніші з дворових підходили й цілували руку, декого князь називав по імені, й тоді той чув себе щасливим.

Під руки ввели князя до покоїв, але він не захотів відпочивати, а вийшов зараз же на балкон. Там уже лежала ціла купа різної величини пакунків, перев'язаних лентами із якимись білетиками на них. Це була любима забава князя.

Він брав пакунок, голосно прочитував напис на ньому і кидав з балкона. Написи були усякі. Були й більш-менш невинні, як от «співай», «смійся», «танцюй», «плавай», «поцілуй дівчину», «поцілуй парубка»; були й менш невинні, як «сядь верхи на сусіда», «лізь рачки попід столами»; були й дикі, як «плюнь у пику сусідові», «удар Грицька палкою»; були й зовсім неприличні, як «повали дівку й ляж на неї», «покажи дівчатам...», «задери спідницю...».

І от князь кидав пакунок, внизу його ловила юрба, а посіпаки стежили, щоб накази виконувалися без опозиції. От одному парубкові дістався пакунок з очіпком, і на білетуку — «поринай». Парубок одяг очіпок на голову і з реготом, мов у воду, кидався людям під ноги. Одній дівчині дісталися штани з написом «танцюй». Вона — це була якась нетутешня — одягла їх тут же й пустилася навприсюди. Другій випало на білетуку «стань догори ногами». Вона хотіла було тікати, але десять рук схопили її, поволокли до балкону й виповнили наказа. Князь весело реготався.

От він помітив дівчину, що стояла осторонь, не кидаючися за пакунками. Қазав дати собі бінокль і почав розглядати ту дівочу постать.

— О!.. Charmant! ¹ — і, не обертаючи голови, промовив неголосно: — Заїко!

За хвилину Заїка вже стояв на балконі й почитиво схилив спину за кріслом князя.

— Альоша! Бачиш ту дівчину, що стоїть ондечки? Заїка підморгнув управляющому.

— Бачу, ваше сіятельство. Записать у балет?

— А скільки їх там у нас?

— Сімнадцять. Ця, як зуміє, буде вісімнадцята.

— Ну цю запиши, хоч і не зуміє. І приведи сьогодні.

— Слухаю.

В той самий момент, коли одірвали Марусю від Василя, вона почула, що у неї вирвали серце й усе життя. Почула, яка то була міцна, непохитна опора; почула, яке то гаряче любляче серце, який він рідний, свій, безконечно дорогий; що прийшов із віковичної минувшини до неї і піде далі у безвість віків з нею.

— Василечку! — безсило крикнула вона, б'ючися рученятами у стіну якихось спин, але хвиля людська несла її все далі й далі. Десь у тому океані втопився її Василь — і от коли вона почула, що зосталася сама і що з нею можна зробити, як кому забажається. А вона ще ж і не знала, що товпа коло неї й Василя напівштучна, що це їх умисне розірвано, її умисне волочуть вперед, а Василя умисне топчуть там десь, у малій кучі.

Тільки як укотилася товпа у двір, удалося Марусі сяк-так вилабудатися, і вона стала ото осторонь. Бачила все, що діялося дококола, — і стид, і жах попеременно стискали їй серце. Огидь її брала дивитися, як танцюють парубки в спідницях, а дівчата в штанях, і дивувалася вона непомалу. Де подівся сором? Вона не знала, що можна зверху дозволити «не соромитись», — і сором у більшості людей щезає.

А коли побачила, що сталося з дівчиною, якій дістався білетик «стань догори ногами», — безмежний страх охопив її. «Що, як і мене отак поволочуть? Василечку, голубчику, рятуй!»

Вона хотіла тікати з двору, не знаючи, що її звідси не випустять, але тільки зрухнулася, як підійшов до неї Заїка й грубо схопив за руку.

¹ Чудово! (Франц.)

— Ходім! Князь велів записати тебе у балет.

— Куди?.. Я не хочу... я не піду нікуди...

Заїка аж здивувався. Чудно!..

— Як-то не підеш? Так тебе просити ще треба?

Схопив її за обидві руки й потяг. Маруся крикнула розпачливо:

— Василечку-у!..

Рвонулася що було сили, аж упала разом із Заїкою. Той, падаючи, випустив її руки. Маруся схопилася й кинулася бігти, Заїка, ще лежачи, ухопив її за спідницю й сіпонував. Сам схопився на ноги й ударив дівчину в лице.

— Ах ти ж, сволоч проклята!..

Але ще не договорив, як щось блиснуло, і Заїка покотився, разів п'ять перевернувшись, по землі. Василь схопив Марусю за руку й кинувся бігти, але даремна річ. Повен двір був челяді взагалі, а потім ще зрання управляючий відділив кілька душ для спеціального надзирання. З криком «Наших б'ють» кілька душ накинулося на Василя, збили з ніг, але він розкидав їх із себе, як ранений тигр. Страшно було дивитися на парубка, коли він піднявся й кидався на своїх ворогів.

— Дайте мені коляки! Да-айте мені коляки! — кричав, але де тої коляки взяти, та й хто б насмілився йому її подати. Бив тільки кулаками. Погано приходилося тому, хто попадав під той кулак, але що він міг зробити?.. Навалилися гурмою, звалили з ніг, били на землі, зв'язали руки й потягли, не перестаючи бити.

Маруся тільки початок побачила тої бійки і впала непритомною. Заїка передав її двом з челяді, а сам пішов добивати Василя.

Весь нарід притих. Усім стало страшно. Деякі дівчата почали плакати, деякі попробували бігти, але на воротах стояли посіпаки й нікого не пускали з двору.

Князь, що спокійно дивився з балкону на всю цю сцену, звелів розпочинати угощення. Музика різнула до танцю, хоч ніхто спочатку не танцював. Столи бистро заставилися мисками, пирогами, м'ясом, кашею. Замість одної бочки, викочено було дві,— і сунула братія одна до столів, друга до бочки. Скоро все затяглося горілчаним духом, зблідло й забулося. А там уже вихватився хтось танцювати, та так і пішло.

Василя кинуто в льох, де горілчані бочки стояли. І, мабуть, добре кинуто, бо він і пам'яті збувся.

Коли прийшов до себе, довго не міг зрозуміти, де він і що з ним, але біль у зв'язаних руках вернув йому пам'ять. Він згадав усе, що сталося, і коли подумав, що зараз робиться з його Марусею,— почав якось не то ревти, не то стогнати й битися в своїх путах до несамовитості. Але це був даремний труд: вірьовки в'їдалися в тіло, він страшенно втопився — от і весь результат.

Довший час лежав і відпочивав, а серце мало не розривалося від болю. Пригадувалося все, що він чув про життя князя. Згадалися десятки дівчат, яких він обезчестив; той порядок, в якому це йшло. Дівчину записували «в балет» і вчили танцювати; кожна з таких танцюристок мусила приходити й обслуговувати князя на ніч. Коли траплялася вагітність, дівчину виписували з реєстру й відсиляли на хутір; там у неї й знаходилася дитинка. Коли це була дівчинка, її зоставляли при матері; коли хлопчик — віддавали спеціальним жінкам-годувальницям, але з тих дітей мало виходжувалося, більшість ішла «у землянську станицю». Їх ховали у ярку, що так і звався Діточий яр.

Цей увесь порядок чекав і Марусю. Згадка про те рвонула Василя, й він знов безтямно, безумно почав битися, шарпатися ногами, звиватися, мов уж, усім своїм сплутаним тілом. І — диво! — нараз почув, що його пута послабшали. Видимо, він був зв'язаний однією вірвкою, а не кількома мотузками. Як тільки він це відчув, — перестав битися.

Полежав ще, відпочив і одним дужим поворотом тіла сів. Почав розглядатися.

Світла було мало. Тільки зверху через продухвину падало його трохи, але дуже трохи; мабуть, уже день близився до кінця. Василь побачив ряд бочок і в кутку якусь безладно накидану купу.

«Там, мабуть, старі бочки... обручі старі... Знайду обруч, шматок обруча... перетру вірвочку»...

І Василь почав роботу. Він звивався змією й пересувався по землі, випростовувався, ще пересувався і потім знов скручувався, знов випростовувався. Це була шалена робота; через п'ятнадцять-двадцять поворотів

Василь вимучився так, що мусив довгий час відпочивати. А до того й побите тіло давало себе знати, лице, мабуть, запухло, бо Василь не міг широко відкрити очей.

Чи довго так повз,— не міг би сказати, але, мабуть, довго, бо світло поволі зникало й повз він уже у півтмі, не знаючи — чи далеко ще ті бочки, чи, може, він їх уже поминув.

От стукнувся головою об стіну. Видимо, збочив і попав не в куток, а просто у стіну. Нехай буде й так. Почав підкочуватися до стіни ближче, ближче, почав обпирається спиною й підійматися, щоб стати.

Нараз зачепився за щось. Зсунувся трохи вниз і вп'ять почав випростовуватися. Знов зачепився! Почав мацати зв'язану рукою — гвіздок!..

Зрадів. Це вже півділа готово. Зі страшенними, нелюдськими зусиллями став на ноги. Ледве міг стояти, бо ноги тремтіли. Тільки трохи згодом одійшли наче.

Укріпившись на ногах, зачепився вірьовкою за гвіздок і почав. Присяде — випростується, присяде — випростується... присяде — випростується... Десять, двадцять, сто разів. Ноги підгинаються, не стає мочі, а він усе присідає і все випростовується і не знає, де кінець, не може проконтролювати. А може, то він і не вірьовку тре? Може, вона ще не порушена? Може, все розпочинати наново? О-о-о!..

Зачепив вірьовку за гвіздок, рвонувся всім тілом і — почув руки свобідними.

Глибока радість, а разом і глибока втома заволоділа ним. Він опустився тут же на землю й сів. Витягав поволі замлілі руки й водив ними у повітрі. Поволі почав розмотувати самого себе і скоро був вільний.

Сидів, відпочивав. Але згадав, що це ще не кінець, а може, і не початок навіть. Пройти в двері — немислима річ; проламати муровані стіни — ще більше неможлива річ. Зостається тільки продухвина. Насамперед — де вона? В абсолютній тьмі годі було це вгадати. Де куток? Що в тім кутку? Чи справді там порожні бочки? Чи цілі? Як їх прикотити? Де ставити, щоб попастися саме під продухвину?

Але треба щось робити. Куток, мабуть, далі. Ото як котився до нього, то, видимо, не докотився. Пішов, простягнувши руки вперед. На щось спіткнувся. Потім нама-

цав бочки. Їх було багато, а що найцікавіше — всякої величини.

Намацав найбільшу, почав котити. Доки? Вдивлявся-вдивлявся вгору — нічого не міг помітити. Як же його ставити навмання? Поставиш, а вгорі стеля. А це ж не одну треба бочку, а... скільки? Навіть приблизно не міг определити — чи три, чи чотири, а може, й більше...

Поглянув ще вгору — і чи йому здалося, чи справді помітив зірку. Почав придивлятися, переступив трохи вбік — і справді, прямо над головою побачив зірку. Тепер знав! Якась віра вступила в нього. Якась вдячність комусь, що так йому допомагає.

Поставив бочку прямо під зіркою. Пішов по другу. Поставив її зверху. Пішов по третю — зміг і цю поставити. Зліз на неї, простяг руку вгору — нема стелі. Треба ще ставити. Але це вже таке, що сам не поставиш, а подати нікому.

Зліз. Намацав вірвовку, що нею був зв'язаний. Обмотав четверту бочку, поліз наверх, вмовстився — потяг. Ледве сам себе не повалив, але витяг. Почав ставити — ніяк. Сам стоїть на верхній бочці — і на неї ж ставить. Не виходить.

Став на нижню бочку, поставив четверту, тоді виліз на неї. Хитається, бісова робота! Як гупнеш зверху — і кісток не збереш.

Обережно-обережно став — і намацав продухвину. Слава тобі господи!..

Але на ній стоїть бовдур дерев'яний. Попробував його хитнути — де там! Що ж його робити? Якби кирпичина, може, збив би. А голими руками нічого не вдієш.

Не хочеться злазити. Це ж усю машину можна завалити. Але нічого не поробиш — треба.

Поліз, намацав цеглину в стіні — слабо трималася. Положив у пазуху, поліз наверх. Доліз благополучно, тільки втомився дуже. Сів трохи спочити, цеглину виїняв із пазухи, бо муляла. Поклав на коліна.

Спочивав. Але нараз прийшла йому в голову думка, що оце зараз ніч і, може, князь оце знущається з Марусі. Люто заскрипів зубами і вдарив по бочці кулаком. Цеглина впала з колін і, торохкаючи об краї бочок, розбилася на дріб'язок.

Треба лізти по другу, а час іде!.. Ще кілька хвилин —

і, може, вже буде пізно. Почав спішити — і мало не завалив усієї будови. Ні, тут спіхом нічого не зробиш.

Добув ще цеглину, виліз, просунув руку в продухвину й почав збивати бовдур. Розмахнутися було ніяк, отже діло йшло пиняво. Та й гуку не хотів великого робити, бо, може, сторожі недалеко або так хто почує.

Нарешті бовдур повалився. Поширивши трохи дірку, Василь просунув у продухвину руки й піднявся на мускулах. Вилізла голова, лікті... ще одне зусилля — і він на волі.

Оглядівся. Побачив, що сидить на невеликому горбику, насипаному над погребом. Ніч була темна, й мало було видно; звідкілясь доходив регіт, п'яні покрики, спів.

«Догулюють», — подумав Василь, і йому досадно стало на людей, які можуть дивитися на те, що от сталося, — і все ж пити, веселитися.

Обережно зліз він із того горбика. Коло дверей погребу спало двоє його вартових: добре, мабуть, хльобнули, бо хропли на всі заставки. Василь пішов двором. Щохвилини натикався то на перекинутий ослін, то на якогось без тями п'яного.

Решітка, що нею відділюється сад від двору. Помацки знайшов хвіртку, увійшов до саду. Повіяло приємною вогкістю й запахом квітів. З річки чути було квакання жаб; співали солов'ї, а далеко в селі закукурикав півень, за ним другий, третій...

В панському будинку світилося три вікна. Властиво, два вікна, а між ними шкляні двері, що виходили на веранду. Василь тихо вийшов на ту веранду й заглянув до кімнати.

Маруся сиділа посередині кімнати, уткнувши обличчя в долоні; князь сидів віддалік у кріслі-качалці й колихався, курячи сигарету. Потім, не виймаючи сигарети з рота, підійшов до Марусі, обняв її однією рукою, а другою лагідно, але сильно почав одривати руки від обличчя. Маруся пручалася...

Далі не міг дивитися. Скочив прямо з веранди, наробивши шелесту. Внизу були розбиті клумби, штучні холмики. Василь намацав добру каменюку й тільки хотів бігти на веранду, як одчинилися двері і на веранду вийшов князь.

— Ето ти, Альоша?

Він навіть не договорив. Зручною озлобленою рукою пущений камінь вдарив прямо у висок, князь повалився без стогону.

В одну мить Василь був у кімнаті.

— Марусю... тікаймо.— При звуках дорогого голосу Маруся мало не крикнула. Василь схопив її за руку й здавив: — Ц-с-с!..

Погасив свічки, вивів Марусю на веранду, зачинив двері й гайда через сад. Коли перелізли через огорожу, став і твердим якимось, як сталь, голосом сказав:

— Марусю! Я вбив князя. Мені тут місця нема. Я мушу тікати, й то зараз... далеко... я сам не знаю куди. У тебе мати. До неї дорога он туди. А моя дорога — он туди. Скажи ж тепер — якою дорогою підеш?

І притулившись, ледве чутно прошепотіла Маруся:

— З тобою.

Міцно, дуже міцно пригорнув до грудей, узяв за руки,— і дві постаті шезли у тьмі.

ЖИТТЄВІ АНАЛОГІЇ

III

Бачив я раз, як їхав на базар різник. Він був, як більшість різників, високий на зріст, широкий у плечах і тепло одягнений. Від його масляного обличчя з ухованими слідами жорстокості йшла пара і, незважаючи на сильний мороз, по обвислих щоках текли краплі поту. Мабуть, тепло жилося йому на світі.

Він міцно ступав своїми величезними чоботищами по снігу, безперестанно підтримуючи сани, щоб не забігали, і час від часу, більше зі звички, ніж з потреби, погано лаявся. Здоров'ям і міццю жил, мускулів, тіла віяло від нього. Це ж була дійсно «нормальна», «здорова» людина: всі члени були пропорціонально розвинені; ні хвороби, ні всякі там бацили не мали на нього жодного впливу; шлунок робив як машина; навіть думка працювала в «яснім», «певнім» напрямі — чого ж іще?

А на санях зі зв'язаними ногами лежало невеличке худеньке теля. Тушку його було прикрито рогіжкою, голова звисла над краєм воза й билася то об придорожній стовпчик, то об великанські чоботища різника; тоді теля жалібно — не кричало навіть, а тільки стогнало. І ніхто не чув того стогону серед шумливої суєти великого міста, бо тут і взагалі не чують стогонів. Теля замовкало, і тільки великі очі його, що нічого не могли зрозуміти, наповнялися слізьми, благаючи допомоги й

співчуття. Назустріч їхала валка саней із хмизом. Дорога йшла з гори й була сильно наїжджена.

— Та куди ж тебе чорти несуть! — кричить різник. Він боїться, щоби стрічні сани, забігши, не перебили ніг його коневі.

— А ти чого, анахтемська твоя душа, не звертаєш?

— Батькові своєму лисому скажи, а не мені!

А стрічні сани біжать і біжать з гори. От останні, сильно розігнавшись, забігли, різник не встиг задержати в потрібну хвилину — і відводами вдарило коня по ногах, а одна хворостина зачепила теля по голові й розірвала око аж до губ. Полилася кров, теля забилося, засовало сплутаними ногами й замукало. То був стогін безпомічності. Так стогнуть усі ті, хто звук покійно схилитися перед всесильною долею й не знаходить в собі сили хоч до якого протесту. І як багато їх, отих стогнучих!.. Ранком устань як тільки хочеш рано, а вже почувеш його десь, отой стогін, і чуєш його потім увесь день, вечір, ніч. Уже пізно, заснути б, а він не дає... Все квічить мукою, слізьми. А різникам обридає цей протест звуковий, і вони кричать тоді:

— Та замовчи хоч ти! І без тебе млосно!

Так крикнув різник. Але такі окрики не мають сили зменшити болю, і теля не замовкало. Мабуть, дуже вже докучав той стогін різникові, може, щось ворушив у душі, бо різник, розлючений, оскаженілий, нараз схопив теля за голову й сильним рухом крутнув униз. Щось хруснуло... тріснуло — і теля замовкло. Затих стогін, що надривав душу, безсило й мертво повисла голова, тільки з очей разом із кров'ю почали падати великі сльози...

І падали вони на білий, чистий, як сама природа, сніг, — і сніг боявся, що не витримає ваги отих крапель і згорить. Кривавими рисами на білій пелені позначився слід одного життя, але не надовго: сани, що їхали вслід, люди, що спішно йшли й рівнодушно затоптували чужий біль, та й взагалі вся ота суєта життя, що душить, як дим, і, як дим, виїдає очі, — все те нищило кривавий слід, повертало його в ніщо. Так водиться. На божественно-невинній, святій землі, під небом зірчастим, серед тихих розкошів природи щохвилиною відіграються криваві трагедії, а сила життя в звичку обертає переживання й новими гілками, новими травами закриває трупи. Та й правда! Бо коли б берегти та ховати

всі ті криваві сліди,— довелося б не ходити по чисто-білому снігові, а плавати в густо-червоній жижі.

І тільки один хитрий, пронирливий песик, мов лихвар, скористав із чужих сліз і, спішно пробігаючи поміж саньми, ховаючи ребра, підлизував смачну, ще теплу кров.

Не балувала Пашку доля ще змалечку. «Виховувалася» вона у свого дядька-лавушника, що в нього було досить і своїх клопіт, а взяв він Пашку до себе просто, коли можна так сказати, через пальці, котрими на нього показували сусіди.

— І якого йому ще ідола треба? — казали вони, криючи під цією грубою формою безліч благородних почувань.— Якого йому ще ідола треба? Лавка, дім свій, дітей нема, тільки двоє їх з отою беззубою. А Пашина мати, як там не кажи, а сестрою рідною йому доводилася.

І дядько, вислухавши кілька разів отаке, був змушений нарешті взяти до себе племінницю, хоч і «скрипів серцем».

Та й взагалі якісь дивно могутні впливи мали на долю Пашки оті всякі пальці. Ні одна з більш-менш значних змін у життю Пашинім не сталася сама собою, а все через пальці. Захотілося, наприклад, Пашці вчитися. Тітка-лавушниця в крайнім ступеню обурення казала їй добросердечно:

— Ах ти ж, паскудо неприкаяна! А що ж, я по хазяйству сама тоді маю бігати? Навіщо ж ми тоді тебе брали? От і відігрій змію за пазухою!

Переконана цими та й іншими аргументами, Пашка залишила свою думку про школу й далі бігала, куди посілали. Але варт було сусідам, мешканцям усіх отих, соломою, залізом і черепицею критих хаток, побалакати раз-другий не з лавушником, ні! а між собою, за обідом, що от, мовляв, якої святої жисті наш Скоробагатько: не хоче племінниці до школи віддавати, щоб її там не обідили часом. Варт, кажу, було сусідам побалакати отак разок-другий поміж собою, у своїм сімействі, за обідом чи там за вечерею — і Скоробагатько, стиснувши зуби, віддав Пашку до школи, відбував договір з учительшею.

Три роки, як батогом ляснув, пішли на школу. Пашка виросла, була б уже доброю робітницею, помічницею при лавці, але, як на біду, зійшлися раз на базарі дві тисячм хутром підбиті кохти: одна покрита синім канівасом, а друга якимсь рудуватим сукном. Зійшлися й розбалакалися, тримаючи свої кошики з провізією під боком.

— А вже скільки ж вони й помитарили її, так і не доведи ж, мати пресвята богородице!..

— Ох, і не кажіть, Іванівно. Знаю я, через дорогу живемо.

— От і тепер: дівці дванадцять років, саме б пора її до вчення якого віддати, а він держить, не пускає. А без учення куди ж вона буде годитися? Хіба...

— А чи не для того він її й держить? Думка така — самому здається.

Міцно поцілувавшись, підсмикнувши свої спідниці, кожушанки розіходилися, а несподіваним результатом отакої приятельської бесіди було те, що Пашку віддано в науку до m-me Анган¹ з контрактом на п'ять літ.

Ні, таки що не кажи, а пальці мали велике значіння в долі Пашчиній.

От закінчилося й учення, знову вернулася до дядька Пашка. Сидить, обшиває всіх, лагає, пере, штопає — словом, вертає затрачений капітал. І от треба ж було отакого нещасного випадку!

Одного прекрасного вечора приходять у гості до Скоробагатьків якась далека їх родичка, того ступеня родичання, що називається десятою водою на киселі, або — нашому тинові двоюрідний пліт. Жінка то була здоровенна, вершків так на дванадцять росту, багатенька собі, отже незалежна, літня досить, — все те неначе давало їй право на одверте виголошування своїх думок.

Прийшла і, наче виконуючи тяжке своє земне призначення, почала вчитувати:

— Я, Семене, людина проста. У мене що на умі, те й на язиці. Може, це й не подобається кому, я не знаю, але такою вже мене бог створив (вона чомусь була переконана, що бог приймав велику участь у її створенню). Такою вже, кажу, мене бог створив. От я тобі й кажу: недобре ти робиш, нехарашо. От ти, правда,

¹ Пані Анган (франц.).

скормив, spoїв дівчину. Діло хароше, і багато гріхів спишеться тобі з книги на тім світі. Але пощо ж робити діло наполовину? Кінчай, а тоді вже й нагороди дожидай.

— Та жодної нагороди...— почав був виправдуватися лавушник, але родичка твердо виконувала признанену їй на землі місію — «глаголом пекти серця людеy» — і не давала Скоробагатькові навіть рота роззвяти.

— Помовчи, помовчи. Я старша за тебе, отже дай раніше мені сказати. Я кажу: кінчай діло, а тоді нагороди жди від творця, господа нашого милосердного. Пощо ти держиш дівку в себе? Пощо, кажи?

— Та я...

— Підожди, підожди. Пощо, кажу, дівку держиш у себе? Аби про тебе не знати що казали?

— А щоб їм язики повідсихали! — не витерпів лавушник.

— Та ти не лайся без толку, не лайся. А от узав би та по-християнському, та по-божому определив би її на службу куди-небудь. От вона вилюдніла б, світа б побачила та й собі що-не-що справила б. А то — річ світова — трапиться чоловік, то, дивись, і перев'язати нічим. А воно й про те треба подумати, діло таке. Не вік же їй у дівках сидіти. Така вже наша доля бабська...

І Пашку бачимо після того білошвейкою в благороднім домі, де був, між іншим, і «гарний син». Бувають такі. «У мене гарний син», — говорить тоді про нього мамаша й розповідає гостеві, яким гарним був її син ще навіть тоді, коли, підстрибуючи й радіючи, робив усякі негречності на руки няньці. Гість, звичайно, потакує й дивується. Впрочім, бувають і скептики. Такі здебільшого кряхтять і кахикають.

Але який би не був скептик, — варт було його закликати хоч би на одне зібрання «гарних синів», то в цій натхненній атмосфері, в тім каскаді блискучих промов усякий скептицизм мусив би розтоплатися, як віск на вогні. Невже й тоді, вислухавши бурю оплесків товаришів, що їх дожидає (або вони дожидають) після промов гарна, хоч і «скромна» вечеря; вислухавши на повнім ході весь діапазон мелодійного голосу майбутнього світила юриспруденції, голосу, що вмів і гриміти філіп-

піками проти рутини, і тихим шепотом кликати до боротьби за святе діло; невже й побачивши сльози щасливої матері, що завжди під кінець розкривала свої обійми й з чисто материнською саможертвою говорила: «Забудь мене, мій сину... Забудь і йди туди, де ти потрібний!»; невже й після того всього серце скептика не тріснуло б від жалю й не розтопилося б, як м'яке сало? Ні, він мусив би признати, що дім цей і є, власне, домом з «гарним сином».

От Пашка — так з перших же кроків у цім домі не сумнівалася анітрохи. Вона шила в кімнаті обіч залу й завжди, затаївши дихання, слухала тих гарячих промов і ще гарячіших побажань. Вона все ж прочитала десь колись якусь книжку, і їй хотілося часом світла, ширшого знання, загалом усяких таких зовсім не підходящих речей. А там, за стіною, у залі, багато було й світла, й знання, й усього.

І от коли раз «гарний син» зачепив її зі своєї високості, вона наче на небо унеслася, наче вісник далеких незримих світів злинув і торкнувся її своїм крилом, покликав за собою... туди... де світло й свобода, де промінь сонця з місяця промінням сплітається у вінок розкішний над головами великих людей. Він розкаже їй усе, що хотілося їй знати. Він поведе її за руку до тих зачинених дверей, котрих вона й не бачила ніколи, але знає, що вони існують і криють за собою все прекрасне землі.

Одне тільки дивувало її, що от скільки разів уже вони зустрічаються на самоті, але ще ні разу він не забалакав з нею про ті безсмертні, але мертві для неї питання, що так усе мучили їй душу. Він тільки обіймав її якимсь негарно, наче за все тіло, та шепотів їй до вуха якісь інші речі. А потім... як це воно сталося, — вона й сама не розуміє. От і досі навіть, і тепер все здається їй, що все це тимчасове, що от сьогодні, власне, сьогодні розпочнеться щось інше, і він на її тихий запит не відповість, як завжди: «Та про цю матерію ще встигнемо побалакати», а сердечно розкаже... Він же так багато знає!

Але такий день не приходив. Зате прийшов інший — їй виповіли посаду...

Наче в тумані яким ходила вона весь час, коли вислухувала той бруд, що матуся «гарного сина» вили-

вала їй на голову; наче в тумані збирала своє лахміттячко, несвідомо взяла від матусі «гарного сина» якийсь жмут з асигнаціями й пішла. Куди й пощо — не знала.

Крутнула доля за голову. Щось хруснуло, затріщало, — і важкою грудкою впала білошвейка Пашка на своє самотнє ліжко під дахом великого будинку. Оросилася подушка, каміння лягло на серце. Треба було неземної любові, неземної вмілості, щоб, не боячися спричинити біль, підійти до розкритої рани та хоч трохи її загоїти. А на землі, окрім часу, нема таких лікарів.

І тільки один хитрий, прониристий лихвар, мов песик, скористав із чужих сліз і, не ховаючися, не криючися, все приходив до кімнати під дахом великого будинку та все кликав, подзвонюючи монетами, Пашку перейти трохи нижче, до двох гарненьких, заново умебльованих кімнаток.

IV

— Жінко, жінко! Лошатко маємо!

І з тими радісним та веселим голосом сказаними словами до хати увійшов селянин. Ростом невеличкий, русявенька борідка на молодім з гарним виразом лиці; з-під брів весело блискотіли добрі очі, рухи були живі, та й взагалі ввесь він був зараз сама радість. Та й не диво. Лоша — це ж майбутній кінь, майбутній робітник, вкладчик, та ще й багатий, до банку домашності. Як же не радіти, як же тут його утриматися, щоб не нарисувати собі декілька фантастичних картин?

І Семен був щасливий. Він навіть анекдоти якісь почав оповідати, щось таке, лиш йому самому зрозуміле: про писареву кобилу та громадський вигін, здається; але його ніхто не слухав, і він знову вийшов надвір до лошаги. Вийшов, поглянув догори, довкола — і небо веселе, і хмарки веселі, і весело вітерець дихає, колишучи кінець високого журавля над колодязем. Все радіє. Навіть лоша здається веселеньким, хоч і тремтить на своїх тоненьких, як сірнички, ногах.

«Кінь буде!» — гордо подумав Семен, усміхнувся собі в борідку й пішов за соломою.

Спішить, опереджає життя село.

Рано починається робочий день на селі. Ще не встало сонце, а вже скрипнули ворота, випускаючи віз у поле чи до лісу, а вже шумить веретеном безсонна молодиця. І рано розпочинає жити дитина: на умі ще в неї й річка, де би так весело можна поплескатись та збудувати млин, і ліс, де хотілося би ще погойдатись на груші, нахилити ліщину,— а життя вже квапить і жене то овець пасти, то ріллю боронити, снопи класти, вісь підтесувати.. Рано, може, аж занадто рано на селі робочий день розпочинається.

І Сиренький теж рано розпочав свій робочий важкий день. Спочатку його в полі до борони припрягли, потім на базар чи до церкви на ньому їздили, а далі вже й для важкої роботи почали вживати, хоч він іще й не вирівнявся, не викачався на росистих травах, не наївся ще отих колосків, що зірве було на бігу їх зубом і довго біжить з колосочком у роті, маючи маленькою гривкою та вибрикуючи. Але доводиться вже робити, і треба було бачити, як молодобрався він спочатку за роботу, як ревно тяг плуга; видимо, рахував, що це все скоро минеться. Але потім, коли побачив, що роботи не перстає звалюватися на нього щодня, коли ясно зрозумів безрадісну дійсність,— сумно стояв уже він тоді, придавлений, знищений, покірною заходив до голобель, підставляв спину під черезсіделень і не пробував навіть протестувати, вирватися хоч на момент на волю, на рівні луки. Сумно приходив увечері додому, давав здіймати з себе хомута і сам уже покірною йшов до хліву, до свого несвіжого сіна й воючих ясел. Так і запаршивів він, не вирісши як слід; шерсть зробилася брудною й кошлатою, у гриві та хвості й літом, і зимою було повно реп'яхів та засохлої грязюки; він увесь осунувся, слабі тоненькі ноги майже не вирости, і взагалі весь він був типовим зразком тої осібної породи, що називається «мужицьким конем».

Але поки була жива стара кобила, все ж не було ще так трудно. А вже як вона померла...

Поїхав якось Семен до глинища. Воза поставив поближче до глини, ще й догори поглянув: мов гора повисла над возом та кобилою — люди підкопали. Копає собі й Семен. Утомиться — сяде, спочине, скрутить цигарку, викурить у холодочку. Та й кобилі гарно: від

глини сирість іде, муха не так б'є. І... далі нічого не пам'ятає — глинище обвалилося.

Піднявся галас на селі.

— Глинище обвалилося!! Глинище обвалилося!!

Діти біжать, кричать. Люди — саме обідня пора була — вибігають із хат зі шматками хліба, на ходу підперізуються. Хто заступа схопив, хто просто коляку...

Ридаючи, прибігла й жінка Семенова. Об землю билася, поки чоловіка відкопували. Тоді тільки й заспокоїлася, як побачила живим, й кинулася йому на шию.

А кобила пропала. Мабуть, каменюкою якою вдарило її по голові, а морду заліпило глиною, — хто його знає, як уже воно там сталося, а тільки неживою її відкопали.

— Та бог з нею... з кобилою... Аби ти, — говорила жінка Семенова, дивлячись на чоловіка повними сліз очима.

Отак і zostався Сиренький сам. Звалилася тепер на нього вся й важка й легка робота. Тягав він сани по розмоклій дорозі так, що аж груди тріщали, і плуга тягав, і з паном на вокзал бігав, батога доволі коштуючи, якщо пан попадався сердитий. Доводилося й у лісі мерзнути під тонкою рогіжкою, і під кригу зимою провалюватися, і голодному над гнилою соломою місяцями простоювати. Не багато, як то кажуть, прожилося, та багато пережилося. Захирів він, підірвався...

— Узявся я бруси з міста перевозити, — сказав Семен жінці увечері.

— Кому?

— Кому ж? Лавушнику. Хату хоче перекинути.

— Ну що ж, їдь.

Тільки й розмови. Тихо в хаті.

— То я поїду. Тільки дорога той... розквацювалася — ні возом, ні саньми.

— А ти не накладай багато: коник плохенький.

— Не був би плохенький, якби кобилу не вбило, ще який би кінь хвацький вийшов.

Знову тиша в хаті.

— Я б і радий не по багато накладати, так коли ж він сам накладатиме. А він уже надавить, хай би йому душу так на тім світі надавило.

Та й вправду, навалив лавушник. Хазяйською рукою навалив.

Смикнув Сірий — і зразу, мабуть, почув, що не вивезти йому цієї ваготи.

— Но-о-но, Сіренький!.. Но-но, маленький!..

Бився коник з останніх сил у своїй бичів'яній упряжці, вилізав із свого лахматого хомута, але толку було мало.

От виїхали за місто. Чорним чорна простяглася дорога серед оголених піль. Де-не-де лише білили плямки снігу на полях.

— Но-но, Сіренький!.. Но-но, маленький!..

Важко дихає шкапина і вже хитається. Смикне, смикне — і знову стане. Боки бистро підіймаються й блищать від поту. А підводи он уже де — далеко.

— Доганяй, Сіренький!.. Доганяй, маленький!..

Високо замахнувши головою, впав Сіренький зразу з усіх чотирьох. Мов відрізав.

І злість така нараз напала на Семена — прямо немилосердна злість. Йому здалося, що то все лінощі.

— Вставай, чортова скотино! Вставай, щоб ти йому здохла!.. — кричав він і бухав чобітьми в живіт. Але Сіренький не вставав, тільки відкидав голову при кожнім зітханню. Ноги витяглися впоперек дороги, сухі такі, безсилі.

І зрозумів Семен, що не вставати більше його Сірому, його доброму помічникові. Кинувся до нього, розсупонив, розстебнув тремтячими руками черезсіделень, дугу зняв...

— Ну вставай же, вставай, голубчику... Та ну ж бо, ну!..

А Сірий і не намагався підводитись. Дихати наче стало йому легше, тільки голова все так само кивала, відкидаючися при кожнім зітханню.

— Та ну ж бо, голубчику...

...Крикнув Семен товаришам. Стали ті, вернулися назад. І ні слова ніхто з них не сказав: кожний і без слів зрозумів, що це означає. Тільки старий дід підійшов до коня, помацав якусь жилу на шиї й безнадійно махнув рукою.

— Добити треба...

Мовчки підійшов Семен до воза, мовчки висмикнув

кіл. Вдарив раз... другий... Сірий судорожно засовав ногами.

Кинув Семен коляку, притулився до воза й заплакав важкими мужицькими слізьми.

Удар дзвоника збудив мене. Я встав і ввійшов до кімнати. Невиносимо важкий запах ударив в лице, мовби то труп в останній стадії розпаду лежав тут.

Він лежав навзнік, і важке протяжливе хрипіння виривалося з його грудей. Очі запали глибоко-глибоко й гостро блищали звідти — мовби з пащею темних печер виблискували вогні, застелені туманами.

— Підніміть мене вище...

Це був ледве чутний шепіт. Треба було майже прихилитися вухом до рота, щоб почути.

Я підняв це сухе легеньке тіло, поправив під спиною й головою подушки, зігнув йому коліна, — він каже, що так буцім легше йому лежати.

— Спасибі, голубчику...

Я потім тільки довідався, що ці слова були останньою вдякою. Це була послідня данина всьому земному.

— Чи не треба вам ще чого? — питав я.

Він уже не відповідав. Та й пощо? Вершилося вже велике таїнство. Закриті очі вже бачили «той бік», і вся істота переживала щось невідоме, незрозуміле, щось вище. Він еднався вже з іншим світом, повним таємниць, з котрих докучливий мозок людини не зумів украсти ще ні одної; там світлом знання не освітилася ще ні одна з тих таємних урн, в яких сховано і смисл, і продовження життя. І дивно! Жива, повна крові й руху людина томиться й б'ється в кайданах обмеженості, а холодному, з вишкіреними зубами, смердючому трупові відкриваються дивовижні тайни!..

Я вийшов на ганок.

Чудовий літній день щойно розпочинався. Глибоко й гарно дихалося в чистому прохолодистому повітрі. На сході розсипалися рожеві й червоні квіти, промені сонця невтримно вибивалися з-під фіолетових хмарок. Повітря заповнялося щебетанням птиць, і хвилі того щебетання одна за другою котилися з лісу, а кожна квітка, кожна стебелінка спішно несли свій маленький дар до загальної скарбниці пахоців. Пахла земля, пахли

недавно зрубані дерева, солома, і навіть старий півзотлілий пліт з перелазом хотів, здавалося, усміхнутись запахом, але не міг і тільки кидав ажурові тіні на зелені трави.

Все живе прокинулося. Десь із протягом закрипіли ліниві ворота. Далеко в лісі їхав віз, і його гримотіння луною розстиалося між деревами, долітаючи й до мене. В сусідньому дворі вийшов з хати маленький хлопчик і, потягаючись зі сну, дивився на схід, прикривши очі долонею. Тільки в панській дворі, що стояв недалечко, ставні були закриті: там сплять і довго ще будуть спати. Довго ще самі для себе будуть пахнути розкішні садові квіти, а на всіх газонах, клумбах і квітниках довго ще брильянтами блищатиме роса; квітки боятимуться струхнути її з себе, вони тільки покірно хилитимуться, ждучи сонця, щоб випило воно ті важкі краплі й увільнило похилені стебла.

Все жде сонця животворящого!..

...животворящого..

А чому ж тут от лежить людина, і сонце не дає їй життя? Прийде день золотий, все рухнеться, як і вчора, сіяч піде на ниву, дівчата побіжать до колодязя, дзвін ударить на дзвіниці, і довго колихатиметься звук той в просторах, мати проведе сина до церкви, дасть йому копійчку в руки,— а тут? Тут нічого вже не буде, і те ж саме усмінене сонце освітить лише труп, тільки холодне сухе тіло. І не треба вже йому ні пісень пташиних, ні чудового ранку. Востанне розчеше йому хтось липке волосся, закриють очі та ще подержать їх пальцями або положать по великій мідяній монеті, щоб, як дірки у вічність, не витріщалися вони.

Я знову увійшов до покою.

Яке ж такі справді важке повітря! Дійсний дух смерті.

Я сів коло самого ліжка. За якимись не відомими мені фізичними законами тут не так сильно давав себе чути трупний сморід.

Бліде-бліде висхле лице вирисовувалося на подушці; очі, як і раніш, блищали в глибинах, а з піводкритих уст із силою виривалося хрипіння. Іноді злегка підіймалися, мов підважувались, сухі руки, мовби починали шукати чого довкола себе, нервово стулялися пальці, але потім знову заспокоювались. І ввесь той

хвдий тонкий тулуб підскакував від страшного хрипіння, що клекотіло в запалих грудях, а голова хиталася з боку в бік.

З завмерлим серцем, з якимось невідомим, нез'яснимим почуттям заглядав я тепер в оце жовте знайоме лице. От те ж саме чоло, ті ж самі очі, ріденькі вуса, гостре підборіддя,— але дух смерті поклав уже свою незриму печать на це обличчя, і щось дивне по ньому розлилося.

Що бачить він зараз, цей чоловік, готовлячись поневолі переступити грань, яка ділить відоме від невідомого, намацальне від таємного, земне від решти сотвореного? Він же жив і живе ще так, як ми,— а чому ж він з таким презирством відноситься тепер і до нас, і до всього, що ми цінімо, любимо? Він не хотів іти сюди, його витягли силоміць, а тепер він не вернеться, хоч би його кликали з риданнями й слізьми.

А хрипіння й стогін, від яких підскакувало все тіло, били по нервах. Наче обнажив хто страшну рану й водить по ній тупим долотом. І кожне зітхання глибше, ніж попередні, кожний помітніший судорожний рух тривогою сповняли всю мою душу. Може, це останній?.. Може, це він?..

І страшно якось та холодно ставало мені. Я весь скулювався, боячись його, отого останнього зітхання. Я боявся його таємної сили й не розумів, чому, власне, воно мусить бути рішачим, конечним? Що воно таке й чим відрізняється від інших, до себе подібних? Як і де завоювало воно собі ту владу — відривати нас від життя, від його радощів, праці й скорбот, від усіх тих і від усього того, що ми любимо, і кидати нас невідомо куди, в якусь тайну й тьму? Та й хто взагалі дав такий закон, що за життям мусить приходити смерть, за початком — кінець, за існуванням — нірвана? Дав цей закон, а разом з тим поселив нас серед простороні, яка ніде не кінчається, і в часі, що тягнеться безконечно. Чому ж от я не розумію кінця, не розумію смерті, що приносить з собою ще й ще страждання, біль і муку, що кличе за собою ще й інші смерті, моральні, тобто страшніші й важчі?

То чому ж не спробувати знайти смисл у тім, щоби витиснути з життя весь зміст його радощів і утіх, щоби знайти, а ні — то вирвати можливе «щастя»? А, не

кажіть мені, що погоня за хвилевими радощами недостойна людини! Не кажіть, що виривання з чужих рук — то є насильство. Що з того?.. Я хочу засадою й догмою поставити насолоду, а далі — après nous — le déluge¹. Я хочу з веселим та нахабним сміхом пройти повз кімнату труженика й кинути йому камінь у вікно. Я хочу вдарити ногою скорбну істоту, що впала до ніг мене з мольбою, але перешкоджає слухати дзвону кришталевих бокалів, шипіння іскристого напою. Я хочу вирвати з рук жебрака той шматок хліба, що впав з його столу, погнутого під вагою яств. Я хочу захитати всі моральні основи, я хочу...

І ти, ти, бідний, глупий робітнице! От лежиш ти тепер у поросі переді мною, — чому ти не поставив перед собою інших задач? Твоє життя, що кінчається тепер серед оцих убогих стін, далеко від усяких радощів і утіх, може, пішло б іншими шляхами, і ти, забруднивши трохи душу, носив би, може, чисту одежу. Ти визнає би, може, що таке ілюзії щастя, упився б, може, розкішним поцілунком життя...

І, наче в калейдоскопі, пролинуло переді мною сіре оте існування.

Чи було хоч що-небудь світле в цім ряді бідних буденних образів, в оцих плямах темного кольору на чорному тлі? Де хоч один момент життя для себе? Душа ж, певно, рвалася вперед, розум бився серед питань, як вільний олень б'ється в міцних охотничих тенетах. Хотілося йти далі, поширювати свій світогляд, за генієм пізнавати смисл знання, а через нього й існування смисл. І замість того — вічне шукання шматка хліба, вічне заковування духу в ланцюги. Ох, які ж вони важкі — оті ланцюги для духу!

І вони, певне, вже так придавили його тисячолітнім рабством предків, що йому навіть і здалека не приходила в голову можливість розв'язати питання життя яким-небудь бистрим раптовним шляхом. Йому тільки безконечно жаль було самого себе, коли він бачив, що мусить віддавати свою душу на компроміс, а свій час — на безплідну роботу; йому тільки страшно було дивитися, як в радощах прожигают життя здорові люди, коли в той же самий час сотні тисяч таких же людей

¹ Після нас — хоч і потоп (франц.).

блукають у темі; як за одну ніч у пашу розпусти кидається стільки грошей, що десятої долі їх стало б на цілий рік життя його матері й сестрі. Йому тільки невиносимо боляче було бачити експлуатацію, рабоволодіння й білих негрів.

Він скінчив семінарію. В руках папірець, перед яким одчиняються деякі низенькі двері. Є можливість хоч трохи двинутися вперед, до знання, в безконечну просторінь вільної думки, але... нема сил зоставити в злиднях тих, з ким пов'язали пута крові. Він і сам довго дивувався, коли перерахував, скільки то обов'язків кинув чоловік собі під ноги,— але все ж пішов заробляти гроші, віддаючи себе самого. Так мати-пелікан викльовує собі груди, щоб нагодувати дітей своєю теплою кров'ю.

Куди ж іти? В попи? Накласти на себе вічне ярмо, що його ні скинути, ні послабити? Ні, на це треба інших сил і іншої натури. Бути нечесним пастирем чи попросту пастухом — це гріх перед власною совістю. А бути дійсним отцем своєї пастви — о, це так трудно, майже непосильно.

Так куди ж іти? В чиновники? Так там можна засохнути над мертвим ділом або, переписуючи нікчемні, нікому, окрім архівних мишей, не потрібні папери, приєднати й власну особу до плеяди людей у мундирах.

Ні... Коли вже вмирати, то вмирати так, щоб на твоїм трупі хліб виріс; коли вже продавати себе, то бодай так, щоби кожний прожитий день не був лише стогоном ображеної, закованої душі.

Самому нема змоги йти далі, то треба хоч ті знання, що маєш, передати ще біднішим. До праці! До праці на твердій ниві народній, де тернія і волчці родилися досі! До праці для них, темних й убогих, для їх дітей, нещасних від народження... Тут смисл! Тут життя!..

І він працював... Усі сили віддавав дітям, решту — матері. Що ж зоставалося самому?

Є плід на берегах Мертвого моря. Він висить на гілці й красується показним боком. Але доторкніться до нього — і він розсиплеться геть у гнилий порошок. Залізом та муром берегти його треба від смілих дотиків,— і вчителя кидали з села в село, віддавали під догляд, під огляд і просто гляд, звільняли; але всі ці засоби усмиряють лише тих, хто розуміє, в чім тут діло. А він

ніяк не міг зрозуміти — що ж він такого поганого робить. І працював, працював — і доробився до туберкульозу.

Тепер він умирає. Дихання все більше утруднюється; очі неначе застигли, дивлячися на потусторонню велич, і все худе мертвенне лице сяло вищою красою.

Я взяв його руку — вона була холодна. Пустих — вона повисла. От прийшло воно, оте останнє зітхання, — і тихо-тихо, непомітно закінчилося життя, а тут, на землі, зостався тільки труп, що завтра ж кине нестерпучий сморід довкола.

З криком розпачу, з риданням кинулася мати до тіла свого сина. Я вийшов геть.

Сонце піднялося вже високо, пригрівало й ласкало всю землю. До школи бігли діти, хлопчики й дівчатка.

— Сьогодні не будете вчитись, — сумно сказав я їм.

— Чому? Хіба сьогодні свято?

— Ні... Ваш учитель помер...

Тихо ввійшла маленька громадка маленьких людей до кімнати свого дорогого вчителя, і чисті сльози оросили худу руку, що звисла з ліжка. То єдина нагорода тобі, бідний тружениче. Нехай же дарунком вони, оті сльози, будуть тобі й там, аби ти, прикрашений ними, мов перлинами, знайшов утіху за гірке земне життя.

Простими польовими квітками убрали діти домовину свого вчителя, білий рушник положили на ноги й по черзі читали псалтир молодими голосами...

V

Тихий ранок.

Розкинулася й ніжно розіслалася невеличка обгороджена поляна-лука. Недалеко вузенька річка, вся заросла очеретами. Посеред поляни стара дупляста верба.

Сонце недавно зійшло. Тихо голублячи квітчастими холодними ще проміннями маленьку річечку, підіймало воно пару над нею; пара ця прозоро виблискувала й легкою димкою здіймалася вище. А піднявшись, щезали легкі хвилі, мов у глибині древності, натомість же приходили нові й нові, такі ж легкі, такі ж прозористі. Безконечна просторинь рівнодушно вимагає все

пових і нових жертов, а ще могутніша сила життя не томиться висувати все пові й нові продукти своєї творчості.

Вигнав пастушок скотину на поляну, зачинив і прив'язав ворота у плоті, а сам пішов кудись. Ще холодно, трава росяна, і корови стоять, зрідка лише якась неперпляча смикне найвищу травинку.

І яких тільки корів тут немає! І руді, й чорні, і чисті, й з плямами... В одній роги загнулися вперед, у другій, навпаки, назад; одна узброєна сильно, наче живе ще серед диких стад і кожної хвилі мусить бути готовою до оборони, а друга — навпаки, майже втратила зброю в процесі примітивної зоокультури в результаті довголітніх впливів несвідомого підбору. А зігнала їх разом воля людини.

От трохи на боці стоїть руда корова, а коло неї — маленьке телятко. Воно простягає шию й ніжитья коло матері, а та тільки ласкаво дивиться, неначе посміхається. Велика сила любові дала оцим звірятам красу й поставила їх парівні з усім сотвореним. І мимоволі спитає себе прохожий: звідки взялося стільки любові, стільки духа в нечуттевім продукті еволюції протоплазми?

Ласкаво голубить свою дитину корова. Вона чекає, поки сонце всміхнеться веселіше та обігріє з однаковою мудрістю й сніг на високій вершині Гаврізанкара, і густий садок вишневий коло хати, і річку в балці, і стадо корів, і самопевність людську.

От воно й піднялося вище. Сипнуло промінням, теплом, щедро відміряючи його на всяку долю; випило росу з маленьких пазушок листка, пригріло пташку в густому чагарнику й блиснуло на залізі окованого воза, що от виковився з-за дерев на дорогу й зупинився коло воріт.

З нього визлізо двоє: один ситий, в гарній піддьювці, підперезаний червоним поясом, у картузі, а другий — захудлий, босий, з копицею кошлатого волосся на голові.

— Оце й воно? — питав ситий.

— Так оце ж і воно, Корнію Семеновичу.

А Корній Семенович тільки голівкою похитав.

— Дивись ти... Називається теля! А я думав, що кошеня.

— Ех, дядінко... Та коли б не... так хіба б я продав? Та боже сохрани! Воно ж іще маленьке, йому рости та рости ще. Так як же, Корнію Семеновичу?

— Добре, добре... Заради твоєї бідності тільки й беру.

Одчинили ворота. Увійшли на поляну.

— Та віршовку візьми,— приказував той, що виграв у борні за існування.

— Візьму, візьму. А то її, пожалуй, так і не вдержиш,— відповідав програвший.

Не вдержиш...

Від чого?

Від проявлення почуття такого ж, як і твоє, від приближення до тебе, від бажання захистити свою дитину перед твоїм апетитом...

Пішли. Тихий ранок віяв солодким диханням спокою, сонце посилало любов у проміннях своїх, але ніхто не дивився на красу, ніхто її не розумів. Бідний, як і завжди, взяв на себе найважчий обов'язок: приговорюючи «Манька... Манька», накинув віршовочку на шию корові. А той, другий, обхопивши обома руками теля, потяг його до свого кованого воза. Телятко брикало своїми тоненькими ногами, напружувало всі свої мускуленята, але що ж... Не мало воно пащі крокодила, левових пазурів, лисичої хитрості, голок їжаківих. Воно вміло тільки жалібно кричати й кликати на поміч.

Корова рвонулася. Але міцно тримає за віршовку продавець. Він уже не каже ласкаво «Манька, Манька», а бридко лається й з усієї сили тягне віршовку. Теля кричить.

— Та ну... Іди! Ба яке!..

— Стій! Стій, чортова скотино! А щоб ти йому здохла!..

І крики, і рев, і жалібне мукання наповнили тиху світло-зелену поляну. Шез спокій, потопталася трава, і навіть сонечко закрилося хмаркою.

Теля лежало вже на возі зі скрученими ногами, а на луках ще йшла боротьба: корова виривалася й болюче ревла.

— Та годі тобі вже, Кузьмо! Іди вже.

— Так не вдержиш... Тпру, анахтемо!

Нарешті Кузьма перескочив через пліт і, спітнілий, запаханий, побіг до воза. Віз покотився.

Корова підбігла до плоту, але вже тільки курява знялася. Корова поклала голову на пліт і ревла, ревла...

.

Далеко вже відїхав віз. Його торохкотіння заглушувало стогони зв'язаного теляти. Обидва мужики вже відсапнули й мирно балакали. Але оце один із них оглянувся назад і злякано скрикнув:

— Дивись, дивись!.. Корова вибігла!

Справді. Наче розтягшися в повітрі, напруживши всі сили організму, летіла за возом корова й ревла якось відривчасто-роздільно.

Дужче замукало теля, злякано якось застрибав по коліях віз. Розлючена звірина була вже близько, і люди почали її просто боятися, не знаючи, що почати.

А сонце так само, як і сцену любові, освітлювало цю сцену боротьби, наче це все було одне й те ж.

Та й справді, здається, це — одне й те ж.

З самого ранку коло розправи товпся нарід, більш усього баби. Щось незвичайне, мабуть, сталося на селі, бо навіть у цю пору, коли всякі фізичні й фізіологічні потреби змушують звичайно господинь бовтатися в помиях, кричати «вацю, вацю», совати рогаками до пащі печі, вибігати надвір по солому,— навіть у цю пору мало було таких хат, де диміли б труби й мовчали б усілякі домашні звірята й птиці. Кури підлітали до вікон, свині вискотіли й рили під коритами, а до пастуха ніхто й не вибіг назустріч за ворота.

А в селі й справді творилося щось незвичайне. Відібрали дев'ять парубків, виміряли їх вздовж і впоперек, а потім, коли всі спеціалісти людського тіла признали, що ці дев'ять, власне, найкращі, найздоровіші з усього села,— постановлено було вирвати їх з ґрунту й загнати до Закаспійської області, де тиф та місцеві пропасниці занадто бисто зменшували кількість постійного війська. Там десь ясно було написано, що на таких і на таких окраїнах завжди мусить знаходитися стільки й стільки сірих шинелів зі вставленими туди людьми; коли якась людська особа з шинелі випаде — зараз же туди треба вставити другу, набираючи відповідних індивідумів здебільшого з південних губерній. Все це було розраховано, розчислено наперед і прилажено до всяких випадків; на тій роботі багато штабових зробили кар'єру, багато поробилося нових генералів, і взагалі при цій усій хлібодатній історії годувалося безконечне мно-

жество всяких чад і домочадців. А що це все ще було записане на скрижалях, а написане пером, як відомо, не вирубується жодним знаряддям,— то всякі оті істини були відомі всім з малолітства, і законність їх існування не підлягала жодним сумнівам. Треба ж, справді, дивитися на справу не лише з погляду власних інтересів, а й з погляду, так би сказати, вищих потреб. А раз річ зайшла про вищі потреби, то тут уже приймати на увагу особисті суб'єктивні якісь там потреби не приходиться.

Доказано, що суспільність, яко самостійний організм, може бути цілком задоволеною на нашій планеті при всякім числі принижених і ображених, у повне володіння яких відводяться величезні області небесних благ і майбутнього всесвітнього щастя.

Але, на жаль, і то на превеликий жаль, не лише високість високих поглядів, а навіть найпростіші аксіоми теорій якось занадто мало цікавлять рабів лінивих і лукавих. Вони не хочуть нічого того розуміти. І це нерозуміння досягло своїх геркулесових стовпів власне у цьому селі, власне у цей день і власне у баби Семенишки, що має сьогодні приємність проважати до міста єдиного свого сина Миколу, якимись махінаціями забритого в солдати. Ця баба ніяк і ніколи не хотіла мати жодного діла з теоретиками, не читала ні Дюркгайма, ні Зіммеля і в жоден спосіб не хотіла приймати на увагу необхідності держати на перському кордоні певне число солдатів. Та й взагалі власні шкурні інтереси, негідний індивідуалізм остільки заволоділи нею, що жодні поступові думки не мали цілковитого доступу до її мізкової коробки й відскакували від неї, як горох від стіни. Вона товкмачила все своє — що в неї відбирають єдиного сина.

От тепер вона стоїть у купі інших баб і, витираючи очі рукавом, зрідка поглядає на двері розправи. А товпа все росте, неясний шум стоїть над головами, усі якось тихо говорять між собою, наче придавлені, наче хтось здалека погрозив їм великим пальцем. Ні одного веселого обличчя, ні одного жарту, без якого не обходиться ніколи ні одна, навіть серйозна справа. Щось важке скувало всіх, заціпило вуста, даючи волю тільки сльозам і тихій скарзі.

— Ох, голубонько, голубонько,— тихо говорила од-

на баба, підпершися рукою.— Що було б уже тобі жаль випроводжати, так і сказати не можна. Так уже жаль, так уже жаль...

— Та хіба ж я того не знаю, Ригоровно? У самої от уже третій рік, як Івана забрали. Відома річ — своя кров.

— У вас було хоч на хазяйстві кому зостатися, а от бабі Семенишці як бути?

— То правда, кумонько, правда. Скільки разів я було кажу йому: «Ох, не задирайся, хлопче, із старшиною, не задирайся». Не слухав, от і догрався.

— А то так. Тепер правди людям говорити в вічі не можна, законів на те нема.

А Семенишка слухає все те — і ще більше жаль стає їй і сина, і самої себе. Згадувалося їй, як старшина завжди грозився, що віддасть Миколу в солдати, коли він не перестане на сходах мутити нарід; згадувалося, як Микола було заспокоює її, кажучи, що такого ніколи не може бути, бо він — одинак, а одинаків не беруть. Семенишка й сама знала, що наче не беруть, але старшина... Він хоч і боїться станового, а на ділі він сильніший за всіх. От так по її й вийшло,— і цього чудного ранку коїлося на селі негарне діло.

От по всій товпі наче іскра пробігла. Відчинилися двері у розправі. Вийшов старшина «з цепом», староста, писар, соцькі, десяцькі. У всіх обличчя серйозні, наче затурбовані,— вершать щось дуже важне й потрібне.

Старшина махнув рукою. Один з десяцьких стрімголом кинувся до розправи. За хвилину вийшли звідти новобранці, а за ними одиниця державного апарату — здатчик.

До тутешніх парубків кинулася рідня, родичі, родителі; парубки інших сіл і хуторів стояли осторонь, намагаючись набрати хвацького вигляду, вимушено жартували, кривляючи слова на московський лад.

Плач і стогін заповнили повітря. Почування виливалися, били через край, коли він є взагалі. Жаль і біль рвали кожну душу, але все те надаремно. Старшина стояв мовчки й тільки кусав собі бороду; п'яничка писар підморгував якійсь круглою молодичі, і навіть самі майбутні оборонці отечества, поповнителі усяких кадрів, наче соромилися виявляти свої дійсні почуття. Правда, дехто нахилився, брав землі з-під ніг і, загор-

нувши в шматину, ховав в пазуху. Дурні... Скоро сувора служба відучить вас від оцих сантиментів. Бере вона вас звідси здорових, з ясным поглядом, з любов'ю в серці, а верне чужими, з поганою хворобою, захваченою в якімсь притоні, з солдацькими інтересами, скалічених духовно. А ви рознесете свою хворобу по селу, народите хорих дітей. І нічого ж то, нічого ви не знаєте — куди йдете оце зараз, кому й пощо віддаєте й сили свої, і молодість, і щастя.

— Матусю... матусю,— шепотів Микола.— Матусю... Ну, годі вже, годі... Я ж вернуся... Я вернуся...

— Ох, Миколоньку, мій голубчику! Та на кого ж ти мене кидаєш, нещасливу?.. Та хто ж мені дровець на-рубав, та хто ж мені нивку виоре?..

— Матусю... матусенько...

Здатчик крикнув:

— Сады-ысь!

Це був одставний солдат; він, мов на смотру, випинав груди, а брови й чоло морщив страшенно.

Некрути кинулися до возів, збили куряву, як вівці. Старшина сів на передній віз. Коло нього примостилося двоє десяцьких. Здатчик їхав верхи.

Майбутні солдати жартували:

— Лізь на гору Овилонську!

— Ану лишень у тісної баби!

— Пісню! Затягай, братця, пісню.

— Руша-а-ай!..— довго й протяжливо крикнув здатчик.

Візники ньокнули, зацмокали, засмикали віжками. Вози рушили з місця. Вдарила зразу й покотилася пісня.

Набирали та некрутиків

В неділеньку вранці...

Гей, гей... Ге-ей!

В неділеньку вранці.

Високо кінчав тенор, а з другого возу, наче вперербій, наганяючи, перепліталися звуки сумної скарги:

Назад рученьки зв'язали,

Різні ніженьки скували,

Посадили на возочок

Та й повезли в городочок.

Звуки наростали, дисонували і, розбившись, дивно мішалися в повітрі. Повітря наповнилося ними, цими

сумними нотами, цими піснями безпомічності, покірності всесильному режимові.

Ох, і то ж не маки —
То наші козаки,
То наші козаки,
Та все новобранці,
Що понабирали
В неділеньку вранці.

І дивний, незвичайний хаос утворили ці звуки, перемішавшись зі стогоном матерів, сумом батьків і риданнями покинутих дівчат. А баба Семенишка кинулася до воза, якимсь хворобливо завилала й припала до сина.

— Матусенько... матусенько,— з сльозами говорив він і відривав матеріні руки від себе.

— Ой, не пущу, не пущу ж я тебе, голубчику мій милий, соколе мій ясний!.. Нехай і мене беруть із тобою... Нехай мене порубають, постріляють, а не віддам я тебе, не віддам...

— Атайды! — ричав здатчик.— Слиш, баба, атайды!..

Старшина крикнув на десяцьких, що стояли на боці:

— Візьміть її!

Ті кинулися й силою відірвали матір від сина. Віз покотився вслід за іншими. Крики, благословення, прокляття, ласкаві слова й лайка — все це змішалось до купи і, мов дим чорний, поповзло за возами. Простягалися руки, когось потішали, когось підтримували, хтось упав на землю й бився в риданнях. Курява покрила вози непровидющою хмарою, і звідти докочувалися й розсипалися звуки пісні:

У вдовушки один син,
Та й той пайшов під аршин,—

а друга, веселіша, бадьоріша:

Та туман яром котиться,
Гулять хлопцям хочеться.

Навіть здатчик розхмурився й хрипко почав підтягувати некрутам. Все тихше й тихше доносився плач, ззаду все вкрилося густою темно-жовтою курявою. Прощай, село!.. Прощайте, рідні!.. прощайте!.. прощайте!..

Але не встиг повеселілий здатчик сказати «слава богу», як нараз на однім з задніх возів хтось крикнув:

— Дивись, дивись!.. Хто це біжить?

Вітер відхилив стіну куряви вбік. За возами, далеко відставши, бігла жінщина. Сиве волосся розтріпалося, намітка волоклася по землі...

Жінщина розмахувала руками й щось, надриваючися, кричала. За нею гналися двоє десяцьких.

— Пайшол скарей! — несамовито крикнув здатчик.

Коні смикнули. З новобранців хто затяг пісню, хто зареготався. І тільки Микола безсило схилився на плече товаришеві.

Довго ще чулася в степу пісня:

В тьомном лесе,
В тьомном лесе,
Под дубцом! Под дубцом!

СЕРДЕЧНА ОШКА

(Згадки Пені)

Ще було таки давненько. Я був тоді ще жовторотим молодесеньким студентом 1-го курсу. Щойно вібрався з мряки й болота середньої школи, впереді бачилися всяких кольорів надії, й увесь великий світ ставав переді мною в якомусь особливо прекрасному освітленні.

Смішно якось тепер стає, коли згадаєш ці роки. Ну нічого ж не розумілося тоді: що за місце займаєш у широкому світі, що таке твоє оточення, що маєш право назвати своїми переконаннями, своєю повинністю,— все було в тумані якомусь неясному. Від поганого відверталося не через знання дійсної вартості цього поганого, а просто якимсь чуттям і нюхом, і ними ж приверталося до доброго. Блискучість ідеї, а то навіть форми, могли захоплювати до ентузіазму й фанатизму, і багато треба було сторонніх критичних впливів, щоб хоч сьак-так показати й задню сторону медалі.

От тепер придивляюся я до сучасної молоді. Як багато вона тверезіша й просто розумніша від нас. Ще в школі, коли ми вміли тільки пустувати та обливати чорнилом стільці вчителів, теперішня молодь уже бере на увагу, обговорює, хоч і криво, й косо, а все ж обмірковує своєю головою всі питання, іноді навіть більші її зросту,— і таким робом проходить велику школу недо-

вірства формі. Тепер в університеті лише безнадійного дурника та маминого мизинчика хіба обдурить шумовина фраз, а більшість то вже строго й критично віднесеться до тих або інших ідей, не піде стрімголов за першим грімким покликом. А в мої часи навіть гарні й чесні люди часто попадали в ряди адептів та поборників «самодержавія, православія й народності»; і знов кажу — багато іноді треба було потратити слів, щоб показати іншому бичкові, що не туди він попав із своїм чесним напрямом.

І зо мною самим траплялися такі речі,— оце я тут і хочу розказати історію однієї з моїх ідейних плутанин.

Жив я в часи мого студентства, як водиться, на краю міста і, як і більшість моїх товаришів, перебивався з хліба на квас. Завжди нудьгуеш було за насущними лекціями, береш пів-обіду в господині, та й то не щодня, ходиш під традиційним студентським пледом і т. д.

А от тепер, коли минуле покрилося вже прозорчастим туманом, коли пожилося вже і пооббило тобі життя всі вугли й стирчаки,— тепер тільки всією душею розумієш, як чисто тоді все було, як гарно, як чесно. Ех... І що то за демон, що за янгол-нищитель такий — життя, що воно так нівечить і калічить наші душі? І в яку це прірву бездонну влітає все те, над чим плакалося так безсонними молодими ночами?.. Прийдеш було пізно вночі, зморений, висилений, запалиш своє убоге світло, книжку візьмеш... Ні... краще буду розказувати, що треба.

В погоні за лекціями добув раз я собі одну в бідній єврейській родині. Лекція була, як у нас говорилося, «неважна»: щось, здається, чотири чи п'ять карбованців на місяць. Але в мене саме була криза (впрочім, вона була хронічною), і треба було брати, що єсть.

Це була родина бідного єврея-торговельника. Батько мав дрібненьку бакалію, жінка йому допомагала, старший син Абрум служив на одному з місцевих заводів, а молодшого сина Хаїма, хлопчика дванадцяти років, я оце, власне, мав підготовляти до першого класу гімназії.

Коли я прийшов по раз перший до хати моїх роботодавців,— вражіння було, треба признатися, не дуже гарне. В хаті, правда, було чисто, але при одній думці, що мої роботодавці — євреї, вже бачився бруд там, де

його зовсім не було, і ніби чувся якийсь специфічний запах.

Старий Йосель — я бачився з ним раніше, бо й договір мав з ним у одного свого приятеля,— усміхаючися (то була його звичка), підвів до мене хлопця й, висовуючи його наперед, промовив:

— А ось і ваш будучий учень.

Я простяг цьому будучому учневі руку, він несміливо подав свою...

То було худе-худе, бліденьке хлоп'я з великим ротом і з ще більшими вухами та якоюсь щетинкою на голові. Але що в ньому прямо таки дивувало — це надзвичайної величини очі. Вони були такі великі й так висовувалися наперед, що мимоволі приходило в голову, що це не частина організму, а щось зовнішнє, приліплене або привішане під лобом. Величезні, випуклі, вони брали під себе, здавалося, все обличчя; навіть здоровезні вуха й такий же рот здавалися маленькими перед цими дивовижними, надзвичайними очима. І де вже там було при таких розмірах добачити в них що-небудь, а особливо в перший раз; я просто зупинився перед ними, як зупиняються перед велетнем, дивуючися йому й оглядаючи з усіх боків; і тільки згодом приходить у голову думка, що й у велетня цього є душа, хотіння й болі.

— Добре,— сказав я чомусь, аби лише перервати своє здивування.— От і будемо підготовлятися.

— Власне, він уже підготовлений,— усе також усміхаючися, говорив Йосель.— Він уже два роки як підготовлений, бо вже два роки старається попасти до гімназії.

— І не попадає? Ну, то ми підготовимося краще.

— Ні, він не тому зостався, що погано був підготовлений.

— А чому ж?

Йосель ще ширше усміхнувся.

— Нібито ви не знаєте? У наших же гімназіях тільки 5%.

Треба признатися, що я хоч і чував щось у гімназії про якісь відсотки, але не дуже добре знався на тій усій махінації самодержавній, і зовсім наївно спитав:

— Ну, що з того?

— А от через те він і не попав! — додав Йосель і зовсім увесь розплився в усмішку.

Я глянув на Хаїма. Хлопець змучено якось дивився своїми воловими очима й теж кривив рота в усмішку...

Як я потім пізнав, це був дійсний l'homme qui rit¹, бо навіть у хвилину найбільшої розпуки й душевних мук варт було загомоніти кому до нього — і вуста Хаїма самі розпливалися в плакучу, безсилу якусь усмішку. Та це все пізнав я потім, і багато ще дечого пізнав я потім, а тепер поки що цей батько й син, що обоє безперестанно сміються, робили на мене не дуже приємне вражіння, і я поспішив скоріше розпочати лекцію.

Що ж... Уже на першій лекції я з тривогою мусив констатувати, що мій учень знає по програмі далеко більше самого мене. Усе те, що було неясним для мене з моєї так недавно закинutoї гімназiальної науки, усі оті математичні хитрощі, над якими я мусив таки добре задумуватися, — нічого того просто не існувало для Хаїма. Завдання він рiшав в одну хвилину, заплутаних місць у нього не було, бо вже самий уклад розуму був такий, що не дозволяв йому відходити від речі, коли він її не розумів ще до кінця. А вже в питаннях абстрактних, у так званій філософії, як то в нас у гімназії говорилося, — тут я не один раз повинен був, хоч із краскою стиду, признати першенство своєму вухастому учневі, коли він починав розправляти про яку-небудь тезу, вроді «буття опреділяє свідомість» або щось подібне. Я не згоджувався, і ми тоді обидва хвилювалися й кричали, скільки сили ставало в молодих легенях.

А що мені найбільш подобалося, так це те, що старий Йосель ніколи й словечком не заікнувся про наші лекції. Крамничка його була побіч з кімнаткою, де ми вчилися, він не міг не чути, що в нас часто відбувалися, властиво, не лекції, а вправи в красномовності та схоластиці, — і все ж він ніколи не натякнув навіть про це, і я це невтручання дуже шанував з свого «репетиторського» погляду.

«Такі звичайні євреї, — думав я собі, — а стільки тактовності».

І пригадувалося мені, як я зовсім ще недавно стратив «гарну» лекцію, полаявшись із псевдоінтелігентною родиною, бо там буквально кроку мені не давали ступити без цензорського підглядання: все боялися, що я

¹ Людина, яка сміється (франц.).

чогось поганого навчу їх Ваню. А то така була Ваня, що її теж уже нічому було вчити, тільки в інших сферах.

Тут я теж прийшов до певності, що мені нема чого вчити цього вирлоокого Хаїма. Усю гімназіальну премудрість, і потрібну йому для вступу, й зовсім не потрібну, він знав сто раз краще самого мене, а його «сочинения» на всякі казуїстичні теми, які я старався йому вигадувати, були трохи не совершенством навіть після моєї критики, студента першокурсника, котрий завжди думає, що світ — ну коли вже не $2 \times 2 = 4$, то, в усякім разі, — $2 \times 3 = 6$.

А прийшовши до того висновку, я рішив, що не маю більш морального права побирати гроші за лекції, котрих я не даю; вибрав відповідну хвилю і, зайшовши до Йоселя, до його холодної крамнички, просто розпочав.

— Знаєте, Йоселе Мойсейовичу, що я вам скажу?

— Може, ви двісті тисяч виграли? — усміхнувся, як звичайно, старий Йосель. — Чи, може, вас одразу призначили міністром народної освіти?

— Ні те, ні друге, а я хочу вам сказати, що припиняю лекції з вашим Хаїмом.

Йосель зблід... Губи зробилися відразу білі, руки затремтіли.

— Та ви не лякайтеся, — поспішив я заспокоїти його, побачивши, що розпочав дуже гупо, — я не те що не хочу, а я... Ну, просто, на мій погляд... Словом, Хаїм уже добре приготувався й провадити далі лекції — це було б просто марнуванням часу.

Йосель знову дістав змогу усміхнутися.

— Ох, як ви мене перелякали, — сказав він сердечним якимсь голосом. — Знаєте, коли все своє життя покладеш на одну мету, так якоесь дуже боляче стає, коли чим-небудь доторкнешся до того місця. Я хоч і знаю, що мій Хаїм учиться... нічого собі, а все ж просто серце в мене упало при ваших словах.

— Вибачте, що я так невдало сказав. Я зовсім не хотів... Я, власне, тільки й думав сказати, що ваш Хаїм може певно сподіватися успіху й без моєї допомоги. Та, по правді кажучи, я... і не можу нічим йому допомогти.

Йосель усміхався.

— Знаєте, пане учителю, я вам скажу по самій чис-

тій правді: я знав, я давно вже знав, що ви мені це скажете...

Я був здивований.

— То пощо ж тоді ви мене закликали? А до того, оскільки я бачу, ті п'ять рублів, що ви мені заплатили, не помішали б у вашому хазяйстві.

— Ну то інша річ. А от ви питаєте мене, пощо я вас закликав, так я вам скажу — для спокою. Все ж нехай він собі там як не знає, а все ж він хлопець і багатьох дечого не розуміє, а ви — учитель, ви можете й розказати, й показати.

— Та честю вас завіряю, що мені нема чого йому розказувати, показувати! Звичайно, в межах гімназійної програми, — поправився я.

— Ну, все ж... Все ж таки учитель! Одно слово, і то... На душу, на совість спокійніше, що все, значить, зробив. І ви вже, пане студенте, будьте ласкаві, не відмовляйтеся від лекції. Ну, бідні ми, ну, не можемо дати вам більше за лекцію, а ви все ж таки не відмовляйтеся.

— То невже ви думаєте, Йоселе Мойсейовичу, що я відмовляюся через малу платню? Ну, знаєте, я не гадав, щоб ви могли таке на мене подумати.

— Господь з вами, господь з вами, господин студент! Я й не думав так говорити! Я тільки сказав, що ми не можемо більше платити за лекцію, що я сам знаю, як це мало за такий труд.

Я почервонів. Йй-богу, в мене з Хаїмом не було ніякого труду, окрім хіба недалекого ходження. А старий Йосель говорив просячим тоном:

— А ви все ж не відмовляйтеся, пане студенте. Ви подумайте тільки самі собі. Два роки він уже старається попасти до гімназії. Що ж буде, як він і тепер не попаде? Це, виходить, закрити йому двері до знання й раз назавжди сказати — годі!.. Два роки Хаїм учився сам, два роки щодня я говорив йому: «Хаїме, може, найняти тобі вчителя? Ти скажи, бо ти повинен пам'ятати, що ти єврей, що те манюне, чого ти не будеш знати, стане більше того здорового, чого не знатимуть інші діти». Але він усе мене запевняв, що підготується сам, що на репетитора такий гройсе¹ розход, якого зовсім

¹ Великий (єврейськ.).

не треба. Я вірив своїй дитині, я вірю їй і тепер, але я найняв учителя просто для себе. Я не для Хаїма найняв учителя, а для себе я найняв учителя. А ви хочете взяти спокій у бідного єврея, хочете кинути мого сина. Що ж йому, пропадати, як собаці? Чому він має пропадати? Хіба він не таке дитя, як і ви? Хіба він не людина? Хіба він не так знає, як ваші православні діти? Ви самі йдете до університету, а мого сина не хочете пустити й до гімназії?

Усмішки вже не було на лиці Йоселя. Останні слова він просто вже викрикував якимось плаксивим, болючим голосом. Видко було, що то вже занадто наболіло, накіпіло вкрай і трудно було стриматися. Але він зараз же опам'ятався й принижено ловив мої руки.

— Вибачте... вибачте мені,— белькотів він.— Я, може, сказав що неприємне... Але ж ви хотіли кинути мого сина, а там же 5%!

У моїй душі щось суворо підіймалося. Я починав виразніше бачити обличчя режиму, що так не по-людському жорстоко накладає руку на найсвітліше почуття людини — бажання знати.

— Так... Ну, так я от що скажу вам, Йоселе Мойсейовичу. До сина вашого я буду приходити й буду заніматися з ним, але з умовою, що ви не будете платити мені за те ні копійки.

Йосель не знайшовся відразу, що сказати. Але практична голова думала недовго.

— Ні вже... будьте ласкаві, беріть гроші... Бо, знаєте... Може, вам... буде трудно заніматись без грошей...

— Ви хочете сказати, що за гроші я зацікавився б краще, ніж без грошей? Ах, Йоселе Мойсейовичу, Йоселе Мойсейовичу, все ви щось ображаєте мене сьогодні.

Він знову хотів було виправдуватись, але я не дав йому говорити.

— Досить, досить... Я на вас не ремствую. Даю вам слово, що буду робити все, що робив би при всяких інших умовах, і не міг би робити краще, хоч би ви мені платили й сто карбованців на місяць.

— Так ви ж будете гаяти час...

— Робити з вашим сином мені не труд, а спочинок. Бо як прийдеш від якого-небудь дубоголового купецького балбеса, так Хаїм ваш здається прямо Спінозою.

— От як! — усміхався щасливо Йосель.— Нехай

тільки Хаїмові мойому пощастить інакшим способом заробляти собі на життя, бо в наші часи тим ремеслом не проживеш.

Я, правду мовити, тільки й знав, що був колись на світі такий філософ Спіноза, а про що він там учив, а тим більш, чим здобував собі засоби для життя,—того я ще не довчився. Тому я постарався скоріше перевести розмову на іншу тему, аби не виказати перед Йоселем своєї безграмотності. І недаремне я боявся того: як я потім довідався, цей засмальцьований Йосель не тільки студентика з молоком на губах міг поставити руба в питаннях філософії.

Ну що ж, «лекції» мої з Хаїмом пішли далі, хоч я й не брав тепер за них грошей. Я мав нагоду придивитися до цих людей — і дивувався. Це була типова робоча, здорова сім'я. Тут усі робили: і Йосель, і його жінка, і Аврум, і Хаїм. Ніхто не вважав себе занадто високим для якої-небудь роботи, і жодна робота не була занадто низькою для кожного з них. А до того тут царював якийсь... я б сказав, науковий дух. Вони мали абонемент до міської бібліотеки, на столі в них можна було побачити нову книжку, часописи; всі здобутки науки, демонстрація й ужиток яких не потребували великих витрат, провірялися тут же на практиці. Аврум служив на заводі і дуже цікавився всякими технічними питаннями. Так, наприклад, він зробив у себе дома ацетиленове освітлення замість керосинових ламп, захоплювався гальванопластикою, і часто в неділю можна було бачити, як він, поки ток ішов через якийсь там розчин, сидів тут же з книжкою в руках, здебільшого на соціальні теми.

На мене все це робило дуже приємне вражіння, і я просто полюбив цю працьовиту, чесну сім'ю. Я ходив туди вже не тільки в будень на лекції, а і в празник, так просто, побалакати й посперечатися, бо для російського студента потреба сперечатися — це органічна, біологічна потреба. Часто, підходячи до їх мешкання, я зачував ще здалека страшенне герготіння та галас, мов там діло от-от до бійки доходить. Спочатку я просто лякався й прожогом біг розмиряти, але потім переконався, що це тільки *façon de parler*¹, що то просто бать-

¹ Манера говорити (франц.).

ко з синами розмовляє на філософічні теми. У тім приймав участь і Хаїм, і ніхто його не обривав, не осаджував; сказане ним так само приймалося на увагу, як і сказане ким іншим. І завжди було, як я тільки покажуся в таку хвилину, до мене з чисто семітською похопливістю кидалися всі трое, шукаючи в мене авторитетного рішення того або іншого питання. І трудно, ой як трудно було мені часом удержатися на своїй авторитетній позиції!..

І я мушу признати, що ці суперечки далеко подвигнули мене вперед; багато я прочитав дечого такого, чого, може, й не знав би при інших обставинах. Спасибі велике за це старому Йоселю і його сім'ї. Де то вони тепер?

А були то саме ті часи, як на престол самодержавно-міністерський вступив брехливий восьмидесятилітній дід Ванновський. Студентство непокоїлося, а для його заспокоєння лилися щедро широкі, масні фрази про «єднання школи з сім'єю», «основні реформи», народилася класична знаменита «сердечна опіка»,— і заворушилася псевдоліберальна інтелігенція на гнусний поклик «сердечного генерала». А от тепер, через великий простір літ, якою смішною здається вся та метушня, що піднялася в усіх таборах суспільності з приводу генеральських приказів!.. Невже, читаючи маніфести Ванновського, хоч на хвилину можна було вірити й думати, ніби там є хоч що-небудь, окрім декорації, за якою, так само, як і завжди, ховаються апетити адміністрації?

А тим часом це було, власне, так. І ліберали, яких так звуть тільки через те, що не знайдуть для них більш підходящого імені, а дійсно підходящие вважають за надто грубим; і всі «мыслящие и читающие» — словом, усі, зачаровані золотострунною арфою діда, заспівали й заскиглили на всі лади, приплескуючи в долоні. А що вже про підленькі елементи, то про їх і говорити нічого: вони при цій добрій нагоді ще раз возблагословили милостивого «батюшку царя», виставляючи на вид існуючі й імовірні добродійства самого генерала, в бубни били й гуділи, і багатьох одурило тоді вся ота декорація.

Сором признатися, а я був одним з тих очарованих. Стрибав, як молоде козеня, агітував за потребою йти назустріч реформам уряду.

— Власне, тепер треба показати,— репетував я,— що ми не діти, яким не подобається університетська «форма», а що ми — дорослі люди, які розуміють усю вагу й значення корінних реформ і свідомо йдуть назустріч правительству.

І багато, багато ще подібної зелені викладав я перед громадою студентів на сходинах. Скільки непростої, ганебної незрілості!.. От тепер я скоро сам дід, а як соромно мені зараз за моє тодішнє красномовство. Багато повів я тоді своїх первокурсників за собою до іспитів; можна навіть сказати, що справді зірвав страйк... Ех!.. Довго ще стоятиме російське самодержавіє, коли наші гімназії будуть випускати таких голопуцьків, яким вискочив і я відотіль.

Пам'ятаю, з яким захопленням вбіг я до помешкання старого Йоселя.

— Радійте! — кричав я йому ще здалека.— Радійте! Вам нічого вже більш боятися.

— Чому ж радіти? — невесело питав Йосель, і, на превелике моє здивування, я навіть усмішки не побачив на його устах.

— Як-то «чому»? Та хоч би тому, що міністром освіти тепер Ванновський.

Йосель сумно посміхнувся (а все ж посміхнувся).

— Власне, це мене й журить найбільше.

— Як-то може бути? — в крайньому ступні здивування спитав я.— Це ж чесний старий генерал, якому вже не треба буде вислужуватися, робити підлот для кар'єри.

— Ну, і що з того?

— А от що з того. Коли міністерську теку бере до рук чесна людина, то всім легше живеться. Виходить, і... вам так само.

— А звідки ви знаєте, що Ванновський чесна людина? Зрештою, як би там не було, а для нас, для євреїв, хто вгодно — тільки не Ванновський.

— Чого ж така ненависть?

— А про це ви спитайте пана міністра. От спитайте його, що йому такого зробили жида, що він їх так ненавидить?

— А з чого ж то видно, що він їх ненавидить?

— Як-то з чого? Як-то з чого? А хіба ви не знаєте, що як був він іще воєнним міністром, то теж багато

«добрих» реформ зробив? Хто цілком заборонив євреям вступати до Воєнно-медичної академії? Ванновський. Хто заборонив євреям вступати до учебних команд, аби, крий боже, жид не став унтер-офіцером? Ванновський. Е, та якби почати перераховувати все те «добро», що він нам зробив, то й до вечора стало б.

Хоч і наобридло мені все признаватись та признаватись, але ще раз мушу признатися, що це все я чув уперше. Зрештою, й не диво. За стінами нашої тюрми-школи йшло життя, боролися люди за добро й зло, за правду й гніт, а до нас же туди не доходив навіть і сплеск хвиль того моря, і ми вискакували звідти в життя непростимо наївними йолопами, яких може одурити перше брехливе слово зверху. Слова старого Йоселя трохи збили мою гарячку, але я ще не піддавався, ще знаходив якісь аргументи.

— То було міністерство воєнне, в якому вже просто органічно гнізяться антисемітські традиції, а це міністерство народної освіти, тобто квінтесенція народного життя. Туди навіть не можна внести нічого подібного, і Ванновський, ця чесна людина, певно, й не внесе.

— Та звідки ж ви знаєте, ще раз питаю вас, що Ванновський — чесна людина? Хто вам це сказав?

Я не знав, що відповісти. І справді: відки ж я знаю, що генерал Ванновський — чесна й порядна людина? Чому це я так моментально очарувався, і що за докази я можу привести на предмет свого очарування? Я вилаяв сам себе за дитинство й готовився вже плести якісь софізми, але, на моє щастя, Йосель не чекав моєї відповіді і, сказавши: «Вашими б устами та мед пити», пішов до своєї крамнички, бо там задзвеніли входові двері.

Я порішив чекати доказів своєї правоти, хоч уже черв'як сумніву заповз у мою душу.

Ждати довелося недовго. Ванновський скоро показав своє дійсне обличчя, зразу ж предписавши — щільно триматися в гімназіях і університетах поставленої міністерством процентової норми. Це вже був покажчик, але я і його не зрозумів. І коли прийшов до Йоселя, і він із звичайною своєю усмішкою показав мені газету, спитавши:

— Ну, а на це що ви скажете?

Я відповів якнайбільш глупо:

— Що ж я на це можу сказати? Хіба тут є що нове? Людина тільки потвержує постанови свого попередника.

— І тим показує, що й сама буде триматися того ж напрямку. Ну, як ви думаєте, це благородно? Це достойно такої «чесної людини», якою ви собі малюєте пана Ванновського? Ой, щось недобре віщується мені в тім початку. Я вам давно казав, що новий міністр є просто стара падлюка.

Я не відповів на це нічого. Мені ще здавалося, що старий Йосель, як єврей, занадто загострює питання з національного антагонізму. Але він наче догадався, про що я думаю, і сказав:

— Може, ви гадаєте собі, що я сам жид, то через те так лаюся? Ой ні, паничику, ой ні! Ось згадаєте колись слова старого Йоселя: дасть знати себе Ванновський не тільки євреям, а й усім. Усім дасться взнаки, а найбільше — вам, панам студентам. Ось згадаєте ви тоді мене, старого Йоселя.

На тім скінчилася наша розмова. Хоч мала вона була, але навела мене на багато важких і серйозних дум. Я немов уперше подивився об'єктивно на все оточення, немов уперше захотілося мені в'яяснити собі, що ж таке я сам і те, що мене оточує? Захотілося критично глянути на те, що діється навколо, внести туди й свою частину обсудження, мати й самому право на слово. В результаті я порішив познайомитися з тим таємно-цікавим і привабно страшним відділом літератури, який звуть у нас підпільною, нелегальною.

Досі я мав дивовижні якісь погляди на цю не відому мені галузь літератури. То було наче навіть презирство якесь, а прсто, як я собі тепер толкую, то був страх перед пізнанням нової великої істини; так боїться, мабуть, жінчина, коли знайомиться з чоловіком, про якого багато чула, любила й належала йому, ще не знавши. Тремтячи внутрішньо, брав я до рук першу нелегальну брошуру, хоч на вустах у мене грала зневажлива, поблажлива усмішка і я мов ласку робив Абрумові, коли брав у нього книжку (це він був першим моїм поставщиком).

— Поглянемо, поглянемо, що там таке надряпано... Синиця море хоче запалити,— процідив я крізь зуби, недбайливим рухом засовуючи брошуру до кишені.

Абрум тільки бисто поглянув на мене. Що він поду-

мав,— я не знаю. Взагалі то була сильна замкнена натура, і не мені ще було розуміти такі типи.

А лекції з Хаїмом ішли тим часом своєю чергою. Ми читали, балакали з ним, бо я вже твердо запевнився, що цей вухастий хлопець знає все, що йому треба, і я нічого там додати не можу.

Я вже ні одного дня не пропускав, щоб не прийти до Розенблюмів,— це було прізвище старого Йоселя. Своім розумним працьовитим життям ця сім'я нагадувала мені враження дитячих літ, коли я читав романи про американських піонерів-інтелігентів, як вони, від малого до великого роблячи цілий день по господарству, увечері, в годину спочинку при світлі вогню, сідали довкола столу й читали гарні книжки.

Точнісінько так бувало й тут. Коли замикалася крамничка, Абрум умивався, Хаїм складав свої підручники, приходив я, мов ще один член родини, приносячи з собою що-небудь цікаве,— і розпочиналося читання. Стара Сара сідала з яким-небудь шитвом, Абрум здебільшого брався до механіки, а хто-небудь з нас трьох — я, Хаїм або старий Йосель — читали.

Спочатку йшло все спокійно, тихо, але мірою того, як цікавість росла, а особливо коли підіймалося яке спірне питання,— боже, в який кагал многошумливий оберталася наша мирна бесіда! Ми так кричали, наче від сили наших легенів залежав спокій цілого світу. Сара тільки головою похитувала усміхаючись.

А тим часом уряд заївся й вередував. Пройшла чутка, що процентову норму ще буде зменшено. Треба було бачити, як відбилася ця чутка на сім'ї Йоселя. Всі почали жити й рухатися якимось інтенсивніше, мов готувалися занепасти на яку довгу хворобу й квапилися вжити все, що дається. Вразливість загострилася. Кожний найменший зверхній дотик справляв біль. Я був чужою людиною, але разом із ними переживав усі оті перипетії. А що вже про Хаїма, то й говорити нічого. Коли б я не прийшов до них — чи вранці, чи вдень, чи увечері, чи зовсім уночі,— Хаїма я незмінно заставав над книжкою, хоч він ту книжку знав уже напам'ять. Я іноді сили просто вживав, аби вигнати його з-за столу надвір трохи хоч проходитися. Часом, урвавши від обіду та чаю, мав я в кишені копишник-другий; тоді я вмисне затівав яку-небудь далеку прогулку чи поїздку,

аби хоч трохи розрухати бідного хлопця. Та це мало помагало: того внутрішнього вогню, що палив молоду душу, я не міг вгасити своїми прогулками.

Зрештою, усі нервувалися. Абрум ходив мов хмара. Він і так був чорний уже кольором своєї раси, а тут іще потемнів. О, певно, він далеко більше, ніж я, бачив змісту у всіх тих приказах генерала «сердечної опіки»!

І от — сталося.

Те, що було тільки чуточкою, — сталося істиною: відбулися «реформи» Ванновського. Суть їх була в тому, що там, де в школах було 10% євреїв, — відсоток цей зменшувався до семи, там, де відсоток був п'ять, — до трьох, де три — до двох. Деякі гімназії зовсім були «изъяты» від определения туди євреїв ніби до нового нормування.

Ефект цього навіть не приказу, а просто розпорядження пана міністра був надзвичайний. Всюди про це тільки й говорилося. Ліберали бубоніли собі під ніс щось, але російські «порядки» ще ніколи не змінювалися від ліберального гомону тонкострунних «порядних» людей. Тисячолітнє ярмо прибило до землі всяке вільне почуття російського інтелігента, і він боїться навіть власні нужди тілесні відправляти без поліційного дозволу. Здрібнів він до нікчемності.

А я... я тепер тільки зрозумів усю підлу політику самодержавну, усю гидоту обманів, і надуживання сили, і взагалі всі ті засоби, що з них тисячу літ зі дня на день, з години на годину користає влада для удержання себе в достойно мерзких рамцях. В грудях ворушилося нове почуття — почуття боротьби, пімсти. Крикнути хотілося на весь світ, зірвати маску. А з другого боку — мені здавалося, що варт тільки доказати їм їх неправу становище, — і вони засоромляться, стануть кращими, почнуть дивитися братерськими очима на нужду й горе людське. І мені вже вбачалася в прекрасних перспективах моя велика місія... лилися слова, сльози... потім щасливі результати, благословення...

Так, так... Показало мені життя потім і далі з кожним днем все більше й більше старалося показувати, що й «погромче нас были витии» і що всіх підлот самодержавного деспотизму, навіть при найпильнішій студюванню, не могла б зрозуміти одна людина.

Родину ж Йоселя це славетне «розпорядження» просто прибило. Всі мов збожеволіли. Ніхто не знав — чи

слід зараз робити те, що він робить, чи гарно воно, чи погано. Часто траплялося, наприклад, таке. Сидимо ми усі, розмовляємо про щось зовсім далеко і від іспитів, і від відсотків усяких; настрої, здається, цілком спокійний, хоч і закрашений, як завжди, у якийсь мутний, важкий колір. І нараз, ні з того ні з цього, мов вибухне, мов упаде звідкілясь,— плач... Різкий, верескливий, болючий... То Сара згадає нараз муки свого Хаїма, припаде до нього й нервово голосить, аж душу вириває. Можна собі уявити, як це впливало на вразливого розвиненого хлопця!.. Він увесь був — один стріпаний, наболілий нерв.

А старого Йоселя я просто не пізнавав. Немов щез у ньому добрий, розсудливий і люблячий батько й зостався лише дразливий божевільний деспот. Цілий день, починаючи з ранку й кінчаючи пізно ввечері, він неодступно стояв над сином, змушуючи його пильніше вчитися, і все твердив:

— Не забувай ні на одну хвилину, що ти не людина, а що ти — жид. Ти повинен знати, що за тобою не постарється ні батько, ні дядько, ні баба, ні дід. За тебе не стане закон, за тебе не стане право, бо ти — жид; ти — гірший собаки, бо на світі немає легального «Общества покровительства евреям», «Общество покровительства животным» єсть. Ти повинен пам'ятати, що син Халамайзера може попасти до гімназії, хоч і буде знати погано, бо батько помістив його у вчителя й платить тому вчителеві по сімдесят п'ять карбованців на місяць. А я за тебе не можу платити навіть п'ять, і від тебе самого залежить — попасти до гімназії чи ні. Коли ти попадеш,— той день буде найщасливішим у моєму житті, і ти даси мені щастя. Як же ні,— я знати тебе не хочу... я прожenu тебе з дому... як хочеш живи, що хочеш, роби,— я тебе не знаю.

І Хаїм цілими днями слухав отаке і... вчився. Учився до стукотіння в висках, до болю спинного хребта. Нерви його розбилися вкрай, весь він був якийсь посмиканий, роздавлений. Часто скакував уночі з ліжка, белькочучи якісь моря, заливи, проливи, а потім падав об землю непритомний, і його відливали водою.

А я теж мучився, дивлячись на нього. Я робив усе, що тільки міг, аби відводити його від такої надсильної безумної праці, бо то ж рівносильне було смерті для

такого організму, але часто я не міг нічого поробити. Старий Йосель кричав на мене:

— Вам усе одно, чи попаде мій син до гімназії, чи ні. Ви самі вже в університеті, ваша дорога вся перед вами, а я десять... ні!.. двадцять літ б'юся, як муха в павутинню, щоб дати моему синові хоч середню освіту, а тепер повинен і думку ту залишити?

— Та він же вкінці надірве своє здоров'я! Це ж відіб'ється потім на цілому його життю.

— Він складе іспит і може собі відпочивати ціле літо. Я й не подумаю тоді нагадати йому про книжку. А тепер, коли який-небудь місяць-півтора зосталося до іспитів,— гріх було би баглаї гнути. Я ж кажу, вам ні холодно від того, ні душно, а для мене то ціле життя.

І його борода тряслася, а червоні очі сльозливо моргали.

А то, траплялося, нараз находив на нього інший настрій, і він мало не на коліна падав перед сином. Обіймав його з плачем і, перемішуючи слова з сльозами, говорив:

— О Хаїме, Хаїме! Ти не сердься на мене, що я так, може, примушую тебе вчитися. Не сердься, дорогий ти мій синочку. Ти ж подумай тільки: от ми бідні з матір'ю твоєю, ми однаково любимо вас обох: і Абрума, й тебе. Коли родився Абрум, ми жили... так жили, так жили, що не дай тобі бог хоч один день так пожити! І нам несила була вчити його хоч як-небудь. Ох, скільки сліз я пролив, коли довелося віддавати його до майстерні, вивчати в нього книжку з рук, аби всунути молоток. Я сам не вчився в дитинстві, бо мій батько й мати теж були голяки, але я знаю, що таке освіта. І коли родився ти, а наші обставини трошки покращали, то дванадцять літ, дванадцять літ ми тільки й жили тим, що от, нарешті, ти будеш учитися, будеш знати те, чого не довелося знати ні батькові твоему, ні братові... І що ж мені робити? Що мені говорити? Може, я коли буваю несправедливий до тебе, може, я іноді занадто силую тебе, але ти, мій добрий синочку, ти ж не будеш ремствувати на свого старого батька, правда? Ти простиш його...— І сльози текли йому по бороді, і він не стримував їх, а тільки припадав головою до сина, все повторюючи: — Ах, Хаїме... Хаїме...

Ох, це такі були важкі хвилини, що мало мені подібних доводилося потім переживати у життю.

Найздоровшим з них усіх був Абрум, і треба було тільки бачити, як він, чорний, завжди мовчазний і замкнений, після отаких нервових патологічних сцен брав меншого брата за руку, відводив у куток, там, тихо поглажуючи по голові своєю шершавою рукою, говорив:

— Не плач, не плач, Хаїме... Ти ж знаєш увесь курс.

Але Хаїм вважав себе винним в усьому тому, що робилося. Йому і в голову не приходило, що може бути інший устрій, він знав тільки ті чи інші пристосування до даного устрою. У нього так уже в голові склалося, що мають бути відсотки — більші чи менші; далі, що існують всякі засоби попасти до того чи іншого відсотку... Ех, Хаїме, Хаїме! Тобі, дитині, ще простимо було думати так, а от мені й тисячам подібних до мене!..

Наблизилася страшна доба іспитів. Хаїм, весь просохлий, без кровинки в обличчю від безсонних ночей, мов тінь, сидів за своїми книжками. Старий Йосель замовк і декілька днів не говорив і слова, наче глухонімиий.

Настав і день.

Я зайшов до них уранці. В хаті було якось особливо чисто. Хаїм, прилизаний, вимитий, у білій глаженій манишці, сидів, мабуть, ще з-за темна зовсім готовий. У кімнаті панував якийсь напружений настрій, мов тут поблизу навантажили страшенною вагою мармурову колону й оце ждуть, коли вона трісне й завалиться, а разом з нею руне й цілий будинок.

Абрума не було: він пішов на роботу. Я мовчки сів біля столу, — не ставало духу говорити що-небудь.

Прийшла восьма година.

— Ну, з богом! — сказав тремтячим голосом старий Йосель.

Сара кинулася була з плачем до сина, але старий різким вигуком зразу осадив її, певно, боячися тривожити сина в цей день. Але не було вже, мабуть, нічого на світі, що могло би вразити бідного Хаїма. Це був ходячий мертвець.

Ну що ж? Іспити йшли так, як і завжди вони відбуваються в нашій благословенній державі. Вісімнадцять євреїв, кандидатів на одне вільне місце, складали іспити окремо від усіх інших учнів, мов були заражені на

Гнат Хоткевич (Фото 1901 р.)

Гнат Хоткевич (Фото 1902 р.)

проказу. Їм давали трудніші диктанти, більш заплутані арифметичні задачі; їх мучили й мордували довше, ніж інших,— одне слово, «сердечна опіка» давала себе знати на кожному кроці.

Хаїм складав усі іспити на чистих «п'ять». Коли ми приходили з іспитів додому, Йосель казав тільки одне: «Ну?..» Хаїм мовчки кивав головою,— і треба було тоді бачити, які безконечно добрі вогники світилися в очах старого єврея.

От іспити нарешті скінчилися. Педагогічна рада вже відбула засідання. Настав нарешті день, коли можна було довідатися, хто має право на освіту, а хто ні.

Ми прийшли з Хаїмом раніше всіх. Я починав було жартувати з ним, смішити його, але легше було змусити розсміятися холодну скелю, ніж цю ніжну молоденьку душу, що в дванадцять років пізнала вже на своїх плечах всю вагу самодержавного режиму.

Тим часом зал наповнявся учнями, їх матерями, батьками, вчителями. Бачилися глуповаті морди купецьких відпасених белбасів, цитринно-висмоктані фізіономії репрезентантів вирожденної аристократії, крепкі обличчя селян — і тут же вісімнадцятеро, засуджених на смерть, блідих і невеселих, євреїв. Поміж ними тільки й дивився вдоволено товстий, з баранячим лобом Халамейзер.

Розчинилися двері, ввійшла якась тараня в віцмундирі й сухо, як скрип пера по паперу, почала вичитувати список прийнятих і неприйнятих.

Я тримав руку Хаїма, рука була холодна-холодна, мов крига.

Розмірено, урядовим голосом читав педагог:

— «Бубликов,— русский «3», географія «3», арифметика «3», закон божий «4»,— прийнят.

Омельченко,— русский «3», географія «3», арифметика «4», закон божий «5»,— прийнят.

Пузаков,— русский «3», географія «3», арифметика «3», закон божий «5»,— прийнят.

...Мірою того, як алфавіт посувався вниз,— суха рука Хаїма починала все більше й більше тремтіти в моїй. Хлопця біла нервова пропасниця, але й мені було не солодко, я сам ледве дух переводив.

— «Розанов,— русский «3», географія «4», арифметика «3», закон божий «4»,— прийнят.

Розенблум,— русский «5», географія «5», арифме-

тика «5»,— по особому совещанню педагогического совета, в виду ограничения процентной нормы, не принят.

Ротермунд...»

Але ми вже нічого більш не чули...

Я на руках виніс Хаїма з залу. Коли, бризкаючи водою, я заглянув йому в лице... я... я не знаю, що за вираз я побачив. Смерть, найстрашніша, повна мук смерть ніколи не кладе таких печатей на лице своїх жертв, яку положила сюди, на цього маленького ні в чому неповинного єврейчика «сердечна опіка» генерала Ванновського. І ця хвилина стала рішучою в мойому житті, це був момент мого революційного хрещення. Широко розкрилися мої очі на всю безконечну неправду, на державний гніт і на все мерзенне офіційне життя російське. Я зрозумів дорогу правди й дав велику клятву незламно йти по ній.

Але треба було вертатись додому.

Довго йшли ми з Хаїмом до того дому. Нарешті прийшли. Усі — Йосель, і Сара, й Абрум (він не ходив сьогодні на роботу) — встали при нашому приході і... впилися очима... Говорити нічого не треба було — все було ясно й без слів...

І з диким криком вискочив старий Йосель з-за столу, і не встигли ми поворухнутися, як він, мов яструб, насів на Хаїма й почав бити його кулаками куди попало — по голові, по грудях... Хлопець упав. Йосель з піною біля рота кинувся його топтати, але тут і ми отямилися. Сильний Абрум ухопив батька за поперек і кинув пріч, а я припав до Хаїма... Але хлопець нараз випнувся, як струна, скочив на ноги, вирвався у мене з рук і, ударивши в двері обома долонями, вибіг геть із хати. Я за ним...

Я наздогнав його, ухопив за піджачок. Мов у останньому випадку якогось божевілья, весь посинілий, з налитими кров'ю величезними очима, він бився у мене в руках, кусався, дряпав нігтями, відбивався ногами... Тут підбіг Абрум, і ми вже вдвох занесли бідного хлопця до хати.

За годину, весь розметавшись, лежав Хаїм на ліжку в бреду, а старий Йосель, ридаючи, припав до ніг сина й осипав його тисячею поцілунків. Я потішав, як міг, Сару; Абрум мов ще більше почорнів і, сидючи за столом, у безсилій злобі стискав кулаки, що аж кров виступала з-під нігтів.

Що ж... Хаїм умер від запалення мозку. Говорити що-небудь про горе родини не варто. А я після того знайшов свою стежку, і коли уряд, нехай вибачить, мав потім дещо клопоту зі мною, то нехай дякує «сердечній опіці» генерала Ванновського. А цей дід — таки правду казав старий Йосель — достойно записав себе в історії студентства: і прикріплення до університетів, і заслання в солдати, і тисячі викинутих — то були добрі живі світичі на його міністерській дорозі.

29 січня 1902 року

Чомусь він мені подобався. І не балакали ми з ним, і зустрічались не так часто, а от подобався. Чомусь завжди мені здавалось: «От людина, здатна до благородних учинків». І показалося, що інтуїція не підвела: оповів він мені один такий випадок зі свого життя, що... зрештою, ось я вам його передам.

Раз зайшов він до мене надвечір (вони часто заходили до мене, сліпці). Розбалакались ми про се, про те — не помітили, як і ніч наступила. До того ще й хмаритися наче починало.

— Зоставайтеся у мене ночувати: куди там вам додому телепкатися поночі.

— Та воно й справді, сказати би, далеко, та тільки боюся — чи я вам не заважу.

— То пуста річ. Зоставайтеся.

Він ще трохи посперечався для ввічливості, але, врешті, зостався. Видимо, радий був теплу й спочивкові.

Напились ми чаю, повечеряли — і почалися у нас розмови. То я йому щось розкажу, то він мені, але більше він, бо мені більш було цікаво його слухати. Між іншим я його спитав, яким побитом стратив він очі. Він розповів, як ще хлопцем, підпарубочим, вів він трое коней напувати, а вузди від усіх трьох намотав на руку. Хлопець, товариш, хотів пожартувати, сховався за пліт

та як ахне перед самими кіньми! Коні злякалися, шарпонули й довго волокли хлопця з собою.

— З того часу почало й почало... Темна вода підступила.

— А що ж то воно таке — «темна вода»?

— А хто й зна...

Так із селянського жарту почалося каліцьке життя. Багатенько у нас буває таких жартів.

А випадок, що він мені розповів, був такий.

— Ходили ми одно врем'я з товаришем на пару¹, а діло було зимою. Треба було нам із Савухвонової пройтись на Попів хутір. Воно, ска'ть, і недалеко — може, буде верстов із шість, а мо, й ні. Як улітку, так і без поводиря можна втрапити, така рівна дорога. Так то ж улітку, а це зима. Я було почав відговорювать, але товариш напосівся — ходім та й ходім, в одну душу.

— Там бактій мій живе. Стотень. І трепелій. Троїти клево дасть, та й гертихи по жоклійці викиримо...²

Ну, як іти, то й іти. Думка така — втрапимо.

Пішли. Відійшли від села так верстов зо дві — коли щось ізнизу підвіває. Далі то більше, далі то більше. Де не взявся вітер, б'є снігом під ноги — одно слово, пішла заметільниця.

Ну, та ми спочатку не дуже то: хіба штука яких там трое-четверо верстов протягти. Оце зараз буде сухий дуб, а від нього вже й цурпалком до Попового хутора докинеш. Кажу ж вам — ну й у голову не приходило, щоб ото на трьох верстах зблудитися. Та ще на яких трьох верстах! Що кожен із нас, мо, разів із сотню ходив, кожну грудку землі знає.

Ідемо собі, побалакуємо. Мій товариш таки чудило був: усе щось зморозить. Та все по-лебійському³. Розказував, як попав він раз на вечорниці, теж отак узимку. Завірюха почалася, то в першу з краю хату й потрапив.

— А там самі терпелюки та каравони. Покургав я їм, що знав, іду вже з хати, коли якась скелиха й обзивається: «Чи не дати вам, діду, мукиці?» — «Спасибі. Дайте, як милость ваша». — «Оце, — думаю, — клево!

¹ Ходити на пару — двоє сліпих і один поводитир.

² Там мій тесть живе. Багач. І не скупий. Попоїсти добре дасть, та й горілки по чарці вип'ємо.

³ На старчачій мові. (Примітки Г. Хоткевича).

Годі сухмаї кусморити, хоч ставреників накурляю». А дівки скоренько до кутиги наяперили у скетельню чогось та й усипали мені до захарбелі. А я безповандзоришний. А вони, шельми, й не засміються. Коли я до ма до тієї муки — а то попіл...¹

Ідемо отак, балакаємо, іноді питаємо хлопця:

— Чи не видко ще сухого дуба?

— Ні,— каже,— ще не видко.

Що за вража мати? Наче вже давненько й ідемо, а дуба того нема та й нема. Ну що ж, пройдемо ще трохи. Товариш усе мріє, як то його тесть угостить.

— В хаті дулясно. Ботень із крисом, а мо, і з варнагою. Кунсо — як яшпурка!.. А мо, й пундії чи пухтавки будуть, бо моя теща цуба, ого! Одно слово — похазниця. По обіді вовчачка начанить².

Я тільки слухаю. Добре я знаю того тестя — такий же злидаряка, як і ми, грішні. Ну, товаришеві ж хочеться хоч поговорити про смачненьке — нехай поговорить.

— А що, не видно дуба? — питаю хлопця.

— Та де там дуба. Тут і носа не видно! — каже хлопець.

Отут нас уже й шибнуло. Але кожен затаїв про себе, щоб других не тривожить. Товариш тільки бурмоче:

— Поміньчили... Хвесь манейський, поміньчили...³

Хлопець уже почав приставати — тільки сопе. Чоботи ж великі, а сніг пухкий та глибокий. Товариш покрикує:

— Пнай, пнай!⁴ — А де там пнати?! Вже й дихати ніяк. Став наш хлопець, а далі як заплаче!..

— Чого ти? Чого ти, дурню?

— Зблудили,— каже.

Мов ножем нас шпигонуло від того слова. А хуртовина вже така розігралася, що з ніг валить. Вітер жменями сніг у лице кидає, дух забива.

Давай мацати ми ногами — чи на шляху стоїмо, чи

¹ ...самі парубки та дівчата. Пограв я їм (на лірі)... коли якась сука... годі сухарі гризти — хоч вареників наварю... скоренько до комори, набрали там чогось у миску та й усипали мені до торби. А я тоді ходив без поводитири.

² В хаті тепло. Борщ із м'ясом, а може, і з куркою. Хліб — як булка... А може, й пироги або пампушки будуть, бо в мене теща — баба ого-го! Одне слово — хазяйка. По обіді пива налле.

³ Поминули, їй-богу, поминули.

⁴ Іди, іди! (Примітки Г. Хоткевича).

ні. Так хіба домацаешся? Раз тобі здається, що шлях, удруге — що ні. Що його у світоньку божему робити?

А тут іще хлопець плаче — прямо душу надрива.

— Не пликсай!.. І без тебе досадно! — крикнув товариш, а хлопець іще дужче.

— Я змерз,— каже.

Та воно вже й нам, коли хочете, так, що вже й до плачу доходить. І повірите, пане... не то щоб смерті страшно, а так якось... наче сумно, наче от одним-однісінький ти на світі божему опинився й мусиш гинути.

Ну що ж... давай ми радитися з товаришем. Він уже й по-лебійському перестав, по-людському говорить:

— Іти? Так куди йти? Стояти? То чого стояти? Хіба лягти — нехай уже господь бог за нас думає. Що буде, те й буде.

— Ні,— кажу,— я так не согласен. Куди йти, то йти — аби не стояти, а тим паче лежати. Кажуть же, як ото у сон починає клонити, так смерть близько.

А хлопець плаче — так аж заходиться. І все матір свою згадує, кличе, щоб рятувала. Та так же жалібно.

— Ой мамо,— каже,— мамочко... Та де ж ти забарилася, що на сина свого не зглянешся?..

Ну прямо душу тобі вириває своїм плачем.

Підбив я їх обох, ідемо. Хлопець ледве сунеться, тиняється, але ми вже й не кажемо йому нічого — аби йшов.

— Очі,— каже,— злипаються...

Ідемо ми так, ледве ноги витягаємо. Видима річ, що заблудилися. І от що ви скажіть мені, на милість божу,— нема охоти йти. Якби знав, куди йдеш... А то так, аби не стояти,— а воно й не хочеться. Сам себе силуеш. А від того й не зогріваєшся. І хлопець усе скаржить, що мерзне.

Коли це наткнувся на щось та як закричить не своїм голосом:

— О-о-ой!.. Рятуйте!..

— Що таке? Чого ти кричиш?

— Чоловік лежить...

— Де? Де?..

Давай ми мацати — справді, лежить чоловік. І вже одубів. Бо й руки холодні, й диханія не чуть.

— Що ж його робити? — питаюся я товариша. А він як крикне, та злостиво так:

— А що ж ми будемо робити? Самі скоро отак подубіємо. Ходім!..

— Як же так? Чоловічецьку душу кинути християнську? А якби тебе чи мене так ізнайшли?

— То що, як мене? Ну й чорт мені брат.

— Не згадуй,— кажу,— товаришу, нечистого під таку лиху годину, а давай лучче чоловіка попробуємо відволодати. Може, через нього й нас господь помилує. Може, це нас господь спитує.

Наче пом'якшав мій товариш після таких слів.

— Все одно,— каже,— ми йому нічого не зробимо,— бач, і задубів уже...

— А може,— кажу,— й зробимо. Давай,— кажу,— візьмемо його під руки та побігаємо трохи. Може, розворушимо чоловіка.

— Давай...

Як узяли ми його під пахви, як стали по снігові гасати, як почали його тіпати, таскать то взад, то вперед. Ну нічого не виходить: як колода волочиться поміж нами, та й годі. Тільки й того, що ми самі трохи розігрілися. І хлопець зігрівся, бо бігав за нами.

Зупинився мій товариш.

— Ху,— каже.— Заморився. Ну що ж,— каже,— мабуть, таке, що нічого не вийде.

А я тоді був молодший та ще й при здоров'ю нівроку.

— Давай,— кажу,— ще трохи побігаємо.

— Ну, як давай, то й давай. Почали ми його знову теревити. Аж уже й піт нас проймає. Дивимося — зачіпає шось трохи ногами той чоловік. Слава тобі господи!.. Розламали ми його, значить. Давай ми ще дужче, давай ми ще прудчіш!.. А товариш і каже:

— Що ж оце ми взад та вперед бігаємо? Давай уже кудись в один бік бігти.

Як давай, то й давай. Побігли ми, куди очі дивляться. І що ж би ви думали? Прямо як господь нас направив — курінь перед нами! Трохи ми на нього не наткнулися. Та вже хлопець закричав:

— Курінь! — каже.

Матінко моя рідна! І хаті своїй ніколи не був так рад, як оцьому куреню. Одгребли ми сніг від дверей, увійшли у курінь і чоловіка того за собою втягли. Та тепло нам так здалося у курені, та затишно!

Положили ми того чоловіка, роздягли усього як єсть і давай снігом терти. І ми тремо, і хлопець тре — й самі розігрілися, й чоловіка розігріли: почав ворушитися, а потім і сів. Тільки нічого не вговорить.

— Ну сиди ж ти тепер сам, а ми давай огонь розкладати.

Намацали сонячиння під стінкою, хмизу трохи та ще того-сього наскубли; прoderли у стіні дірку та й давай огонь розводити. Думка така: «Спалимо то й спалимо, кат його бери! Не пропадати ж душам християнським».

Як запалав огник,— весело якось стало. Відхляв і той чоловік, тільки мерзне все: то холод з нього виходить. Що погляну-погляну я на нього,— і радісно якось мені на душі стане. Це ж уже чоловік пошти, сказати, на тім світі був, а тепер он бач — балакає.

Щось у сумках у нас ізнайшлося, повечеряли ми усі четверо. Хоч і скупо, а все підкріпилися.

— Що,— кажу товаришеві,— ботень із карнагою? Сміється.

— Із плавутнем¹,— каже.— Оце б,— каже,— матлійки побанити².

А той чоловік — бувалий, видно.

— Баклуну,— каже,— нема, а мутлаха знайдеться³.

Товариш мій мало не підскочив:

— Ов? Так ти манейський?

— Ні, я накаторський⁴.

— А звідки ж... — і не договорив. Хотів сказати: «А звідки ж ти по-нашому, по-лебійському, вмієш?», а перевів так: — А звідки ж ти тут узявся? Нахтиш кого чи шпаруту робиш?⁵

— Ні. Гальбомий накачитель скакантив репсалю відтаганити та одляхнути йорусті. Ну, я й пішов. Кудень іще був, сянко⁶.

— Що ж ти — вкираний був, чи як, що восторку втратив?⁷

¹ П л а в у т е н ь — індік.

² Люлечки покурити.

³ Тютюну (для куріння) нема, а табака (для нюхання) знайдеться.

⁴ Так ти наш? — Ні, я соцький.

⁵ Висліджуєш кого чи обход робиш?

⁶ Становий пристав велів книгу віднести та віддати старості... ще був день, сонце.

⁷ В к и р а н и й — п'яний; в о с т о р к а — дорога. (Примітки Г. Хоткевича).

— Трохи... Утихоморили з кумом квартиру¹.

— Ну і не диво тобі.

— Таж то кучерба².

— Так, видать, посо, що, бач, і ходуки затрунили³.

— Ні, як ото вітер сіводний піднявся, почав я сивирити дуже. Та так поклюжитись хочеться⁴.

Отак вони й перекоряються по-лебійському, а ми з хлопцем сміємось. Бо воно ж таки чудно. Як старці ото зійдуться, то воно ніби й личить, а тут... Ну та добре, що хоч спати не хотілося. А от потім під ранок! Вогонь пригасає, бо нема чим палити. Спати хочеться, так і сказати не можна, а все не даємо один одному заснути.

Сяк-так до ранку дотягли. Як розвиднилося, вийшли ми з того спасенного куреня. Давай пізнавать, де ми є. Так за вісімнадцять верстов від Попового хутора опинилися! І ще зовсім у другий бік!

Вже й не пішли ми до того хутора, а закликав нас той чоловік до себе. Могоричу поставив добрячого. Та було й за що.

Зустрічав я його потім кілька разів.

— Так нічого,— каже,— й не було, мишулося на дурничку. Тільки шкура,— каже,— на руках та ногах пооблазила.

Сліпець скінчив. Як просто почав, так просто й закінчив. І не бачив він нічого особливого в тому, що, будучи сам на краю могили, почав рятувати чужу якусь людину, хоч міг же послухати товариша й піти: «Може, оселю яку знайдемо або хоч стіг».

І згадався мені пожар паризького театру — як ті ввічливі, культурні люди, що похапливо підіймають хусточку панні, півгодини просять вибачення, коли штовхнуть кого ліктем,— як вони гатили по головах женщин палками, топтали малих дітей.

[1906]

¹ Утихоморити — здавити.

² Кучерба — учора.

³ Мабуть, багато, коли й ноги заболіли.

⁴ Холодний вітер піднявся, почав я мерзнути. Та так хочеться лягти. (Примітки Г. Хоткевича).

— **Ще**, знаєте, зовсім не входить в наші плани. Будь інший час — тоді що! Наплювать. Здохлоби, вибачте за вираз, кілька чи навіть кількадесят — і спокій голові. Велика штука!.. Але тепер... Уряд, бачите, хоче затягати позичку в європейських банках, отже, ми мусимо бути дуже обережними. Бачите, я цілком одверто говорю з вами. Зрештою, коли б навіть тепер подох один-два,— можна було би поховати кінці в воду. Але ж бо їх вісімнадцять, і всі загрожують масовим самогубством, і всіх їх тримає ваш син. В нім, правду таки треба говорити, є якась сила. Жаль, що направив він ту силу не на добрий шлях: міг би дійти високих ступенів. А так... дійде хіба до найвищої, хе-хе... (Побачивши, що вона мучиться). Але не в тім річ. Я вас викликав, щоб сказати вам, що син ваш перебуває в дуже лихому стані. В дуже лихому. Наш тюремний лікар каже, що ваш син не сьогодні-завтра може вмерти. І от для нас це страшенно невивідно, бо те може викликати, як я вам уже сказав, масове самогубство. Це якась чортівська солідарність. Я вже давно, слава богу, знаходжуся на цій службі, але ще не бачив такої однодушності. Ну, буває, що арештанти зажадають там чого-небудь, кричать, б'ють вікна, навіть часом рішаються на щось більше; але досвідчене око бачить, що це — бахвальство,

чуються одиниці в тім «масовім» руху, знаєш уже наперед, що робити і який буде результат. А тут — чорт його знає, до чого він довів їх. Всі, як один! Зачепи одного — всіх повалиш. Я вам одверто кажу. (По павзі). Жаль, дуже жаль мені вашого сина. Такий він талановитий, прямо, я сказав би, геніальний. Ви не думайте, що я вам як матері,— ні, клянусь честю, ні. Я серйозно. Але все ж треба до діла. Я оце насмілюся вас турбувати, бо, знаючи вас за розумну й розсудливу жінчину, думаю, що ви мені допоможете. Звертаю вашу увагу, що говорю з вами не як служачий, а як людина, що теж має душу й серце, як і ви. Я хочу вас просити, щоб ви вплинули на свого сина... Докажіть материнською логікою, що це ж безумство. Я ж в ім'я гуманності звертаюся до вас...

— Вибачте, що я вас переб'ю. А що за причина голодовки?

— Бачите... У нас трапилося нещастя... На ґрунті неврастенії повісилася одна політична преступниця... Це трапляється часом у кримінальній хроніці... Так от за те, що сталося це під час мого управління... політичні жадають моєї одставки... от і все...

— (Просто дивлячись в очі). А правда тому, що говорять по місту, ніби ви... знасилували ту дівчину, й вона повісилася, а до колег лишила записку?

— (Підіймаючи руки вгору). Боже, боже!.. Яка підлота, яка злоба!.. Та як ви можете вважати мене здібним до такої гидоти? Прецінь я інтелігентна людина, маю жінку, діти... Ах, до чого доходить людська підлість!

— Так... Ну, все одно. Вернімося до справи. Так ви хочете спробувати експлуатації материнських впливів?.. Ну, що ж, бувало й це у вашій «кримінальній хроніці», нічого ви нового не винайшли. Що ж я, по-вашому, маю говорити моему синові?

— Що?.. Та, властиво, нічого особливого. Ви скажіть тільки, що більшість товаришів уже почала їсти і що він надаремне мучить себе. Цим ви допоможете не тільки йому, а й тим бідним юнакам, що голодують, дивлячись на нього. Ми ж з вами люди дорослі й розуміємо, що ніякі голодовки, ніякі оті самомучительства, ніякі окремі виступи нічого не зроблять і нічого не змінять. Це ж — режим! Шутка сказати? Величезний державний апарат, колосальна машина — і поруч пискливі

протести якихось юнців. Само собою, машина їх роздавить. Роздавить — і не помітить. А скільки горя для батьків і матерів! Я вас не переконую й не розагітую, я тільки кажу свою думку. В тій історичній стадії, в якій ми знаходимося, ні протест вашого сина, ні його товаришів, ні сотень, навіть тисяч аналогічних юнців — нічого, абсолютно нічого не допоможуть. От хоч би взяти даний конкретний випадок. Хотять моєї одставки. Я б пішов, я б охоче пішов, бо, сказати правду, надоїло мені бути пугалом якимсь для людей. Але ж мене не пустять, мене насильно змусять зостатися, бо я мушу підтримувати престиж власті. Та припустім навіть, що я й піду,— що ж з того? Та на моє місце вже десяток кандидатів! Чим вони будуть кращі за мене? Нічим. Я навіть смію думати, що будуть далеко гіршими. Бо я все ж дещо читав, дещо бачив, а наша братія — взагалі самі знаєте яка: це ж неуки, неудачники. Не повезло йому в полку, або прокрався, чи ще що трапилося,— ну, під суд не віддають, бо честь мундира бережуть,— треба йти з полку. Куди ж йти? Більш нікуди, як у жандарі. Отже приходить елемент все підмараний, малоінтелігентний, злобний за свою неудачу. І мститься на бідних політичних. Хіба не так? Бачите, я вам одверто кажу. І от вісімнадцять молодих людей голодують дев'ять день, щоб на місце одного жандарма, більш-менш «сносного», посадити другого, сортом понижче. Ну, чи є тут рація?

Чула, що логіка цієї хитрої людини облутує її. Сама повторювала не раз: «Бійся дарів данайців», сама знала, що не треба слухати нічого, що говориться «звідти», але тут гра була занадто тонка, сітка дуже прозора — чиста й облутувала непомітно.

Скоріше розпрощалася й пішла. Сказала, що рішення дасть завтра.

Цілу ніч думала. Не спала. А там десь не спить, змучений дев'ятиденним голодом, син... Чи не хотіла би всю душу віддати, щоб зменшити йому страждань? А як? Невже йти й говорити оте, що казав хитрий жандар?

І ходила нервово по хаті, не знала, що вдіяти, що казати завтра синові. Одну хвилину їй здавалося, що має прийти й покріпити його на силах, бути матір'ю Гракхів, спартанкою; а в другу — висміювала сама себе, що ради зовнішнього ефекту жертвує життям сина.

З болем голови розпочала день, і хоч, кажуть, раіок буває все мудріший од вечора, але їй не поміг і ранок. Ходила очманілою й не знала, що буде говорити. Так само одна хвилина говорила їй одне, а друга — друге.

Прийшла пора йти. Одяглася й пішла. І все ж не знала, що буде говорити. А проходячи мимо вітрини паштетного магазину, стала й стояла хвилину, а потім зайшла й звеліла собі зробити три бутерброди, товсто намазані маслом. Сказала це машинально, і коли їй подали,— аж відхитнулася. Їй нараз здалося, що цю їжу подає їй жандар.

Взяла бутерброди й вибігла з магазину. «Підла я, підла»,— шепотіла до себе й дивилася, чи не пробігає де собака, щоб кинути йому бутерброди. Впереді показався пес, але вона не кинула, а заховала бутерброди в муфту. Кінчик паперу визирав, але вона його сховала глибше.

Прийшла. Полковник привітався гречно, але не фамільярно. Погляд його наче промацав муфту, на лиці здригнувся тільки кутик уст.

Видав розпорядження провести даму до № 7. На здивований погляд виконавця — бо ж ніколи, як тюрма тюрмою, не воджено приватних осіб до камер — відповів повторним приказом.

Пройшла коридором. По обох боках замкнені двері... Вартовий зустрів здивованим поглядом. Потім зрозумів, що, «значить, так нада», і ходив далі з перебільшеною нейтральністю.

Ось двері. Величезний замок на величезнім засові, мов за тими дверима бережеться сто слонів. Серце так стиснулося...

Привичним рухом одімкнув надзиратель замок, широко розчинив двері, пустив її до кімнати й причинив двері назад, але не замикав. Став тихенько коло дверей і слухав.

...Уявляла собі, що кинеться їй в обійми з розпачливим криком: «Мамо!..», а він тільки підвів голову з подушки й рівнодушним тоном, мовби вона не далі як півгодини була тут, сказав:

— А, це ти? — і знову поклав голову на подушку.

Страшне, схудле до неможливості обличчя побачила вона в ту одну мить. Очі хвилину горіли, мов у божевільного, а потім загасли зразу.

Всі слова, що вона приготувала була говорити про святість подвигу, про велике будуче рідного краю, про наші борги перед народом,— все те застряло в неї в горлі й зразу стало непотрібним. Вона бачила перед собою рідний скелет і з воплем кинулася на коліна перед ліжком.

Потім вони сиділи рядом, і він говорив. З видимим напруженням, заплутуючися у фразах, але говорив. І тільки — про їжу. Даремне вона хотіла звернути розмову на що інше, він більше ні про що не міг говорити. Ні про батька, ні про сестер, ні про революційні новини — ні про що.

— Я чую, мамо, що я скоро впаду... я не витримаю більше... і стану... або підлим стану супроти товаришів, або розіб'ю собі голову об цю стіну... Я не можу, мамо... Мої товариші сильніші за мене, бо їх ростили батьки — робітники та селяни... Мене ростила ти й не дала спартанської вмілості переносити голод і спрагу. Ти дала мені тільки розхитані нерви,— і от тепер я чую, що зйду з глузду... Вони, вони, ці дияволи, вже вимотали з мене всі сили. Вони ж знаєш що роблять? Вони щодня становлять на моїм столі гарні страви, смачну печеню, свіжий хліб... борщ... Ах, як те все пахне!.. Мамо, я не можу витримати... Я гризу собі пальці, затуляю рота, носа, а він, той запах, пролізає всюди, наповняє всю кімнату; ним пересичується вся моя одіж, мое волосся, все... А вночі, коли я сам і ніхто мене не бачить, коли спить уся тюрма, сплять і мученики, і їх мучителі,— страждання стають невиносимими. Бо страва ж тут, вони не уносять її, тільки перемінюють... Ніхто не бачить же... ніхто не знатиме... Мамо, мамо, якби ти знала, як то пахне!.. Учора стояла гуска з яблуками... Яблуки запеклися так гарно... підлива... білий пухкий хліб... Ох, я не можу, я не можу... Це вони знали, що ти прийдеш, і не поставили сьогодні... Ти приходиь щодня... Ти знаєш, мамо, навіть труби трублять... Йй-богу, правда!.. Як затрублять!.. І собаки виють... Хоч сюди й не чути, але я чую. І тоді так хочеться плакати, так хочеться плакати...

І він справді заплакав. Сльози якомсь раптом полилися в нього з очей, і весь він став такий манюній-манюній. О, якби він був таким, яким рисував його жандар,— сильним, впливовим, непохитним,— вона б тоді говорила

йому про святість правди на землі, про красу подвигу, славу в прийдешніх поколіннях і т. ін. Але тут — про яку правду можна було говорити цій маленькій, збідженій істоті, та й чи є ще вона, ота правда? Одні кажуть, що є правда тільки класова; другі — що тільки індивідуальна, а може, й ще дрібніша. Про яку ж із них тут говорити? Та й чи треба взагалі говорити про правду! Чому не про гуску з яблуками?..

Вона з таким же блиском в очах, як і в нього, зашепотіла, близько нахилиючись йому до лица:

— Слухай!.. Чи є смисл приймати такі страждання за дурненький, малий факт, за факт одставки якогось там жандаря? Та на його місце зараз уже чекає сотня, може, ще гірших... Він же все ж, так би сказати, інтелігентна людина, дещо читав, а більшість їх братії... це хто? Якісь неудачні офіцерики, моталиги, взагалі темні людиці... І їх двадцять уже жде на його місце... А ти, ти мучишся з-за того? Ти ж сам знаєш, що в тобі криються великі змоги, ти так багато зможеш зробити для рідного краю... Хіба ти не зумієш поставити перед собою кращих завдань? Ти ж такий талановитий, такий розумний... Чому ж ти хочеш умерти в багні, нічого ще не зробивши, коли ти міг би сісти на високих вершинах... Слухай!.. Нас ніхто не бачить... ніхто не чує... Я принесла от... Їх їжа, жандармська їжа, зостанеться ціла, а ти підкріпиш свої сили, котрі потрібні тобі не тільки для самого себе, а й для тих же твоїх товаришів.

І вона, затуляючи йому лице своєю мантиллю, підносила до рота шматок хліба, густо змазаний маслом.

«І він узяв плод... і їв...»

А в цю хвилину розчинилися двері, і двоє товаришів із сусідньої камери стали на порозі... Один із них різко сказав:

— Подлець!..

Я попав у чужу сторону.
Далеко опинився я від звичних мені форм пригнічення, далеко від рідної мені бідності, від зрозумілих мені явищ, антагонізмів і т. ін. Я попав, як казали мені, «у свобідну країну»...

У свобідну!..

Мабуть, ми не розуміємо слова **свобода**. Ми единаємо з тим словом безліч інших слів, і понять, і надій, аж до «особистого щастя» включно. А це все одно, що з словом «піп» єднати поняття — «святий»... «щирий», «чесний» і т. ін. І коли попа ми вже розвінчали, то свобода ще коронована. А пора! Пора тверезими очима глянути на цю обманщицю, найгіршу з обманщиць, так улесливу й приємну на перший вигляд. Пора зрозуміти — не тим, кого обманюють, вони скорше дійдуть правди, а тим, хто обманює, обманюючися сам, — пора зрозуміти, що слово «свобода» — це, може, найгоłodніше зі слів, хоч і обіцяє багато розкішних убрань; найгоłodніше зі слів, хоч збирається дати всім їсти; наймізерніше зі слів, хоч увесь світ показує за своєю спиною. Геть з романтизмом — і давайте здобувати свободу... від свободи! Не вішайте побрязкачів на священне дерево й не прибирайтеся в одіж шаманів, виючи шакалами перед ідолом свободи. Більше реальності в розумінні! Ми ж

здобуваємо свободу не для поетів, бо поетам не треба свободи.

Так от я був у «свобідній країні»...

Я прийшов до пошти надати листа. Переді мною стояв солдат «свобідної країни» — подавав телеграму. Урядовець порахував слова, зажадав грошей.

Солдат спалахнув...

Краска залила все його добре, наївне лице. Хтось йому, мабуть, сказав, що солдатські телеграми йдуть задурно, й він повірив.

Урядовець грубо сказав йому кілька образливих фраз. Солдат ще більше завстидався. Взяв свою телеграму великими червоними руками й топтався на одному місці.

І пригадалося мені, що так само червоніють безпомічно люди і в моїй невільничій стороні. Так само безпорадно стоїть, скручена умовами, людина перед офіційним добродієм і мене в руках свою шапку; так само ілюструється вічна притча про бідного, у якого взяли останню овечку, щоб нагодувати гостей багатого, вічна диспропорція податків, моральних і матеріальних. Коли ж уже нарешті ти, бідний жовніре, перестанеш платити податок? І за те, що їси, і за те, що живеш, і за те, що дишеш, за те, що вночі дивишся на місяць, а вдень на сонце? Коли ти перестанеш платити податок кров'ю синів своїх, відсилаючи їх погирати за тих, хто найменшого права над тобою не має? Коли ти перестанеш платити податок тілом дочок своїх, яких ростиш і лелієш на те тільки, щоб потім з їх молодого чистого тіла скористав напівзогнилий покупець?

Ех, жовняре, жовняре!.. Не прошу я тобі того, що ти почервонів. Я хотів тебе бачити вільним і гордим, хотів налюбуватися виразом людського достоїнства на твоїм лиці, хотів мати право, приїхавши додому, сказати своїм убогим братам: «Он як живуть люди!»

А ти, жовняре, показалося, такий же, як і той, що бачив я його там, дома. Скалічений, з діркою в грудях, сидів він на сонечку й дохрипав свої останні дні. А ранком усе молився за царя, і ввечері теж молився за царя. «От уже тридцять літ дурно годує мене цар-батюшка!..» — «Дурню ти старий! — хотілося крикнути мені йому. — А скільки ж сот літ ти царя годуєш задурно?»

І всі ви, жовняри, мабуть, скрізь однакові. Прив'є вам отакий інвалід думку, що існує ніби якийсь вічний божественний розпорядок, що є щось вище від людини, а ви й вірите, боїтеся копнути ногою побудовану тюрму. Не бійтеся! Валіть її сміло! То ж ви будували самі. А коли зумієте розтрусити всі омани, то побачите, що цегла тої тюрми — то кості ваших братів, цемент — то кров і піт, а зверхні оздоби подібні до тих трофеїв, що їх вішають собі на шию предводителі диких із зубів та черепів побитого ворога.

Єдняйтеся ж швидше, пролетарі усіх країн! А для того, щоб з'єднатися, — утворіть же країну попереду, с вою країну. То не пролетар, а буржуа не має рідного краю. Йому все одно, де торгувати, якою мовою писати вексель, а його інтернаціональний сурдут однаково продається і в Лондоні, і в Брюсселі. А пролетареві ніколи вчити європейських мов, бодай би свою знати добре і на ній принести до своєї хати світло знання.

Творіть же свою країну, щоб з'єднатися потім пролетарям усіх країн. Завойовуйте собі прихильників і однодумців, бо їх більше, ніж здається. Усі, кого жаліють, кому дають роботу, кого приймають з ласки переночувати, з ласки пообідати. Всі, хто хоч день жив з отієї ласки, хто з'їв хоч шматок ласкаво поданого хліба, хто переступав з проханням чужий поріг, — все то ваші. Умійте тільки знайти дорогу до їх сердець, зумійте змусити задрижати таємні струни їх душ, не облайте згірдливым словом, не посторонітесь, як сектанти, — і ваші полки зростуть. Нові союзники принесуть вам у дар свою ображену думку, краску на щоках і усі свої слова подяки. І гіркість безробітних хвилин, і холод чужої хати, і високість чужих порогів. До ваших пісень додадуть нові ноти, до рук з'єднають руки — і скоріше тоді на землю злетить пожаданий день!

[1906]

Водній із львівських кав'ярень сиділо троє молодих людей. Обличчя їх були бліді,— видно, що життя на цім світі діставалося їм нелегко. Голови їх були нахилені в одне місце — вони слухали читання, і то так, що забули, де вони знаходяться, забули, що довкола них сотні людей, що кельнери поглядають за всіма гістьми, щоб який не втік не заплативши; що це публічне місце, а в ньому однаково не вільно показувати язик і душу...

Вони слухали, як нервовий, трохи приглушений голос читав:

— «..Нова стація мученичого походу нашого народу на історичну Голгофу, нову криваву жертву поклало наше мужицтво на визвольнім престолі. Озвірілі від ненависті фарисеї горлають без упину: «Розпни його! Розпни його!..» А всякі пілати вмивають руки від невинно пролітої крові...

Чим більше вісток приходить про коропецьке вбивство, чим ясніше стає, що зроблено в Коропці «в імені права»,— тим більше стинається кров у жилах, і ніяк не можемо собі вяснити, що щось подібного могло статися в конституційній державі Середньої Європи, і то під правительством, що опирається на народнім парламенті, вибранім на основі загального голосування!

Село Коропець лежить в окрузі, де по довгих літах панщизняної неволі стали оце селяни приходити до повної свідомості своїх горожанських прав і відчування політичного гніту та економічного визиску. Коропецькі люди віддавен-давна віддаються промислові, торгівлі і притім визначаються свободнолюбністю й карністю в організації. В селі — читальня «Просвіти», де гуртується майже ціле село, з виїмком нечисленної москвофільської фракційки, що гуртується коло читальні общества ім. Качковського. Крім того, мають наші люди касу й крамницю, а також «Господарську спілку», дуже добре ведену. Коло двору тутешнього дідича, графа Станіслава-Генріка Бадені, що кандидує проти нас до сойму, гуртувалося все вороже нашому народові. Працював тут передусім двірський персонал, що без упину уладжував у дворі всякі патріотичні маніфестації, аби лиш з неуміючих говорити по-польськи латинників¹ зробити завзятих поляків. Працювали тут і польські ксьондзи, і всі поляки — учителі й учительки, окружний лікар; сповняла теж свою місію й «жандарська квартира». І ось виринула польська «Czytelnia»², ба навіть райфазенка³, заснована для підкопування наших інституцій. Розуміється, не обійшлося тут і без позичення сил із табору так званих хрунів, зрадників свого народу; так, наприклад, пішов на услуги дворові між іншими також і теперішній війт⁴ Михайло Мельничук.

Росла й кріпла Польща, збільшувалися дратування та всякі знуцання над нашим народом; але рівночасно зміцнювалася й організація наших селян. Провідником громади в боротьбі з місцевою Польщею був якраз покійний Марко Каганець, син Василя. Не засібністю вибився він у громаді, бо мав усього хату, чверть морга огороду й два морги поля, — але розумом і любов'ю до свого народу. Вже кілька літ верховодив він у громаді, всі його шанували й слухали, а він заступав і почувував громадян на кожному кроці з незрівненим пожертвуванням, яке, врешті, припечатав своєю смертю...

¹ Латинники — українські селяни римо-католицького обряду. Їх поляки силоміць зараховували до поляків. (Прим. Г. Хоткевича).

² «Читальня» (польськ.).

³ Каса взаємодопомоги системи Райфазена. (Прим. Г. Хоткевича).

⁴ Старшина сільський. (Прим. Г. Хоткевича).

Почалися приготування до соймових виборів. Двір¹, з котрого кандидував сам дідич граф Бадені, докладав усяких старань, щоб попсувати українську народну справу, і насамперед список правиборців було пофальшовано так, що селяни, під проводом Марка Каганця, внесли не більше не менше як 75 рекламацій². На зборах громадська рада ухвалила вибрати з-поміж себе рекламаційну комісію і вибрала п'ять членів. Але на засіданню писаря не було, тож вїйт заявив, що ухвала пізніше буде внесена до книги протоколів; але на другий день пішла по селу чутка, що таки вїйт не хоче заносити ухвали до протоколу і, значить, справа рекламації піде нанівець: вибирати будуть двірські прислужники, що не мають навіть права вибору, а поправні господарі й чесні люди права голосування будуть позбавлені.

Марко Каганець пішов до вїйта, і той йому це ствердив, покликуючися на те, ніби рекламації належать до староства. Даремно переконував Марко вїйта, показуючи йому відповідні параграфи «Збірника адміністраційних законів», вїйт, знаючи за собою піддержку двора, уперся. Рішено було послати до староства телеграму з оплаченою відповіддю,— і послали. Але староство не дало в цей день відповіді; тому рішив Марко задержатися з рекламаціями до завтрього.

На другий день рано вийшов Марко зі своєї хати, та, стрінувшись з сусідом, вони рішили піти до громадської канцелярії розвідатися в рекламаційних справах. Жінка не хотіла пустити з дому Марка, знаючи ворожнечу двораків до чоловіка й погрожування жандарів. Марко став упевнювати жінку, що він нічого злого не зробив, тож нікого не боїться й піде; але жінка, щось інстинктивно чуючи, рішила йти разом з чоловіком. По дорозі стріли сестру Марка Юстину та ще кількох людей, що також цікаві були дізнатися, що відповіло староство,— і всього йшло чоловік вісім-десять, але не всі разом, а вроздріб.

На краю майдану пливе широкий потік, званий Коропчик. На нім стоїть довгий і широкий міст, зараз за мостом стоїть капличка св. Яна, а за нею громадська

¹ Двір — це не тільки дім, оселя поміщика, а це громадське поняття, навіть юридична особа. (Прим. Г. Хоткевича).

² Оскаржень.

канцелярія, до якої сходиться з гостинця ліворуч по містку, що накриває вуличний рів. Місток цей розділяє бар'єр на дві половини; з половини, ближчої до великого мосту, ідеться на площу, а з другої половини — у вузьку, обведену поруччям доріжку, що веде прямо до канцелярії.

І от, коли люди наблизилися до канцелярійного містка, проти них вийшли з громадської канцелярії два жандарі й швидким ходом наблизилися до людей. Старший жандар, станувши в трьох кроках, озвався: «В імені права я вас арештую. Прошу до гміни»¹ — і назвав Марка та його сусіду. Арештовані не робили жодного протесту, і жандарі їх повели. Був серед людей і брат Марка Іван; він крикнув: «Браття! Ходім і ми!» — і всі люди пішли в напрямі до канцелярії.

Коло канцелярії теж уже стояли люди, цікавлячися справою рекламацій. Тут нараз жандарі кидають арештованих, поминають людей і проштовхуються до дверей канцелярії. Станувши коло них, обертаються лицем до людей, виходить ще й третій жандар, — і чується наказ: «В імені права прошу розійтися, бо буду стріляти». Селяни, щоб не входити в непорозуміння з жандарями, повернулися всі від канцелярії лицем до шляху і почали йти. Жандарі йшли за людьми. Марко був усередині, коло нього брат його Іван, а також жінка й сестра. Люди йшли спокійно, але, очевидно, не могли розійтися, поки не вийдуть з вузької обгородженої стежки на шлях, а з шляху — по мості в село... Нараз пропихається між людей один жандар і ні з того ні з цього ударив Марка прикладом по голові. Ударений крикнув: «Люди, рятуйте!» Жінка й сестра вхопили його, щоб не впав...

А жандар підождав, поки до нього не протислися ще других двоє жандарів; потім вони перескочили через поруччя вулички і, забігши перед людей на шлях, знов почали кричати розходитися. «Та куди ж нам іти, як ви загородили нам дорогу?..» — говорили люди. «Чому ви забігли нам дорогу? Пустіть нас до наших хат...» Але жандарі станули всі в ряд і виставили проти людей штики... «В імені права прошу розійтися, бо стрілятиму».

¹ До будинку волості, чи, як тепер, сільради. (Прим. Г. Хоткевича).

І в цю хвилю положення було таке. Марко був в передніх рядах, але не напереді, сестра держала його праву руку, жінка обняла його за шию з правого боку, а брат Іван обняв з правого боку за плечі. На поклик жандарів передні люди, а в тім і Марко, зупинилися, але задні того не чули й перли наперед,— і тут сталося щось страшне. Всі три жандарі, пропускаючи мимо себе других людей, всі три одразу вдарили на Марка, тільки на нього одного. Один ударив його штиком у груди з правого боку, між руками жінки й сестри... «Браття... вже кров з мене лле...» — застогнав нещасний, а тут старший жандар ударив штиком в живіт, один раз і другий раз... Марко ступив два кроки і впав мертвий...

Жандарі обтирали кров з штиків хустинками... Нічого не сталося, ніхто більше не був зачеплений, ніхто не був арештований,— тільки от жандарі вбили свого ворога, та й усе. Бо Марко мав багато політичних процесів, в котрих все вигравав проти жандарів, бо Марко стояв за громаду.

А потім два жандарі пішли, а зостався один старший (така була небезпека для жандарів); він хотів стріляти ще до одного свідомого українця — Микити Василика, але вже жиди його затулили собою. А коли брат убитого й ще двоє людей хотіли занести тіло Марка до хати, то жандар не дозволив,— і тіло лежало на шляху. Тут же жандар розібрав покійного з кожуха, розстебнув сорочку й наддер її сам коло ковніра, а також виїняв з торби бандаж і заткав трупові одну рану.

Місцевий священник вибіг з хати й молився коло вбитого. Люди одні падали на коліна, другі простягали руки до неба, повторяючи слова молитви, і всі плакали; лиш жандар не шанував навіть цієї міноти й кричав: «В імені права прошу розійтися!» І так серед шляху лежало тіло народного мученика більш як чотири години.

Через три дні відбувався похорон. До шістьох тисяч народу місцевого й сторонського зібралось, щоб віддати послідню послугу народному борцеві».

: : : : : : : : : : : : : : : :
: : : : : : : : : : : : : : : :

Вони читали далі:

— «На простих санях підвищення, оббите темними коверцями, замаяне смерековими луками з хрестиками. Домовина прикрита покривалами; посередині неї вінець

із цвітів, а над головою — мученичий, терновий. Сани тягнуть четверо коней, прибраних скиндячками, а на конях їдуть хлопці, однаково одіті в білі шапки й гарні сіряки та перепоясані народними лентами.

Веде свого провідника в далеку дорогу хлопська почесна сторожа в гарних сіряках і кучмах. На чотирьох рогах несуть народні прапори, а по боках по троє селян, перев'язаних лентами. Напереді походу йде селянин з хрестом і процесія, а за ними п'ять священників. За домовиною йдуть в першій ряді брат покійного, вдова й сестра-жалібниця, що й свою грудь наставляла на жандарські штики, а за ними — непроглядні народні маси, заступники соток доокружних сіл.

І як зблизився похід до місця вбивства, — плач і крик затряс народом, як буря: «Тут, тут зарізали!»

...На цій місці читання ввірвалося, мовби хто перервав нитку. Серед трьох була тиша. Безсмысленість злочину, жорстокість умовин життя, що можуть допроваджувати до таких випадків, — однаково придавила всіх.

Молоді голови похилилися... Чи крикнути?.. Чи заплакати?..

А кав'ярня гула своїми брудно-буденними шумами: чад цигар, папірос стояв сизою хмарою, і в ній мов повисали, не дорвавшись до стелі, всі голоси. Десь у кутку, невидимий, обкутаний димом, сумно загравав оркестр, і розбитий, понівечений тенор затяг якийсь романс.

Троє мовчали...

Вірвалося зітхання, і той голос, що читав, прошепотів:

— Боже мій!.. Чиє прокляття зв'язало нас одвіку з цим народом?..

ПЕРЕД ДВЕРИМА

Двері намісника. Возний уже пішов сказати назвище й відчинити відтак двері. А за ці півхвилини — тисяча, мільйон переживань.

Насамперед не знав, куди дівати руки. А прецінь йому ніколи не бракувало зграбності. Серце стукало в грудях так, що, здавалося, те биття всі чують. Взагалі здавалося, що всі тільки й дивляться на нього й навіть бачать, що лежить у нього в кишені. Ще хвилина — і вони закричать: «Алярм! Тримайте, хапайте, держіть його!..» І мимоволі кров відливала від лица, напружувалися всі мускули, готовлячись боротися, відбиватись, може, рвати зубами, а може... покірно схиливши голову, без руху протесту віддатися в руки,— все одно ж справа програна.

І в ту хвилину, коли так думалося, сам же старався переконати себе, що, властиво, на нього ніхто ніякісінької уваги не звертає. От собі молодий чоловік, певно, якоїсь суплентури добивається або прийшов із чийогось доручення. А що трішки блідий і ніби нервується, то це ж так зрозуміло: до таких високих осіб ходиться не щодня. Ні, ніхто не бачить тої бурі, того шаленого натиску думок, безумного напруження всіх нервів, усіх сил організму. Ніхто не знає, що в одну хвилину пролітає в мозку тисяча думок, і цей шалений калейдоскоп, здає-

ться, буде безконечним; груди то стискаються в одну непомітну клітинку якусь, в якій тісно стає навіть такому маленькому клаптикові м'яса, як серце; а то нараз ширяться так, що міститься в них світ увесь — і ще зостається місце.

«Я несучу в собі нелегальну думку мого народу, тому я так тремчу. Всі мої предки були легальними до дна душі, лизали панську ногу, котра вдаром чобота розбивала їм лице в кров. Найсміліші з них складали петиції тоді, як уже треба було бити ножом у груди. І були ми Орфеями серед звірів, тільки — без арфи чарівної.

Нове покоління зародило вже в собі нелегальну думку і от віддало її всю мені. Мені мій народ незримо звелів іти на чин кривавий, — а на мені тяжить опортунізм покоління. І це він так ослаблює мене, трусить руки, відбирає певність рухів, відгонить краску з лица. У інших народів інакше... Там завжди поруч із дозволеною мислю жила й недозволена, були борці, які йшли от так, як тепер я. А переді мною ніхто не йшов. Я перший підхожу з револьвером у руці до одних дверей.

Коли я сідав з панною Олею до трамваю, перед нами якийсь суб'єкт зайняв останнє місце. Панна Оля сказала мені: «Боже! який ви неенергійний...» Я — неенергійний, що не зумів захопити місце в трамваї. А якби знала, що вже тоді мав «його» портрет і цілими днями й ночами дивився на нього, удень ішов у поле і вчився стріляти з браунінга, а вночі давили мене кошмари і я кусав собі руку, прокинувшись, аби не закричати голосно й не будити домашніх...

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано?
За що, мамо, гинеш?

Це я писав на бібулі в бібліотеці. Бібула й зараз там лежить на столі. Буде читати, може, який вшехполяк — і не знатиме, що то писав я.

«Я»!.. Щось уже чується особливе в цім слові. Учора це було тільки студентське мікроскопічне «я», сьогодні воно вже чомусь виросло. Від того, що в мене лежить револьвер у кишені... Мала річ, а почуття таке, мовби я відкриваю новий величезний закон природи, пізнаю

одну з її найсокровенніших тайн. Мабуть, усякий, хто першим приходить до чину, усякий так почуває.

Тут я — перший! Дорогу до щастя мого народу зачинили міцні двері. Коло тих дверей усе стоять озброєні люди й стережуть. Я вбиваю вождя тих людей, розбігається труслива сторожа, б'ю ногою в залізну браму й кричу: «Викрешем вогню та запалим кожну душу, щоб на оновленій землі не було ката й супостата, а були люди на землі!»

Ох, що за наївні міркування! Та ж історія й життя народів мають свої залізні закони, і чи тобі ж, хлопцеві молодому, їх перевертати? Та нічого ж ти не перевернеш, окрім свого життя й життя своєї сім'ї, своїх рідних, милих... Що я роблю?.. В яку безодню я пхаю себе, матусю, сестер? І чи стане ж комусь легше від того? Нікому, ніяк. І тільки на матінку свою покладу я, на її плечі старі, безмірний страшний тягар. Матусю!.. Коли ми говорили якось про високі чини, про подвиги, а я, носячи вже свою ідею в собі, спитав тебе, що б ти сказала, якби твій син пішов на Голгофу,— ти відповіла: «Горда би-м була з нього!» То були горді слова,— а як то гірко-гірко доведеться плакати за них!

А сестри мої... милі, любі сестри... Чи не відберу я в вас вашого звичайного людського щастя? Чи не стану на вашій дорозі безмовним привидом, порогом високим, завісою темною, що завісила вам спокій?..

О!.. Возний... Іде... іде возний... відчиняються двері... Я чую своє прізвище,— це я... Іду!.. Мамо, прощай!..»

Він прийде сьогодні...

Ах, пощо він приходить? Краще б не приходив!..

Але мушу признатися, що приносить із собою велику й неординарну мисль.

Перед очима проходить усе, що сталося. Немов учора...

Варшава... Конспіративні сходини... Товариш М., «технік», готує бомбу. Каже, що буде «як цукерок».

— Лише, панно моя злата, пам'ятайте три речі: обережність, обережність і обережність. Як будете це пам'ятати, усе буде добре.

І той день... У серці так холодно, й порожньо, і широко-широко... Вміщається туди увесь світ,— лише тиранам нема там місця.

Стою... Коло грудей холод металевої кулі, а в мозку — молитва...

«О краю мій рідний! На вівтар свободи твоєї несли свої благородні серця наші повстанці. Криваві шляхи пописали окованими ногами вздовж Сибіру, степів Оренбурзьких і берегів далекого Північного моря. Поставили пам'ятники собі нерукотворні, створили тобі, о краю рідний, славу вічного революціонера, піонера свободної мислі, жертволюбця. Так, так!.. Не переводяться в тобі жертволюбці, й доки ти в кайданах, доки топче

тебе ногою завойовник, доки ти раб на своїй землі, не переведеться дух повстанчий! Ми все вставатимемо!.. І масами, й одиницями!.. Боротимемося за волю! За наш свободний, рідний край!»

І мислі ці додавали відваги, робилося тепло від них, і тісніше притулявся до грудей холодний метал бомби. Радісно було йти на смерть,— аби лиш життя за життя.

«Обіймемося з тобою, тиране! Поцілую я тебе смертельним поцілунком, облутая, як медуза, і полетимо разом у безодню. А з столиці королівства в усі краї понесеться звістка: «Вмер тиран!..»

І з криком цим: «Вмер тиран!» — кинула бомбу...

Але не вмер тиран. Хистка була дівоча рука. Тиран зостався жити, зосталася жити й вона.

Стидно їй було дивитися в вічі товаришам, коли вони увозили її за кордон.

— Тікаю, нічого не зробивши... Соромно мені...

Товариші заспокоювали, казали, що таке з усяким може трапитись, що вона доказала свою відвагу і т. ін.

От Краків. Яка-небудь година-дві їзди з Варшави — і мов у другий світ попадаєш. Рідна мова всюди, ніхто не тягне тебе в учасок за рідне слово, ніхто тебе не переслідує за те, що ти поляк.

Зі слізьми на очах прислухувалася до співучої краківської вимови.

— Ró! kurnika-a-a!¹ — мов виспівує хлопчик, граючися.

Мар'яцька вежа... Сукенниці... Вавель, вічний Вавель — усе це своє, зв'язане з кожним нервом, вкраплене в саму душу.

О Польщо, Польщо! Коли ж ти в ся будеш свобідною?

Але живий тиран хотів показати, що він живий. Простягав з-за кордону пальці й шукав ними, як спрут. Російське правительство вимагало видачі.

Та над тим можна було сміятися. Всесильні там, у себе, тирані, показалося, не мали сили за маленькою смужечкою, що називалася кордон.

Ради офіціальності, «державної приличності», відбувся суд. Скоріше — комедія судова. Або, ліпше сказати, афіша. Викинули її тільки на те, щоб іще раз

¹ «Половина курника!» — початок дитячої пісні.

написати на ній великими літерами прокляття самодержавному режимові, ще раз крикнути на весь світ: «Смерть тиранам!..»

І суд обернувся в триумф. Виновницю замаху вітали, як героїню народну, оплесками, й стрічали, й проводили, цвітами всипали дорогу. А коли красномовний адвокат ефективно викрикнув: «Хто повстає проти ворога свого народу, той не убійник, а герой!»,— зал затремтів від оплесків, а суд одногосно виніс оправдуючий вирок.

Її понесли на руках. Вона всміхалася, але не тішилася. В душі скорботно нило почуття: «Це все незаслужене, але мушу приймати... Зрештою, ознака свободи від тиранів, покажчик того, що є ще місце, де вільно звучить польське слово і де не мають влади тирані...»

А скоро після того в далекім, незнайомім Львові розітнувся вистріл,— молодий студент убив поляка-тирана.

Йї самій не було часу подумати о тім випадку, але довкола все гуло одностайним гудінням. Як? Українці? Ті, що нам усім зобов'язані? Що не мають у Росії й со-тої долі тих свобод, що ми їм тут дали? О, це гайдамацька кров,— не можуть без свяченого. Віковічні різуні й розбійники. А того молодого Гонту треба укарати так само, як і старого. Шибениця — занадто мала кара.

Це й багато ще такого подібного звучало на всіх перехрестях, в усіх кав'ярнях, театрах, публічних і приватних зібраннях. Але вона, сама вона все ще не могла здати собі з того справи і, не знаючи, як віднести, ніяк не відносилася. З одного боку, не хотілося думати, що Польща, ота рідна, свята великомучениця Польща, може плодити тиранів, що з одного кореня можуть вирости й повстанці, і польські Скалони. А з другого... якось занадто разило, коли в одній і тій же газеті читався плач з Познані й королівства,— і тут же глибокою ненавистю пересякнені тиради на українців, вимагання шибениці для того хлопця-терориста.

І от прийшов він. Хто він такий,— вона й досі не знає. Певно, українець, а може... а може, й поляк... Знає тільки, що він вивернув їй усю душу.

Вперше він прийшов до неї пізно ввечері. Здивувалася, трішки навіть перелякалася.

— Що панові треба?

Він не відповів нічого й мовчки сів. Очі вп'ялив їй

в лице. Але й вона відзискала певність і дивилася незнайомому просто в вічі. «У мене сумління чисте, і я кожному можу дивитися в очі»,— говорив її погляд.

Але згодом почула, що її мов бере щось, мов щось нахилиє. Тягло спустити очі перед цим горящим сталевим поглядом, і вона тільки зусиллям волі витримувала.

— Панна читала газети?

— Читала.

— А панна читала процес того молодого студента, що вбив тирана у Львові? А панна читала, як кричали: «Повісь, повісь його! Кров його на нас і на дітях наших»?! А панна читала, як били в честь Польщі українські шиби, як кинули посуд з чорнилом у вікно української книгарні, як саджали до тюрми за похвалювання вчинку, як конфіскували газети за цитати з Міцкевича? Читала? Читала? Читала? І читала панна, нарешті, як конфісковано було газету за порівняння того вчинку з твоїм?

— Я те все читала, але...

— І не заливало тобі краскою лице? І не хотілося тобі кричати? І дух протесту не пірвав тебе до чину? Чому ж там, у Варшаві, ти могла відчувати тиранство тиранів, а тут — ні? Чи кордон нівелює? Чому ж ти там могла встати за пригноблених, а тут смиренно вичитуєш в газеті ганьбу, найбільший сором свого рідного краю — і мовчиш?

— Що ж мені робити?

— Протестуй! — крикнув несамовито.

— Проти чого? Тут же нема тиранів. Тут свобода... конституція... Пан хіба не чув, що говорили на моїм суді?

— Та-ак? Тут нема тиранів? Тиранами можуть бути тільки росіяни й німці? Поляк же, навіть тиран, називатися так не може? То як же? «Stańczyk»? «Narodowy demokrata»¹? Чи як же, як угодно панні його назвати?.. Ніл.. Тиран мусить називатися тираном і тиранство — тиранством у всій вселенній і в усі віки. Суть поняття однакова для всіх народів і для всіх епох. І тиран є тираном, чи він руський, чи німець, чи поляк. Не лицемір!..

¹ Назви партій реакційно-шовіністичних польських. (Прим. Г. Хоткевича).

— Але ж поляк не може бути тираном!

— Не може? Навіть не може!.. Це досконально!.. Польща — *matka boska*, мадонна вічно прекрасна, скорботна, в терновім вінку, зі сльозами на очах! Але зайти ззаду і побачиш, як твоя мадонна тримає канчуки на українського хлопа й підморгує австрійському жандареві, щоб скоріше підбігав з багнетом. Поглянь на руки своєї мадонни і побачиш, що вони в крові. Подивися під ноги їй, і жах тебе пройме, бо трупи топчуть ті святі ноги. Для здобуття одного мандату польського до австрійського парламенту ріжуть українських мужиків по селах; для підтримання шляхетської влади віддають увесь край на економічну поталу чужому племені; для зміцнення *stanu posiadania*¹ витискують українських *Drzymał* з їх рідної, кров'ю поєної землі², а на їх місце спроваджують мазурів з *Podhala*³. О, це все не тиранство!.. І той, хто це робить, не тиран. То Скалон тиран!.. Але Скалона посадив у Варшаві ворог, завойовник, самодержавний тиран мільйонів, проти волі свого народу; а наш тиран, намісник польський, сидів на своєму престолі з рамени партії, в конституційній державі. Скалона використовував адміністраційний апарат, а галицький намісник сам використовував адміністраційний апарат австрійський. Не правительство накидало нам ставленика, а партія висувала кандидатуру — тобто й ти, і я, і всі ми винні, що так сталося. Бо правительства тримаються гарматами, а партії — живими соками народу. Відібрати силу правительства — це значить зробити революцію, а відібрати силу партії — це значить тільки не дати в організацію потрібних для її життя соків. І коли ми серед себе маємо таку партію, що дає тиранів, то це значить, ми самі такі, бо ми дозволяємо!

Він устав і розмахував руками, а його пелерина маяла, мов широчезні крила гігантського птаха.

— Скалон... Скалон виступав проти своїх ворогів, а ми виступаємо проти братнього народу, з яким живемо на одній землі 800 літ. Чи це ж не найгірше тиранство? О, ганьба, віковічна ганьба!..

¹ Стану власників (польськ.).

² У Познані позбавлений землі поляк *Drzymała* справив собі віз, мов Діоген бочку, і жив там із сім'єю. З того часу *wóz Drzymały* став символом. (Прим. Г. Хоткевича).

³ Західної, польської частини Галичини. (Прим. Г. Хоткевича).

Закривав лице руками в невиразимій тузі.

— Ні!.. Ми мусимо очистити ім'я своє! Щоби справді воно було незаплямлене. Щоб наша matka polska була не брехухою сценічною, а справжньою мадонною. Тоді лиш ми знімемо з неї вінець терновий. Коли вона розкує ті кайдани, що сама понаклала, упадуть кайдани й з неї самої. Як перестане вона цькувати жандарів на слабшого, не буде й сама травленою від сильніших. Як дасть свободу, здобуде її й сама.

І це говорилося так, як ніколи ще вона не чула в людській мові. То було щось страшне. Ішла на свій бойовий пост, стояла з бомбою і не боялася так, як тепер, наодинці з цією людиною великої любові...

Все велике — страшне. І велике море, і великі гори, і велика ненависть, і велика любов.

Коли він пішов, упала на ліжку й лежала, як камінь. А коли встала — не пізнавали її товариші.

— Що з вами? Хворі? Скучаєте по тюрмі? Жаль Скалона, що він не в царстві тіней?

Вона відмовчувалася, бо в душі ворушилася дика думка: «Ви — тирані!.. Ми — тирані!.. Росіяни борються за свободу всіх, а ми — лише за свою свободу. А там, де її дістаємо, — стаємо тиранами».

Ці думки були страшні й пекли гірше вогню.

За кілька день він, той незнайомий, прийшов знову. І вона знала, що він прийде. Мовчки відчинила йому двері, мовчки він увійшов, мовчки сів.

Сиділи... На вежі Мар'яцькій тоскно прозвучав гейнал, — і століття дихнули в тих звуках, і пронеслися, й упали у вічність¹.

— Ми були вірні собі, — почав він замогильним якимсь голосом. — До кінця витримали і... приговорили того студента до кари смерті через повішення... Я думав... я все ще сподівався, що добрий геній мого народу прокинеться, скаже своє слово добра й правди, — і от...

Нараз скочив.

— Ти!.. Ти, героїне польська! Чому ж ти не протестуєш проти своїх лаврів? Чому ж ти не кинеш своєї свободи в лице тим, хто тобі її дав ціною шибениці для

¹ У Кракові на дзвіниці одної з найбільших польських святинь (Kościół Mariacki) кожную годину з давніх-давен виходить трубач і на чотири сторони світу трубить hejпа! (Прим. Г. Хоткевича).

твого брата? Чому ти не йдеш на площу й не кричиш: «Гей, ви, земляки мої! Як це так, що за один і той же вчинок ви ставите одного на п'єдестал, а другого — тягнете на шибеницю? Як так, що ви маєте дві логіки, дві правди, два лиця? Покажіть же мені, яка ваша правда, яке ваше лице правдиве? Чи, може, обое — брехливі?..»

Вона вся тремтіла. А він, як невмолимий бог, кидав у неї свої перуни й досягав самої глибини душі.

— Ти будеш жити, вчитися, балакати з приятелями, ходити до театру, а він, твій товариш, твій співпрацівник, твій супутник на шляху увільнення, — буде повішений... Розкошуй же! Тішся зі свого тріумфу! Живи свобідна в свобідній землі, серед свобідного, вдячного народу! Брешіть одне одному й оправдуйте одне одного. Народ — тебе, а ти — його. Але знай, що хоч би ти вбила десять Скалонів, твій народ не перестане бути народом тиранів, доки сили тобі подібних не обернуться на лікування власних язв. Бо тиранія — то хвороба. Ви хочете лікувати від неї російський уряд, а самі болієте на неї хронічно.

— Що ж робити мені?.. — крикнула вона й заломила руки. Вже похитнулася її віра, заплямилася біла сукня Матері, і з-під намазаної на мадонну маски виглядало обличчя язикатої, брехливої лицемірки.

А він подивився й коротко сказав:

— Коли ти сама не знаєш, що робити, я тобі скажу. Але не зараз. Побачимо, що з ним зроблять.

Ніколи не чекала вона так газет, як з того дня. Навіть тоді, як читала про себе.

Засуд пішов на конфірмацію цісаря — тепер уже був не в польських руках.

Газетярські авгури ворожили на тельбухах, чи затвердить цісар приговор, чи ні? Якщо затвердить, — значить, ми ще сильні, значить, надовго ще за нами право гніту. Коли ж не затвердить, — значить, щось не так у державній машині, треба підмазувати, треба довідуватися, звідки вітер віє, і запобігати, й запобігати, й запобігати.

Цісар приговору не затвердив, кару смерті замінено двадцятьма літами в'язниці.

У той же день він прийшов.

— Двадцять літ в'язниці... Це значить — увійде він до неї молодим хлопцем, а вийде — зламаним сорока-

літнім дідом. А ти за той час вийдеш заміж за російського екстерориста і в Кракові або в Женеві наплодиш малих терористат.

— Чого ж ти нарешті хочеш від мене? — злобно за-тискуючи кулаки, спитала вона.

Довго дивився він на неї. Тепер вона витримувала погляд.

Роздільно, твердо, мов виковуючи кожне слово, він сказав нарешті:

— Пиди... і зроби... те, що зробив він!

Вона зблідла.

— Як?.. Ти хочеш, щоб я... я?.. полька?..

— Власне, тому, що ти — полька. І, власне, тому, що це ти. Я б охоче зробив те сам, але в моїх руках цей чин був би ніщо, а в твоїх — о!.. В твоїх він може повернути нашу історію, може відбитися в національній психології, переставити уклад польського життя, змести зі світу одні партії й возвести на їх місце другі. О, ти не розумієш, ти сама не розумієш, яка сила знаходиться тепер у твоїх руках!.. Твій чин там, у Варшаві, то була забавка дитини в порівнянні з цим чином. Я не знаю в історії другого такого прикладу, коли б стільки ниток зіходилося в одних руках, і то жіночих. І хоч би я мав гинути, а я змушу, змушу тебе до того чину! Чуєш? Змушу!.. Бо я — подорожній. У великій пустині я знаходжу поклади дорогоцінних металів, котрі можуть збагатити всю націю.

Вона стояла без руху. Все це було вище од неї. Маленька лампа скупі освітлювала кімнатку, зі стін дивилися сліди тріумфів: сухі вінки, ленти якісь. Зовсім як у артистки провінціального театру.

А він, тиран, бігав по хаті. Піймав погляд дівчини.

— Ага! На знаки свого геройства дивишся? По-твоему, то було геройство? По-моему — ні. Зрештою, все одно. А тільки жертва все була більшою геройства, бо геройство завжди гордить душу, а жертва — ні. Героїв чтять, навіть липових, а тих, що жертвують, можуть і оплювати. І я кличу тебе до жертви оце. І ти мусиш її принести! Мусиш!.. І принесеш!.. Принесеш!..

І він метався перед нею. Сухий, довгий. Метал голосу замінився скаргою, зазвучали сльози.

— Скажи, що принесеш. Скажи, що дійсно jeszcze

Polska nie zginęła...¹ Скажи, що ще існують поляки і не вмерли ще серед них великі, благородні діла...

Він і сам був без міри схвильований, цей проклятий демон, і вибіг з хати, залишивши по собі море почувань у душі. І боротьбу, і вагання, і свідомість свого дрібненького «геройства без жертви». Уже сама себе ненавиділа. Стояла ніби на якомусь п'єдесталі, а він прийшов, стяг декорацію, і показалося, що то була помийниця.

— Геройство вмерло... Часи героїв минули, і героїчне осмішилося. Один лише залишився ще героїчний вчинок на світі, і я мушу його вчинити або... або перестати жити.

А потім щось рвалося й кричало в душі: «Схаменися! Що робиш?» — і ще рішучіша відповідь звучала: «Не можу інакше... не можу...»

Омерзився їй увесь світ, не могла дивитися на людські обличчя. Прірва якась розверзлася під ногами й відділила від усіх, таких рідних досі, земляків. Сідала їсти, але шматок не ліз у горло, бо пригадувалося, як то й сидить у станіславській тюрмі й покутує за неї. Снівся... і говорив, лагідно усміхаючися: «Як то добре бути дитиною привілейованої нації. І лише мої брати ніде не упривілейовані на цілім світі, і тому я буду сидіти двадцять літ».

— І я з тобою! — кричала ві сні. А коли прокидалася рано, на столі все бачила букет прекрасних квітів: якийсь почитатель прислав щодня. І ці квіти, що так радували її ще так недавно, кололи й щеміли тепер у саме серце.

— Все мені, все мені... А йому арештантської galор-зиру² й раз на місяць побачення з матір'ю...

Слухала й ходила, мов присуджена до смерті. Приятелі затривожилися, прислали лікаря, але вона не хотіла з ним говорити, а одного дня нараз зникла з Кракова.

У великій почекальні намісництва у Львові, як завжди, багато петентів. Коли вона сказала своє прізвище, вартувий урядовець з цікавістю оглянув її всю. Він був

¹ Ще не загинула Польща (перші слова польського національного гімна). (Прим. Г. Хоткевича).

² Голій суп (нім.).

галицький поляк від (п) сот літ, і тому всякі поняття про який збройний протест були для нього чужими, отже й дивився він на цю дівчину, як дивився б на царівну Нумітара-Хатаба, що через шість з половиною тисяч літ устала з гробниці.

— Ви?.. Та сама?! — з глупою наївністю спитав він.

Вона тільки болісно посміхнулася. Урядовець був і задоволений, і трохи розчарований. Оця героїня здалася йому занадто... звичайною. Ані звізди на лобі немає, ані роги на потилиці.

Намісник, учуши прізвище, звелів покликати поза чергою.

— А-а, дорога землячко!.. — і стискав руки, мов давній приятельці.— Дуже радий бачити панну. Сподіваюся, що привітаєте мене трохи інакше, ніж мого варшавського колегу, хе-хе-хе!..

І сміявся, і знов тряс руки їй, і тоді тільки помітив у руці у неї револьвер.

Зразу зблід... губи затремтіли.

— Пощо то?.. пощо то?.. — безсило питався.

І зі стогоном підняла бравнінг, майже не цілячись, вистрілила... Намісник упав...

Увесь край стрепенувся. Коли б вулкан вибух на Стрийським¹ передмістю, він не зробив би більшого ефекту. Не знали, що думати, як орієнтуватися. Навіть віковична причина всіх причин — «пруське маркі» — тут не притулялася².

Затріщали було знов українські шиби, побито кількох гімназисток за українську мову на вулицях; але вістка, що то — полька, не дозволила вилитися енергії і в той бік. Повна констернація.

Нарешті знайшлася одна догадлива голова, сказала одне тільки слово, і весь край з полекшою зітхнув.

— Божевільна...

— Ну, само собою!.. І як це ми раніше...

— Преці інакше то була би річ не до увірення.

— Тріумфи закрутили їй голову, ну, і...

Професор хірургії Львівського університету написав трактат: «Незвичайні форми божевілля», де в передмові

¹ Одне з передмість Львова.

² Всякий виступ українців поляки пояснювали німецькою інтригою, «пруськими марками». (Примітки Г. Хоткевича).

говорив: «Хоч я і хірург, але в потребі народовій, коли б мені сказано й когучом співати на вежі кафедральній, я співав би».

Ні в однім році, цифра якого кінчалася на 00, не чекали люди світокінця з такою нетерпеливістю, як тепер суду. Місячні абонементи газет зросли до надзвичайних розмірів. «Wiek Nowy»¹ обіцяв, що буде виходити сім раз денно, і кожний раз давати в премію мадагаскарський або полінезійський льос².

А злочинницю тим часом муштрували в психіатричній лікарні. Найзнаменитіші психіатри вугобу крајowego³ по десять разів вивертали онучу свого знання — і все ж ніяк не могли знайти жодних ознак божевілля, хоч би й тимчасового. Нарешті взялися до іншої тактики й почали благати, заклинати іменем усіх королів польських, до Сенкевича включно, аби сама дала хоч які-небудь, хоч маленькі ознаки божевілля.

— Ви ж убиваєте нас в опінії Європи! Ми ж тратимо симпатії всього цивілізованого світу,— говорив один психіатр.

— Може, ви думаєте, що вам після того погано буде житися? То присягаємо вам, на що хочете, що урядимо вам помешкання, як цариці; будете жити, як самі тільки схочете,— казав другий.

— Зрештою, ми вам дамо змогу втекти й ручимо, що не будемо доганяти,— казав третій.

Але все було даремне, вона не згоджувалася.

Нарешті прийшов і день суду.

Білету на зал продавалися по казкових цінах. Кореспондента «Діла» побили смертельно в брамі, і кореспондента «Słowa Polskiego»⁴ зустріли криками «vivat!». Чотири прилеглих вулиці були запруджені людьми, а в самому залі творилося щось надзвичайне. Шість дам зомліло, їх виносили дуже услужні кавалери, які насамперед обривізували ридикюлі на предмет знайдення там білету вступу для своїх знайомих, що

¹ «Wiek Nowy» — тодішня бульварна львівська газетка. (Прим. Г. Хоткевича).

² Льос — лотерейний білет. В Австрії дуже поширені були свого часу виграшні лотереї. (Прим. Г. Хоткевича).

³ Краеві (польськ.).

⁴ Реакційна львівська газета тих часів, щось схоже на російське «Новое время». (Прим. Г. Хоткевича).

стояли на вулиці. Але ж бо й зомлілі дами були не в тім'я биті й поховали перед зомлінням вступні свої картки хлопським звичаєм — за панчохи.

Суд іде!

Сіли. Служба поліційна добивається тишини. Нарешті настає й тиша.

Генералія. Акт обжалування, польським звичаєм, у белетристичній формі. Тут були й ефектовні епітети, і мальовничі описання самого акту, положене згодом на вірші Каспровичем¹; але — на диво — показалося згодом, що цей акт був простим переписанням попереднього, аналогічного. Переписувач до такої міри захопився, що подекуди zostавив навіть слова, які аж ніяк не могли стосуватися до особи жіночого пола. Наприклад, «i kiedy ten łotr, tak uprzejmię przyjęty przez nieodżałowanej pamięci wielkiego niebożczyka»². У поспіху ніхто не добачив таких фраз, і вони потім голосно були відчитані на суді.

Суд ішов. Пописувалися свідки, почувуючи надзвичайну втіху й з того, що от вони виступають перед такою широкою публікою, і з того, що вони ось які важні особи. Тому кожний свідок говорив якомога довше. А що перед тим робив проби й сам перед дзеркалом і проходив своє свідчення з паном президентом суду, то промови панів свідків набирали красиво закінчених форм і чарували вухо. Стенографістки під час усієї процедури малювали коників на папері, бо зарані поволенки собі все приготували.

Промова прокуратора була верхом ораторської штуки. Підіймався до пафосу — і навшпиньки; в найбільше ефектовних місцях хапав себе за волосся, хоча від Бісмарка відрізнявся тільки тим, що мав не три, а чотири волосини. Қазав, що Лукені³ — то святий в порівнянню з цією нечуваною злодійкою.

— І то полька!.. Полька, о-о-о!.. Нехай би те зробив гайдамака, що в крові вже носить замилювання до різництва й постачає різників бидла для цілого світу, бо

¹ Тобто акту Січинського. Пам'ятаю, що, пишучи цю річ, я думав при переписуванні набіло дослівно переписати обіг суду над Січинським — для паралелізму. (Прим. Г. Хоткевича).

² І коли той негідник, так милостиво прийнятий вічної пам'яті великим покійником (польськ.)

³ Вбивця австрійської імператриці. (Прим. Г. Хоткевича).

то ж нація, не здатна до культури, не здатна остільки, що навіть така досвідчена в культуртрегерстві суспільність, як польська, не змогла нічого вдіяти за півтисячки літ. Прошу тільки почислити всі ті благодіяння, які спливли на русинів з рамени польського за цей час, то матимемо цифри впрост не до увірення. Я почну хоч би з часів Казимира Великого...

І прокуратор, забувши властиву тему, більше години говорив на тему, найлюбимішу для всіх галицьких прокураторів-поляків, аж нарешті презес післав з возним йому записочку. Тоді прокуратор схаменувся й перевів розмову.

— Так от, кажу, нехай би те зробив представник отої злодійсько-різунської суспільності,— те було б зрозуміле. Те було б простиме, коли хочете. Навіть бажане... я неправильно висловився. Але це зробила полька. Полька, о-о-о!..— І тряс пульпітром.

Адвокат «з призначення» говорив коротко, збувши свою промову десятьма словами, «в пам'ять минулих заслуг» просив зменшити кару хоч наполовину, тобто повісити на вдвоє коротшім стричку. Нарешті останнє слово обжалуваної. Зал притих, що аж муху би чув.

— Так, я — полька! І тепер я — полька більш, ніж коли-небудь у життю. І, може, більше, ніж усі ті, кого я знаю. Бо мої товариші віддавали життя за те, щоб трохи уймати болю рідному краєві, я ж віддала життя за те, щоб хоч трохи уймати радості. Радості, побудованій на насильстві, на брутальному гнеті. Я воліла би бачити мою Польщу радше в терновім вінку, ніж в мундирі поліціянта, з києм насильства в руці. Бо терновий вінок можна скинути в боротьбі, а мундир поліціянта росте в тіло, в'їдається в душу. Я хочу бачити мою Польщу чистою страдницею, перед якою кожне коліно зігнулося б, схилилася б кожна голова, а не дешевою акторкою, що на сцені вбирається в терновий вінець, а дома б'є патинками по щоках молодшу сестричку. А ви, галицькі мої браття, ви не любите рідного свого краю. Ви опаскудили народні святощі, оплювали народні гімни, унікчемнили народні свята, обернувши їх у szopki¹.

¹ Старинний вертеп, релігійне представлення; а тепер цим іменем називається кожний балаганно-офіційний урочистий виступ. (Прим. Г. Хоткевича).

Ви згадуєте ім'я Костюшки, не дорозуміваючися того, що коли б він устав, то перші свої гармати-сармати направив би на вас, щоб вистріляти вас, ворогів внутрішніх, і тоді вже взятися за зовнішніх. Ви зганьбили ім'я поляка перед цілим світом! Поляк — це був синонім борця, синонім революції, бо він не питався, в яким краю стоять барикади, а лиш питався, чи стоять. Бо він устлав трупами Великий Путь Володимирський! Цей польняк — не ваш брат. Ваш брат — вшехполяк¹, цей смердючий солітер, що висмоктує соки народні, і смілість, і дух протесту, й честь! А я своїм вчинком привертаю честь народів своєму! Я одним своїм вистрілом ударемню всю вашу роботу шістьох поколінь, роботу зруйнування народнього духу, роботу розкладу. І по моїм учинку знов у білім вінці стане моя страдниця, знов чистими очима буде сміти дивитися на світ цілий і знов буде сестрою всіх терпящих. Я вирвала її з табору гнобителів! Я вернула її на правдивий і єдиний її шлях — шлях боротьби з ворогом. Я зміцнила її силами звільненого з-під польського ярма братнього народу! Польське ярмо я, о браття, розбила!.. Нехай ми ліпше носимо кайдани, але аби не кувати їх! І вбивайте, вбивайте мене скоріше, коли ви не згодні зі мною! Повісьте й закопайте чимскорше! Бо інакше я видмом страшним буду стояти перед очима кожного з вас і проклинатиму. За чисту одіж Матері своєї! За украдений терновий вінець! За фабрикацію польського ярма!..

З огляду на те, що серед публіки почалися чути голоси співчуття, председатель суду, незважаючи на глупі тисячолітні традиції юриспруденції, звелів попросту фізично затулити рота обжалуваній, а в часописах слідуючого дня було зазначено, що на залі далися чути голоси українських гайдамаків, бо жоден поляк не впав ще так низько, щоб хоч трохи прийняти до серця бред цієї божевільної, котра лише випадково не попала на Кульпарків². Зрештою, і попередній її чин був не що як прояв тої ж манії вбивання, вбивання кого-небудь, хто попався; а услужні приятелі сумнівної близькості

¹ Щось подібне до «Союза русского народа».

² Заклад для божевільних у Львові. (Примітки Г. Хоткевича).

возвістили те світові як високої вартості політичний крок.

Додаткових питань ставлено не було. Лава присяжних одноголосно відповіла «так», бо хоч і був один голос проти, але йому дали посаду в солодкім магазині Höfflinger'a¹ — і голос голосував за голосами інших голосів.

Цісар приговор затвердив.

[1908]

¹ Модна цукерня львівська. (Прим. Г. Хоткевича).

МАЛЕНЬКІ ОБРАЗКИ ВЕЛИКОЇ СПРАВИ

I. ЗАСІДАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО КОМІТЕТУ

Над великим містом запала ніч. Широкі довгі вулиці освітілися рядами ліхтарів; заблищали, засяли різнобарвними вогнями вікна магазинів, склепів, крамниць, виставляючи на оглядини все ліпше, що лиш вигадав чоловік. От величезне вікно, і в ньому найкоштовніші сукні, оксамити, найтонший шовк, золотом та сріблом ткані убори, найдорожчі гафти, вишивання, мережання; обіч друге вікно — і там різні заморські риби, раки, усякий сир, дорогі овочі з теплих сторін, дивовижні горіхи; третє вікно — і очі сліпнуть від блискучих перлів, жемчугів, всякого дорогоцінного каміння; в четвертім — та і не перерахувати їх! На кожнім кроці вікно, залляте сліпучим світлом, убране — і в нім... праця рук чоловіка.

Коли б хто уважно, але дуже уважно приглядався, він міг би побачити, як через пару хвиль до одного будинку все ідуть люди. Так ніби й нічого по них не помітно, бо йдуть вони певно, мов до власної хати, але всі підіймаються на одні сходи, і якби піти за ними по тих сходах, то можна було б побачити, що і входять вони все в одні двері.

Але хто би то все помічав, хто би до того всего приглядався на великій вулиці, де за одну хвилю, може, пройде сотка народу. То колись давно призначали таємні

засідання в найдальших закутках міста, на безлюдних вулицях; тепер переконалися, що ліпше можна сховатися в товпі, ніж в великому лісі.

Велика кімната. Хоч се і другий поверх, але вікна щільно позакривані. Дим папірос густою сирою хмарою стелеться по хаті, і в тім диму, мов тіні, пересуваються люди. Засідання ще не починалося, бо не посходилися всі. Чекають і розмовляють групами.

Які хороші обличчя! Чому велика ідея кладе печать благородства на чоло своїх вибранців, освітлює внутрішнім світлом очі? Той, хто все життя думав лише про свій грейцар, про те, як би то товще намастити власну шкіру,— тому і це видно зараз на лиці? Подивіться чоловікові в очі — і зараз скажете, що ця людина певно не зробить в своїм життю нічого шляхетного. А подивитися на друге лице — вас осяє, обігріє внутрішнє тепло, жар серця.

Про око ніби всі спокійні, але це є спокій нервовий, спокій людини, що носить в морю на відірваному від берега шматку леду. Небезпека занадто велика, щоб можна було її цілком забути. Першому-ліпшому шпигові, яких десятки повзають та лиш нишпорять тепер по вулицях, може впасти в око — чому це так багато народу входить до одних воріт,— і що ж тоді? З'явиться поліція, жандарми — і не одне молоде цвітуче життя перерветься в своїм початку. Бо ті, що зібралися сюди, не віддадуть себе просто в руки: всі узброєні револьверами, навіть те молоденьке дівчатко, що сидить там у кутку і палко про щось говорить сусідові,— навіть те дівчатко має в кишені добрий браунінг, а стріляти уміє ліпше від якого офіцера.

Тут зійшлися представники всіх партій і організацій. Треба обговорити теперішній момент — що діяти? Уряд ошалів. Він не знає міри своїй кровожадності, задля власного спокою руйнує спокій тисяч людей, задля власного життя убиває інших. Щодня вириває з сім'ї і гонить в Сибір і старих дідів, і молоденьких дітей, замикає в каземати і тюрми, гноїть в кріпостях. Стогне земля, стогнуть люди. Чорною хмарою в'ються по селах і містах вірні цареві козаки і катують людей. Міністри, мов передчуваючи скорий свій кінець, спішають нахапати щомога більше народного добра, виривають один у одного ласий шматок, сваряться і бавляться. Дивлячись

на них, і вся багатотисячна армія всякого чиновництва робить те ж на всім просторі державнім, мов дотанцювуючи свій останній танець,— нарід стогне. Не родить хліб, люди пухнуть, вимирають цілі села. Батьки продають власних дітей до домів розпусти, їдять солому з хат, корчаться від болей, а те насіння, що уряд ніби призначає для бідних селян, в формі золотого гроша опиняється в кишенях панів, і вони пиячать, обдаровують своїх коханок.

Та доки ж те терпіти? Чому не приходять бог по мене? Чому колись за розпусту Содома і Гоморри покарав їх господь лютою карою, а тепер чому не розсипле він огняної хмари на всіх кровопійців, катів і гнобителів? Вже ж не стає сил на терпіння, вже ж кров'ю, а не сльозами плачуть люди!.. Такі мислі приходили всім стогнучим, і вони чекали, чекали на чийсь знак.

І цей знак мали дати люди, що зібралися свого дня до цієї кімнати. Коли прийшла нова віра на землю,— першими її приймали апостоли, — це були апостоли нової віри; коли сотки ідуть до борби, наперед вибігають найсміливіші, — це були найсміливіші; коли рука проводить по струнах, відзиваються найбільше чутливі, — це були найбільше чутливі струни. Їх післали люди: «Ідіть зробіть за нас, бо ми не годні, ми несмілі, ми боїмося. Ми ненавидимо свого ворога, ми стогнемо під його п'ятою, але підняти власну голову, і руку, і меч ми не можемо. То йдіть ви, ударте своїм мечем, а тоді, може, й ми уколемо ворога голкою в мизинний палець».

...От уже зійшлися всі; тут були представники всіх партій, представники військових організацій, представники робітників — тут все, що є відважнішого, чеснішого. Зійшлися ніби на останню раду, але в глибині душі кожний знає вже рішення — це бій. Завтра ж він почнеться, знає кожний, — і та свідомість підіймає, примушує серце битися живіше.

В кімнаті шум; багато голосів говорить разом, в гарчій спірці непомітно підіймається голос, і хтось пропонує уже:

— Панове! Не треба забувати, що іноді й стіни мають вуха!

Встала зі свого місця молода дівчина, що сиділа

в кутку, виступила наперед і з таким же молодим завзяттям почала говорити:

— Не мені, товариші, говорити перед вами про вагу сучасного моменту, не мені зогрівати вас згадками про історію, про те, що, упустивши хвилю, вже не впіймаєш її знову,— ви і самі те без мене знаєте добре. Треба ударити! Треба скористати з того загального обурення, що опановує нашою землею щораз більше, бо потім, коли обурення це пройде,— люди примиряються з власною недолею і вже на довгі літа знов запряжуться в ярмо. Не завше чоловік може боротися, бо ходити, хоч би навіть у ярмі,— все ж йому здається легше, ніж боротися за власну свободу.

— Мало нас...— десь з кутка розітнувся голос.

— Так! Мало нас — р а х о в а н и х. Мало тих, хто з а в ш е готовий до боротьби, кому тяжке навіть золоте ярмо, хто волить боротися до кінця життя, аби бачити братів свободними, аби назвати свою країну країною волі. Цих мало, але мало їх було і завше. Та ми не знаємо всіх тих, хто завтра ж стане до нас, хто піде за нами навіть так далеко, як і ми. Земля наша велика, люди розкидані по ній. Не у одного так само окривавилося серце, як і у нас, не один вже готовий взяти на себе той же тяжкий хрест, що ми несемо, лише ми не знаємо тих готових, а вони не знають нас. Але меч еднає! Коли вони побачать нас напереді, коли вони почують, що наша пісня — це та ж сама, що і в їх серці бриніла,— вони підуть за нами. І яка тоді наша армія буде,— не знаю ні я, ані ви. Тож я свій голос підіймаю за узброєне повстання! Пора вже відповісти на утиск нападаю, на зброю — зброєю, на кулю — кулею. Заповідаємо на завтра страйк! Загальний страйк усього свідомого пролетаріату! До нього прилучаться всі невдоволені, а невдоволений — цілий наш край, весь нарід! Ми ж, керуючи страйком, будемо повертати його на узброєне повстання, будемо чинити терористичні акти проти найбільше підлих членів уряду — і тоді буде видно. Коли зуміємо загріти масу, коли вже виробив на свою голову уряд ворогів зі своїх підданих,— нас будуть тисячі, за нами піде вся земля. А коли ні,— то втremo в передніх рядах. Бо на политуому кров'ю полю — найбільше, кажуть, родить хліб.

Почалися палкі промови. Почався обрахунок сил.

Не рішаючися — було рішене питання: всі пішли за голосом молодой дівчини. Вона своїми устами сказала те, що билося тепер в кожнім серці.

І до пізньої ночі тривало засідання. А потім один по одному тихенько виходили вони і розбігалися на вулиці в усі сторони. Коли вийшов, піднявши ковнір, і останній,— на вулиці вже не було нікого з товаришів; та сама вулиця зробилася іншою. Тиха-тиха, мов спочиває. Рівно горять ліхтарі, позамикали сьйливі вікна, і лише десь далеко-далеко калатав у свою колотушку нічний вартовий.

II. ЗАБАСТОВКА

Велика фабрика. Такі зали, що якби хто став у однім кутку та крикнув, то в другім і не почувеш,— і все те заставлене машинами, верстатами, станками, приладами. Вгорі, під стелею, вертяться довгі трансмісії¹, розносячи рух до найдалшого закутка зали; тисячі ремінних пасів тремтять у повітря і видають своєрідний шелест, а понад всіма верстатами, геть під самою стелею, ходить довгий міст (кран) і перетягає понад головами робітників величезні брили заліза, яких не рухнуло би з місця і дваццятєро люда. Як малєсєнька їдовита змія валить з ніг, укусивши, величезного звіра, так от тонєнька пилочка впиваєтьсє в тіло заліза і розрізує його на дві частини, а залізо кричить переразливим звуком. А там глухо стогне воно під строгалом, що хлипає під ковадлом,— все тут повно тими муками заліза і його криком.

От стоїть величезний паровий молот. Ним управляє один чоловік, і то лєдвє помітним рухом руки. Поверне ручку трохи вбїк — і ціла скєля залізна застогне під страшними ударами, засиплє хмарою іскор, змінить форму, прокувавшись; а та ж сама ручка повернєтьсє в другий бїк — і той же самий велєт молот лєгко-лєгєсєнько упадє на наковадло, мов дівчина положила свою ручку, розіб'є лушпинку на орїсі, не порушивши навіть зерна.

¹ Трансмісія — се головний вал, від котрого вже ідуть ремінні паси до кожного верстата. (Прим. Г. Хоткевича).

А там, в другім боці, величезний станок до стругання. Товсте, в дві руки чоловіка, строгало, а під ним ходить «постіль», на яку можна положити цілу залізну браму — і строгало, зариваючи свій ніс в залізо, буде рвати шматок за шматком, стружку за стружкою, аж поки не обгладить, мов корова язиком. А ондечки бор-машина довбе діри в товстенних брилах легше, ніж дятел дзьобом в березовій корі; а там токарний станок обмочує цілю конюшину¹ — прилагодив її майстер, приладнав, пустив у хід як треба коліщатка, а сам пішов до другої роботи, бо знає, що станок сам зробить, що треба: сам точить, сам водою поливає, сам зупиняється, сам вертається; де треба,— стружить, де не треба,— мине, а як скінчить свою роботу,— і рісочки зайвої не зробить, на майстра чекаючи.

І крики, і гомін, і стукітня, і вереск, мов в пеклі. А люди ходять, бігають між тими всіма страшними зубцями, колесами, гаками, мов у себе в хаті, хоч один невірний рух — і чоловік каліка на цілий вік. А вже найбільше хлоп'ята: як черв'яки повзають всюди в найнебезпечніших місцях, так що страх на них і дивитися. Все в повнім, здається, ходу, все в невстишнім, здається, русі.

Але то так лише здається. Сю тисячу машин здвигли до руху людські руки, втомлені, висилені людські руки. І от коли сі руки втомляться до решти,— вони кинуть свою віковичну роботу. А тоді — весь сей рух стане! Стануть сі машини, стануть фабрики, застигне все; коли схотять вони, сі робочі руки,— землю зупинять.

І спритне око могло б помітити, що хоч ніби зверху все йде так само, як і вчора,— так само роблять, ріжуть, розпікають, б'ють, точать, але... і ще якийсь дух пролетів по фабриці над головами усіх тих робітників, приніс щось з собою звідти, зі свіжого повітря. То було видно в пригашеному блиску очей, в стриманих, півголосом ведених розмовах, в таємному мовчанню.

І старший наглядач — стара собака — почув уже своїм носом сей незвичайний дух, уже занишпорив, засуетився. От побіг він до своїх прихильників хрунів, шепчеться з ними по куточках: що се, мовляв, таке? Чи не знаєте ви? Чи не чули чого? Чи не помітили?.. Чому

¹ Перекручені в першодруці слова, встановити зміст не вдалося.

се робітники то шепочуть один з одним, то якось підозріло мовчать, а вже найбільше, як зближається до них?.. Але от біда — хруні й самі не знають нічого; і раді б прислужитися, та немає чим.

А свідомі знають. Знають, що рівно о 12-й засвистить фабричний свисток — і кинути всім роботу! Кинути роботу і йти... домагатися своїх прав. І тому кожна щира душа з тривогою поглядає на годинник: «І чи скоро?..» А питання: «Що ж то воно буде?» — мимоволі насувається до голови і страшить.

От двоє робітників працюють коло сусідніх верстатів, і шепче один другому:

— Іване! Як ти думаєш — чи на добре воно вийде?

— А хто ж се може сказати наперед? Ворог дужий, а ми роз'єднані, розбиті.

— Боюся я...

— А ти думаєш, я не боюся?

— То навіщо ж ти йдеш, як боїшся? Взагалі мені дивно: ну ще одинокому туди-сюди, а у тебе жінка, діти.

— А як же ж міг би я не йти? Товариші йдуть, а я зостануся позадочку? Ідїть, мовляв, голубчики, йдїть та, глядїть, робїть так, щоб і мені добре було. Ні, я так не можу. Як робити,— то всім. Всі за одного, один за всіх. Бо громадська справа — се не забавка і не жидівська крамниця. Це лиш у крамниці жидівській схотів — купив, а не схотів — прич пішов. А громадська справа — святе діло; хто ховається від неї під жінчину спідницю, вічною ганьбою сам себе окриває.

— Але ж діти у тебе...

— Що робити! Боляче, нема що говорити,— дуже боляче, але якби-м не пішов, а другі пішли і погинули за мене,— якими очима дивився б я тоді на світ божий? А якби вирвали вони який грейцар у наших експлуаторів, то цей би грейцар в горлі мені став, бо кожен з товаришів міг би спитати мене: «А де ти був тоді, як ми ходили цей грейцар добувати?»

Бесіда не скінчилася, бо нараз надворі тривожно і перебісто загув фабричний гудок. Щось незвичайне почулося в цьому мертвому звичайно реві, мов ожив він і сказав якесь могутнє слово. І мов іскра пробігла по тисячах сих людей, в кожних грудях забилося серце дужче... почався страйк.

Ще хвилину крутилися всі в залі ремені, верстати, ще в останній раз писнуло в далекім кутку залізо — і потім раптом все стало і замість неживого шуму загув тривожний людський рій.

Найбільша зала почала наповнятися робітниками, як коло чуркала поставиш коновку і вода набігає-набігає, повнить-повнить, так і тут, ставши високо, можна було бачити, як зала наливається людьми. Темні енергійні невідомі суворих бійців, рішучих людей; стривожені невідомістю і цікавістю лиця несвідомих; перекривлені жахом пики хрунів,— все перемішалось в хвилях людського моря. Деякі заячі душі хотіли тікати, захопивши деяке там своє лахміття, але їх затримали за шиворіт: «Чекай-но, братчику, трохи: не двічі людина умирає, лиш один раз».

На високому верстаті появилася струнка фігурка молодого робітника. Само лице, самі вже очі говорили, що це є з великої сім'ї любящих, тих, що по великій заповіді Христа «кладуть душу свою за други своя». І вже лиш подивитися на цю повну віри постать, лиш почути голос,— а вже ставало відрадініше на душі, бо вірилося, що не все ще в світі погане й мерзенне, самі лиш юди та пілати.

— Товариші! — крикнув робітник.— Наш революційний комітет з'єднаних партій заповів на сьогодні загальний всеросійський страйк! Що це значить? Це значить, що в цю ж саму хвилину, як ми стоїмо тут,— по цілій Русі так само стоять люди і так само, як я, голосять: «Досить рабства!» Ми люди, а не бидло робуче! Ми зробили все, що є на землі, своїми руками, а не маємо за то навіть простої справедливості для себе. Так от, ми тепер хочемо здобути її. Ми не хочемо ні багатства, ні власті, ні вашого права гнобити других — ми хочемо лиш одної справедливості! І заповідаємо страйк. Але самого страйку мало; тисячі їх вже були, а не досягли свого. Страйки — це занадто дорога забавка для робітника, бо для того, щоби осягти страйком остілечко, треба свого віддати ось скільки. Тож ми рішили тепер взятися за інше средство — за зброю! І підіймаємо узброєне повстання. Ми вже готовилися давно, ми училися стріляти, маємо зброю і оружною рукою виступаємо тепер проти насильства. Тож, в кім тече свобідна кров, хто не зійшов уже безповоротно на черв'яка...

...Але він не скінчив, бо саме в цю хвилю появився у залі блідий, переляканий до крайності директор фабрики. Він тисся наперед, а робітники зі сміхом підбадьорювали його: «Та не тримайте руку ззаду, пане директоре,— не висиплеться!..»

Він протиснувся до верстата, на котрому стояв молодий робітник, але далі не знав, що йому робити,— чи лізти, чи ні. Робітники почали його, жартуючи, підсаджувати, і, врешті, директор хотя-нехотя опинився на верстаті поруч з робітником. Так і стояли ці дві символічні фігури понад головами всіх.

— Пан директор хоче говорити! Цитьте, товариші!

— Не треба його! Не хочемо його слухати! Наслухалися!

— Чому? Нехай собі говорить.

Трохи утихло, і директор почав дрижучим голосом:

— Братця...

— Ого-го-го!.. Тепер так «братця»? — крикнув хтось з товпи.— Товариші! Двадцять літ прослужив я тут, а отсе вперше чую таке слово. Аж смішно, їй-богу! То було: «Свиня! Пішов геть», а тепер — «братця»! Що то кажуть — страх не свій брат!

Дехто засміявся, але другі почали зупиняти:

— Та облишіть, панове товариство. Бачите, що у нього і так зуби цокотять, як у голого на морозі. Нехай собі говорить.

Директор знову почав:

— Братця... Я прийшов до вас... я прийшов спитати — чого ви хочете? Я все зроблю, що тільки в моїй силі. Хіба ж я не був завше вашим щирим приятелем, вашим, так би сказати, старшим товаришем?

— І де він навчився так солодко співати?

— Стара лисиця, то й хитра.

А той молодий робітник, що говорив першим, крикнув нараз, обік директора стоячи:

— Товариші! Дайте мені сказати панові директорові дві слові.

— Говори, говори!.. Цей найліпше йому скаже.

— Пане директоре! Тече велика ріка, а на ріці тій гребля, а коло греблі млин, а в млині мельник. І любить цей мельник всмак попоїсти, довго поспати та свою жінку дорого вбирати, а попри жінку... ще й другу жінку. І меле собі мельник той, та й меле, та все спішить

побільше намолоти, щоб побільше загарбати та побільше вареників у сметані з'їсти. Води в ріці прибуває, гребля вже старенька, поганенька, туй-туй прорветься, а мельникові те й не в голові. Бо де ж таки? На те, щоб греблю загатити, треба пару десятків викинути, а він, мельник, ще своїй жінці другій шовкової, бач, хустки не справив. Але прийшов день — і вода прорвала греблю і потопила і мельника, і його жінку, та млин самий занесла.

Мельник — це ви, пане директоре. Любите смачно їсти, добре спати та жінку в дорогих хутрах водити. Млин — се фабрика отся, що смокче нашу кров, що зустрічає нас молодими, здоровими, а випроваджує старими, недужими дідами. Гребля — це нужда наша, що гонить нашу воду, нашу силу на ваші колеса, пане директоре, а ріка — це ми, робітники! Могутня, велика ріка. Тече вона кругом цілого світа і всіх вас, мельників неситих, годує... Пане директоре! Чому ж ви не латали греблі вашої раніше? Чому ж ви не прийшли давно та не сказали так, як сьогодні: «Братця! Що вам бракує? Чи не міг би я чим вам допомогти?» А тепер схаменулися? Ні, пане мельнику, — запізно! Прорвала греблю ріка, — і тікайте ви скоріше, щоб і вас з вашим млином не занесла!

Реготом та свистом відповіла товпа на цю промову, — і пан директор десь зник, а робітники з піснями свободи повалили на вулицю.

ІІІ. НА ВУЛИЦІ

А на вулицях робилося щось надзвичайне, невидане. Звикли ми бачити вулицю і її знайоме лице — то буденне, сіре, обшарпане, то святочно підмальоване, але сьогодні — щось легше, чого ми ще не бачили ніколи.

З гуркотом зачиняються крамниці, перелякані купці скоренько-скоренько замикають своє добро якнайщільніше; деякі забивають вікна навіть дошками. І рух на вулиці якийсь незвичайний: одні люди неприродно квапляться, біжать з заклопотаними обличчями, а другі навпаки — якимось свobodно і повагом ідуть вулицею — і це знов справляє дивне вражіння, бо в цей час ми звикли бачити всіх при роботі, при своєму ланцюгу.

От іде товпа. Щось говорять. Бачать робітню яку чи канцелярію, бюро — заходять, нікого не питаючися, в шапках приходять до кімнат і гукають:

— Гей, товариші! Годі вам чорнило пити, папір їсти — чи не пора вже по-панському на фотеля сісти!

І всі кидають роботу: хто з охотою і співом, хто зі страхом. Де-не-де який великорозумний начальник вибіжить, почне кричати, сварити — сказано, привик. Але його висміють гаразд, і він мусить врешті зрозуміти, що це не звичайні часи і що коли горить будинок, то, слиною поплювавши, його не загасиш.

Трамваєві служачі спішно і в безладді заганяють вагони до станції, а кому де схотілося, то й там зліз собі та й пішов, кинувши воза на волю божу. І возами заопікувалася дівтора: цілі хмари хлоп'ят, як воробці, обсіли воза, а другі тягнуть його на шинах. Реготу та вітхи стільки!

Нараз пролетить вулицями десяток козаків або пройдуть, поблискуючи штиками, солдати, — це начальство пускає військо своє походити по вулицях, щоб нагадати людям про силу: бійтеся, мовляв, нас. Але ніхто того війська не боїться, висміюють його.

От іде велика згряя городових (поліцаїв); після шпигунства — це найбільше «почесна» служба: на кожному поліцейському обличчі мов прокляття людське вирите, мов плями людської кривди і сліз. Це слуги і запроданці ворогів народу. Ви подивіться на нього — він ніколи вам і у вічі не гляне одверто, бо душа у нього нечиста.

Іде ся згряя поліцаїв, а на чолі пристав (комісар), червоний, пика як не лусне, відпасшися на хабарях. Іде і кричить до купців:

— Прошу відчиняти! Прошу відчиняти магазини! Кого ви боїтеся? Відчиняйте сміло!

— Дурень ти! — кричать йому услід. — А хто ж купувати буде? Чи не ти зі своїми посіпаками? Так ми вже знаємо добре, як ви купуете: прийде до склепу, собака душа, набере, скільки схотів, а рахунок, каже, пришлеш мені додому. А спробуй піди по гроші — знатимеш, почому копа яець.

А поліцай удає, нібито й не чує, та все кричить:

— Відчиняйте склепи, відчиняйте — не бійтеся. Нема кого боятися. Ми їх всіх розженемо в одну хвилину.

Та ніхто його не слухає, і склепи далі зачиняють один за одним, гуркаючи заслонами. Скоро всі вони позачинялися, і вулиця зробилася мов сліпа: не дивляться вікна-очі, позатулялися двері-роти. Пусто і якомось незвичайно. То там, то там чуто революційну пісню, спішним кроком, з серйозними обличчями спішать кудись робітники. Панночка з червоним хрестом на руці перебігає вулицю, а якась баба, шкутильгаючи, біжить по воду та все пристогнує та приговорює: «Ой боже мій, не стане води.. Ой боже мій, не буде води...» Але її заспокоюють, що вода буде, що на міському водопроводі, постановленням революційного комітету, роботи не будуть перериваними. Так само і пекарні випікатимуть хліб, але тільки чорний, бо пролетаріат не потребує булок,— і всі пекарні будуть відчинені щоденно дві години. Так постановив революційний комітет.

Він тепер все. Ніхто не знає губернатора, поліції і всяких інших властей — знають тільки революційний комітет. Він дає всьому життя, він править всім, але сам остається невидимим. Його іменем робиться все: і найвища правда, і найвища несправедливість, але його самого не бачив ніхто. Де він збирається і коли, хто його складає, чи живі люди, чи лише якісь символи живих людей,— ніхто того не знає. Але це ім'я вносить, таки дає життя. Там, де панує військо,— там кров, крики ранених, прокляття ненаситному цареві і його посіпакам; там, де править революційний комітет,— все тихо, спокійно і діти бавляться на вулицях.

Настав день свободи.

Все чорне, несите, цареславне, підле заховалося по закутках і ледве дише, а все перелякане, прибите, задулене підняло голову і легко відітхнуло. Можна говорити одверто про свій віковичний біль, можна раз в житті почути, що ти не черв'як і не блоха, яку начальство схоче — роздавить, схоче — помилує, а що ти таки людина, така сама, як і ті, що поставили ногу на карк тобі. І всі обличчя радісні, світлі. Чужі люди вітаються, як рідні брати,— і от коли бачиш, один раз в сотні літ, як сходить на землю краса, сотворена для небес, і дає нам лише заповіді: любіть ближнього свого, як самих себе. От коли, в хвилину повстання убогих, здійснюються ідеали Христа і люди справді чують себе братами. Не тоді, як голосять нечистими устами про

любов виспеціалізовані люботворці, а тоді, як кидають кайдани віковичного гніту, тоді, як ломиться царство ситих і царство тих самих люботворців. І приводять на землю ці ідеали Христа, показуючи їх в усій їх безмежній красі, не хранителі ключів та воротарів, а ті, против кого направлена проповідь ключарська. Вперед же, велика сило! Може, ще раз і сто раз побідять слуги тьми і насильства, але остання побіда таки за тобою!

IV. БАРИКАДИ

І спустилася ніч, цариця тьми. Люди боряться з нею, звичайно палять вогні, розставляють їх всюди, але тепер... тепер же час незвичайний і тьма царить всюди, як у Єгипті. Нема на вулицях ліхтарів, не горять вікна магазинів, перестали давати світло ті, хто давав його раніше. Сам, без світла, під землею працював робітник день і ніч, щоб видобути світло і класти його на вулицю. І то не на ту вулицю, де ходить сам робітник, і жінка його, і діти, а на ту, де ходить пан. Ну, а тепер, коли робітник сказав «годі!», нараз панове опинилися в темряві, і стало їм це дуже неприємно.

От міст, а на ньому серед нічної темряви вовтузяться, мов мурашки, хлопці. Що вони роблять? А от беруть трамваєвий вагон, везуть його на високий міст, розганяють потім з цілою силою і дивляться, як цей вагон летить з гори і з усього розмаху б'є в другий вагон, поставлений і підпертий на шинах. Брязк, дзвін розбитого скла, тріскіт ломленого дерева,— а хлопцям любо, хлопці сміються.

Два панки стоять і дивляться на ту картину, і один говорить другому:

— Ну навіщо вони це роблять, скажіть мені?

А другий йому відповідає:

— Ми переживаємо тепер таку хвилину, що завдати питання «навіщо?»— неможливо.

— Як то неможливо? Хіба не повинен чоловік все і завжди робити в своїм життю так, щоби на запит «навіщо?» дати добру відповідь.

— Повинен, це так, але ніколи так не робить.

— Робить. От я все так роблю.

— Сумніваюся. Я не знаю вашого життя, але наперед кажу, що половину бодай того, що ви робите,— робите навмання, не знаючи, що з того буде і навіщо ви те робите. А ще ж то, прошу уважати, в звичайні часи, коли ви спокійні і довкола вас все спокійно. А що ж говорити про ті хвилини великих народних повстань, коли людська одиниця губиться, як пилінка, як крапля в морі? Коли горить хата — трапиться таке, що чоловік замість своєї дитини тягне... подушку. І от ви скажете: який він дурний! А скажу: ні, не дурний він, але він переживає таку хвилину, якої не переживав ніколи, тому й робить багато такого, чого не робив би ніколи. І як бувають такі хвилини в життю поодиноких людей, так бувають вони і в життю цілих народів. Добре вам, стоячи на березі та дивлячися на потопаючого, кричати йому: «Ей ти, дурню! Та всякай-бо носа, з носа у тебе тече!» Ні, голубчику, тоді йому не до того. От і тепер ви стоїте на березі та все критикуєте: і то не так, і то не так. Ні, ви киньтеся в людське море, попробуйте самі добре плисти в нім, а тоді й скажете: «Навіщо я це робив?»

В цю хвилину підійшли якихсь двоє, видно, робітників з ліхтарем; у одного була сокира у руці, а у другого пила. Вони стали на розі вулиці і щось говорили між собою хвилинку. Потім поставили ліхтар на стовпчик, той, що з сокирою, положив її набік, а обоє вони взяли за пилу і почали пилити телеграфний стовп.

Довкола них в глуху ніч, мов серед білого дня, почали збиратися люди: один за одним, з цікавими обличчями, з запитаними. Кожний сам себе питає: «Що ж це воно діється? Така незвичайна якась робота...» То там, то там засвітіться сірник, освітить цікаве похилене вперед лице...

— Що ви робите, братчики?

— А от — барикаду будуємо.

— Навіщо?

— А на те, щоб військо не могло свobodно по вулицях бігати та мирних людей стріляти. А ти замість того щоб отак по-дурному стояти,— ану лиш допоможи нам трохи.

— Е... як би не було чого...

Підпилений стовп почав хилитися-хилитися, потім затріщав і повалився. Але не впав зовсім на землю, бо

не зміг порвати всіх дротів і повис на них, як довжезна риба в залізній сіті.

— Поможіть, братця! Треба й той, другий, стовп повалити. Рубай дроти!

І нараз щось дивне сталося з рівнодушно цікавою товпою. Все змішалось до купи. Той рубає стовп, той рве дроти і переплутує ними вулицю; там тягнуть якісь ворота, там десь знайшли дрова і валять їх на купу, вивертають кам'яні плити з хідника, навалюють якісь мішки з землею — і барикада росте під людськими руками, перегороджує вулицю, стає високою, грізною.

— Коло одної стінки перехід треба лишити! Перехід! Щоб люди могли робити!

— А правда, правда — лишіть. Козак з конем туди не проскочить.

Крики, гвалт, сміх, робота кипить. А тих двох робітників з сокирою та пилкою уже давно немає: вони давно пішли — і ондечки, на другім розі, рубають другий стовп, і так само коло них збирається нова товпа, нові люди, нові руки тягнуть по цеголці будувати опір неситому самовладству можних.

І за одну ніч ціле величезне місто покрилося міцною сіткою барикад; стали вони, безладні, кострубаті, на кожному заступку, на кожному розі — і лякали одним своїм видом хоробре начальство. А коли на другий день прокинувся рано генерал-губернатор і йому допесли, що всі вулиці забарикадовані, — він аж за голову ухопився:

— Що ж ми тепер будемо робити?..

А другий, полковник, радить йому:

— А викотимо гармати та й будемо стріляти з гармат.

— Та же то нечувана в світі річ — стріляти по вулицях з гармат! Та ще в своєму місті. І ворожу столицю ці завоюють, то не розбивають її з гармат в теперішні часи, бо це ж наше варварство, — так можна було робити хіба півтисячі літ тому назад.

— Ну то нехай і ми будемо варварами. А що ж, хіба ліпше віддати владу зі своїх рук?

— Та що ж в Європі скажуть?

— А нічого не скажуть, бо ми по цілій Європі будемо говорити, що то все брехня, що нічого такого зроду не було. А зрештою, як і будуть говорити, то що нам

з того? Нам треба зберегти нашу позицію, а решта все байка.

І приказ — стріляти з гармат — був даний. «Вірне» військо викотило гармати і било ними по вулицях. Гарматні кулі пробивали стіни будинків, вривалися до хат ні в чім не повинних людей, убивали діток маленьких; по вулицях валялися сотки трупів, крики змагали аж до неба і бога самого, здається, могли збудити, а барикади росли, росли на кожній вулиці, на кожнім розі. Десять барикад зруйнує військо за день, а за ніч двісті нових виростуть, мов з-під землі.

І військо боїться підходити близько до барикади — безпечніше здалека бити гарматою. Не грудьми проти грудей, не силою проти сили, а, далеченько відбігши, з гарматки собі пострілювати. А ті, що боронять барикади, — не бояться смерті, бо веде їх на неї не темнота, не приказання ненависного начальника, а свята ідея освободження всіх людей. Не за себе лиш борються повстанці, а за те, щоб усім було добре: і ближнім, і приятелям, і ворогам.

От стоїть величезна висока барикада. Таємно і суворо дивляться її настобурчені боки — і не знати, що там і хто там ховається за тою барикадою. Далекодалеко по рівній вулиці поставило начальство дві гармати і от уже півгодини б'є в барикаду. Прилетить гарматна куля, вдарить сатанинською силою, потрощить дерево, зіб'є стовп снігу високо вгору і валить барикаду то там, то там великими шматками.

А під барикадою, під цим смертельним дощем заліза, ломаного дерева, гарматних стрілів, тихо у ямці лежать четверо революціонерів і стискають свої револьвери у руці. Вони поручили себе сліпій долі: упаде дерево, задавить їх — значить, кінець всьому, амінь. А не впаде...

І таки не впало! Вся барикада розбита, завалилася від гарячих гарматних куль, горить то там, то там, але під звалищами — дивним щастям нічим не вражені — лежать нерухомо революціонери і ждуть, затаївши дихання.

Військо перестало стріляти. Офіцери, солдати підходять до барикади, щось балакаючи між собою. Вона ж тепер безпечна, ця грізна барикада, — он лежить розбита, зруйнована, горить. І нараз, мов з-під землі, ви-

ринають чотири постаті, чотири вистріли падають в царських слуг, а потім іще, іще — все по чотири. Валяться офіцери, валяться солдати, крик, божевілля, ніхто нічого не розуміє! Але отямилась, зрозуміли, вхопилися за зброю — такою ж блискавицею і шезли революціонери, якою прилинули. Шукай вітра в полі!

V. „СТРІЛЯЙ, КОГО ХОЧЕШ“

Революціонери боролись завзято: засідали на військові в несподіваних місцях, вистрілювали солдатів, поліцію, роззброювали офіцерів, відбили навіть одну гармату, але що не було набоїв до неї, то треба було лишити, попсувавши, звичайно, наперед. Військо було стероризоване і відмовляло послуху; начальство взялося за свого відвічного приятеля — горілку — і туманило нею голови солдатам зрана, нічого не даючи їсти; напували їх горілкою і так пускали на вулиці. Звірями лютими літало козацтво по вулицях, але революціонери були незловимі. Рідко доводилося підстрілити одного-двох, решта завжди уміла так утікати перед самим носом, що козакам хоч самі собі стріляй до лоба.

Це все доносили головному начальникові, і він аж волосся на собі рвав. Кожний день йому кажуть стільки а стільки наших упало.

— А їх? — питає він.

— Та їх мало... Не можемо ми їх спіймати. І знаєте, що я вам скажу, пане начальнику: як і далі ми так будемо — возьмуть вони цілком силу над нами. Вже й так трясуть вони половиною міста, військо деморалізується, дивлячись на їх свавольство, і туж-туж можна чекати, що відмовить послуху. Треба, доконче треба взятись якогось рішучого средства.

— Але якого ж, якого?..

— Сам лиш одно порадити можу, але радикальне: віддайте приказ стріляти всіх.

— Як-то «всіх»?..

— А так — всіх. Кого побачив на вулиці, — стріляй. Хто визирнув у вікно, — стріляй.

— Та за віщо ніби?..

— А не ходи по вулиці, не визирай у вікно. І я вам скажу — це буде найліпша міра. Ми будемо говорити

всюди: «От дивіться, до чого вас революціонери довели! Бачите? Що ж, бийте їх, лайте!» І люди повірять нам, обуряться на революціонерів, будуть самі хапати їх та віддавати нам. А інакше ми нічого не вдіємо: поки нарід на стороні революції,— ми нічого зробити не можемо.

Начальник задумався, але не надовго: рада здалась йому доброю — і приказ «стріляти, кого хочеш», був відданий. Не голосно, звичайно, не на весь світ, але то все одно — наслідки ті ж самі.

І почалось тоді те, чому імені немає в мові людській. Якесь божевілля, якийсь смертельний танець жорстокості і людства! Хотілось крикнути: «Боже правий! Та де ж твій вогонь небесний, де твоя всемогуча десниця!..»

День і ніч, день і ніч безумна стрілянина, потопи крові. Життя чоловіка стало дешевшим порожнього горіха, і смерть ходила між людьми серед білого дня. Наступає ранок, виливається на вулиці п'яше, здичіле козацтво — і починається оргія крові, звірство, люди перестають нагадувати образ і подобіє, тож перестають нагадувати навіть диких звірів, обертаючись в потвори якісь, вигадані божевільною фантазією упоеного в крові хворого.

...Стоїть на розі вулиці купка людей, щось говорять між собою. Ідуть солдати і везуть гармату. Офіцер каже зупинитись против тих людей. Зупинились, наводять гармату, а люди придивлялись — рідко бачив хто гармату так зблизька. Якась жінка тримає двоє дітей за рученята і приговорює: «Бачиш, яка цяця?..» І нараз офіцер приказує стріляти, гармата бовнула — і з десятика живих людей — шматки м'яса, кісток, шкіри... В озері крові плавають там пальці, руки, там голови половина... Людським мозгом обліплені стіни... а офіцер сказав їхати далі. Поїхали.

Тройко малесеньких дівчаток ішли вулицею, узявшись за руки, а назустріч солдати. Взяли й порозстрілювали дітей — от так собі, для забави.

Хлопчик забіг до дверей, присів, притулився, і плаче, і молить: «Голубчику, дядечку, не вбий мене...» А козак топче хлопця конем, потім двічі рубнув шаблею по голові та й поїхав доганяти своїх.

Дитина маленька бавилась у себе в хаті забавками,

у трубку трубила, будиночок складала... І чує — коні стукочуть на вулиці.

— Солдатики, солдатики йдуть! — закричало.— Зараз буде музика грати! — і відбігло до вікна подивитися на солдатиків, послухати музику. А козак приложився з рушниці — і вцілив у саме очко.

Ой боже мій, боже мій!.. Дві тисячі літ тому Ірод цар, щоб натрапити на одну дитину, велів убивати всіх дітей, яких знайдуть лише в Віфлеємі, а теперішній Ірод, цар російський, для того, щоб зберегти своє безумне царювання,—десятками тисяч каже губити усіх: і дітей, і немовлят, і старих, і недужих... Хвала тобі, царю! Хвала тобі!.. Правда, перейде ім'я твоє з віка на вік, але з прокляттям згадають його найдаліші потомки і рано, і ввечір, замість молитви, будуть говорити: «О, будь він проклятий!»

VI. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СУД

Пан Карчевський прийшов додому зі своєї «роботи»... А і робота у нього була неабияка: він служив в охранным отделеніі¹.

Весь цей тиждень видавався дуже тяжкий: дуже багато було роботи. То треба було трусити одного робітника, і трус тягнувся аж до рана; коли аж прийшло до того, щоб забирати робітника до арешту,— було клопоту. Жінка робітникова так кричала, так билась головою о стіну, що і ради собі не можна було дати.

— Та що ж я буду робити?.. Та ми ж з голоду всі здохнемо — і я, і ці діти мої прокляті!..

А діти й собі в плач. Та таке піднялося!

А то дізнався пан Карчевський, що робітники хочуть заснувати собі професіональну спілку, але що не можна збиратись разом більше, як трьом-чотирьом люда, то вони рішили зібратись за містом у лісочку і там обговорити собі справу. А пан Карчевський дізнався про

¹ В Росії є спеціальний уряд, котрий нічого більше і не знає, як стежити, ловити й карати так званих політичних злочинців. Це і є охранный отделеніє. Має багато шпигунів, жандармів і інших всякого рода і т. д. Очевидно, що на службу в охранный отделеніє іде вже найостанніший мотлох, і то ради гроша, бо правительством за цю роботу дуже добре платить. (Прим. Г. Хоткевича).

те, зробив з того політичну справу, набрав козаків, зчинив галасу якнайбільше, понахапав людей, понасаджав у тюрми. Коли там що виясниться, а начальство вже бачить рухливість, охоту до праці.

І взагалі пан Карчевський був, як казало про нього начальство, «талановитий робітник». Він, наприклад, дуже добре умів під фальшивим прізвисьцем втертися до якоїсь робітничої організації, починав там виголошувати скрайні промови, підбивати робітників на всякі «нелегальні» вчинки — найчастіше до закладання таємної друкарні. Робітники застановилися, починали робити, працювати в тім напрямі — і тільки що починало діло налажуватися, як приходили жандарми, забирали всіх і все, забирали навіть пана Карчевського — для виду, звичайно, бо потім, вивівши його за двері, зараз же пускали, а на другий день він мав навіть подяку від начальства і гроші, а то ще й чималі.

І всім було добре з тим. Начальство пана Карчевського було дуже вдоволене, що має такого рухливого, талановитого чоловіка, бо найвищі вже начальники не знають там, хто то робив — чи пан Карчевський, чи пан Мальчевський, — подяка йде його начальникові за уміння поряdkувати. А пану Карчевському теж добре, бо от він багатіє з дня на день, жінку почав одягати в дорогі капелюшки, почав пити дороге вино, часто гуляти з дівками та кидати їм по сотці «на пиво». А що те все було куплено ціною гірких сліз сотень людей, що він розлучив десятки подруж, викинув десятки дітей на вулицю, на голодну смерть; що по його милості засилали людей у Сибір і тим убивали їх морально, що по його милості гноїли людей у тюрмах, вшали навіть, — це йому і в голову навіть ніколи не приходило. Гроші плили, а вищого нічого не знав він у світі.

Він не бачив того, що гроші ці, власне кажучи, зовсім не йдуть йому на користь: жінці не було жодної роботи, вона лиш жирно їла, багато пила та спала, і тому приходили їй всякі забаганки до голови. Вона мала хлопця по стороні, та й не одного, але, мимо того, завжди зчиняла бійку і вереск, як довідувалася, що її чоловік потратив гроші на дівчат. В хаті ніколи не вгавала брудна лайка, — опущені, занедбані діти прислухалися до всего від маленькості, росли, як бидло, без догляду, без материнської-батьківської ласки, без доброго

слова, і не дивно, що до їх маленьких невинних душ прилипала всяка гидота. Була їх мати, товк їх батько, і то без всякої потреби, без пуття, а от так собі, бо під руку підвернулися. І вони вже добре уміли красти, брехати, пити нахильцем горілку і знали багато такого, що й дорослий згадує соромлючися. Взагалі це була не сім'я, а якесь вонюче, брудне гніздо, де шипіли й ворухилися людські істоти і спливала всяка нечистота. Та й не могло бути інакше — досить лиш згадати, на якому ґрунті ця сім'я росла.

Але, мимо того, всі вони були задоволені і цілком не помічали того смороду, котрим віддихали день і ніч. То була їх природна атмосфера, і в іншій вони, може, й не потрапили б жити. Так і йшло до сьогоднішнього дня.

Сьогодні пан Қарчевський чомусь дуже рано прийшов додому.

— Чого так раненько? — почала жінка. — Може, там яка Маруся чекає, — йди!

Пан Қарчевський лише махнув рукою.

— Ні вже, йди сама, коли хочеш. Там на вулиці таке...

— Що ж там таке?

— Барикади.

Але жінка його не розуміла, що то воно таке — барикади, і пан Қарчевський почав їй пояснювати. Нарешті, довго морщивши лоба, вона зрозуміла лиш одно: що там стріляють.

— Хоч би вже тебе, хама, застрілили раз, — закінчила вона товариським бажанням.

— Тебе скорше чорти візьмуть від моєї голови, — віддячився тою ж монетою пан Қарчевський. — От тільки одно мені голову заклопотало, що, здається, робітники-шельми спостерегли, що я серед них працював.

— Такий уже ти мудрий у мене, що куди не повернешся, то зараз пальці знать.

Посварилися вони ще трохи для приємності, повечеряли, вибили ще пару дівчаків на сон грядущий і полягали спати.

Пан Қарчевський не спав, а слухав, коли засне жінка, бо він отсе недавно взяв за служницю молоденьку дівчину з села, соромливу і тиху, і от думав, що серед ночі силою та грозьбою примусить її скоритися йому.

В кімнатах стало тихо. Стояло важке, насичене всякими запахами повітря і чутно було дихання поміж людей. Нараз пан Карчевський почув якийсь гомін під дверима, що виходили на вулицю. Він здивувався і стривожився, хоч і не дуже, бо то часто траплялося, що його начальство присилало по нього і серед ночі.

Скоренько взув черевики і вийшов,— коло дверей уже стояла дівчина-служниця зі свічкою в руці і розмовляла крізь двері.

— Та хто ви такі?

— Е, та що я з тобою буду говорити. Ти або відчиняй, або піди та скажи панові, що прийшов пакет від пана...— і за дверима назвали прізвище високого начальства пана Карчевського.

Пан Карчевський ущипнув мимоходом служницю за груди і почав сам вести переговори.

— Хто там?

— Це я, Семен, розсильний¹.

— Це той повий?

— Так точно, ваше високоблагородіє.

— Що ж ти там приніс?

— А я знаю? Мені сказано «неси» — я й поніс, а що воно, то хіба ж я знаю. Але ж і пошукав я вас, поки знайшов. Та ще ті барикади прокляті — раз шість упав.

— Гм... Так ти справді розсильний?

— Та вже я не знаю, чи справді, чи не справді, а ви, будьте ласкаві, візьміть пакет та відпустіть мене, бо га ради. Не хотів би я й служби такої, що і вночі тобі нема спокою.

— Це тобі з непривички, бо новий. Ну давай пакет,— і пан Карчевський відімкнув замок і злегенька відкрив двері.

Але в одну хвилию хтось сильно рвонув двері знадвору, у передпокій вскочило шестеро люда, і не встиг пан Карчевський скрикнути, як йому заткали рота і зв'язали так міцно, що він не міг і поворухнутися.

Служниця так перелякалася, що не знала, чи вона жива, чи вона мертва; їй сказали, щоб вона була тихо, і показали револьвер.

Пана Карчевського повели до його салону і казали

¹ Розсильний — кого посилають, возний. (Прим. Г. Хоткевича).

йому слухати акт обвинувачення. Один з революціонерів вийняв папір і півголосом вчитав з нього всі провини пана Карчевського. Все було там: і скільки він зав'язав товариств, щоб видати потім, і всі арештування, заслання, скільки людей через нього мучиться в Сибірі, скільки сидить по тюрмах, скільки викинуто з посад і вони з сім'ями терплять нужду. Все брудне, повне найгидотніших вчинків життя було виписане на тім папері, і, слухаючи той акт, важко стало на душі — скільки то горя могла наробити людям одна паршива вівця.

— «А за ті всі вчинки революційний суд присудив пана Карчевського до кари смерті». — Так закінчив читання революціонер.

Тим часом всі в домі прокинулися, але мовчали, бо на них наведені були шість револьверів.

— Прощайтеся з жінкою і дітьми, — коротко сказав той, що читав акт, але пан Карчевський онімів і остовпів від страху. Жінка його, як була в одній сорочці, кинулася на коліна і просила помилувати чоловіка ради дітей.

— Пані! — сказав їй начальник революційного суду. — Скільки у вас дітей?

— Трое...

— Тільки троє? А ваш чоловік не пожалів кілька десятків наших дітей, то нема чого й нам ваших жаліти.

Зчинився плач і лемент. Пана Карчевського повели на вулицю, — і він ішов, як автомат дерев'яний, і не видав ні звука.

На вулиці довели його до найближчої барикади, поставили на неї і декількома вистрілами відразу положили трупом.

До нього були милостиві. Ті, що сидять по його милості в тюрмах, на каторзі, — довго літ ще будуть мучитися день і ніч, згадуючи десь далеко-далеко оставлених своїх дітей, а він умер в одну мить...

VII. ЧОРНА СОТНЯ ПРИ РОБОТІ

Вона була при роботі кілька днів. Там, де не було барикад, де військо свobodно гасало по вулицях, той, хто не поліг від солдатської кулі, хто не скоштував ко-

зацького нагая в спи́ну,— той мусив попасти в руки чорної сотні. Тебе ніщо від неї не могло спасти, хіба випадок. Коли би ти не був, яким би ти не був,— тебе все ж врешті виб'ють, скалічать, роздягнуть догола на морозі, і дякуй ще, що не вб'ють лютою смертю, в сто раз гіршою, ніж від солдатської кулі.

І ходить вона, чорна хмара чорних людей, день і ніч ходить вона, тягнеться вулицями під світлом пожеарів, під стогін проклять. І там, де пройде,— слід крові лишає, де заміряє йти,— вже пустинню творить. Страшна вдень, страшна вночі, страшна людям, страшна собі самій... Тяжко їй носити свій гріх на собі, тяжко їй нести свою темноту — і за неї мститься вона на всіх: на живих і на мертвих.

— Ти хто? Жид чи ні?

— Ні.

— Ану покажи хрест.

Витягає хрест, показує.

— Та що ви, братця, його слухаєте! Це жид! Святий хрест спаскудить! Та й його!..— і кидаються на ні в чому це винного чоловіка, топчуть ногами, а через хвилину ідуть далі, залишаючи на місці труп з повириваними шматками м'яса, виверненими ногами, руками...

Іде студент. Мов свято, зустріли.

— А! Студент!.. Голубчик!.. Бий!.. Бий, братця, студента! Це все студенти наробили!..

І знов та ж картина... Виколюпують очі, знущаються над мертвим уже тілом, а потім труп кидають у ріку і заганяють під лід.

...Ідуть дівчата. Хапають їх, рвуть одержу і тут же, серед білого дня, відволікши трохи вбік, роблять над ними насильство, а потім — або уб'ють, або хоч і пус- тять...

А поліція дивиться на все те і сміється:

— Так, так. Добре, добре!

Бо знає одно: чим більше буде насильства, грабування, убійств,— тим ліпше. Тоді можна буде сказати темним людям: «Бачите, що революціонери вам наробили?» І темні люди повірять. Вони не заглядатимуть, що це в л а с т ь наробила, а не революція; вони не оцінять того, що там, де панували революціонери, де стояли барикади,— там все було спокійно, і серед глухої

півночі ти міг дитину випустити на вулицю — її оберегли б і обігріли. Ні, того всього не захотять бачити темні люди, але віки цілі вірили власті, так будуть вірити й тепер.

А чорна сотня царює тим часом. От великий похід, патріотична маніфестація. Збирається товпа, витягають коругви з церков, хрести і всякі інші святощі; видобувають звідкілясь царський портрет — і йдуть, співаючи молитву «Спаси, господи, люди твоя» та цареславний гімн «Боже, царя храни». Кругом поліція, козаки. І йдуть, і розбивають по дорозі склепи, палять будинки, забігають в хати, витягають дітей з ліжок, розбивають їх об землю, ріжуть жінкам груди, роздавлюють вагітних. Коли ж хто спробує боронитися,— в того стріляє військо.

От вона вже пройшла, чорна сотня, от уже далеко ті співи, далеко віють святі коругви і знамена,— і на тім місці, де був путь її, зісталося пожарище, зісталася руїна. Мов страшний і тяжкий ворог пройшов, напоїв землю кров'ю, укрити землю трупами. Кричать недобиті, недорізані, ломлять руки жінки над мертвими дітьми. В твою славу, о царю, робилося те! З твоїм іменем на устах ішли твої слуги!

А над всім тим гарним місцем горя, над димом крові і пожежі, над трупами немовлят розпростер свої страшні, холодні крила великий, невидимий, всесильний дух. І ім'я духу тому — тьма народна!

Все оповив він крилами своїми, все здавив у своїх залізних обіймах, на все дихнув убійчим диханням своїм. І сміється нечутим сміхом, і каже:

— Я — дух тьми народної! Я повелю — і солдат буде стріляти в брата, дитину і матір!

Я — дух тьми народної! Я обману вас, сказавши, що во славу бога треба убивати людей,— і ви повірите мені, і будете убивати!

Я — дух тьми народної! Я скажу: «Не вір заповідям божим, не вір слову Христа, не вір своєму власному сумлінню, а вір лише в присягу царську, слухай наказів своїх начальників», і так буде.

Я — дух тьми народної! Слухай мене! Не треба вам ні школи, ні освіти! Не треба вам нічого! Лише послух, послух, послух! Вірте мені, бо я — дух тьми народної!..

Люди втомились.

Втомились їх душі.

Щодня кров, кров, кров... Щодня трупи, трупи, трупи... Кривавими руками братись за хліб, кривавими руками колисати свою маленьку дитину — і то затяжко робітникові. Робітник може встати за попрані права людності, робітник може боротися, може вмерти героєм, але залюбки купатися в крові, розкошувати в ній — то можуть лише дикі звірі та власті. О, ті, якби могли, — усмажили б робітницьку дитину і їли б її на перше снідання під соусом крові батька. Велика честь і слава тим, хто завидує російським кровопролитцям і говорять: «Адін язик, адін народ!..»

На купу озброєних революціонерів робітників уряд виставляє кілька полків, з гарматами, кіньми, рушницями. Для того, щоб убити одного революціонера, — треба зруйнувати цілий будинок; а для того, щоб убити п'ятьох, — запалити цілу вулицю.

І революційний комітет оповістив кінець збройного повстання.

«Ми можемо боротися з урядом о перевагу можності; ми можемо боротися з урядом о перевагу права і справедливості, але боротися з урядом о перевагу в жорстокості — ми не хочемо! В усіх краях були революції, і в усіх революціях люди боролися з людьми; нам випала доля боротися з ненаситними крові звірами. В усіх революціях гнобителі убивали людей, але боялися великого числа трупів, — наше правительство сказало: «Ми — кати, і нам убивати людей не страх, а приємність. Тому не перестанемо ми убивати, хоч би мало полягти трупом сто тисяч невинного люду. А уб'ємо перших сто тисяч — візьмемося за других сто!..» З такими ворогами — не честь боротись далі, і тому на разі відступаємо ми йому поле битви. Во ім'я людськості — ми заповідаємо кінець збройного повстання і цим пригадуємо: зруйнувати всі барикади, а всім товаришам поховати зброю якнайліпше!..»

І сталося чудо: те, над чим уряд «працював» стільки днів, не будучи в силі знести, — щезло з лица землі за одну ніч. Ввечері був розліплений маніфест революційного комітету, а над раном вулиці були чисті — ні одної барикади, ні одного поліна.

От тепер настало добро військові. Нема барикад, нема революціонерів, самі беззбройні люди — ріж, бий, коли — і нічого не бійся! В найдальших кутках землі, в найдикіших сторонах, коли ворог складає зброю, військова честь забороняє бити безоружного. Але тут — о, тут, в л а с н е, тоді й почалась робота, коли ми, противна сторона, положили зброю.

Рано-рано, ще темно, уставляє начальство ряд гармат по цілій вулиці, — добре, що вулиця чиста і без барикад. Уставили, полковник дає знак стріляти — і починають... Вистріл за вистрілом, півгодини, годину, дві... Дерев'яні хатки починають горіти; жінки, діти схоплюються з ліжок, сонні, роздягнені вибігають на сніг, на мороз, — а тут уже на дворі розставлені солдати і, хто вибіжить, стріляють, стріляють, стріляють... І сама ніч, осяяна заревом цих пожарів, сама ніч стогне і плаче...

...Другий відділ славного війська їде мститись на залізничних службовцях за страйк. Всідають до вагону солдати, офіцери, їдуть. Висідають на якійсь стації. Офіцер каже скликати людей. Розбігаються солдати по хатах, зганяють всіх, кого знайдуть. Офіцер вибирає потім з них, кого сподобає, і каже пакувати до вагону.

Іде робітник, смирний собі, богу душу винний чоловік. На горе, зустрічає солдатів, і офіцер каже обшукати того робітника. Обшукують, нічого не знаходять і відпускають прич. На відході хоче робітник зажартувати:

— От усюди, — каже, — трусили — лише шапки не трусили.

— А, так ти так? — говорить офіцер. — Ставай же й ти сюди, у гурт.

У робітника завмерло серце — почуло воно щось недобре. Похилився він.

— Пустіть мене... я вже ліпше піду.

— Ставай у гурт, кому кажу! — кричить офіцер — і робітника волочуть солдати до купи.

А потім наладували тих відібраних в вагон, відкотили вагон трошки набік, виводячи по одному, розстріляли всіх.

А скінчили — знову всіли до вагону, поїхали далі.

І висідають на другій стації, знову збирають нарід. Офіцер витягає з кишені якийсь список і викликає:

— Іван Петров!

- Я!
- Ти Іван Петров?
- Я.

Офіцер прикладає револьвер до вуха і стріляє. Чоловік валиться трупом...

Так святкував російський уряд свою «побіду над революцією»...

Кров'ю була залята сторона від полудня до півночі, укрилася трупами, повилась горем,— а кому стало ліпше від того? Може, хоч самому урядові? Ой ні! Не стало і йому ліпше, не здобув він і собі спокою. Влада на волоску і лише рахує дні живота. Бо пройшла, безповоротно пройшла та пора, коли від народа можна було брати все, а не давати йому натомість нічого. По цілім світі тепер наступає та пора, коли нарід хоче прайти собою.

ІХ. НА СЕЛІ

¶

А на селах, в наших убогих, занесених снігами селах, може, було тихше, може, було спокійніше? Ні... Такий само жах, така сама червона кров...

Як колись хмара диких татар, так тепер налітають на села хмари царських козаків. Лише то були вороги, магометани, а це — християни, піддані одної держави. А вороги-татари не робили так, як царські козаки.

Налетіли козаки, зігнали народ на ринок,— і каже офіцер всім стати на коліна, в сніг. Рунули в сніг беззбройні, безсилі люди... Старі діди, жінки, діти впали на коліна... стоять годину, дві... півдня... Офіцер пішов обідати до попа, потім по обіді ліг спати, а люди стоять. Коліна їм відмерзають, падають, а вставати не можна, бо довкола козаки на конях і січуть нагаями або впрост стріляють.

Потім виходить офіцер. І кричить, і лається, а потім каже, кого йому сподобається, кувати в кайдани, кидати в тюрму, решту каже сікти різками. І січуть, розкладають і січуть. Сивих дідів, жінок поважних... А з дівками і молодицями інша розправа: безчестять дітей на очах родичів, безчестять матір на очах у дітей...

А потім розсипаються козаки по селу «на постої». Цим «постоем» карають село: чим більше воно «провинилося», тим довше призначається «постой». Жіють

козаки по хатах і що вже роблять,— бодай не згадувати, не то писати...

Стогін стоїть над селом...

А в крайній хаті не було козака: ніхто там не схотів жити. Та й справді, ні дівки, ні молодиці, ні поїсти, ні випити. Живе бідна нещасна вдова і дівчинка п'ятиліток. І дуже дякувала богові милосердному вдова, що ні один з козаків не схотів стати у неї.

Раз перед вечором зайшла до неї далека родичка, сидять, журяться, оповідають страхи. І каже вдова, що не має хліба, а й муки вчинити — теж біг дасть.

— А я пекла вчора. Може би, ваша Катруся пішла зі мною, то я дала би їй який там кавалок хліба.

— Боюся її пускати: як би козаки якого лиха не зробили.

— Отаке кажете! Таже то дитина.

— Е, вони там дивляться — дитина чи не дитина.

Але, не ївши, теж не витримаєш, дома роботи самій по горло; та й тут таки недалечко — може, й справді, думка така, нічого не станеться. І послала вдова свою Катрусю по хліб.

Дівчатко пішло, урадоване, там забавилося трошки у тітки, повертало вже до смерку, та й не вернуло...

Довго чекала мати, побігла до родички — кажуть, пішла Катруся ще не смеркало... Ой, затужило серце матері! Виючи, бігала вона селом цілу ніч, шукала своєї Катрусі. А на ранок найшла. Лежало воно далеко в садку, накидано снігу трошки на трупик і... без голови... А потім додивилися люди, що і збезчещене воно було перед смертю.

Вий, матінко, вий — най за те царським дітям добре живеться.

А на відході запалили козаки село. Заревли воли й коні, горючі живцем, забігали люди в вогні, а то там, то там стріляють козацькі рушниці.

Пішов дим людської жертви високо-високо в небо — аж до бога. Чи дійде лише?..

Х. „КАЗНЬ“

Краєчок неба почав сіріти — там встане колись сонце. Небесне сонце прудко встає,— а коли встане земне сонце правди?..

Серед тюремного двора злаштували вішалню і будуть вішати на ній молодого 16-літнього хлопця. Він син робітника. З пелюшок уже знав нужду, з пелюшок уже знав несправедливість, але знав також і звідки вона взялась. І як підріс, разом з батьком стояв в перших рядах борців за свободу.

І жандарми з козаками прийшли їх арештувати, і один з козаків хотів зневажити молодшу сестру його Марусю. І не витримало того серце молодого хлопця, кинувся він на того козака з ножем... Правда, не встиг його забити, бо всі присутні кинулися на рятунок, але і заміру самого було досить, щоб засудити хлопця на смерть через повішення.

Уряд спішить виконувати свої присуди, бо чим більше повісити люда, тим скорше настане «спокій в державі». Та й багато нашої вішалної роботи було останніми часами,— тому не робиться вже при тім, як ті, жадних церемоній.

Вивели молодого хлопця, оточеного озброєними з ніг до голови солдатами. Жалібно глянув хлопець у велике сіре небо над головою і дихнув свіжим повітрям повною груддю. Не міг він, такий молодий, зрозуміти, що це таке с м е р т ь. Не міг зрозуміти, що от у востаннє бачить і небо, і цих людей, і цих своїх трьох катів: того, що буде вішати, офіцера і попа.

Офіцер спішився, йому було зимно.

— Скорше, скорше,— підкрикував він, бо спішився до гарячого чаю.

Сухо і страшно бив барабан, а у барабанщика було мертве-мертве лице... Здавалося, от-от він упаде або крикне щось...

Підійшли до вішалниці. Щось почав белькотати піп і совав засудженому хрест до губ, мов казав: «Сам бог тебе благословляє, голубчику, повиснути».

Потім казали хлопцеві злізти на ослін. Він зліз і ще один раз глянув на небо. Кат накинув петлю і — вибив дужим рухом ноги ослін з-під ніг засудженого.

Тіло тріпнулось, витягнулось і заколисалось, а бичівка напружилась. Та нараз сталося щось страшне... Російський чиновник навіть на бичівці для повішеного хотів щось украсти і дав гнилу бичівку. Вона трісла, і повішений упав...

Всі охнули...

Хтось крикнув:

— Сам бог не хоче!..

Другий крикнув:

— Біжіть за другою бичівкою!..

Але найліпше крикнув російський офіцер:

— Поки будемо бігати, він і зовсім оживе. Кате!

Додуши його руками!

І кат, приклякши, впився пальцями в горло хлопця...

[1909]

Аудиторія Вищих жіночих курсів шуміла передлекційним шумом. Звучали десятки молодих голосів, мов плескалися срібні хвилі. Іноді дзвенів сміх, іноді в запалі спору підіймався один голос над усіма, можна було навіть розібрати кілька слів, а потім знову хаос, хаос не тільки молодих голосів, а й молодих бажань, стремлінь. І в ньому, як у тому безформеному, незрозумілому хаосі початків світу, таїлися в ембріонах найрізномодніші форми, всі можливості. Багато краси було в тоні розмов, в нотах поодиноких голосів, у світлих надійних очах. Здавалося, що й світ увесь мусить покращати, коли всі оці молоді істоти увійдуть до нього рівноправними членами.

За декілька хвилин має розпочатися остання лекція одного з найбільшелюбимих професорів. То був, може, не першорядний числом своїх робіт професор, але, в усякім разі, то була людина знання, і то різностороннього. Не раз його лекції оберталися в розмови на всякі теми, що іноді не мали й віддаленої притоки до дисципліни, але для молоді були потрібними.

Але не в цьому лежав центр ваги симпатій молоді до цього професора. Серед учбового персоналу інституту можна було знайти людей і більше знаючих, і більш освічених, навіть більше популярних,— але на-

вряд чи можна було би знайти кого, хто би відносився до молоді з більшою щирістю, чутливістю й любов'ю. От в тім і полягала сила старого професора.

До нього можна було йти, як до рідного, чи за порадою, чи за допомогою, навіть грошовою; він усіх зустрічав зі щирим поривом і кожному вмів допомогти, особливо в хвилини, коли молоду голову обсядуть безжалісні думи й почнуть мучити нерозрішені питання. Ішли до нього й ображені молоді душі. От приходять яке молоде дівча зі скорбію на серці. Виходить до неї старий дідусь, зустрічає, як рідну, бере за руки, садить у крісло — і зразу до ображеної людини сходить тепло і спокій. В очах господаря світиться щире бажання допомогти, в кожному слові чується батьківська ласка, — і, поплакавши трохи, відходить дівча заспокоєним, навіть з тихим усміхом на устах. Умів старий професор пожаліти ображену людину.

Остання лекція. Кінчається перебування на курсах, студентки виходять у світ. І ніби радісно, і ніби сумно. Кінчається якийсь неповторимий стан молодості. Шкода школи, шкода товаришок, спільних інтересів, шумливих суперечок. Шкода навіть стін оцих, цього одноманітного краєвиду з вікна, шуму вулиць. Скінчаться іспити, документи в руки — і прощай! Сьогодні ще студентка, а завтра — треба вступати в життя. Що воно готує? Як ясно, а разом з тим як темно впереді і... чогось страшно. Страшно загадок життя; страшно, що не справишся з його задачами й вибаганками. Там уже не буде старого професора, до якого можна прийти й порадитись, там уже самій треба рішати все. А як життя буде немилостивим і принесе тільки сльози і біль? А впрочім, хіба це можливо? Це хвильовий песимізм, бо впереді ж так гарно і світло.

От уже весь інститут затих — певно, в усіх аудиторіях розпочалися лекції. От і наш професор, мабуть, наближається, бо спішно входять до аудиторії ті, що стояли за дверима. Ще хвилина — й услід за ними входить спокійною м'якою ходою й сам професор. Він привітно кланяється студенткам, зачиняє за собою двері й зіходить на кафедру. Шум помалу стихає, мов віддаляючися пріч. Професор сидить, зіперши голову на руки, й дивиться добрим поглядом на всі оті молоді обличчя, чекає, поки втихомириться молода енергія.

Нарешті в аудиторії стало тихо. Деякі з курсисток приготували зошити, аби записати останню лекцію професора; інші нічого не витягали, бо просто хотіли слухати, але всі чекали. Та професор мовчав. Привітний вираз на його обличчі змінився на задуманий, в очах засвітився сум. Всі якось по особливому при-тихли.

— Діти мої,— тихим голосом почав професор.— Дозвольте мені хоч один раз, власне, на останній своїй лекції вас так назвати. Якесь таке почуття заволодіває мною, що звичайне звертання здається мені занадто холодним. Ви йдете звідси, вступаєте, як то називається, в життя,— і хто знає, що жде вас там, серед людей. Може, якій з вас доведеться так жити, що навіть те слово тепла й любові, яке оце мені хочеться сказати вам, може, навіть воно буде згадуватись як сонячний промінь серед лютої ночі. Але що це я, стара ворона, каркаю! От бачите, що значить роки! Та коли б мені скинути зараз із пліч яку тридцятку,— ого-го, яких би тільки блискучих перспектив не понарозрисував я тут вам. Менше з тим, що нічого з того не перейшло би в дійсність, але це називається бадьорістю, вливанням надій. А ми, старигва, уміємо тільки каркати.

Та ні, любі мої. Не каркаю я, це так тільки, до слова прийшлося. Я знаю й відчуваю, що за вами коли не все, то багато. Ви — будівничі нового життя і, певне, будуватимете його не так, як ми. Може, ви й не зміните нічого в основних підвалинах суспільного життя, може, в загальних рисах і ваша дійсність буде схожою з нашою, і ваші помилки, може, нічим не різнитимуться від помилок попереднього покоління, але все ж до вашого життя ввійдуть і якісь нові елементи, світло істини буде литися на вас через якісь другі вікна. Що ж, треба бути вдячним і за те. Еволюція не квапиться. Десятки тисяч літ довелось жити людству, поки воно доробилося навіть до того неустрою, в яким оце живемо ми, а скільки ж іще доведеться жити, аби збудувати життя на землі на цілком нових підвалинах — не на підвалинах інстинкту, а на основах виводів розуму й почуття любові. Але скільки б не довелось жити,— ми все ж знаємо, що таки буде так і що кожне людське життя — це вже ступінь до ідеалу будучини, піщинка для цегли

будучого великого храму життя. Це стара істина, але кожен з нас відчуває її як нову. В успіхах свого віку, своїх досягнень, своїх завоювань кожне покоління людей знаходить свою радість наближення до світла, і от як я зараз знаю, що ви будете жити відмінним від нашого життям, так будете знати це колись і ви. І коли у людини стає терпіння триста літ будувати якийсь готичний храм, котрий через триста літ розвалиться, а ще через триста забудуть і місце, де він стояв,— то як же не потерпіти трохи, знаючи, що результатом роботи буде вічний, незіблемий храм, де зйдуться не тисяча одновірців, а все людство буде молитись новому богу і в співах зустрічати будучий день.

Ні! Це велика річ — жити! Це якась... незрозуміло висока, таємно значна робота. І мені здається, хоч, може, ви, молоді, й назвете це парадоксом, що всяке життя — абсолютна вартість, цілком рівноцінна всякій іншій абсолютній вартості. Може, й існують більше й менше цінні життя, але цю різницю в сторону обмеження для кожного окремого життя має право робити тільки власник того життя. Я можу сказати, що моє життя менш варте, ніж чиєсь інше, але більше ніхто не має права так сказати.

І — дивіться! — ця ідея, вірніше ця думка, вже поволі починає приходити до масової свідомості. От, скажім, історія. Раніше писалася історія царів, їх воев, історія героїв — маси зоставалися в тіні, ними ніхто не цікавився. Що таке мужик? Довбеться в землі, молиться богу чи богам, б'є свою жінку, а потім спокійно вмирає,— на що ж там звертати увагу? І ця увага зверталася лише тоді, коли мужик «бунтувався». Тоді насамперед це викликало здивування (чого ж ще, мовляв, йому треба?), потім обурення, а далі потоки тої самої мужицької крові, пролитої регулярними військами.

Але вже тепер історія переходить на інші методи: історика вже цікавить, як нарід живе, що він їсть, як веселиться, чого прагне. А ще згодом — і для великого історика вічної еволюції буде важним найменший наш рух, бажання, симпатія і настрої. Все однаково многоцінне, все космос, а особливо життя, а особливо молоді, так би сказати, будуче життя. В нього ми вкладаємо кращі свої надії, кращі сподівання; от чому навіть у черстої людини викликає біль дитяче страждання:

от чому сльози тиснуться на очі, коли бачимо на вулиці похорон дитини. Бо несвідомо думається тоді: от ще один робітник пішов геть, от ще доведеться трохи зупинитися на шляху до budouчого ідеалу.

Професор замовк. Аудиторія припишкла. Щось тихе й скорботне пролинуло над цими молодими головами, якомсь жвавіше почали битися серця, і сотня очей уп'ялася в очі старого професора.

І він відчув душею, що от, власне, зараз, в цю хвилину, стоїть найближче до всіх цих молодих дівочих душ, що, власне, тепер стало можливим перелиття своїх почувань у розкриті серця. Тепле якомсь почуття заволоділо всією істотою старого професора, і він почав тремтячим голосом:

— Діти мої... От ви зібралися всі разом, може, востаннє в життю, з'єднані своєю *almae matris*...¹ Спільні інтереси науки, життя в одному місті, часто навіть в одній кімнаті, тримає вас при купці, дає вам спільні прекрасні переживання. Переді мною рисуються картини... От ви пізно прийшли з театру чи з концерту. Сідаєте удвох чи утрьох за свою більше ніж скромну вечерю і говорите... довго-довго. Про що? На які теми? Про все і на всякі — тільки гарно вам і щасливо. І даєте ви міцну обіцянку навіки зостатися подругами, поділятися до гробової дошки своїми інтересами. Та й тепер, готуючися розіходитись по світі, ви теж обіцяєте писати одна одній часто, ділитися вражіннями життя, через десять літ з'їхатися десь на один день і т. ін. Але боже мій... що тільки зробить з вами життя і чим станете ви за ці десять років!.. Зараз ви всі однакові: всі молоді, всі хороші, дорогі, милі, але як нарізно порізьбить вас доля, як неоднаково покує!.. Он серед вас десь сидить бідна сільська вчителька. Темною морозною ніччю, закинута серед сум степів до самітного села, коли тільки сторож далеко калататиме коло церкви та вітер буде завивати у бовдурі,— якими словами згадає вона минуле своє студентське життя, оті гарячі суперечки, білі ночі далекої столиці й увесь чар молодості своєї! І, може, ціле життя світитиме їй теплим променем той час, коли вона отут, у цій аудиторії, серед оцих своїх подруг сиділа молода, безжурна, повна сил і надії.

¹ Матір'ю (лат.).

А от інша сидить між вами. Вийде заміж за багатого й так званого інтелігентного чоловіка. Й обоє вони такі «гарні», такі інтелігентні, так люблять помагати бідним, записуючися в члени найрізномірніших благодійних товариств. Люблять голосувати, бути президентами, почесними членами. До чужого монастиря зі своїм уставом не підуть, з вовками будуть по-вовчому вити, знаючи, що ласкаве телятко дві матки ссе. По четвергах будуть збирати у себе так званих «порядних» людей, а по суботах молодь, теж «порядну», і в жару суперечки мадам говоритиме: «Але ж позвольте!.. Я теж була курсисткою!..»

А обіч неї, може, сидить будуча жінка бідного чоловіка, тобто такого, що мало дістає грошей на місяць, але в їхній хатці так тепло й гарно всякій замерзлій та заблудшій душі, їх дитина така весела й привітна, що не хочеться уходити з тої хати. Та боже мій!.. Коли б я хотів перерахувати, хто тут оце зараз сидить переді мною, довго довелось б мені говорити. Космос і безко-нечність кожна з вас посить у душі своїй, світ необ'ятний і невідомий. Може, апостол правди сидить рядом із ситою купецькою «жаною», а діяч революції — коло будучої супруги жандармського полковника. Може, одна з вас за декілька років в далекому якутському селі буде мерзнути на сорокаградуснім морозі й шматком шкури та стареньким пледом укутувати свою ногу, а в той же час її подруга, зробившись звільною кафешантана, буде плакати в окремому кабінеті п'яними сльозами й говоритиме: «Mon Dieu!..¹ І я була колись чистою, гарною... я ходила на курси, а що ви з мене зробили?» І сльози капатимуть в бокал, але нічого не змінять.

Ні, ні... бог з ними, з тими фантазіями. Нехай тільки краща половина їх перейде в дійсність. Я хотів би тільки щастя для вас. Коли не на все життя, бо це теж була б фантазія, то хоч трошки, хоч стільки, аби споминів його вистачило на кожен день. Ах, як безумно хочеться бачити всіх вас щасливими!

Цю фразу старий професор сказав так пристрасно, що по аудиторії мов іскра електрична пробігла. Одна з дівчат поривчасто встала, але зараз же сіла назад.

¹ Мій боже!.. (Франц.)

— Ще кілька день — і розлетитеся ви, мов пташки, по всьому світі. Забудете ви свого старого професора, та й я — що таїти! — теж забуду вас, але оцієї останньої лекції ні ви, ні я не забудемо ніколи. Я не хочу вас повчати, досить буде з вас поучень ректора; мені тільки хочеться віддати вам, розточити отут перед вами усе тепло, що чую я зараз у моїй старій душі до вас. Ви мене слухали як професора, як особу, що знає більше вас у своїй науці, але життя — це теж наука, і то велика, далеко більша, й серйозніша, й значніша, ніж усі ті, що ви проходили їх тут, на курсах. І цій науці я теж учився більше вашого, отже дозвольте мені думати, що я й тут можу бути вашим професором, а ви запишіть на білих сторінках ваших душ оцю останню мою лекцію.

Хочеться мені розказати вам один епізод з мого життя. Не епізод навіть, а так... частину пережитих вражень і болів. Не шукайте тут чогось особливого, це все звичайне, ви звикли його бачити й чути сотні разів, сотні разів читали по книжках. Словом, це те ж саме «не страшное», що, власне кажучи, часом кладе печать на все наше життя.

Може, воно й не тее... й не годиться професорові в храмі науки перед своїми ученицями говорити про колишні свої почуття до молодої дівчини, але, власне, це хочеться мені зараз вам розказати. Правда, незвичайний курс незвичайної науки? — І професор якось скорботно посміхнувся, повівши очима по аудиторії. І, може, коли б побачив теж усмішку на чийось вустах, може, припинив би свою «лекцію» й почав би говорити про щось інше, але його учениці, видимо, розуміли, чим є цей момент, і старий професор побачив тільки щире чуття в схвильованих незвичайністю молодих очах.

...Я був тоді молоденьким жовторотим студентом, таким самим, яких ви знаєте багато. Жив із матір'ю бідно, давав уроки, скільки духу ставало... взагалі жив, як більшість середнього студентства. Знайомих у нас із матусею було небагато. Між іншим, була сім'я... ну, про неї я нічого не буду говорити, скажу лише про... одну особу... Звали її Оля... — Старий професор з якоюсь особливою ніжністю вимовив це ім'я — і сам це спостеріг. — Мабуть, справді є щось цікаве в тому, що такі ніжні ймення говоряться вперше з суворої профе-

сорської кафедри серед не менше суворих стін наукового закладу. Але... такий уже сьогодні день.

Ви, певно, подумали, що я був закоханий в цю Олю. Я не сказав би того. Правда, я любив її, але не тою любов'ю, про котру ми думаємо, коли вимовляємо це слово. В моєму почутті, коли хочете, було щось подібне до того, що я зараз почуваю до вас. Я любив у моїй Олі її молоду душу, гарні очі, веселий сміх, а найбільше — її будуче. Воно видавалося мені таким хорошим, повним діяльного змісту, душевної краси, бо й сама вона, Оля, була така мила, така ласкава. Може, як я думаю, тепер, половину її, Олі, я сам собі домалював своєю молодю фантазією, але половина — і тепер я це кажу — напевне була така. А тоді — вся вона мені здавалася тілесно милою й душевно прекрасною.

Вона була... м-м... не дуже розвиненою: коли писала мені листа, то з орфографічними, синтаксичними й усякими іншими помилками, але чи звертаєте ви на те увагу, коли вам двадцять літ ще не минуло, коли писала ті помилки така гарненька ніжна рученька, коли від листочків так задерикувато пахне дешевими духами? Приємно було думати про спільну роботу над розвитком, про читання гарної книжки, блукання десь по виставці художній або суперечку з приводу нової п'єси. Уявляєте собі психологію молодого маляра, коли йому хочеться намалювати весь світ, бо кожне сухе дерево, розвалена крамниця вже здаються безконечно прекрасними й вартими перенесення на полотно. Так і з людьми, котрі вмочили вуста в чаші знання: вони всіх хотіли би навчити, всім показати дорогу, будуче, світ увесь!.. Так було й зі мною. Я ніколи не уявляв себе чоловіком Олі, хоч Толстой сказав десь, що кожний чесний молодий чоловік інакше й не дивиться на дівчину. Зі мною, кажу, було не так: я просто бачив себе коло Олі, читав їй, розмовляв із нею, от і все. І так це було гарно, що й не хотілося ні про що інше думати, та ніщо інше й у голову не приходило. Правда, треба признатися, що згодом... я став... трохи ближче до Олі, але... о тім я не буду говорити, бо то «не суть важно», як ви любите говорити. Основний тон мого відношення, головний кольор моїх почувань зостався той же.

Коли б я догадався критично глянути на результат нашого проводження часу, то я навіть при всій своїй

паївності, мабуть, все ж побачив би, що результатів — жодних, властиво кажучи. Але я ні разу не догадався, та навряд чи й могло мені то прийти в голову: в ті періоди людського життя кожна дрібниця здається вже фактом рішучої вартості, а з другого боку, здаються дрібницями, власне, такі речі, що дійсно мають колосальне значіння.

Пам'ятаю, якось приніс я Олі популярну астрономіку, не пригадую вже чию — чи то Зеленого якогось, чи що. І скільки ж то було мені радості, коли нараз Оля сама, з власної ініціативи (подумайте тільки!) виписала на клаптику паперу віддалення до різних планет, їх радіуси й ще дещо. Ото картин я собі понамальовував! Ото перспектив понарозгортав!.. Знаєте, оце недавно — може, тому й уся ця історія згадалася — перебирав я свої папери старі й наткнувся між ними на здоровенний список усяких книжок: то все була література, що ми, на мою думку, мали прочитати з Олею. Список ще цілий у мене, хоч і пожовк, говорить він мені, що й говорив, а Оля... ну, та про те потім.

Бував я у тих М...чів досить часто, але вирвався якийсь такий період, що я якось... не то віддалився трохи, не то рідше почав бувати. Не з яких там внутрішніх причин, а просто так якось вийшло. А коли я після деякої перерви знову попав до М...чів, то побачив у них якогось студента ветеринара. Вражіння він робив смирної, прибитої нуждою людини. Бувають такі. Одні переносять свою убогість просто, навіть не помічають її, а другі якось занадто від неї терплять. До таких належав і той ветеринар, назвемо його хоч Поповим.

Оля відзивалася про нього з симпатією: «Він такий добрий, хороший!» Хороший? Ну й ладно. Якось я не придивлявся. Правда, один раз у його словах і тоні я почув щось дубово-уперте, й мені здалося на одну мить, що то не дуже розумна, а може, не дуже й гарна людина, але то на хвильку лише, та, зрештою... яке мені діло, що хтось там не дуже розумний?

Тут підскочило літо, молодь порозскакувалася хто куди. А коли я восени приїхав знову до міста й побачився знову з Олею, вона вже була мадам Попова...

Як це сталося, я не знаю, але, мабуть, дуже просто. Оля була бідна дівчина, жила надіями на будуче; мати їй дала тільки одну науку — старатися доконче вийти

заміж. А тут оцей закоханий Попів (бо він зразу ж закохався, як-то кажуть, по самісінькі вуха). Здався він, як уже було сказано вище, добрим і хорошим, ну от і все. Мені завжди здавалося, що більшість раних шлюбів відбувається, власне, тому, що хлопець нараз собі скаже: «А я ж маю право женитися!», а дівчина скаже: «А я ж маю право вийти заміж!» І женяться, і виходять заміж, але цілком так, як ото укінчений гімназист простягає директорові новенький портсигар і припрохує: «Але ж прошу, прошу!..»

Ну от... Оля вийшла заміж. Ударом це для мене не здалося, але картину було зіпсовано. Я ж казав уже вище, що найбільше любив у Олі її будучину, але тепер вона, та будучина, перестала вже мені здаватися світлою й радісною. Просто занадто все вирішилося. Правда, Попів і добрий, мабуть, і смирний, але... чи він же творець отого прекрасного будучого панни Олі? Я уявляв собі іншу людину коло неї. Властиво, я нікого реально не уявляв, але так... якось...

Скоро Оля з чоловіком зовсім виїхали з того міста. Я навіть і довідався о тім випадково. Питався матері Олиної; вона відповіла, що Попів цей — бідна людина, жити нічим, тому він поїхав оце до батька, там поступить на службу, заробить трохи грошей і вернеться потім кінчати курс. Батько Попова був ісправником в однім з північних міст Росії.

Ну що ж... як так, то й так. Правда, живуть якось студенти і з жінками та кінчають курси, але... одні думають так, другі думають інакше, це річ світова.

Минуло три роки, три маненьких роки, всього якась тисячка днів. Я готувався до професури, й якась доля закинула мене на деякий час до Т... Всього на два-три дні. Народу з вагонів висідало багато. Я тяг кіш свій і ненароком штовхнув якусь гарно одягнену даму. Вона гнівно обернулася до мене, хотіла, мабуть, сказати «нахал», «невежа», але нараз замість того сплеснула руками й майже крикнула:

— Семене Матвійовичу! Якими вітрами! Скільки літ, скільки зим!

Це була Оля. Ні, це була... Ольга Василівна.

В перший момент я дуже зрадив, та й вона, здається, теж. Пішли звичайні розпитування, відповіді. Я говорив про себе, а потім спитав:

— А ви чого тут, на вокзалі?

— Та це тут у Юри діло одно. Тут один письменник живе (вона назвала прізвище одного з відомих белетристів). Так він знаходиться «під негласним надзором», так от Юра за ним наглядає.

...Мов обухом мене вдарило...

— Хіба... ваш чоловік служить у жандармерії?

— Ні, він при поліції околодочним надзирателем, але це ж його обов'язок. А от і він сам. Юра!.. Юра!..

Підійшов бравий «околоток». Ні тіні бувшого студента ветеринара.

— Юра! Пізнаєш? Знаєш, хто це такий?

— А-а-а! Скільки літ, скільки зим! Якже, якже, пізнав зразу. Ще ви за мою Олечкою привдаряли, «розвивали» її, ха-ха-ха!.. Якже, якже!! Дуже радий вас бачити.

Що я відповідав і чи відповідав узагалі що-небудь, їй-богу, не знаю, бо мене справді наче хто по голові вдарив. Пам'ятаю тільки, що чомусь відповів згодою на запрошення прийти сьогодні «вечерком».

— Знаєте, зберуться у нас двоє-трое близьких знайомих, посидимо трохи, поговоримо, старовину згадаємо. Гарні все ж були часи,— і Ольга Василівна чомусь засміялася. Я прислухався до того сміху, до того голосу — і не пізнав їх. Та й Олі я не пізнавав. Та Оля, котра весь час стояла у мене перед очима, була висока, струнка, гнучка, як газеля, а це була дебела, безвкусно розряджена пані.

Мов дурманом обпоений, пішов я від них, приїхав до себе до гостиниці й сів на ліжко.

Так важко було думати, освідомлювати. Ну... нехай так. Зі схудлого соромливого студента зробився повненький червонопикий поліціант, нахабний і грубий, як і всі вони. Цю метаморфозу я можу й зрозуміти, й примиритися з нею, але Оля, Оля!.. Кричати хотілося, що то все неправда, що таких змін не може бути, що Оля зосталася такою, як і була, але згадував я дорогу ротонду пані Попової, і гострий біль різав серце. Я зіскакував з ліжка, бігав по номеру, знову сідав і все ж не міг заспокоїтись.

Қазав собі, що йти до Попових нема смислу, що я туди не піду,— і сам знав, що таки піду, не можу не піти, щось мене тягне туди, мов самовбивцю до знаряд-

дя його смерті. А коли почала наближатися сьома година, я тремтів увесь, мене біла нервова пропасниця. Сам себе лаяв за відсутність волі, намагався розсудком поконати схвильовані нерви, але одягався і йшов. Думав, що мене свіже повітря одерзне трохи, але не помогло й свіже повітря, і коли я дзвонив до помешкання Попових, мені було так страшно, ніби за тими дверима стояла моя лиха доля.

Одчинила мені мати Олина. Я гадав побачити теж роздобрілу старшу жінчину, що кожним фібром говорить: «Слава богу! Годі! Побідували — й буде», але, на превелике здивування, зустрів стареньку сухеньку бабусю, яка навіть розплакалась, мене побачивши.

— Ах, боже мій, боже мій! Пожалуйте ж, пожалуйте... Як ви схудли! Все зацікавляєтеся?

— Та зацікавлююся.

— Скоро професором будете?

— Та то ще хто й зна.

— Чого там хто й зна. З вашим розумом... І чому воно все повернулося не так, як я думала!

— Ну, а ви як поживаєте, Софіє Тимофіївно?

Старушка тільки рукою махнула.

— І не питайте краще. Як згадаю колишне... Бідно жилося, правда, але... Та що там говорити...

— А Оля? Щаслива?

Я поставив питання руба, а серце чомусь завмерло.

Старушка не зразу відповіла.

— Хто її знає... Може, це й щастя...

Я оглядав помешкання. Це була звичайна обстановка міщанської «гостиной». Якась незмивна печать безсмаччя лежала на кожній аляповатій речі, на всіх цих олеографіях, вазонах з фікусами і половичках. Бувають такі кімнати, що в них і чисто, і прибрано, а вам якось... гнушно.

Так оце те гніздо Олі, яке я марив колись убачити таким теплим, уютним!..

Старушка тим часом розбалакувалася, але якось обережно, поглядаючи на двері.

— Чи можна було подумати, що він таким стане? — це вона про зятя.— Ах, боже мій, боже мій... А Оля, Оля!.. Йй усе одно, звідкіля ті гроші беруться, аби вона могла плаття собі справляти, аби ротонда у неї була

краща, ніж у Саламатової... А скільки грошей на оці всі закуски, на прийоми уходить!

Старушка ще більше знизил голос і говорила вже шепотом:

— А з дитиною я не знаю що вже й було б, якби не я. Як було йому ще чотири місяці, мені треба було виїхати на два тижні. Поїхала я, дитину залишила здоровою. Приїзду — господи... Дитина як свічка, головку не зведе. Що таке? Що сталося? А це, бач, Олі хтось сказав, що як годувати дитину тільки своїм молоком, так буст псується, а треба підгодовувати. Так вона почала підгодовувати дитину... сирим молоком. А то вже якимсь після року було, захворіла дитина. Хниче й хниче. Покликали лікаря, каже — серйозна хвороба. Дав якусь мікстуру, іще щось, але сказав, що найкраще вилічить добрий нагляд: щоб у свій час ліки, у свій час їда, ванна — все розказав по годинах. А це було літом. Олю одні знайомі закликали на дачу. І що ж би ви думали? Поїхала!.. «Ви, — каже, — мамо й самі справитесь». Правда, поки ще у мене здоров'я, то я справляюся, але ти ж мати називаєшся! Півмісяця гостювала там, танцювала, пікніки, флірт, катання... А я ні одної ночі не спала, вимучилася що сама, а що на малу сирітку дивлюсь — неначе й батько, й мати є, а сиротятко біденьке. Та ще зйдуться товариші зятеві — картбож, п'янка, лайка, наче тут ізвошки зібралися. Повірте, не пізнаю я своєї Олі. От, бачите, зала — і чистенька, і світла. А ви подивіться у спальню Олину: темно, грязюка, вонь така стоїть, хоч і не провітрюй. То було я говорила, то сама прибирала, а тепер плюнула на все, бог з вами, живіть, як хочете. «Я жити хочу, мамо, життя раз дається...» Та хіба ж ото життя — гулянки, театри, вино, загородні ресторани?..

А я сидів як очманілий. Мов узяв хто відро смердючого бруду й виливає на голову. В цю хвилину увійшла й сама Оля, шуршачи шовковими спідницями. Вона голосно мене привітала, а я дивився на це густо напудроване обличчя й шукав Олі. Її не було.

— Ну, як вам подобається наше помешкання?

Я бурмотів щось.

— Правда, ніяк не можна подумати, що мій чоловік одержує сорок дев'ять карбованців на місяць? Обста-

новка така, що можна рахувати тисячі на чотири-п'ять годового доходу, правда?

— Це правда,— згодився я.— Але звідки ж беруться ті гроші?

Я сам злякався так просто поставленого питання. Мені здавалося, що я смертельно образив Олю, що вона зачервоніється, що, як то кажуть, згорить зі сорому. Нічого подібного... Вона просто розреготалася.

— Ах, скажіть на милість божу, яка наївність! Ніби ви й не знаєте? Хіба ж можна жити на сорок дев'ять рублів? Начальство само це добре знає і дивиться на сторонні доходи отак... Ви не подумайте там чого, боже спаси! А просто приносять.

— Та з якої ж радості?

— Та так просто. От зайде Юра до двору, побачить грязюку, вигрібна яма не в порядку, клозети або там ще що,— ну і протокол. Або з публічних домів — звідти вже постійний заробіток, усе одно як жалування. І непогане жалування. В нашому районі, слава богу, публічних домів хватає, от ми й живемо, як люди.

Я ждав, я міг ждати всього, чого хочете, а тільки не цього. От і зараз: пройшло вже багато літ, усе те стало таким далеким від мене, але я чую, як краска приливає в лице, й мені стидно, стидно... А що я переживав тоді, я не міг би вам і розказати. На щастя, вдарив дзвінок, Оля вибігла зустрічати нового гостя, а я пішов із Софією Тимофіївною до її кімнати. Мабуть, я виглядав хворо, бо старушка пропонувала мені фенацетини, думаючи, що в мене болить голова.

Зійшлися гості, посідали ми за стіл, почалися розмови. Але, боже, що то були за гості й що то були за розмови!.. А Оля весела, задоволена, то до того усміється, то до того, вітає, припрохує — видимо, що вона цілком у своїй сфері. Її чоловік розвалився у крислі й попрохав у гостей дозволу розстебнути ковнір. Звичайно, йому дозволили, він розстебнув — і його сите, червоне від випитих чарок обличчя стало попросту огидливим. Він голосно реготався.

— Ха-ха-ха!.. Студенти, лекції, професори, аякже, якже, пам'ятаю!.. Як ми з Олькою побралися та приїхали сюди, що я був тоді? Студент паршивий! Грошей — ні коп'я. Батько в мене чоловік сурйозний: «Трошки,— каже,— дам, а на більше сам старайся». — «Як же я, па-

паша, буду старатися, як я без должности?» — «Ну, це ми,— каже,— влаштуємо». А мені, сказати правду, й не хочеться на службу: в голові, знаєте, ідеї бродять, я ж думав ще до інституту свого витирального їхати, й, їй-богу, не брешу!

Ну, вистарав мені папаша дві должности: одну в банку, а другу при поліції. І та, й та на тридцять рублів. Куди йти?

Прийшов я ото додому та до Ольки: так і так, Ольга, дають мені дві посади, одну в банку, другу при поліції, обидві на тридцять рублів,— яку брати?

І от тут Ольга, спасибі їй, рішила за мене. Прямо я й не думав, що в неї така практична, свіжа голова й що вона може так розумно розсуджати. «Ну що ж,— каже,— підеш у банк та поки виб'єшся на дорогу, то довго ще нам бідувати доведеться; в усякім разі, роки два-три ще не вилізеш із тридцяти рублів, а як його на тридцять рублів жити? Ні, годі. Наїлася я вже сухариків і у своєї мамаші, більш не хочу. Поступай у поліцію. Там тридцять рублів тільки добавочка». Я послухався — і от,— і він повів рукою навколо. І в тім жесті сказалося все.

Поглянув я на Софію Тимофіївну. Вона, видимо, ледве стримувала сльози. А Оля? Оля весело реготала... Обличчя її було щасливе.

Ех! Так хотілося тоді встати та хоч виляти усіх добре, але я тільки встав і під позором¹ хвороби пішов пріч.

Оля... Оля... мрія моя тішиться з того, що вони попали до участку, де зібралося багато публічних домів!.. Дальша мрія — потрапити до найкращого участку «жидівського». Але про те треба просити поліцмейстера. Оля піде до нього, йому сподобається гарне личко, він недвозначно дасть це розуміти. Оля прийде додому, розкаже це чоловікові, й на родинній нараді буде рішено — дозволити поліцмейстерові трохи побавитись.

Ах!.. Не можна, мабуть, говорити таких речей з професорської кафедри молодим курсисткам, але, діти мої, дорогі, любі діти мої!.. Заклинаю вас богом живим, тим, в якого кожна з вас вірить, і будує йому храми в душі, й по-різному називає! Заклинаю вас його ім'ям

¹ Приводом.

і вірою в нього — не будьте такими, як моя Оля. Живіть, як хочете, робіть, що хочете, робіть навіть зло, нічого не робіть, нарешті, але вічно пам'ятайте один великий заповіт — не уга ш а й т е д у х у! Духу не угашайте, діти мої!.. Горіть завжди! Горіть хоч притушеним вогнем, але горіть, не погашайте світильника, бо не знаєте ні дня, ні години, коли прийде — Жених життя. А він прийде, він до всіх приходить, той великий момент, і горе тим, хто погасив свій світильник. Ви не дивіться на свої малі сили, не смущайтесь дрібним розміром своїх досягнень — це нічого. Подивіться, господар у притчі, приїхавши додому, не ставив робітника, що придбав талант, нижчим від того, що придбав п'ять. Він добре знав, що та й та суми являються результатом чесної роботи, роботи однакового напруження. Отак і ви. Коли б кожна з вас лепту, одну тільки лепту принесла в дар до храму будучого людського щастя — о, як би скоро вибудувався храм той!.. Любові, більше любові розточайте довкола себе. Не бійтеся вичерпати її джерело — воно безконечне. Воно має таємну силу: чим більше з нього черпати, тим повнішим воно стає. Це ви ж, ви — джерело любові на землі! Якби не було вас, земля би стала бідною, як неродючий солончак. І не було б на ній квітів, і птиці перестали би співати, вічна крига наповзла б на екватор. Ваша любов, як сонце, согріває землю, велить насінню набухати й давати росток, творити науку й будить думку людську. Вся наша культура, весь наш поступ — це ви, це ваша любов, — тож не гасіть її, бо згасне з нею все. Колись древній чоловік сказав: «Ви — сіль землі. Як сіль перестане бути солоною, чим посолиш?» Так оце ви, це ви сіль землі, ваша любов — квінтесенція буття. І як утратите ви отой найвищий дар небесний, як сіль перестане бути солоною, чим скраситься тоді світ і пощо жити?.. То ж ще раз я, стара людина, кричу до вас: «Духу, духу не угашайте!.. Не гасіть рівнодушністю й спокоем світильника свого!..»

Старий професор увесь тремтів. Аудиторія завмерла. Багато дівчат плакали, хто схилившись на парту, хто так, дивлячись на професора, а сльози течуть по щоках.

Професор сів, тремтячими руками щось шукав на столі, хоч там нічого не було... Стало наче ще тихше. Чутно було тільки схлипування.

— Спасибі... спасибі за ці сльози. Оце ж вона й єсть — ота «одна сльоза з очей карих», що робить з людини пана над панами. Я йду, я зараз іду від вас, але ви в страшну хвилину життя, котра, може, підстереже вас десь на дорозі, згадайте старого професора, його останню лекцію й вічний найвищий заповіт: «Не угашайте духу».

Різкий дзвоник сповістив, що настав уже кінець останній лекції. Змахнувши сльозу, вийшов старий професор з аудиторії, а курсистки все ще сиділи з натхненними стривоженими обличчями.

Була ніч. Непроглядна, темна, як безодня, північна ніч. Вітер свистів обголеними прутами дерев і жорстоко хитав їх, мов хотів всі їх повиривати з корінням. Слизький, холодний дощ лизав вікна і стукав у них то дужче, то знов тихше. Шиби плакали від цих ударів, і їх сльози безперестану стікали униз, зливаючися в цілі ручаї. Коли де-небудь вітер здолав одірвати віконницю, він так несамовито починав стукати нею в стіну, що господар прокидався і, покректуючи, сп'яшно надівав свій шкуратяний камзол та виходив у двір, щоб, ухопившись за віконницю обома руками, прив'язати її до гвіздка. А вітер забирався під одягу, жменею крапель кидав за комір і насмішкувато бризкав у лице.

...Він засипляв на декілька хвилин і переставав рухатися. На тонкій червонуватій подушці страшними рисами вирізувалося тоді його сухе, зморщене обличчя, ледве чорніли тонкі висушені губи, ніс загострився, а очі глибоко-глибоко увійшли в свої орбіти. Він тяжко спав, глибоко вбираючи повітря у себе і ледве чутно його видихаючи; тільки іноді підсмикувалася нервово рука та оскалялися зуби. Волосся золотистою пасмою лягло на подушку і мов прилипло до неї; воно було сухе й легке, а здавалося мокрим і важким.

В кімнаті тихо; дзигар лише цокає та стара фру

Марія, сидючи біля хворого, іноді сумно-сумно зітхає. Вона прислухається — чи не спить Карл; і коли їй здається, що він заснув, вона теж починає дрімати, тиша обгортає її м'якою хвилею, і їй сниться тоді, як холодно тепер надворі, як сумно... Вона прокинеться від дрімоти, з жахом гляне навколо — і заспокоїться: їй тепло, не так, як бувало колись на стокгольмських бруках, де вона мусила блукати під дощем, в холод. І ніхто її не жалів, старої, безсилої, нікому не потрібної баби. Тільки він, Мікель, пожалів її і просив бути господинею в його хазяйстві. А яке може бути хазяйство у поета-бурлаки? Смішно... Він думає, що Марія не розуміє, що це лише форма допомоги,— о, вона розуміє, добре розуміє... І тепер, коли вона бачить, як смерть боре її дорогого пана, безсило боліє вона своєю простою душею. Під тихе, одноманітне стукотіння дощу в шиби, під сумне завивання вітру і далекий-далекій відгомін дзвону годинника з кірхи вона не раз ставала навколуюшки перед образом і з сльозами прохала «всемогущого» о поміч. Тихо ворушилися безкровні уста, моргали очі, й безсилий шепіт линув до небес.

Хворий зненацька зіскакує з ліжка і під напливом безлічі образів, мрій та ідей, розмахуючи руками, спішно говорить:

— Океан!.. Вічно бурхливий, непереможний океан!.. Движе він всю грізно-могутню поверхню свою, білою громадою насувається на скелі і в гігантські фонтани розбиває блискучий рухливий прибій. Горе!.. Горе тим, хто кинеється в цю стихію і схоче, безумець, відвагою побороти непереможне! І всі ми гинемо в тій боротьбі, хоч знов і знов, рік від року, день від дня, знову і знову посилаємо в бій наших братів. На білих гребенях хвиль... світлі плями на морі...

Фру Марія схоплюється з колін і, заспокоюючи хворого ласкавим словом, знов укладає його до ліжка. Він кориться, як мала дитина, поволі приходить до тями і просить вибачення, що стурбував. Великі каплі поту виступають у нього на чолі, він тяжко дихає, безсило схиливши голову на подушку. Стара жінка, ледве стримуючи сльози, голубить його, як мати, розгладжує сплутане волосся, і знов він засипає передсмертним сном, повним останнього життя нервів, останніх проблисків енергії. А осінь все також плаче за вікном, дощ

сипле у шиби, і серед завивання вітру чується ще одно виття: то пес дворовий виповз із своєї халабуди і, скребучи лапою, виє, утупивши голову в мокру землю... Це виття непокоїть хворого. Він починає кидатися, попереду злегка, далі все дужче й дужче, щось швидко-швидко говорить, потім обличчя його міниться, набирається світла й радості якоїсь... Він весь усміхається усміхом щастя, мов замирає в екстазі,— і, як вовк із засідки, нараз ізсакає з ліжка та, простягаючи руки, кричить натхненно:

— Боже!.. боже... яка краса!.. Хто, хто мені говорив, що єсть блискучий полудень, із жаром і вогнем вічного сонця, з прекрасними світло-блакитними горами і веселим ручаєм? Хто говорив мені, що є ще на землі краса? О боже!.. Як оступили гори!.. Як розірвалися вони — і по ораних самим Вулканом боках упали вниз скаменілі водоспади... Вони вмерли колись давно і хвилями вічними одягли путь свою... Глетчери світло-зелені, з білим шлюбним убранням на голові, усміхаються з них і дивно сяють на чорних скелях, коли самотній, північний промінь сонця спуститься золотим мечем на груди гір і розкриє в тумані вершину і шпиль. І нікого, нікого на тому камінні... тільки мертва природа живе й дише та я підіймаю свій голос і несу його до хору! Починаймо ж величний гімн!.. Я підстрою свої струни до голосу тихого вітру в розколіні гори і разом із шелестом дрібного листа почну спів! Піддержіть же мене...

...А знеможене тіло не витримувало поривів духу — і поет падав додолу, хоч здавалось йому, що летить до небес. Фру Марія, вибившись з сил, знову підіймала його старими руками, напружуючись, переводила до ліжка, а він все говорив і говорив щось. Його душа жила самою красою, хотіла всю її вібрать у себе — а життя було таке коротке, і не всі ще пісні виспівалися, не намалювалися ще всі картини... Фру Марія давала йому теплого вина, укривала — і він знову трохи заспокоювався.

От він нараз перестав дихати... У бідної бабусі за-вмерло серце і кров зупинилася... Але він зітхнув і — одкрив очі. Марія нахилилася вухом до нього...

— Фру... я вас попрошу... зробіть мені велику ласку... Підіть ви зараз до Валеріуса, він найближче живе,

і скажіть йому, щоб він скликав усіх моїх товаришів... Сьогодні, зараз же, чуєте? Зараз, щоб вони всі, всі прийшли до мене... Я хочу, щоб вони ще раз послухали Бельмана... ще, востаннє.

— Бог з вами, Карле! Що ви таке говорите?.. Та й як же я піду? Я не можу залишити вас самого. От ви кидаєтеся все з ліжка, падаєте потім... ні, я не можу.

— Я не буду... Я буду спокійно лежати.

— Та хіба ви вільні в тому? Я знаю, що ви і хотіли б...

— Фру... я вас прошу... Я вас останній раз прошу...

— Що ви говорите? Бог з вами, Карле! В який останній раз? От не люблю я, коли ви починаєте говорити бог знає що.

— Фру!.. Вам гріх буде, коли ви не виповните останнього прохання людини, що завтра ж або й сьогодні мусить умерти. Як ви не подумали, що вам буде гріх?..

Але тут уже стара Марія не витримала. Вона впала на стілець і, ридаючи, беззв'язно, безсмыслено почала докоряти в чімсь хворого. Вона говорила, що їй нікуди буде дітись після його смерті, що він краще зробив би, якби залишив її здихати на стокгольмському бруку. Потім вона клялася, що повіситься в ту саму годину, як він умре, то знов кликала бога і дорікала йому, що він дає життя таким старим непотребам, як вона, і примушує вмирати таку людину, як Карл.

Болюче віддавався цей плач і це шамкання беззубим ротом у душі хворого поета; тяжко було йому дивитись на цю старечу безсилість, і в ній він чув якийсь безпідставний докір собі... Тепер уже він, на свою чергу, почав заспокоювати стару, доказувати їй, що вона спокійно може прожити на ті гроші, котрі виручить з продажу його пісень, але Марія підскочила, мов ужалена, і, трясучи в повітрі своїми худими руками, закричала:

— Та хіба я думала про себе? Хіба хоч хвилину думала? Та я готова сто разів умерти, аби врятувати ваше життя! — і знов потім переходила до плачу й докорів, бо вони були, здається, єдиною відомою їй формою виразів боління душі.

Коли вона трохи заспокоїлася, Карл знову почав її прохати. Але тільки після того, як він пригрозив їй самому встати й піти по товаришів, Марія згодилася

його покинути, та й то ще не скоро пішла: вона приготувала все, в чім міг мати потребу хворий, укрила його, десять разів верталася, щоб щось поправити, а коли пішла нарешті, то все почувала себе так, ніби зробила великий гріх.

Бельман залишився сам. Витягшися всім тілом на ліжку, він не рухався, спочивав, і тільки ритмічно дихали його груди. Великими далекими очима обводив він іноді всю свою кімнату й зупиняв погляд на малюнкові, що висів на протилежній стіні: то був портрет покійного короля Густава III, мецената і почитателя Бельманового. Це був дарунок самого короля з власноручним підписом: «Анакреонові Півночі». Потім утома брала своє, перед очима почали коливатись якісь круги, плями різних кольорів. То одразу насовувалося велике коло темряви, то знов жовті хвилі заливали все,— і він тихо засипляв...

...М'яко облягав його пахучий туман, мов тепла пара. Ні риси, ні постаті в тому тумані, хоть чутно, що рухається він безперестанно. Що хоче з'явитись — збігається в туманову пляму, чорнішає, але тільки почне обмальовуватись контурами—залишиться й щезне, розплившись в нічому... Навіть у цій світлоспокійній мряці йде боротьба. Невидна, нечутна, наче самі лише хвилі движуться в простороні і своїм рухом нагадують, що десь глибоко, за тумановим муром, іде велика боротьба дужих ворогів...

І... мов хартія, розгорнена невидимою рукою, попливли спомини перед очима смертельно хворого поета... Списана вічними фарбами на безконечному твердому пергаменті, з малюнками фантазії поміж текстом, з запахом давнини від кожного рядка, тихо розгорталася повість життя, відтіняючи кожен настрій, кожен момент, хоч на годиннику це була тільки одна хвилина.

...Низенька кімната з малими вікнами. Надворі ніч, і в хаті напівтемно, бо світло лише від свічки та лампади. За столом сидить сухий, із суворим обличчям чоловік і голосно читає велику книгу в шкурятиній обкладинці. Брови його зморщені, фанатичне лице дише суворою вірою без критицизму, без сумнівів. Коли б родився він на далекому Полудні, він, може, був би

там безжалісливим інквізитором і мучив би людей в ім'я мученого Христа.

А проти батька на ослоні сидить мале хлоп'я. Воно слухає страшні слова, слухає про кари, муки, про вічне пекло, вогонь,— і страшно-страшно стає іноді дитині від того читання, від серйозно-суворого обличчя батькового, від невірного світла олійки й від виття вітру в комині... Хлопчик притуляється до батькових колін, хоче знайти захист, але холодним рухом одхиляє батько голову дитини від колін, бо святе письмо треба слухати всією душею і всіма думками...

А тут починають раз-у-раз суворі відчинятися двері, увиходять сусіди. Усі вони теж суворі й теж фанатичні. У всіх пригладжено намащене волосся, від грубих курток тхне то лоєм, то стайнею, то рибою, і всі вони дуже стукають по долівці важкими черевиками. Сідають по лавках, іноді лише перекинуться словом, а то більше сидять мовчки й чекають.

От виходить на середину батько або хто-небудь із старіших сусідів і починає говорити проповідь. В душі холоне й захоплює дихання... Все гріхи, гріхи... а потім вічні муки... Як це подумати тільки — вічні!.. І сьогодні, і завтра, і рік, і сто літ, і тисячу... ой!.. А так легко потрапити в пекло! Он старий Міхаель, сусіда, казав у своїй проповіді на тім тижні, що навіть ті будуть мучитись у пеклі, хто в церкві буде думати про щось інше, а не про молитву... І у малого Карла застигають руки й ноги — він пам'ятає, як раз у церкві думав про ті чудові grindжолята, що Фохт справив своєму синові Яну... Карл боїться поворухнутись і дає обіцянку зовсім не спати цю ніч, а все молитися, молитися богові, щоб він простив і не кидав у пекло.

А скінчиться проповідь — всі хором починають співати псалми та священні гімни. Засвічують багато свічок, запалюють дрова у великому каміні, і під хрускіт соснового поління, при світлі від великих рухливих язиків полум'я всі присутні грубими голосами виводять релігійні мотиви. Маненький Карл заспіває соло, всі підхоплюють,— і разом з голосами і душі цих простих людей всі линуть угору, до небес, до бога...

...Напівпрозористий серпанок тумановий ворухнеться й застилає... Дощ одноманітно б'є в шиби, й однама-

пітно-рипуче тужить вітер у комині. Кого поховав уже він і кого ще готується ховати?

На ліжку нерухомо лежить сухе тіло... Смерть, біла, невидна, прийшла й стала в головах... Безсмыслено усміхаючися, киває їй кістяк, а коса блищить тонкою смужкою...

А от він сидить за столом, і дивиться, і усміхається, і все перегортає першу видану ним книжку — це «Євангельські гадки про смерть» Швейдніца. Йому тільки шістнадцять років, все життя розгортається перед ним розкішно-квітчастим килимом, — а тут гадки про смерть... Чому це так? Але як дивно: йому тепер здається, що він ціле життя потім не розумів цієї книжки, розумів лише тоді і... тепер... Чому це так, що тільки тоді і... тепер? Чому тепер?.. нехай би лише тоді...

але уривок скінчився, і знов мряка закриває хартію, і тло її зливається кольором з текстом. Все гущішає та гущішає світло-чорний туман, ростуть, котячись один за одним, клуби його; здається, кінець усьому світлому й блискучому — і нараз... безконечно ясна просторинь — і окремими променями, й цілими снопами світла — розриває мряку! Очі навіть закриваються від несподіваного болю!..

Відкрилося нове життя. Молода душа вирвалася з релігійних, аскетичних пут, поет пізнав самого себе і — заспівав. Голосно рознісся той спів на всю Швецію, багато розбудив поснулих істот, запалив сердець, посоромив нахабних... Кожному хотілося послухать, «як співає Бельман». З далеких селищ приїздили люди, щоб хоч уривком почути той поетичний спів, — і Бельман не одмовляв. Він співав для всіх: і для багатого, і для бідного, для короля і старця, для жінчини і дитини. Кожному з них він знав, що співати, тем для імпровізацій у нього було без кінця.

Він і не шукав їх ніколи, він брав тільки свій інструмент, підстроював струни і, випивши вина, починав, а хтось уже слав йому в душу прекрасні образи, хтось втіляв їх у слова, надавав мотиви, і під звуки тих чарівливих пісень плакали всі слухачі, плакав і сам поет...

От, тріпочучи, освітлює лампа прокопчені стіни величкої стокгольмської корчми; зібралися сюди й сту-

денти, і селяни з ближніх слобід, і рибалки, матроси; п'януть товариську кружку вина, весело балакають, і сміх лунає аж під стелю. Але от хтось крикнув:

— Тихше, ви! Бельман співає! — і все ушухло, все зупинилося, все прислухається... А натхнений поет уже встає... Сяють блакитні очі його, нервово поспішає рука до струни, бере акорд... другий... Бельман співає про далекий-далекій, самотньо прекрасний північний фіорд... Тихо у ньому... Мов величезне темне дзеркало лежить він, чорний, в безодні, і, перекинувшись, тихо колишуться в ньому верхів'я голих стрімких скель. То розірвані нечуваною силою, то збиті до купи, то шпильсті, то розлогі, як столи, всі відмалювались вони у водяному спокою — і вільно, безумно вільно дишеться серед цієї дикої, німої природи! Небо — теж море, і в ньому німі, як риби, тихо плывуть поодинокі хмарки; плывуть вони понад шпильями гір та, зачіпаючи їх, завдають собі безкровні рани. Високо, високо, ледве помітною крапкою відбиваючися в темній глибині, ширяє молодий орел. Гостро вдивляється він — чи не залетів хто в його володіння і чи не порушив царственої самоти. Мірно, як човен, колишеться він над безоднею, не движучи ні єдиним мускулом, і — падає одразу вниз до гнізда.

А над фіордом — все рухається, все живе. З криком літають білі чайки і чорними кінцями своїх крил черкають, шуткуючи, вершину хвильки; підлетівши вгору, мов оливо, падають вони потім униз — і вода бризкає в зріст чоловіка. Кайри, чистики, тупіки, червонодзюбі гагари, сокирки, крачки й крівки, — все, що тільки живе і годується морем, все висипало сюди і кричить, і літає, і дивно малюється на тлі гір, укритих снігом, величезних снігових піль і потоків лави, замерзлих у дивовижних формах. І від тих скриків та від хлопання крил оживають застигли велети; навіть глетчери білі, що холодними рухами тихо движуться вниз, — і ті засміялись і дивно заграли під цими звуками та під променями сонця... Біла чайка ярко блищала яскравою плямою, коли пролітала над чорним оксамитом фіорда, а як наближалась до глетчера, — десь крилася в ньому й щезала.

Далеко внизу, в узькій щілині, журливо заспівав рибалка, і пісня його була така ж сіра й одноманітна,

як ці скелі. Витяг він ховзкі сіті з води, потім найшов невеличку площину між цих чорних, серйозних громад, розіклав на ній трепетливе огнище — і дивний контраст посяв той вогник серед цієї мертвоти. Скелі мов здивувалися, мов наблизилися до цієї маненької нікчемної плями і зачудовано дивилися на ню... Так серед темряви мислі та ідей, в епохи замерлості поступу і невидної підводної роботи, зненацька народжується новий Прометей — і дивний контраст робить його світла душа серед давучої, ховзкої мряки оточення...

А над сніжно-блискучим глетчером згусла вже пара; мов прозора часта завіса упала між оком і скелями, і все ніби в далечінь відсуваються прекрасні контури. Сховався глетчер, сховався тінистий фіорд — і тільки великі сідловини, що міцно прорвалися до моря і з гордістю висять над ним своїми верхів'ями, лише їх ще видно серед туману в побільшених, неясних контурах. І коли вітрець, що прилетить відкілясь з розколини, згонить туман убік, — на ній чудовими силуетами малюється тоді весь протилежний берег.

На небо непомітно насунулись хмари, вітер хвилює стінами туману... От пішов холодний дощ, і миє він самотній корабель на морі; то з одного, то з другого боку б'ють його струмки й зганяють все живе з палуби; zostався один лише вартовий. Міцніше насунув він відлогу на голову, зав'язав шію і, сховавши руки в кишені, ходить під дощем, під сірими хмарами.

Упав вітер, знов стало тихо, «густо», як би сказав мореплавець. Величні, безпробудні, спокійні тумани все скрили в собі — і горе тоді лоцманові в скалистих фіордах! Ні компас, ні мапа не спасуть його!.. Вже й так дві доби стоїть він беззмінно біля керма, утопивши очі в зрадливі контури шхер; він не знає спочивку, лише хвилину одну він дає собі, щоб з'їсти шматок густо посоленого хліба та випити ковток води, а потім — знов до керма. Туман же, мов ворог лихий, одно густішає спереду і смерть десь ховає під низом корабля. Мокрі вітрила важко обвисли по реях, з них крапле вода, і коли подме вітер, вони шльопають по щоглах.

І зненацька неждано вдарить, розмахнувшись, боковий шквал «бое» в вітрила, підкине шхуною, мов пір'ям, угору, нахилить її вбік і зачерпне нею води. Потім попхне її вперед і жене, жене прямо на шліфи і шхери, на

смертельні вістряки. Водовороти крутять кораблем, мов тріскою, блоки й поліспасти безсило скриплять, море шипує й дико реве, завивають переплутані вітри, і сама природа не знає, що робити. Десь поблизу страшенно щось загриміло і впало — то лавина звергнулася в море з високих берегових гір і бризнула хвилию аж до хмар. Це остання жертва стихіям, безкровний дар за сотні живих істот.

Та пронесе господь гнів свій — і весело чалить лоцман до привітного фіорду, і ріже кораблем спину хвиль. Серед сніжних вершин ледве блимає маяк, а далеко-далеко десь криваво сяє відблиск вулкана, що кидає в небо вогонь та дим. Море все дивно блищить від мільярдів мікроскопічних рачків та молюсків; корабель, плывучи, залишає за собою блискучий слід, а в тому сліду, мов великі кулі, повагом випливають медузи і світять блакитним вогнем. Котвиця віп'ється в дно і, здригнувши, стане корабель, мов кінь баский, вмить осаджений дужою рукою їздця...

...І на дивно прекрасних переборах скінчить Бельман пісню свою... Гляне по корчмі: там плаче, схилившись на стіл, старий матрос, там сумно зітхає бідний селянин і, утопивши очі в діл, журно хитає в такт головою рибар... Всім душам говорить ця пісня і всі вони люблять співця.

— Ще... ще!.. Бога ради, ще! — просять присутні, і Бельман не одмовляється. Випивши ковток вина, він знов підстроює струни і починає нову імпровізацію, оспівуючи дорогу свою вітчизну. Він співає тепер, як треофоль цвіте в тінистих ровах, як укривають скелю щавель та сніжний ранункул, як дівчина шукає фіалок, шоб, ідучи до кірхи, приколотити їх собі на грудях. В темний грот ока навіть не пускають переплетені віти беріз та вільхи, що безумно висять над безоднею, ледве-ледве учепившись за голу скелю корінням, — а кажуть, що грот той був колись оселищем св. Олафа. А от скеля, вся світло-зелена від моху та лишайів! Геть униз, аж до моря, впала вона, стоячи, і під нею на розісланих шкурах міцно заснув стомлений рибар... І сниться йому, як на далекому мшистому м'якому болоті, посередині саме, стоїть низенька ялинка; давно колись вітер зламав її — і так з тих пір і живе вона, сумно стир-

чачи уламками та попускаючи хоробливі парості вниз... І журно стане у сні рибареві — йому шкода цієї бідної ялинки...

— Ще, ще, ще! — просить зачарована громада, — і Бельман радий співати хоч до світу. Строїть він на мажорний лад струни свої і разом проводить по них. Весело защебетали вони, воркуючи одна до одної, — Бельман співає тепер, як в блакитно-зелених хвилях, в глибині океану, де і сонце вже міняє проміння своє, рухливо, жваво танцює всяка морська нечисть — Trollfische. Акалефи, медузи, морські зайці й зірки, плашеноски й слимаки — все звивається в кумедному танці. Молюски пересипаються, мов бісер, скати та каракатиці важкувато підскакують та вихиляються, тріска перекидається через голову, оселедці збили в піну всі хвилі, і скоро сам цар їх, не витримавши, пускається танцювати, вимахуючи усім своїм довгим тілом.

Сміються усі. Всі раді й веселі, а сам Бельман більше всіх. Кожний рух і звук йому здається гарним, всі його товариші — такими чулими, чесними людьми. Це взагалі були прекрасні часи, найщасливіші години в усім житті!

Хоч і напливала іноді думка: «Чи не гріх служити тільки для сміху людського», але він питав тоді у бога:

— Господи! Та невже ж однакової кари у тебе заслугує той, хто навчає людей сміятись, як і той, хто примушує їх плакати?

...І далі розвивається хартія... То напливуть тумани на ню, то знов розсіються, і давні події випливають, мов сучасні, — якась дивовижна сила оживляє їх... Розквіт літературних сил... «Поетичні гадки про недільні евангелія»... «Вільний переклад байок Геллерта»... мов сон, мов сон... Ніби в хмарах яких був він увесь той час, ніби десь на вершині, і оточений — і в самотині... А потім — одразу все упало в безодню... Умер король, і з ним ніби вмерло щастя поета: Бельман сидить у в'язниці і лише для себе співає. Настане вечір, засвітяться вікна в стокгольмських будинках, у в'язниці темно й душно. Припаде Карл до ґрат, мовби вібрать їх у себе хоче, — і з журбою дивиться-дивиться туди, де вільно ходять люди, де весело сміються й думають про завтрашній день...

Зненацька за дверима чується регіт, шумлява, дзвонить замок, у двері в'язниці вривається світло, і слідом за ним шумно входить компанія золотої молодіжі — це єдине товпище, перед яким не співав Бельман. Все життя їх зіткане з бездільства й нікчемності; всі задоволення і розривки, що могла їм дати вітчизна, вони вже купляли і переситились ними до втоми. Тепер прийшли сюди, щоб Бельман проспівав їм, а вони за те викуплять його на волю.

— Заспівайте нам пісень сіонських? — іронічно промовив до них Бельман і встав, щоб вигнати відціль тих безчинців, але... одна гадка зупинила його. Він сказав подати собі інструмент, здмухнув з нього куряву й заспівав слабким, ледве чутним голосом. Але що далі, то міцнішим робився його голос, широко розсував стіни в'язниці.

Він співав про безнадійно хворого, що сам винен у хворобі своїй, малював його висмоктане обличчя, розм'яклі кістки й гниле м'ясо, з невиразним обридженням говорив він про той сморід, що йде з його роз'ятрених ран, як він не старається прикривати їх коштовними уборами... І рельєфна пісня поета вразила вельможних юнаків: вони зрозуміли, що тут поет сміявся з них, з їх непорядного життя, котре не приносить ніякої користі народові.

І їм стало сором за самих себе і за те, що вони прийшли сюди, щоб невідомою піснею відомого співця оживити свої ступілі нерви. З краскою встиду вийшли вони один за одним з тюремних дверей, — і Бельман уже сам собі доспівав свою пісню. А на другий день він знов уже був вільний, як море, і знову наповнив звуками Швецію.

А тепер — тепер уже... кінець, здається... Стомлене, вибите тіло не хоче більше служити вільному духові і розпласталоса на ліжку без сили, нерухомо. Ще буяють в ньому могутні сплески волі й іноді колишуть його, тільки якось безсмыслено, як вітер колише трупом вішалника в мокру осінню ніч на високій горі. Ще не всю рідну природу оспівав він у своїх поезіях і не всі акорди вигралися, а вже треба було говорити собі: «Годі... кінець...» Боже!.. Коли ж саме пройшло життя?..

Але треба мужньо сказати самому собі слово прощання, — і Бельман зміцнив свою волю. Він просив бо-

га тільки про одно: щоб стало ще сили на останню ніч співів, щоб не зломалося тіло в останній момент. Йому зараз же, зараз хотілося бачити всіх товаришів, всіх дорогих, милих друзів: і Валеріуса Мовица, і Фредмана Сама, «годинникаря без годинників, майстерні й притулку», як він колись назвав його, і всіх, усіх тих простих, щирих людей, з ким так добре жилося в минулі часи молодого життя.

Хоробливо-гарячими очима дивився Бельман на двері і з кожним подувом вітру надворі здригався всім тілом. Якось темна, зла сила все важилася заповнити його мозок незвичайними проявами, страшидлами, щоб дико вони реготали й танцювали перед ним незвичайні танці, вихиляючися обголеними, кривими тілами, але він напружував усю свою силу, щоб удержати над собою ясне небо самопізнання і не пірнути в темну глибину. Це варт було йому страшенної боротьби, кожную хвилину він почував себе так, що от-от зборять його лихі сили, але ще держався.

Затупотіли, зачовгали ноги в присіннях. З надмірно веселими обличчями, з надуживано голосними інтонаціями та розмашистими рухами увійшли товариші, поздоровкалися, наповнили фальшивими нотами веселощів цю убогу хатину і розсілися по лавках.

— Ну, навіщо це закликав ти нас, безголосий співаче? — голосно шуткуючи, сказав один з них.

І з блискучими зірками в очах, весь напружений останньою дрібною енергією, весело крикнув Бельман:

— Дорогі товариші і браття! Скликав я вас на останній вечір свого життя! Весело було нам в хвилини радості, але вміли ми перетерплювати і години нещастя, і чого було більше у нас,— не знаю. Я хотів веселити вас, хотів, щоб у вас було більше годин радощів, ніж смутку,— і невже я робив цим гріх?.. Я часто питався у бога: «Чи ж той, хто примушує людей сміятись, достойний тієї ж самої кари, як і той, хто примушує їх плакати?» І думаю, що господь відповідав мені, посилаючи в душу все нові та нові співи, нові образи та ідеї. Так будемо ж веселитися, браття! Умремо так, як і жили,— з піснею на устах! Вина нам, фру Маріа!

Гріх було розбивати останню радість смертельно хворого поета, і всі його товариші, скільки у кого

знайшлося вогню, веселим гуком старалися відповісти на цю тремтючу промову.

Намагалися вони тільки умовити його, щоб не співав він, щоб не тратив останніх сил, але Карл, махнувши рукою, кричав:

— А нащо мені оті сили? Щоб довше полежати гнилим обрубком на ліжку? Так краще вжити їх на звуки, на пісню, на красу!.. Фру, чому ж ви й досі не принесли вина?..

Ховаючи сльози, вийшла стара по вино, наплакалася досить в льоху і з червоними очима увійшла до кімнати. Пробувала й вона ще умовляти Карла, та він уже нічого не слухав і не чув. Шаленими, якимись предсмертними іскрами грали його великі очі, руки тремтіли від нетерпеливості, і сам він був увесь якийсь тонкий, летячий угору. Одним ковтком випивши чарку вина, він ухопився за свій інструмент...

...Мов тепле щось, м'яке і ніжне пробігло по душах усіх слухачів, коли поет натхненною рукою повів по струнах... Жалібно дзенькнули вони, струхуючи давню куряву з себе, і стогін їх рокотливим струмком спустився униз і десь заховався в басах... Знов підвелися й упали руки і... зашуміла осінь в струнах, западало листя і дощ заполоскав, а з-поміж двох одноманітних акордів вирвався голос... жалібний, як сльоза, і тихий, як погляд... Хитаючися, безсило підіймався він угору по звуках, як по ступенях, ще безсиліше падав униз, щоб знову піднятися, обпираючись на звуки, звиваючися іноді з ними в одно і знов розіходячись нарізно.

Але дедалі міцнів голос співця. Він набирав повітря в свої спорожнілі, впалі груди, і згодом воно виносилося відтіль вже могутнім, напруженим звуком, що не потребував уже підпори струн, а владно летів сам, протягаючися і кінчаючися по своїй волі. Акорди вже ледве поспівали за ним, підхоплювали кинуту частинку мотиву і, розвиваючи, розширюючи мелодію, виростали самі потім уверх. Як у краплі води, весь світ відбивався в цій пісні, всяка краса від віка-віків, вся сила людського духу! То Бельман співав свою пісню пісень... Зібрав він у ню всі промені поезії і море звуків розлив навколо... То була пісня вдячності за всі ті мелодії й рими, що одвідували в житті поетову душу, за те, що родився він серед такого доброго й шляхетного народу; була

пісня і за покійного короля Густава, і знов за гарну північну природу... Давно вже, закривши обличчя фартухом, схлипувала фру Марія; журно схиливши голови, сиділи товариші й ледве стримували сльози,— Бельман не бачив того, тільки чув душею.

— Бог з тобою, Карле,— просив його хтось у хвилину паузи.— Пожалій себе... годі тобі співати.

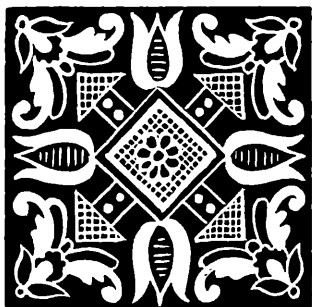
— Хіба мої співи вам уже так набридли? Хіба ви не хочете більше слухати Бельмана? Ой, скоро вже, скоро не почуєте ви його, хоч би й хотіли... А тому— прич сумніви й скорботи! Віддамо цю останню ніч богу радощів і краси! Дайте мені ще чарку вина!

І, випивши вина, знов заспівав Бельман. Він підходив до кожного з товаришів, давав йому свій останній поцілунок і потім довго співав йому, нагадуючи минулі радощі й надії. Мов тінь прозора, переходив він від одного до другого, цілував і співав розкішних прощальних пісень. Всі плакали, сльозами були змочені обличчя всіх цих трудівників, хрещених і вихованих нуждою... Плакав Фредман, плакав здоровенний Валеріус, плакав тихий, як зоря, Теллер... Плакала, хоч хотіла здержуватись, стара фру Марія, але коли Бельман, вже хитаючися, підійшов до неї і зовсім ослабим голосом хотів проспівати і їй прощальну пісню,— не витримала стара жінчина і з виттям болючим, мов сам біль, кинулася до ніг живому мерцеві... І знесилений організм поета піддався: мов скошений колосок, упав Бельман, з рота хлинула кров... А в вікнах ледве заблимав сірий слизький ранок; по мокрих шибках проповзло декілька шматків непевного світла — і ще сумніше стало від того в убогій хатині...

...На ліжку конав поет... В останній боротьбі судорожно тріпалося його тіло, хрипіло дихання... Широко розкриті очі його впали на сірі шиби, усім своїм тілом потягся він до того світла — і в цій хвилі наступив кінець... Тіло випросталося... Очі закрилися...

— Хай буде благословенним ім'я господне...— прошепотів хтось із товаришів...

Так умер поет Карл-Мікель Бельман.

**ДРАМАТИЧНІ
ТВОРИ**

ЛИХОЛІТТЯ

ХРОНІКА ПОЧАТКУ ХХ ст.

в 5-ти діях

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Митрофан Іванович Деев — лікар.

Софія Павлівна — його жінка.

Борис — їх син, студент.

Надюша — їх дочка, гімназистка.

Терентьева — подруга Надії.

Мосій Лауер — старий сліпий єврей.

Сара — його жінка.

Есфір — їх дочка.

Катерина — куховарка Деевих.

Фекла — покоївка їх.

Антон — товариш Бориса.

Митрич — хазяїн трактира.

Окологородний надзиратель.

Седов Іван Якович — купець.

Печений — пристав, організатор чорної сотні.

1-а курсистка.

2-а курсистка (Стася).

Женщина, мати двох дітей.

Лікар.

Робітник.

Старик.

Хулігани, громили, п'яниці, торговці, різники, городові, шпиги, робітники, студенти, гімназисти, гімназистки, курсистки, інтелігенти, панії, міліціонери, хлоп'ята.

Обстановка середніх достатків; трое дверей, справа вікно. Посередні стіл, на ньому самовар, простий сніданок; зліворуч м'яке крісло. Софія Павлівна сидить у кріслі, Митрофан Іванович — за столом і читає газету.

Митрофан Іванович. «Тоді озвіріле товпище селян за приводом чорної сотні з гвалтом та криком посунуло до хати лікаря. Ледве він показався на дверях, як майже одразу розітнулися два стріли з револьверів, — і лікар упав мертвим». *(Сильно кидає газету, ходить).*

Софія Павлівна. Боже мій, боже мій...

Митрофан Іванович. Се... се... се бог зна що таке! Ні, я цілком не годен зрозуміти, що се таке робиться навколо. Помилуйте: чоловік тільки що приїхав на село, ще саме перед тим днем читав людям маніфест, поясняв його — і от, як бачите...

Софія Павлівна. Та його ж не селяни вбили — де ж таки у селян візьмуться револьвери. Ясно, що се гастролі чорної сотні.

Митрофан Іванович *(ухопившись за голову)*. Нічого я, нічогосінько не розумію. Що се? Чи се масове божевілля, чи се одичіння якоесь часове, чи, врешті, кінець світу? Та се ж ніякі нерви не витримають. Ти розумієш — я газети вже не можу до рук узяти без нервової

дрожі: там страйк, там різанина, там погроми, там аграрні розрухи. Палять, ріжуть, стріляють, топлять, б'ють!.. Та господи ж ти, боже мій... та що ж воно таке?..

Софія Павлівна. Лихоліття... *(Пауза)*. А у нас у місті теж... негарні такі, тривожні чутки ходять. Повзуть звідусюди, ворущаться... мов слимаки. Прилітають хтозна-відкіль і отруту приносять з собою. Де вони родяться, що їх ростить,— бог знає... І сумно так... страшно від них на вулицях.. Крикне хтось — другим разом тільки оглянулася б, а тепер — так і стрепенешся уся. В грудях похолоне, і серце б'ється... б'ється... *(Пауза)*. Уночі іноді... ти спиш, а я встану і підйду до вікна. Чорна-чорна пітьма дивиться на тебе звідти... і от здається, що в ній, в сій пітьмі, десь-то ріжуть і б'ють чоловіка. І от ніби чую я, чую, як він кричить, просить порятунку... не хоче вмирати...

Митрофан Іванович *(перебиває)*. Е, матінко,— не знать що мелеш. Зіпсувала собі нерви, то треба давати собі з ними якусь рахубу. А то так і до божевільства недалеко. Заспокоїтись насамперед треба.

Софія Павлівна. Хто ж має спокій тепер і чи можна бути спокійним?

Митрофан Іванович. Ні! Таки узяти б їх, усіх отих «крайніх», та... Се ж гупо, ти повинна згодитися, що се гупо. Західна Європа скільки віків живе культурним життям, скільки боролася, боліла — і то там не мають люди того, що ми хочемо здобути собі одразу. Та хіба ж се можливо? Ні, я з тим ніяким чином не можу погодитися і нічим не можу виправдати перед собою тої... непримиримості. На мій погляд — се дико. Термосити всю державу, розхитувати народну господарку, фінанси — і все то задля чого? Адже ж дали трохи — ну й добре. Розвивайся, іди шляхом парламентарної боротьби, безкровної, неубійчої. А то ж таки сил ніяких не стає. От хоча й би сказати про залізничий страйк. Се ж таки не жарти — десять мільйонів щоденних страт. Десять мільйонів, голубонько ти моя!

Катерина *(з середніх дверей)*. Пані, а пані?

Софія Павлівна. Що тобі?

Катерина. А у нас щось погано...

Софія Павлівна. Що ж, власне?

Катерина. Та, кажуть, неначебто знов забастовка. Митрофан Іванович. Знову?

Катерина. Та ще й надовго. Вже дуже строго до них генерал узявся,— кажуть, звелів усіх трьох за ноги повісити.

Митрофан Іванович. Кого се? Що за вигадки?

Катерина. А їх, отих самих забастовщиків. Начебто утрьох вони прийшли до нього: давай, кажуть, твое жалування на народ. Щоб на всіх, значить, поділити. Ну, а він не схотів та неначебто усіх за ноги і повісив.

Митрофан Іванович. Що ж ти там мелеш нісенітницю? Іди краще.

Катерина. Так не буде, значить, приказу ніякого?

Митрофан Іванович. Якого там ще тобі приказу?

Катерина. А от про м'ясо та там... таке...

Софія Павлівна. Митрофане Івановичу, а йди лишень сюди.

Той підходить.

А може, й справді щось готується? Спитаймо Бориса — він повинен знати.

Митрофан Іванович. Як хочеш.

Софія Павлівна. Ось я тобі що скажу, Катерино: насамперед не турбуйся — то тобі все на базарі наговорили. Іди собі до кухні, роби своє діло — нічого, певно, не буде. Ну, а як уже доведеться закупити, то я тоді тобі скажу.

Катерина. Дивіться самі. А то як прийдеться так, як було в першу забастовку,— ні тобі води, ні дров, ні хліба.

Митрофан Іванович. Добре, добре... Іди собі, бога ради.

Катерина. Та мені що — хіба я про себе? *(Пішла)*.

Митрофан Іванович. Ну, як тут не обуриться, га? Ну нехай буде так: установча рада і те і се,— але причому ж тут сметана? Який зв'язок між восьмигодинним робочим днем і тим, що я, лікар Деев, повинен сидіти без води і без хліба? І се ж ще я, більш-менш забезпечена людина; мені не стане хліба, то я їстиму сардини,— а що ж повинна переживати вся ота

дрібнота, всі оті безщасні сірі люди? За що ж вони мучаться і за віщо ж страждуть їх ні в чому неповинні діти? Ні, як собі хочеш, а жорстокі люди наші російські революціонери. Жорстокі і... нерозумні люди.

Софія Павлівна (тихо). Той, хто кличе до боротьби і першим кидається вперед,— не жорстокий той і не дурний.

Митрофан Іванович. Ні вже, матінко моя, з тим я ніяк не можу згодитися. Ти клич, і нехай ідуть за тобою, і боряться нехай, і умирають навіть,— але я ж то тут до чого? Навіщо ж вони і герої, і благодителі роду людського, і світочі, і все таке,— але навіщо ж вони і всіх у героїв пошити хотять та ще їй лають мене, коли я не хочу йти з ними вкупі? Я розумію революцію, я розумію найкривавішу революцію, але тоді, як іду сам, а також ті, що йдуть поруч зі мною, пішли самохіть, знаючи, куди і навіщо йдуть. А тут — здорові будьте — я служу на залізниці, забажалося мені прибавки п'ять рублів на місяць, мені не так її скоро дали, як я то собі уявив,— і я застрайкував! І тисячі людей мучаться через мене: нема підвозу поживи, нема підвозу вугля, нема пошти, нема зносин ніяких — нічого нема. І на кого ж се, врешті, падає усею вагою? На адміністрацію, міністрів, самодержців? Анітрохи! Все на ту ж саму бідноту та голоту, яка і без того стражде. Ну, скажімо по честі, що панові міністри від того, що залізниці два тижні не ходили? Неприємно, звичайно,— та й годі. А от уже шевцеві Петрові та удові Оксані з чотирма дітьми — от їм так воно важенько буде, як за пуд вугля треба тридцять копійок заплатити, а за фунт хліба шість або сім. Ні, таки дико то все... Дико і некультурно.

Софія Павлівна. Навіщо ти так говориш?

Митрофан Іванович. А на те я так говорю, що не розумію всього того, що не так би, на мій погляд, слід діло робити. Не можна ж робити революції за рахунок бідних і без того наболілих елементів. Не можна при умовинах теперішнього російського життя бути «крайніми», не можна переробити мільйони людей одразу. Жалю у них, у отсих самих добродіїв наших революціонерів, ні у кого нема. Є у них і геройство, і все, чого хочеш, а от жалю, найпростішого, звичайного жалю у них і нема. От хоча би й взяти нашого Бориса. За

віщо він усіх нас мучить? Через кого оце ти на тінь стала схожа?

Софія Павлівна. Не вигадуй, будь ласкав: я просто нездужаю весь час...

Митрофан Іванович. Нездужаю... А як що шерхне,— тремтиш уся. Хто не спить цілими ночами, поки він не вернеться з якихсь там своїх засідань дурацьких?

Софія Павлівна. Але ж і ти не спиш.

Митрофан Іванович. Я... гм... Я просто так... Не спиться, та й годі...

Софія Павлівна. Ну так само і мені не спиться.

Надюша (*зліворуч*). Здорові, тату. (*Цілує*). А з тобою ми вже бачилися, мамочко. Терентьева! Та що ж не йдеш, справді? Ну й чудненька ж ти.

Софія Павлівна. Ідіть, ідіть — чого ви соромитесь? Ми люди прості.

Митрофан Іванович. І не кусаємось.

Терентьева увиходить і засоромлено здоровкається. Надюша садовить її за стіл; спідають, п'ють чай.

Надюша. Ну вже сідай, сідай, тетеря. От вона завжди так — а ще на зборах промови держить.

Митрофан Іванович (*з жахом*). Та невже? На зборах?

Надюша (*в тон*). Слово честі!.. Та ще як — всякого студента за пояса заткне.

Митрофан Іванович. Тс-с... ах, скажіть на милість божу! І вас хто-небудь слухає?

Надюша. О, вже татко почав молоти ерунду, — pardonnez moi¹ за такий вульгарний вираз.

Митрофан Іванович. Нічого, нічого, не стісняйся — ви ж не на вічу. Се тільки там треба бути обережним, щоб не прогішити проти програми партії. А чи не були б ви ласкаві сказати, до якої партії ви, власне, належите? Чи — як би се найкраще — яка партія має честь заносити вас до своїх членів? Партія соціал-демократів, чи соціалістів-революціонерів, чи, може, партія конституційно-демократична, анархісто-гімназична, радикало-реалічна? Чи руйнуєте ви державний уклад до кінця, чи, може, припускаєте якісь поправки в теперіш-

¹ Вибачте мені (*франц.*).

ньому стані? Дуже воно, знаєте, цікаво було б усе те знати.

Терентьева. Ми не маємо права зачислювати себе до тої або іншої партії: ми тільки готуємося до життя та вчимося йому.

Надюша. А що, татко, з'їв?

Покоївка (*справоруч*). Пане! Там пацієнт прийшов.

Митрофан Іванович. А хіба вже час починати прийом?

Покоївка. Еге. Вже пора. (*Пішла*).

Митрофан Іванович. Ага. Ну добре — я зараз (*стоячи допиває свій чай*). А на мій погляд, узяти б вас усіх, а надто отих реалів, гімназьорів та гімназьорок, та хорошенько, як то говориться в одному водевілю, «задубить манатки та березовою кашею, щоб не клопотали».

Софія Павлівна. Ну, ну... Будь ласка, без таких жартів.

Митрофан Іванович (*сміється*). *Passez moi cet pot*¹. (*Пішов*).

Софія Павлівна. Ну, любі мої діточки, як ваші заняття?

Надюша. Про які ти, власне, заняття говориш, мамо? Про гімназію? Так там же й досі нічого нема.

Софія Павлівна. Ні, я про ваші вечірні лекції говорю. Ти, пам'ятаєш, казала мені колись, що у вас zorganizувалися десятки задля помочі раненим на вулицях і що вам вечорами лікарі лекції читають.

Надюша. А, ти ось про що. Ну, се у нас іде добре: ми вже уміємо перев'язувати. Хочеш, я тобі зараз покажу? (*Схоплюється з-за столу*).

Софія Павлівна. Та ні, не треба. Пий краще чай.

Надюша. Та я зараз, мамо. (*Біжить наліворуч*).

Софія Павлівна (*після паузи*). А ви теж в десятку?

Терентьева. Так.

Софія Павлівна. В тому ж самому, де й Надюша?

Терентьева. В тому.

¹ Пробачте мені за вислів (*франц.*).

Надюша. Ану лишень, Терентьева, ставай.

Терентьева. Та не треба, справді.

Надюша. Себто як? Дщер хоче показати матері свої успіхи, хоч і не в гімназичних, але все ж таки в науках, а ти не хочеш своїй рідній подрузі допомогти? Боже, який сором!..

Софія Павлівна. Та чого ти причепилася?

Надюша. Апу-пу, повертайся. Годі тобі теревенівені правити (*перев'язує*).

Софія Павлівна (*сміється*). Ну й вирази ж у тебе.

Надюша. Надзвичайні, мамусю,— отже, ти вже правду кажеш. От так, а потім отак, сюди... сюди...

Терентьева. Ні, от сюди.

Надюша. Дивись! А правда!.. Ну й голова ж у сеї Терентьевої, мамо. (*Зненацька дзвінко регочеться*). Ой мамуню, голубонько! Я й забула тобі розказати! Ха-ха-ха!..

Софія Павлівна. Ну, що ти там ще вигадала?

Надюша (*регочучись*). Ой боже ж мій... сміхови-нушка... Ох, чудасіюшка...

Митрофан Іванович. М-ле Деева знов паяца удають. Дивись! А се що таке? Перев'язки якісь, бинти. Навіщо се? І відкіля воно у тебе?

Надюша. Се з аптеки, таточку, з найпростісінької аптеки, а от ти краще послухай, що я тобі розкажу. (*Розв'язує бинт*). В четвертій гімназії хлопцям треба було дещо обговорить. Ну, пішли вони насамперед, як слід гарним дітям, до директора: чи не можна було б, мовляв, протизаконне зібрання учинити в стінах дорученої Вашому превосходительству школи? Розповідають йому потребу, причини і все таке інше — одне слово, все як слід. А він візьми та й нагримай на них здуру: «Та як ви смієте», та се, та се. Ну, хлопці там народ добрячий: бачать, що не розуміє дідок історичного, мовляв, моменту,— так що з ним більше й говорити. Вийшли ото вони з кабінету та клац пана директора на ключ! Ха-ха-ха!..

Митрофан Іванович. Ох-ох-ох... Попарить добре вас нікому.

Надюша. Години так з чотири тяглася сходка. Оті пєсики, панове надзирателі, з усіх дверей ключі витягали та приладжували, аж зубами замок гризуть,—

та нічого не можуть вдіяти. А хлопці радилися собі в сьомій класі, скільки було треба, винесли резолюцію, одімкнули пана директора — і примусили його вислухати твою резолюцію стоячи. Ну не молодці хіба?

Митрофан Іванович. Що ж тут хорошого?

Надюша. Та що вже з тобою, татку, говорити! Ти ж відомий чорносотенник: укупі з поліцією погром жидівський організував. Пробач мені, моя мила подруго, що у мене такий родитель, але ж я в тому аж ні от настілечки не винна.

Митрофан Іванович. Та ти не валяй дурня, не валяй, а от скажи краще або нехай твоя подруга скаже: чи нормально оце все? Хіба се ви повинні робити у гімназіях своїх?

Терентьева. Може, й справді се ненормально, але рівно остільки, оскільки ненормальні умовини, серед яких ми живемо тепер.

Надюша. Та ти стривай лишень, тату. А хіба педагоги от уже якраз іменно те роблять, що слід робити в гімназіях? Хіба фіскальство, хабарі, система одурманювання, вислужування перед начальством, рутинна, мертвеччина — хіба то все входить до програми гімназіальної освіти? Повір, тату, що якби панове педагоги справді те, що треба, робили в гімназіях, то так само робили б і ми. Але що вже з тобою говорити! Ходімо, Терентьева, бо з татком, як з женщиною, — говорить неможливо.

Пішли.

Митрофан Іванович (після паузи). Ну, що ж — добре ото все?

Софія Павлівна. Що, власне?

Митрофан Іванович. А от все те, що у них робиться по гімназіях. Те, що вони облінилися, б'ють байдики в той час, як треба було б учитися. Кричать на зібраннях, вічах, пишуть свої дурноверхі резолюції, ні в копійку не цінять педагогічний персонал. Яке се виховання? Що ж з них за горожани вийдуть?

Софія Павлівна. А от доживемо, то побачимо. Досі справді горожани інакше виховувалися, але навряд чи ти й сам сказав би, що той спосіб виховання добрий. Може, й теперішній не буде ідеальним, але... се видно буде лише згодом.

Митрофан Іванович. Бач, які сентенції! Зовсім Борисові слова.

Софія Павлівна. То що ж, як Борисові? Я і не криюся, що Борис багато дечого нового показав мені і розкрив на дещо очі. *(Пауза)*. Нові люди наші діти... Ми не так з тобою жили...

Митрофан Іванович. Правда твоя, що не так. Краще ми жили.

Софія Павлівна. Та чи краще?

Борис. Здрастуй, тату! Добридень, мамочко.

Митрофан Іванович. А! От і сам Топтигін-генерал від тутешньої революції. Місцева знаменитість! Найсвітліший поводатир санкюлотів — одно слово, Лас-саль, друге видання на гіршому папері.

Софія Павлівна. Може, сказати, щоб тобі піджарили що з'їсти?

Борис. Ні, мамо, спасибі. *(П'є чай)*.

Митрофан Іванович. Він наситився прокламаціями, резолюціями і всякими іншими продуктами сучасного ринку.

Борис. А ти все кипиш, тату? Қинь, право: «Дураков не убавишь в России, а на умных тоску наведешь».

Митрофан Іванович. Отсе чи не ти вже той розумний? Так пригадай першу половину: «И погромче вас были витии», та... тее... Куди ж пак — розумні! «Ми, — каже, — добре повели пропаганду серед слуг: вони вже співають — як би ви думали що? «Похоронний марш», от що». А на ділі виходить, що яка-небудь дівця, витираючи вікно, галасає на всю вулицю: «Вы жертвою пали в борьбе роковой, — что ж ты, подлец Сенька, не пришел домой».

Софія Павлівна *(сміється)*. Се вже ти вигадав.

Митрофан Іванович. Ні, не вигадав. Або от вам іще сценка з натури. На вічу встає оратор: «Товарищи! Мы здесь собрались страдательные и знаменатели! А вот этот самый ультиматив, который надо выпереть! Согласны?» — «Согласны! Ура!..»

Софія Павлівна. Та що ти, що ти? *(Сміється)*.

Борис. Відкіля ти вибрав отаку галіматью?

Митрофан Іванович *(не відповідаючи)*. Ви восьми годин робочого дня хочете?

Борис. Хочемо.

Митрофан Іванович. А чи знає хто-небудь з вас, що заведення восьмигодинного робочого дня в Росії — се повний крах російського промислу? Адже ж ми тоді не витримаємо ніякої конкуренції! Та річ, що обходиться англічанинові або німцеві копійку або дві, нам обійдеться в п'ятнадцять копійок! Адже ж англійський майстер стоїть за чотирма станками і одразу на всіх чотирьох робить — ну, звичайно при такому напруженню він повинен робити вісім годин. Але ж зате продуктивність роботи у нього яка! А що ж, як наша баба, сидячи за станком та дивлячись на одним-однісіньку ниточку, теж буде робити вісім годин на добу, — то що ж воно з того вийде, га?

Борис. А чому ж се ти думаєш, що за інертність наших капіталістів повинен відповідати робітник? Нехай і наші фабриканти поставлять чотири станки — може, таки й ми привчилися б.

Митрофан Іванович. Так часу ж на те треба, голубчику, часу. От і дайте ж ви передихнути, пождіть, бога ради. А то ж так не можна — по щучому велінню, як мені захотілося.

Борис. А чому ж ви хочете, щоб і за час так само платив робітник та ще чим — своїм безправ'ям, голодом своєї родини? Через що ж во ім'я утримання паном капіталістом свого звичайного доходу в одній сталості ще довгий час повинна мучитись вся величезна маса російського пролетаріату? От і нехай кошти за час, потрібний для поліпшення власної продукції, падуть на добродіїв капіталістів. Так і повинно бути після всіх законів, а особливо звертаючи увагу на те, що наші промисловці мають далеко більший відсоток на капітал, ніж промисловець, скажімо, західноєвропейський. От в тім то й річ, тату, що всі во звикли боятися голосних слів: «промисел», «промисел!» А чоловік де? Адже ж, здається, промисел для чоловіка, а не навпаки, а ви хочете чоловіка — ти тільки вдумайся, чоловіка принести в жертву бездушному богу промислу.

Митрофан Іванович. А ви чому в жертву того ж самого чоловіка приносите? Своему поганенькому почуттю так званого «служіння суспільності», яке у вас набирає глупих таких і пошлих форм, що відвертає від себе кожного хоч трохи мислячого чоловіка?

Ви ж граєтесь! Вам просто подобається бути т а к и м и «діячами», от іменно в т а к и й спосіб марнувати свій час, потішаючи себе фразами, що от ми, мовляв, назустріч пролетаріату йдемо, ідеї служимо. В результаті ж бачимо не тільки самообман, але — що в тисячу раз гірше — майже свідомий обман других. Ви ж обманете і пролетарія того ж самого, бо йому анітрохи не краще житиметься від усіх ваших солоденьких теорій, та й самих себе ви обманите. А до того часу що ви наробите і наробили вже! Скільки через вас сліз пролилося — і сліз нужденних, ні в чому неповинних людей! За віщо ж ви всіх мучите всіма отими страйками, повстаннями?

Б о р и с. Се боляче, тату, правда,— але се часово. Навіщо ж нас доводять до страйків? От тепер ти подивись: ще нічого нема, ще тільки мана свободи мріє десь в тумані — а глянь навколо. Всі живуть якимось інакше, інакше говорять, інакше пишуть, інакше почувують. Подивися, скільки спілок виникає щодня то тут, то там,— і хто еднається в спілки? Такі люди, яких і за людей не мали досі: спілка прачок, каменярів, спілка слуг, візників. І всі вони сходяться, говорять, сперечаються, пізнають один одного, щось починають думати, щось починають розуміти, починають жити не тільки своїми особистими інтересами. І чим далі, тим все було б краще, люди починали б любити один одного, наближатися до ідеалів. От бачиш, тату, а се ж так просто називається — «свободою спілок». Навіщо ж у сих людей відбирають їх найсвятіше право — право з'єднатися? Навіщо ж їх розганяють, б'ють?

М и т р о ф а н І в а н о в и ч. Ну... може, се й несправедливо, так що ж з того?..

Б о р и с. Себо як «що з того»? Значить, по-твоєму так і треба?

С о ф і я П а в л і в н а. Чого ж ти нахмурився, Борисе? Хіба ж ти не знаєш батька з його вічною системою говорити навпаки? Він і бачить, і розуміє все, але ж він озлобився.

М и т р о ф а н І в а н о в и ч. Прошу без адвокатів.

С о ф і я П а в л і в н а. А звичайно, озлобився. Та і ми всі теж. Адже ж і справді, Борисе, в сій атмосфері вічних страйків, вічних кровоспусків із самих себе можуть добре себе почувати або надто жорстокі, або...

дуже обмежені люди... А звичайний чоловік, з душею і з нервами, повинен страждати... і, може, найбільше іменно ті, хто стоїть осторонь...

По коївка. Пане. Пацієнти прийшли.

Митрофан Іванович. Добре, зараз. Еге... Отак-то воно, голубчики... А от ви найменше від усього думаєте про других, коли рішаєте свої... вселенські питання. *(Виходить)*.

Борис *(задумано стоїть біля вікна)*. Помиляється батько, говорячи, що ми не думаємо...

Софія Павлівна. Але ти, Борисе... Чи розумієш ти батька? От мені здається іноді, що ти його не розумієш, і я боюся того... І дивна річ! За Надюшу я цілком не боюся: вона завжди зуміє перевести на жарт, знайде до батька відповідний тон, а от ти...

Борис. Так, мамо... Я справді не вмію з ним говорити. Він лютить мене. Ні, не лютить, а... не подобається мені...

Софія Павлівна *(тихо)*. Я знаю, через віщо... Тобі здається, що він не любить Есфірі.

Борис. Так, він не любить її. І се не здається мені, а я знаю то напевне. Але щонайгірше — він її не любить не тому, щоб лічив її негарною людиною, а лише тому... що вона жидівка... Мамо, се ж гидко.

Софія Павлівна. А що, як ти помиляєшся?

Борис. Ні. Ще ж не далі як учора він мені цілу лекцію прочитав — чому я не повинен братися з жидівкою. «Жидівки,— каже,— ревниві, і вона отруїть тобі ціле життя; жидівки неохайні, і ти не зможеш завести ладу у своїй хаті ніколи; жидівки скоро старіють, врешті, у них у всіх занадто багато родичів...» — словом, він уже не тямив, що говорить. І мені, мамо, боляче було слухати се з уст батька, з уст чоловіка, якого мені хотілося б любити всею душею, от як я тебе люблю, мамо... *(Пауза)*. І так в усьому... Може, він і розуміє теперішній рух увільнення, розуміє, що не може бути інакше, але ся близькорукість, з якою він оцінює велике діло, сі рефлекси буржуазного світогляду, се дивовижне оцінювання всього з погляду розсудочності,— все те дратує мене. Мені хотілося б бачити в отці світлого бога, високого душею ідеаліста, до якого можна було б молитися і про якого питали б мене товариші: «А як сказав твій отець?» Мені хотілося б гарячої

розмови з ним, хотілося б ділитися кожним новим враженням, кожним пережитим моментом — і от замість того... ся роздратованість, се взаємне нерозуміння, що доводить до повної неможливості говорити. Про віщо б ми не заговорили, — ми напевне скінчимо сваркою, бо переконання наші коли не діаметрально протилежні, то, в усякім разі, дуже розходяться.

Софія Павлівна. Та ні ж, голубчику, ні. Ти вузько судиш, може, вужче навіть, ніж твій батько. Ти повинен зрозуміти, що його розум не може так скоро і легко пристосовуватися до зовнішніх вражень, як, скажімо, твій: прожиті роки, традиції, життєвий досвід — все те залишає слід по собі, і така людина вже фізично не може так скоро запалитися, як ти і тисячі подібних до тебе. Для юнака ідея, що здалася йому новою, — се вже цілий новий світ, істина, яку він, я сказала б, коштає... Ні, ні, стривай! Я цілком не хочу сказати, як то ти, може, подумав, що ви се робите несвідомо, — ні. Ви й критикуєте, і оцінюєте, але самого запасу критицизму у вас менше, ніж у ваших батьків, — і се просто тому, що ви не маєте такого досвіду, життя вас ще нічого не навчило, ви ще не опекалися на гарячому молоці...

Борис. Може. Але критика суспільних течій повинна будуватися не тільки на одному досвіді. Чоловік може прожити все своє життя в такий спосіб, що весь його досвід дасть йому врешті цілком протилежне розуміння дійсності. Через віщо ж я повинен поважати такий досвід і отой «запас критицизму», як ти називаєш?

Софія Павлівна. Стривай. Ми вже починаємо, здається, натрапляти на спільну стежку. От я те ж саме кажу. Чоловіка... ну я просто буду говорити про твого батька... Не можна ж його обвинувачувати за те, що він не так... швидко, чи що, приходить до розуміння тих ідей, які тобі здаються істинними. За те нікого не можна обвинуватити, — адже ж так?

Борис. Припустимо. Але...

Софія Павлівна. Ні, ні... стривай. (З притиском). Ну, а в останньому — різниці між тобою і батьком нема. Розумієш? Се ж я тобі говорю, а мені ти повинен вірити.

Борис. Я... хотів би вірити тобі, мамо, але... залишимо краще сю розмову.

Софія Павлівна. Ні. Ти повинен сказати, що віриш мені. Мене ж мучать, ти розумієш, мучать твої суперечки з батьком...

Борис. Мамо. Ну, що з того, як я скажу, що вірю тобі? Хіба се мої уваги змінить? Я буду вірити тобі, а факти будуть показувати мені цілком щось іншого,— і яка ж від того всього користь? І кому?

Софія Павлівна. Твоє слово примусить тебе краще придивитися до батька, зобачити в ньому те, чого не бачиш ти зараз завдяки своєму юнацькому егоїзму,— а того буде досить, щоб примирити тебе з батьком.

Борис. Добре, мамо... Постараюся...

Довга пауза.

Софія Павлівна. А потім от ще що я хотіла спитати у тебе. Скажи мені — ти записаний до бойової організації?

Борис. Ні, мамо...

Софія Павлівна. Слово честі?

Борис (*перемагаючи себе*). Се вже... недобре, мамо... Ти ж бачила, що я не хотів тобі сього говорити, а ти... Се насильство...

Софія Павлівна. А коли той, з яким я звикла говорити, не договорює чогось, то се називається обман...

Борис (*дуже*). Так чого ж тобі треба? Скажеш мені, щоб я вийшов з бойової спілки? Щоб я втік, як підлий трус, від товаришів? Щоб кожен з них міг кинути мені в очі «ти зрадник»?..

Софія Павлівна. Ні... Я не сказала б тобі нічого... Але... у мене прибавилося... ще одно мучення. (*Закриває очі рукою*).

Борис. Мамочко, голубко... Що ж мені робити? (*Цілує її руки, очі*). Ну, будь сильною, будь гарною... Згадай, що у кожного з тих, хто йде до організації, є мати, сестра, а може, й жінка, й малі діти,— але що ж з того? Не можна ж кинути, не можна ж сидіти хоч би й з тобою в той час, як тисячі братів гинуть на вулицях. Мамо! На нас лежить великий обіт увільнення нашого народу — і святотатцем буде той, хто помислить зректися того обіту.

Софія Павлівна. А чого ж ти від мене хочеш? Хочеш, щоб я перестала бути жінчиною, матір'ю?

Хочеш, щоб у мене щезла зненацька любов до дітей? Коли я не говорю тобі, щоб ти вийшов з бойової спілки, то як же ти можеш хотіти, щоб я не боліла від того? Ні вже... залишимо це так... Розійшлися наші дороги... нехай буде як буде... Твоя доля — іти, боротися, може, навіть і вмерти, а моя... (*Пауза, губи тремтять*). Тільки боляче почувати, що я, виховуючи тебе в дитинстві, готувала для смерті в юнацтві...

Борис. Мамо... ти й мене до сліз доведеш...

Софія Павлівна. Ну й заплачемо укупі, що з того? Іди сюди.

Борис сідає біля неї і кладе їй голову на плече; видно, що він ледве стримує сльози. Софія Павлівна тихо голубить його.

Милий мій хлопчику... Коли я співала тобі над твоєю колискою, я співала, що ти будеш вільною людиною в вільній стороні. І світлим буде твій шлях, і щасливим життя... І от замість того — ні хвилини спокою, роки тривожного життя без сім'ї, без тепла... Арешти, в'язниця і, врешті, може, навіть смерть... на барикадах, а ще того гірше — на вулиці, від кулі п'яного драгуна з-за кутка. Що ж буду почувати я, коли тебе принесуть закривавленого, холодного... і положать... І підбіжу я до тебе, молодого, захочу поцілувати, а ти... безмовний...

Борис схоплюється і швидко виходить.

(*Довго плаче, заспокоївшись*). Навіщо я його стурбувала?.. Ах, як се гупо... як се гупо...

Покоївка. Пані...

Софія Павлівна. Що тобі?

Покоївка. Вже не знаю, що його й робити. Страшно жити тут. Катерина каже, що кидає все і пішки йде додому, на село. Другі теж... Половина слуг у нас у дворі тікають додому. Таке тут буде, кажуть, тепер, що й не доведи господи.

Софія Павлівна. Що ж кажуть?

Покоївка. Та нібито з гармат будуть стріляти. А забастовщики оті, бунтовщики, значить... так як хто не схоче до їх приставати, — вішатимуть або стрілятимуть. А крамниці пограбують.

Софія Павлівна. Не вір ти отим балачкам. В усякім разі, бунтовщики, як ти їх називаєш, ніколи

вішати нікого не будуть і крамниць грабувати теж. Може, військо і буде стріляти безвинних людей на вулицях, то інша річ, але щоб робітники грабували крамниці або вішали тих, хто з ними не згоден,— не вір ти тому.

Покоївка. Та страшно все ж таки...

Софія Павлівна. Хочеш їхати — їдь, я не держу тебе. Як тобі здається кращим, так і роби.

Покоївка. А ви, пані, як порадите?

Софія Павлівна. Я не знаю, право, що тобі сказати... На мій погляд, так бігти, нічого ще не знаючи, не слід. Подивись, як буде далі; і коли вже справді тобі буде так страшно,— виїжджай, я поможу тобі.

Есфір. Добридень.

Софія Павлівна. Здрастуйте, голубко! Як я рада, що ви прийшли.

Покоївка пішла.

Ви зараз же повинні будете допомогти мені. От тільки-тільки перед вашим приходом я так.. по-бабському повелася, що навіть самій тепер сором. І сама знервувалася, і Бориса, здається, до сліз довела. Підіть заспокойте його — ви се вмієте.

Есфір. Що ж з ним таке?

Софія Павлівна. Та нічого. Глупо я себе вела, та й годі.

Есфір. А де ж він?

Софія Павлівна. Мабуть, пішов до себе.

Есфір (*іде наліворуч і зустрічається з Борисом*).

А, от і він! Здрастуй. Що се з тобою?

Борис (*здивовано*). Що, власне?

Есфір. Та от...

Софія Павлівна. Се я, Борисе, винилася перед Есфір'ю. Мені здалося, що я тебе дуже стурбувала...

Борис (*обіймаючи матір*). Ех, мамко, мамко. Хороша ти людина,— і люблю ж я тебе!

Софія Павлівна (*усміхаючись*). А кого більше?

Борис. Та як тобі сказати... Звичайно, з одного боку... Ну, от ти вже мене цілком засоромила.

Софія Павлівна. Ох-ох-ох... Воно все б гаразд, якби тільки ви не були так безбожно, так необачно молоді.

Борис. Нічого, мамочко! Зате ж як нам усім добре буде! І батька в свою віру обернемо.

Софія Павлівна. Добре, добре... А от мені треба було б знати, чи готується у вас новий страйк?

Есфір. Готується.

Борис. Бачиш, матусю... Власне, трудно сказати. Пролетаріат, звичайно, завжди рветься до бою, але треба ловити момент, а се залежить від багатьох організацій, від ходу справи, від часових подій і взагалі від великої суми причин. В усякім разі, можна сказати одне — загальний страйк на черзі.

Есфір. І погроми чорної сотні теж на черзі.

Борис. Ну, то ще ми побачимо.

Есфір. Що ж там дивитися? Хіба не траплялося так, що в одній частині міста барикади та революційна боротьба, а в другій — вакханалія тьми: патріотичні маніфестації «з портретом» та розбивання халуп жидівської бідноти.

Борис. Наша робітницька організація не допустить.

Есфір. Вона може не мати часу.

Борис. Та що се ти, справді, Есфір, песиміста такого удаеш із себе сьогодні?

Есфір. Єсть причини...

Софія Павлівна. В усякім разі, ясно одне: що мені треба розпорядитися закупкою дечого на всякий випадок. (*З усмішкою*). От певна вигода мати сина революціонером: бодай знаєш завчасу, коли треба м'ясо купувати. (*Виходить в середні двері*).

Борис. Що се ти, Есфір, взялася так наброчувати сьогодні?

Есфір. Серйозна справа.

Борис. Що таке?

Есфір. Завтра о восьмій годині вечора в Торговому переулку в «Центральному трактирі» купець Седов та отой відомий мошенник, околочний надзиратель Печений, впорядковують чорносотенний мітинг, на якому будуть обговорювати план вибивання євреїв та інтелігенції. Наші довідалися про те, знають пароль, і організація доручила тобі з Антоном іти на се віче, щоб вивідати все.

Пауза.

Борис. Ну що ж, добре.

Есфір. Дивись, Борисе,— діло серйозне. Будь обережний, бога ради.

Борис. Добре, добре. А пароль?

Есфір. Пароль «Отечество».

Борис. Гм... Саме підходящий.

Есфір. А одежа у тебе єсть?

Борис. Знайдеться.

Есфір. А то дивись — може, треба?

Борис. Ні, ні, не треба.

Есфір. Потім ще ти повинен наліпити вуса, а Антін перев'яже собі зуби хусткою.

Борис. Е... Ото вже не люблю я тої парикмахерської конспірації. (*Ходить*).

Есфір. Ні вже, будь ласка. Там же повно буде шпигів, а тебе то вони добре знають. Навіщо ж се?

Борис (*потираючи руки*). Ех, ловко буде, Есфір, якщо нам удасться розладити їхні плани. Я дуже радий, що сю справу доручено іменно мені. А признайся, Есфір: ти, напевне, рада замість мене послати когось другого. Адже ж я вгадав? Правда?

Есфір (*засоромлено*). Правда...

Борис. Ай-ай-ай!

Есфір. Мені було ніяково... перед собою, але... що ж я мусила робити?.. Та я не настоювала, Борисе, право...

Борис. «О жінчини!» — сказав хтось, і він був правий... А я люблю, Есфір, се хвилювання, се завмирання серця в хвилину небезпеки, сю потребу не стертися в кожний момент. Чуєш, що живеш! Чуєш в собі кожний нерв і кожен мускул. Есфір, голубко! Давай пограємо.

Есфір. Ніяково чомусь грати під такий час.

Борис. Ну що ти, Есфір... Се вже занадто. Хіба можна викидати таку чисту, таку божественну красу, як музика? Вона ж підносиць нас, робить більше шляхетними. Ех, Есфірко... Ми зріднилися з тобою. Релігії у нас різні, але віра у нас одна: се віра в чоловіка, в те, що він перестане бути звірем і сам здобуде собі кращу будучину. Але нас з'єднало не тільки се одне, а й ще багато речей, і між іншими — музика. Чиста, шляхетна... отака, як ти. Чому ж не пограти нам і сьогодні, поки ми ще вкупі? Хто знає, що буде завтра...

Все може трапитися, і... як знати, Есфір... може, ми граємо... останній раз в житті...

Ідуть наліворуч. Скоро звідти чути звуки «Légende» Венявського. І стогнуть, і жаліються... Тихо входить мати, зупиняється біля одвірка, слухає і... ледве чути плаче. Завіса тихо спускається і падає на місці перед *allegro*.

ДІЯ II

Брудний трактир. Зліворуч буфетна стойка, справоруч вікно. Столики поставлено до купи біля стін. Багато народу — усяких побитих, обірваних, брудних людців. Хвалькуваті обличчя, хвалькуваті розмови, все брудно і часом огидливо добродушно. Гармидер, пісні; чути іноді звуки гармоніки. Дехто напідпитку, а дехто й зовсім п'яний. То входять, то приходять; товпляться біля стойки, п'ють, закусують. Декілька чисто одягнених: прикажчики, різники, дрібні торговці; ті сидять за столиками і п'ють за готівку. Біля дверей двоє одбирають пароль; бігає, струшуючи патлами, хлоп'я — «половой»¹.

Група біля буфетної стойки.

1-й. Митрич, дай... Дай, ради бога... Чуєш, Митрич?

Митрич відмахується рукою.

2-й. Ех, гордий ти став, Митрич, як я на тебе подивлюся.

1-й (*нідхоплює*). Воістину, воістину! Не гордись, Митрич, не гордись, голубчик. Знаєш, як у священному писанню сказано: «Господь гордим противиться, а смиренним дає благодать».

Митрич. Воно й видно, що тобі благодать припала: бач, пику як окровили, — любо й глянуть.

1-й. «В ранах преболе і палицями біен бих і навіть каменями наметан бих». Ну та то все пuste діло, а от ти, Митрич, дай...

2-й. Та дай уже йому, Митрич. Адже ж бачиш — кортить чоловіка.

1-й. «Радованіє бо серця і веселіє душі вино піємо во время прилично...» — і я... той... не може...

¹ Ся сцена повинна робити враження повного життя. Не дивлячись на безперестанну шумляву, яка то побільшується, то затихає, треба, щоб до найменших відтінків було чути окремі розмови. Те, що робиться в одній групі або стороні, захоплює лише найближчих; все останнє живе своїм окремим життям. Кожний статист повинен грати. (*Прим. Г. Хоткевича*).

3-й. Та ти, пуздро, якого чорта маніжишся? Не дуже носа закопилюй, а то...

Митрич. А то що?

3-й. Та нічого, наб'ємо морду, та й годі.

Митрич. Се ж хто бить буде?

3-й. Та хоч би й я.

Митрич (*розмахнувся з усієї сили ударити, але той ухилився*). Ах ти, стерво погане! Та ти знаєш, з ким ти говориш? Падлина ти вонюча! Та я скажу слово, то з тебе й кісток не останеться, падлюко!

3-й (*відходячи*). Я тобі! Я тобі покажу! Я тобі кишки випущу, дияволіві товстопузому! Краще й не виходь з дому, анахтемська душа. Уб'ю! Живий не буду, а камінюкою голову провалю.

1-й. Ракло ти, мерзавець! «Богатство твоє ізгні і ризи моліє поядоша! Злато твоє і сrebro ізоржавіє, і сам ти, чортів син, пропадеш, як собака».

Довго ще грозять обое.

2-й. Та годі вже вам, годі... Ну що там...

4-й. Ти, Митрич, тільки не сердься. Саме ото твоє найкраще діло — не сердься. Дай уже їм хоч по отакенькій. Все одно приказ буде, щоб давать, значить, на казньонний щот.

Митрич. Попогрози, попогрози мені!.. Ну, от як приказ вийде, тоді й дам, а доти — пийте за гроші. Чорти ви репані! Бусурмени! Вам тільки дай волю, то ви нап'єте-наїсте і на сто рублів, а в казні теж гроші не дармові, — як то ти своєю головою думаєш!

4-й. Все одно ж приказ буде.

Митрич. Не дам. Сказано — не дам, значить, не дам. Вийде приказ по пляшці на пику давать, то й по пляшці дам. А може, скажуть, щоб і зовсім без горілки.

Голоси. Ну того вже ніколи не буде!

Друга група.

1-й. Мені вже не первина: я ще в Кишеньові діяввав. Нас вісім чоловіка було, начальників. Ну, тільки поприбивали товаришів. А одного, так уже вийшло, що і в острог засадили.

2-й. Як же се?

1-й. Та вже така лінія підійшла... Еге... Ото люди були, так-так... Не такі, як оце... Хіба се патріоти?

Коли ти патріот, так у тебе кулак щоб був — о! А то що...

3-й. І по багато заробляли?

1-й. Та як де. Де справник нічого собі чоловік, там добре, а де падлюка попадеться, так казньоне жалування не дуже, а все більш на крамниці напірають: ви, мовляв, з крамниць поживитесь. А воно теж діло таке: як встиг, — добре, а як не встиг, — от тобі й зась. А особливо як начальником бути: тут уже небезпременно підставних треба мати, щоб відносили, значить, куди. Бо сам ото розпорядок даєш, командуєш — де вже там присліджувати. Другі поживляються, а ти більше так, з-за честі робиш.

4-й. Що вже там за честь, як нічого їсти?

1-й. Пхе — обізвався! Та можеш ти то взяти, що зо мною сам поліцмейстер за ручку здоровкався. Я раз козаками командував, як один офіцер одказався.

4-й. Кажі!.. Твоя врала, моя не розбрала. Знаємо ми добре: сьогодні за ручку, а завтра по шапці.

1-й. Ну, се, може, кого другого так, а зо мною дзуськи. Се вже хто як себе повести зуміє.

Третя група.

1-й (*продает піджак*). Та купи, якого чорта. Тридцять копійок.

2-й. Тридцять? Так піди ти ранше до матері на переділку.

1-й. Ну давай четвертак та йди к бісовій матері. Чуєш ти, гугнявий!

2-й. Злот.

1-й. А оцього не хочеш?

3-й. Ей, ви! Що ви там базар завели!

4-й. На толкучку, чи що, попали?

5-й. Та купуй, Мишка! Чого там.

2-й. Ану лишень без аютантів.

5-й. Ну, як знаєш. Я тобі добра бажаю — у воду штовхаю, а ти зло помниш — наверх лізеш.

П'яний робітник (*увиходить співаючи*). «Вставай, подымайся, рабочий народ! Вставай на борьбу, брат голодный». Ех, сукиного сина, — живи не тужи. Правду я говорю?

Вартові біля дверей (*кидаються за ним*). Ти хто такий? Відкіль? Як пароль?

П'яний. Пароль? Який пароль? Братику... Помре-мо всі, їй-богу...

Вартові. Та ти зуби не заговорюй. Пароль як? Хто ти такий?

П'яний. Я?! Русский рабочий! Прол-лета-риат! І йди ти від мене під три чорти, бо зайшов я сюди випить, посидіти...

Вартові (*б'ють його і випихають*). Ну так ось тобі, ось тобі! Не швендай, куди не слід, не швендай.

П'яний. Рятуйте! Зарізали! По якому праву?

Четверта група.

1-й. Отся пісня, що він затагав, настояща бунтівницька. А то єсть іще «Похоронний марш», «Варшавянка».

Мужик (*підходить до них*). Господи, боже мій... Що ж се тут робитимуть?

1-й. А ти як сюди попав?

Мужик. Та мене Степан підмовив. Він з нашого села, ну тільки давно вже шляється по всяких усюдах. А я оце теж на заробітки прийшов, стрів його, ще й на квартиру вкупі стали. А тут роботи немає — прямо хоч помирай. А Степан — парубок пронозистий, вогонь і воду пройде і назад вернеться — і каже мені: «Хочеш заробити?» — «А чого ж, — кажу, — й не так?» — «Ну так іди ж ти, — каже, — завтра в трактор, а як будеш увіходити в саму середину, так тебе спитають... той, як його... ну... слово таке... Так ти скажеш «отечество». От тебе й пропустять. А там уже побачиш».

2-й (*з презирством*). Мазниця!

3-й. Очкур загубив!

1-й. Добре, добре! Помовчуй тільки, дядінка.

Мужик. Та страшно... Щось ви люди... якісь чудні.

4-й. Босяки нещасні — правда, дядьку? Ех, голь, вздохни! лоскутья, возрадуйся!

1-й. Стривай! Заробимо — в оксамит ноги будем за-вертати.

П'ята група.

1-й. Де ж ви його доби́ли?

2-й. Та біля Хвілядельхвії.

1-й. Ну, як же?

2-й. Рублів по півтора на душу прийшлося.

3-й свистить, не довіряючи.

1-й. Що, не віриш? Та будь я трижди анахтема на сьому самому місці.

4-й. Лафа́ людям!

1-й. Дуракам щастя.

Шоста група.

1-й (з *третьої групи*). Та де ж воно ділося? Украли! Ах ти, сукин син, будь ти трижди проклят, анахтемська твоя душа.

2-й. Кого ти лаєш, хохляка?

1-й. Та того сукиного сина, що спинджак украв.

3-й. Уже підчбучили? Здорово.

4-й. Хо-хо! Свиснули? Ех ти, хахла-махла, широка штана.

2-й. Тут народ аховий. Не дуже-то свою вершу роз-
завляй.

5-й. Еге! Отут було, вертілося, та чортзна-де діло-
ся — правда, хохол? Не доварили, брат, іще тебе.

1-й. А щоб він йому впоперек горла став, собаці!

Навколо сміх.

1-й (*кричить увіходячи*). Митрич! Мать твою за ногу!

2-й. Дивись, дивись! Митька! Який джикільмент!

1-й. Хо-хо! А ти як собі думав? (*Навприсідки*).

Как нашей бубушке девяносто лет,

А молодушке году нет.

Ай люли! Қараул! Батюшки мои, мои!

Все разбой, разбой, разбой,— матушки мои, мои!

3-й. Де ти такий сакрамікішон доп'яв?

1-й (*підморгує*). «Было дело под Полтавой». (*Ви-
вертає кишені*). Але що ж се воно виходить? Непости-
жимой случай діствитільності! Чи бачили ви таке? Гама-
нець у других штанях забув. От бач, як воно погано
великий гардіроп заводить.

Митрич. А чи єсть вони ще у тебе, другі штани?

2-й. У нього, дядьку, в одному кармані воша на ар-
кані, а в другому блоха на ланцюгу.

1-й (*б'є його по плечі*). Ех ти, Павел, Павел,
держись своїх правил. (*До Митрича конфіденційно*).
Митрич! Дай до окремого столика.

Митрич. Піди другі штани одягни.

1-й. Так, значить, не даси? Ну і нехай тебе, коли так, чорти на двадцять сім частин роздеруть. (*Кричить в усю глотку*). Охріме! Охріме! Де ж ти задівався? Давай мінятись! А ти, Митрич, свиня в перепльоті, от я що тобі скажу.

Увіходить Борис, говорить на ухо пароль, вештається по сцені і взагалі приймає участь у житті юрби.

Сьома група.

1-й. По вісімнадцять копійок ложки срібні продавали! Черевики жіноцькі по три, по чотири гривеники йшли. Рибу за три копійки таку можна купити, що ти й не бачив зроду такої.

2-й. Ех! От добро! Якби й тепер так.

3-й. Тут, кажуть, до крамниць не допустять. А щоб газету та квартирі.

4-й. Ні... Жидівські, мабуть, можна... крамниці.

1-й. А як же інакше? Коли лавок не дадуть, так і братись нічого. Що у тієї антелігенції знайдеш? Шмаття одно. Ні, так воно не буде. Та ти відкіль се чув, що крамниць не дадуть?

3-й. Кажуть, а я хіба знаю? За що купив, за те й продаю.

1-й. А ти роззяв рота та слухай. Не може того бути. Що ж, вони нас дурити хотять? Так не на таківських напали. З-за однієї антелігенції нема чого й братися.

Увіходить околодочний надзиратель, до нього кидаються.

Голоси. Ваше благородіє! Слава тобі, господи! — Будьте отцем милостивцем! Розрішіть по чарці. Митрич без приказу не дає.

Околодочний. Та стривайте, чорти ви репані. Що таке? Нехай один говорить.

1-й. Та от випити б треба, а Митрич каже — не було приказу.

Околодочний. А ви вже до того допилися, що й чарки вже не можете купити?

2-й. Правда, ваше благородіє. Голяки! Босявки нещасні.

3-й. А сам багатир!

4-й. Прямо на всю губу!

2-й. Чого ти? А може, у мене в кишені сто рублів
єсть.

3-й. Сто бліх.

4-й. Недурно бичків сьогодні на вулиці підбирав.

1-й. Та годі вже вам чортзна-що верзти: во много-
глаголанії несть спасення. Ваше благородіє, розпоря-
дїться.

Околодочний (*підходить до стойки*). Здоров,
Митрич!

Митрич. А!.. Салхвет вашій милості! Тищу літ
жити, Семене Михайловичу. Як вас господь милує?
Жінка як, діточки?

Околодочний. Та нічого собі, потроху.

Митрич. Оце бачив я недавно вашу супругу на
паперті св. Михайла. Ну й хустка ж на них коврова
була — се прямо особенний сорт! За багато купили?

Околодочний сміється. Митрич теж сміється.

Околодочний. Жінка тепер уже на шляпку пе-
реходить.

Митрич. Що ж, світова річ. Посада у вас почесна,
то вже й жінку треба одягати як слід. (*Діловим тоном*).
Ну, а як же воно буде з оцими безштаньками? (*Киває
на товпище*).

Околодочний. Та видай вже їм по парі, огірок
там абощо та хліба — ото й буде з них. Чого там з
ними панькатися?

Митрич. По тій же самій ціні?

Околодочний. По тій же самій.

Голоси. Ваше благородіє! Щось скупо сьогодні.

— Розорилися б хоч попоїсти.

— Адже ж не своє.

Околодочний. Ну, а ти там легше — «не своє».
Мушу ж я з присяги казньонні гроші берегти. Вам тільки
дай, так ви й слона з'їсте. (*До буфетчика*). По парі,
огірок і хліба.

Митрич. Слухаю.

Околодочний. Та за тобою теж треба поглядати.
Ей, Федорчук!

Митрич. Ображаєте, ваше благородіє.

Городовий (*переодрягнений, підбігає і робить під
козирок*). Чого звольте?

Околодочний. Дурень. Коли ти в штацькому, так честь не віддають, та ще до порожньої голови. Добре, що тут свої люди, а якби ти мені на вулиці таку штуку устругнув?

Городовий. Винуват, ваше благородіє.

Околодочний. Гляди мені. Стань тут біля стойки та придивляйся, чи вірно буде буфетчик записувать.

Городовий. Слухаю, ваше благородіє.

Околодочний. Скільки вас тут?

Городовий. Дев'ять чоловіка, ваше благородіє.

Околодочний. А на вулиці єсть?

Городовий. Єсть, ваше благородіє.

Околодочний. Ну гаразд. Так гляди ж: (*Пишов*).

Голоси (*вслід*). Спасибі, ваше благородіє! Дай бог здоров'я!

— Подавився б, сукин син, двома чарками.

Митрич (*стукає ножем по тарілці*). Ей ви, голоштанники! По дві чарки, огірок та шматок хліба. Підходь, хто хоче.

Товпище з криками кидається до стойки.

Та не разом! Не разом, прохвости! Стойку перевернете! Становись у потилицю.

Голос. Та годі вже тобі, Митрич, знущатися.

Митрич (*кричить*). В потилицю становись. А то не дам нічого.

Становляться з жартами, стусанами; Борис теж.

(*Тихо до городового*). Що ж ви, й справді тее?

Городовий. Свої люди.

Митрич. Скільки?

Городовий. Та карбованця дасте.

Митрич. Багатенько.

Городовий. Чого там! Пишіть більше. Ви думаете, він мало заробить? Ого! Бач, розпорядився, щоб по парі та огірок, а сам узяв по карбованцю на пику. Знаємо!

Митрич. Діло таке. А поліцмейстер, мабуть, і по трояку запише. Так ви пожалуйте за окремий столик: я вже вам прикажу подать чого-небудь гарненького. Пожалуйте, пожалуйте. Ахвонька! Накрий столика. (*До юрби*). Ей ви, тихше там. Ну що, стали?

Голоси. Стали!

— Готово!

— Як слід!

Митрич. Як будете п'ять: чи по дві одразу, чи по одній, а потім ще?

Голоси. По дві!

— По дві одразу!

— Ні, по одній.

— Нехай як хто хоче!

— Як хто хоче!

Митрич. Ні, так не можна. А як я потім узнаю, чи дві ти випив, чи одну,— на морді у тебе не написано.

Голоси. А так, так.

— Се вже правда, Митрич.

— По одній!

— По дві, по дві!

— У нього одна як наперсток. Її не почувеш як і проковтнеш. Мов муху проковтнув. По дві!

— По дві одразу!

— По дві іде.

Митрич. Так по дві?

Голоси. По дві! Кінець.

Митрич. Ну, нехай буде по-вашому. Підходь.

Підходять, жарти, сміх, лайка. Ті, що сиділи за столиками, так і встаються.

Перша група.

1-й. Наша крамарня на поганому місці стоїть— саме в жидівському сусідстві. І з того боку, і з другого.

2-й. От, значить, треба діло добре обміркувати, щоб ошибки не вийшло.

1-й. Еге. З окуратором діло треба робить.

3-й. Хрест написать.

3-й. Ну, брат, одного хреста мало.

4-й (*молодший*). А в той раз Іцка узяв та й написав хреста на вивісці. Ха-ха-ха! Там стоїть Шмулензон на вивісці, а він — хрест. Се вже, значить, у нього мозок розкарячився.

2-й. Так, так. На один хрест надії мало — треба щось потовще вигадать.

4-й. А Порхвишка, Порхвишка! Як красний крам розбивали, так він своїх хлопців послав у ту гущу. Ну вони йому й натягали краму. А тепер торгує.

3-й. Ну хіба він один так?

1-й. Чому й не поживитися, як є спромога. На те й торговля.

• Друга група.

1-й різник. Я за царя усякому голову зверну!

2-й. Оті прокляті сицилісти людей ріжуть, сукини сини. Як була халера,— скільки вони народу вигубили? Мені сам-один піп розказував, як йому велено: «Ховай,— кажуть,— живих, а то тут тобі й самому кінець».

3-й. І що ж, ховав?

2-й. Аякже! Своя сорочка ближче до тіла. «Траплялося так,— каже,— що він іще стогне, а ти його кришкою надавлюєш».

3-й. Ах ти, господи!

4-й (*старий, злобний*). Ні бога у них немає, ні царя. От у нас стояв один студент на квартирі. Ну хоч би тобі лоба на ніч перехрестив: так і повалиться, як пес який, прости господи.

1-й. А царя хто убив? Вони. А за що? За те, що він кріпацтво скасував.

2-й. Вони, бач, хотять, щоб назад нас у кріпаків повернути. Ні вже, брешете, сукини сини!

4-й. Бить їх! Студентів отих самих та жидів.

Ті, хто випив, закушують; сидять, ходять, їдять.

Г о л о с и. Охо-хо! Бриком пішла!

— Дай закурить.

— Заграла по жилах. (*Затягає*). «Тичётъ реч-и-ка, тичётъ Вол-ы-га».

1-й. Ану, не задавайся.

2-й. А хіба що?

1-й. Та нічого,— дам разá, та й годі.

2-й. Ф'юіть. Не лякай молодицю рогацем: у матері живши, вона й кочергу бачила.

1-й. Та чого там лякать? Кого лякать? Тебе, чи що? Чи багато тебе під землею, а над землею щось не видно.

2-й. Не бачив ти, мабуть, жижі, від якої штани рижі,— так я покажу. У мене недовго.

1-й. Ну от на... візьми. (*Б'є його*).

2-й. Приймай назад.

Б'ються.

Г о л о с и. Лупи, лупи!

— Ей ти, Долгуша! Тобі б на печі сидіти!

— Ану-ну! ану-ну! Підвалюй!

— Так, так! Підсаджуй!

— Го-го-го!

Один (*танцює з огірком в одній руці, з хлібом у другій*).

Эх, бабушка ты Марковна,—
Ни в тебе ли спина бархатна.

Г о л о с и. Здорово, Митюха!
— Здорово! Маладци!

Ще двоє ідуть танцювати.

Один (*частить*).

Ох и что же то за штучка была, да,
Что курица да бычка привела, да,
Поросеночек яичко иснес,
На высокую поличку понес,
А безрукий то яичко узял
Да безштаному в карманчик поклял,
А слепой да его увидал,
Тихо на ухо глухому сказал,
А безногий у погоню погнал,
Голомазаго за волосы поймал,
У безштаного яичко отнял,
Голопузому за пазуху поклял.

Іха! Іха-ха!.. Ех, дівчат би ще сюда!

Г о л о с и. Підожди, будуть.

— Бий, братця, вікна.

Гвалт, крик доходять до апогея; гармоніка визкотить, дим і чад.

Увіходить околодочний надзиратель, з ним двоє городових у формі; городовий, що частувався за окремим столиком, наміряється незамітно пройти до буфета.

Околодочний. Ей ви, дияволи! Он бач, яке завели! Ану-бо годі.

Обірванець (*цілком п'яний*). Ти думаєш, опричнику, що ти мене за чарку горілки купив? Ти думаєш, що я вкупі з оцими хуліганами піду інтелігенцію бити та студентів? Ні, брешеш, сукин син! Я сам був студентом! Я дворянин Смоленської губернії.

Околодочний відкидає його прич з дороги.

(Кричить). Кар-равул! Стьопа, Стьопа! (Кидається до околодочного і валить його з ніг). Поліція! Бий поліцію! Бий падлюк! Вони кровопивці. По указу імператора Петра Великого!

Околодочний (озвірив). Городові! Сюди! (Свистить у свою свиставку). Бийте його! Хапайте його! А!.. Начальства не признавать! Бий його в мою голову! Ага, прохвости! Ага, сукини сини! Я вам покажу! Я вас всіх перебиру!

Робиться якась каша з людських тіл; видно тільки, як підіймаються кулаки, шаблі городових — і вся ота купа вивалюється в двері, половина цікавих за ними. На сцені стає більш-менш тихо, чуто окремі байдужні фрази.

Г о л о с и. Надають йому тепер по саме перве число.

— Та воно так...

— Не налазь на начальство.

— І відкіля він такий узявся?

— Дворянин, бач!

— Шантрапа.

Біля стойки на одному місці товчється п'яний і вже двадцять разів підряд говорить: «Хоч ти й Митрич, а дурний... А ще я тобі скажу — хоч ти й Митрич, а дурний... Ось яке воно діло виходить». Буфетчик не звертає ані найменшої уваги. Тим часом за сценою шум починає затихати; дехто вже вертається, чомусь радіючи.

Г о л о с и. Ну й насипали ж.

— Ох і здорово ж били — прямо страсть одна.

— А він то кричав, а то вже тільки: «Ох... ох...»

— А йому підвалюють, а йому підвалюють.

— Крові скільки вийшло, братця мої.

— (Вбігає). Повезли вже, повезли.

— (Вбігає). Прямо як собаку кинули на дно та й поперли.

— Куди повезли?

— Та в участок — куди ж більше.

— (Вбігає). Вже не видно! Коняка попалася добра.

Околодочний (оправляючись та обтрухуючись після бійки). Я вам покажу! Я вас успокою! Кишки з вас повимотую та на ноги накручу! Мовчать!

Затихає.

Г о л о с (біля стойки). Митрич, мать твоя бабкою була.

Околодочний. Мовчать, кому кажу!

Стає тихо.

Ви знаєте, навіщо вас сюди зібрано?

Голоси. Знаємо, знаємо.

— Так точно, ваше благородіє.

1-й (*підходить*). Ваше благородіє! Я діло могу по-німать: я ще в Кишиньові работав. Дозвольте...

Околодочний. Мовчи, тебе не питають.

Хтось (*пошептом*). Криве Око! Криве Око! Чи будеш пити, чи ні?

Околодочний. Хто там Криве Око? Як дам, так сам окривієш.

Мужик. Ваше осіятілство! Заспокой ти мою душу. Що се тут робиться? Навіщо нас сюди зібрано?

Околодочний. А ти хто такий?

Мужик. Та бач, ваше благородіє, я не тутешній. Прийшов оце я, значить, на заробітки, а тут...

Околодочний. Та сюди як ти попав? Хто тебе привів?

Мужик. Семен...

Околодочний. Який Семен?

Мужик. Та наш Семен, артемівський.

Околодочний. А прізвище його як? От мужва!

Мужик. Його? Безпалий його прізвище, Безпалий...

Околодочний. Безпалий? Не знаю. Федорчук!

Городовий (*підбігає*). Чого звольте, ваше благородіє?

Околодочний. Ти Безпалого Семена не знаєш? Та взагалі, що оцей дурень тут меле?

Городовий. Ей ти, слухай. Де твій Семен живе?

Мужик. А на Гійовській вулиці.

Городовий. Се, мабуть, Косоворотка, ваше благородіє.

Околодочний. А! Так се він тебе прислав?

Мужик. Та він же, він, ваше благородіє.

Околодочний. Ну, се добрий організатор. Так, власне, що ж тобі треба?

Другий городовий (*вбігає*). Ідуть, ваше, благородіє!

Околодочний. Ідуть?

Другий городовий. Так точно, ваше благородіє.

Околодочний. Ей ви, армія! Ану лишень тихше. Смирно! Ей ти, художник, годі тобі плямкати.

Увіходять Седов та Печений; Седов роздягається, йому допомагають двоє городових; Печений проходить прямо до буфета і про щось там радиться з Митричем.

Седов. Ху, господи... Упарився...

Околочничий. Може, вам чого-небудь холодненького?

Седов. Ні, не турбуйтеся.

До нього підходять деякі торговці.

1-й. Як ваше здоров'ячко, Іване Яковичу?

Седов. Та так собі, потрошку, хвалити бога. А як вас господь милує?

1-й. Нічого, дякуючи Христу. Живемо та хліб жуємо.

2-й. А ви все трудитесь, все трудитесь.

Седов. Та що ж! За царя-батюшку і голову свою положити радий.

3-й. Як Козьма Мінін Сухорук, що в історії пишеться.

Седов. Де вже нам...

Печений (*підходить*). Ну що ж, Іване Яковичу, починайте абощо. Поперед ви, а потім я.

Седов. Та що ж... з божою поміччу.

Печений. Ви, може, на стілець стали б?

Седов. Ні, навіщо ж... Я так.

Печений. Та воно видніше вас буде і більше чутно.

Седов. Важенький я... невдобно...

Печений. Нічого, вас держатимуть. Ей!

Підбігає городовий.

Ще одного!

Підбігає другий.

От допоможіть купцеві на стілець злізти та підтримуйте його.

Городові помагають і потім весь час піддержують.

Седов (*злізши, витирається хусткою*). Припікає...

Печений (*до дверей*). А ви там — нікого більше не пускайте. З паролем, без пароля — все одно (*розмовляє з Седовим, котрий нагнувся до нього*).

Увіходить Антон.

Вартові. Куди, куди! Назад! Не велено пускати.

Антон. Як не велено? У мене пароль єсть.

В артовий. Все одно не велено. Зараз приказ ви-
йшов.

Антон. Та що ти мелеш? Пусти. (*Виривається*).

В артовий. Ну, брат, ти не дуже. А то й по морді
получиш.

Окологодочний. Що таке? Чого завелись?

Антон. Та от, ваше благородіє, не пуцаєть.

Окологодочний. А ти хто? Відкіль?

Антон. Я царю-отечеству слуга і пароль знаю.

Окологодочний (*підзорливо*). Та сам ти хто та-
кий?

Печений. Семене Михайловичу! Та киньте! Ідьте
сюди.

Окологодочний підбігає, а Антон, показавши дулю городовим, прохо-
дить прямо до Бориса.

Антон. Здоров був, Іване!

Борис. Здоров. Чого спізнився?

Антон. Діло було.

Згодом вони сідають ближче до авансцени.

Окологодочний (*балакає з Печеним*). Добре...
добре... Розумію... Слухаю... Буде зроблено. (*Іде до две-
рей, але потім, подумавши, вертається, підманює до се-
бе городового і шепоче йому щось на вухо, показуючи
на Бориса та на Антона*).

Городовий все киває головою, окологодочний уходить, а городовий
починає стежити за товаришами.

Печений. Ну з богом, Іване Яковичу. Починайте.

Митрич. А ви, ваше високоблагородіє, може, заку-
сили б трохи?

Печений. Не вредно, не вредно.

Ідуть у двері, що за стойкою.

Митрич (*на виході до хлопця*). Поглядай.

Седов. Братця, православні християне! Що воно
таке навколо нас робиться і як то все розуміти треба?
Через віщо руському чоловікові так погано жить на
світі стало? Хто йому поперек шляху став? Чому се цар
наш батюшка невеселий? Хто його душеньку, супостат,
засмутив? А від того все те, братця, від того, голубчики,
що на нашій землі християнській багато всякого сміття
набралося. От як воші нападуть чоловіка і гризуть, і

гризуть, і гризуть його,— от так і нас напали вороги наші, супостати. Роздобрились ми дуже. Добрий єсть руський чоловік. Хто хоч приходить до нас — усім двері одчинені. Жид ти, лях, вірмен — все одно. Приходить до нас, їж, пий укупі з нами, багатій з нашої землі. Прийде він до Росії без штанів, від голоду живіт підвело, а дивишся через рік, через два — то вже ти його голою рукою і не достанеш. Та якби ж він багатів та ще в умі держав, що я на своїй землі хазяїн, а то ж таки ні. Прийде сюди, гад поганий, розглядшає з нашого хліба та ще нам же й на шию сяде. А ми його носимо на своїй спині та тільки крекчемо — що се воно неначе важко жити на світі зробилося!

Серед юрби сміх.

Голоси. Правильно, купець, правильно!

— Що правда, то правда.

Антон. А ловко, шельма, говорять! Саме для такої аудиторії.

Борис. Мовчи.

Седов. А що, хіба не правду я сказав, православні? На біржі хіба не жид орудує? А на базарі хіба не жид тобі поганого краму удолить та ще тричі обдурить, поки ти у нього що купиш? А коли ляшок на посаду яку забереться, на завод чи, скажемо, у контору,— так як ви думаєте — не потягне хіба за собою своєї братії, ляшків? Нашому і штраф, і те, і друге, а своїх все підтягає угору та жалування прибавляє.

Якийсь п'яний (*підходить*). Ваше степенство! Господин купець! Ти не тягни... Ти одразу — р-раз, два, та й годі.

Седов. Підожди. Підожди, чоловіче добрий, підожди. А смуту хто в нашому царстві посіяв? Відкіля всі оті сицилісти, крамольники? І то все від жидів. Наш брат дурень: жид йому шу-шу-шу, шу-шу-шу на вухо — і те не так, і те не так. А він і повірив, і пішов, як баран, навпростець. Жид, бач, навчив та й сховався, а нашому попадає.

Голоси. Ого-го! Ще як попадає!

— Се правда. Жид жидом і буде.

Антон. Розкішна аудиторія! А револьвер у тебе єсть?

Борис. Єсть. Мовчи.

Седов. А цар наш батюшка все тебе бачить. Важка

дума на серце йому впала, зігнула головоньку, засмутила очі його яснії. «За віщо ж, за віщо,— скаже він,— ви моє серце пошматували, вимучили? За віщо жінка моя, цариця ваша милостивая, спокою день і ніч не має, слізьми обливається? За що ж діточки мої малесенькі журяться, сумують, свої дитські душеньки надривають? Ех, бог вам суддя,— скаже він до нас.— Не жалуете ви свого царя, не умієте шанувати помазаника господнього». (*Дужче*). Люди добрі! Та невже ж ми не одзовемося на те слово царевнее пресвітлее? Та невже ж ми попустимо жидові проклятій смутити царя-батюшку, колотити землю руською великою? Та невже ж ми, жида на шию собі посадивши, ще й кнутика йому дамо: поганяй мене, дурня, не бійся! (*Несамовито*). Так ні ж, братця! Годі вже їм над нами коверзувати! Бийте їх, сукиних синів! Бийте жидову прокляту!

Т о в п и щ е (*реве*). Бить, бить!

— Все розіб'ємо!

— Все знищимо!

— Годі їм над нами коверзувати! Ходімте, братця!

— Ходім!

С е д о в. Стійте, стійте! Голубчики, подождіть! Дайте слово докінчити.

Печений. Ви все про жидів? Та годі вже вам. Треба на інтелігенцію більше.

С е д о в. Ні, не мішай ти вже, бога ради, Іване Івановичу. Я от ще забув про собор та про патрет.

Печений. Ет, стара байка. Тепер вже на неї багато не впіймаеш.

С е д о в. Ого! (*До юрби*). Ну, утихомирилися? Ех, братця, братця.

Увіходить надзиратель, звертається до городского; той йому щось жваво розкаже. Потім підходить до Печеного, говорить з ним, той теж поглядає на товаришів. Околодочний по черзі підзиває до себе або й сам підходить до переодягнених городских і шестеро чоловіка їх признає стежити за Антоном та Борисом.

Б о р и с. За нами, здається, стежать.

А н т о н. Де?

Б о р и с. Та не оглядайся ти, бога ради.

А н т о н. Гм. Погано пан пише. Тікати хіба?

Б о р и с. Тікати, нічого не узнавши? Іди ти, а я зостануся.

А н т о н. Ну, на таке я не згоден.

Борис. А як не згоден, то ані словечка більше.

Седов. Та хіба то все, братця? А храма божого хіба жид не опаскудив? Хіба над іменем Христовим, погана душа, не надсміявся? От ще позавчора казав мені один піп, як вночі застали жидів у соборі: вони богородиці, цариці нашій небесній, ножиком очі виколупували, а Миколаю, угоднику божому, цигарку в зуби, падлюки, вставили.

Мужик (*протисся*). Батюшка! Ваше степенство! Та невже ж тому всьому правда?

Седов. Як перед істинним, мужичок, як перед істинним. Не стану я брехати на старості літ. А патрета царевного в Расуші над столом хто прострелив? Жиди. А кров дитську християнську у свою мацу хто підмішує? Все вони!

Мужик. Н-ну! Коли ж тільки тому правда,— так я ж їм!

Печений. Та годі вже вам, Іване Яковичу. Злазьте.

Седов. Та що ж се ви, Іване Івановичу, не даєте скінчити! Так не можна!

Печений. Та ви ж уже скінчили.

Седов (*злазить, ображений*). Ні, з вами, я бачу, діла не зробиш. Хіба ж таки можна агітацію прекращать? Се ж... прямо...

Городовий (*до Печеного*). Прикажете піддержать?

Печений. Не треба,— я офіцер. (*Стрибає на стілець*). Братця! Здорово, ребята!

Нескладно відповідають, хто як попав.

От вам зараз тут господин купець розказав дечого багато. Чи було в його словах хоч остілечки неправди?

Голоси. Не було. Все правда, все.

— Істина.

Печений. Ну от бачте. А я вам тепер розкажу, як за сее діло взятись, куди направити свої сили і як взагалі... заробить. Адже ж в чім річ? Будемо так говорити, якби жиди були самі — хіба могли б вони щонебудь поробити? Як уже він там не мудруй, а коли б йому ніхто не помагав, то куди ж таки жидові справитись? Одним словом, коротенько сказати, якби не було у жида помічників, так довго б він не набришків. Правильно я говорю?

Голоси. Правильно.

— Правильно.

Печений. Ну от жид се добре тямить і насамперед починає шукати собі помічників. Хто ж ті його помічники? Та хто ж — студенти, лікарі, адвокати і всякі інші інтелігенти. От вони і єсть найбільше зло. Бо що ж жид? Жид він і єсть, йому як хто то може ще й не повірить, і слухать не стане, а от коли вже тобі свій брат починає розум каламутити, то тут вже, дивися, який дурень і задумається. Ось воно де корінь лежить. Ясно?

Голоси. Ясно, ясно!

— Ще б пак не ясно!

Печений. Ну от і добре. Тепер підемо далі. Ми, себто поліція, знаємо, звичайно, сих молодчиків добре і давно вже за ними стежимо, але що ж ми можемо вдіять? Штати у нас невеликі, а діла багато — ну і гуляють собі, голубчики, на волі. А хіба то гаразд? Він день походив, десять чоловіка зустрів та й збив їх усіх із пантелику. А ми ото дивись? Та хіба ж се можна? Які ж ми після того вірнопіддані? Які ж ми діти свого царя? Ні, так не годиться.

Голоси. Правильно.

— Бити їх треба.

— А звичайно. Що з ними панькатись.

Борис із байдужим виглядом відходить ближче до вікна, троє гордових непомітно за ним.

Печений. Так, так! Ваше безпосереднє національне почуття, ваше серце само підскажує вам, що треба робить. Бить! Єдиний засіб — бить! Де попав — там і бий.

Голос. Ваше благородіє! Дозвольте спитатись.

Печений. Що тобі?

Голос. А охрана нам буде? Щоб, значить, козаки або піхота...

Печений. Буде, буде. Се вже само собою.

Голос. А на скільки день, теж скажете?

Печений. А то ж як! Все, все буде сказано.

Голос (*відходячи*). А то ми їх теж знаємо: сьогодні і голубчики, і такі-сякі, сухі-немазані, і охрана, і козаки помагають, а завтра — по хряпу та нагайкою, а то й кулю в спину.

Печений. Ну-ну, підбери язика. Так от, братця, я прочитаю вам насамперед список, а там уже побалакає-

мо, як діло повести, коли починать і взагалі все, що треба. Ну от слухайте. (*Виймає папірчик*). Насамперед треба редакторів газет трошечки пошарпати, бо вони ж усю кашу заварили. Адже газету всякий читає, і як там пишуть різні глупості, крамолу... так сказати, зневажати адміністрацію, то посудіть самі, що ж тут хорошого? От і виходить, що оті газети і єсть, так сказати, очаг крамоли і за них треба насамперед узятись. Найпоганша газета у нас...

Околодочний (*кричить*). Бий їх! Хапай! Держи їх!

Городові з гиком кинулися, Антона повалили, і він кричить: «Борисе, Борисе! Спасайся!» Борис вирвався з рук городових, вистрелив, розбиває, розкриваючи, вікно і вистрибує пріч. Крики, галас, усі гвалтують, не знаючи чога.

Завіса швидко падає.

ДІЯ ІІІ

Просто вулиця, іде в далечінь. Голі, з обідраними дротами телеграфні стовпи. З обох боків двоповерхові будинки; правий дім виходить кутком наперед (тут вихід у праву кулісу). Зліворуч парадний під'їзд, двоє покалічених ліхтарів; стоять носилки. З правого боку в домі під'їзні ворота, а біля них пішла вгору тонка залізна драбнина, по якій снують лю д и. В обох будинках майже всі вікна повибивано, де-не-де залишилася ціла рама або шматок її. Вікна забарикадовано деревною, столами, стільцями, дошками і взагалі чим попало. Видно, як усередні безперестанно ходять люди. Під кінець дії в деяких кімнатах запалюють світло,— і дивовижне враження робить се світло серед хаосу і руїни. Вперек усєї сцени, на одному з задніх планів, стоїть барикада, міцно збудована з усього, що попадалося під руку, переплутана товстим дротом. З воріт тягнуть дубки, вивернуті тротуарні плити, носять лантухами землю, пісок, лаштують, приладжують; на землі валяються поліняки і всяка всячина. Над барикадою в'ється великий червоний прапор, а з другим, меншим, стоїть молода дівчина. Багато робітників, студентів, учеників та учениць середніх шкіл, курсисток, хлоп'ят; єсть і «інтелігентський» елемент, але більше до наглядання. Зброя різноманітна, іноді навіть смішна: рушниці, револьвери, шаблі, якісь допотопні тесаки, шматки товстого дроту, ковані ножі, прив'язані до дубців, і т. п.; єсть озброєні дівчата. Дехто з червоними стрічками на руці, на шапці або через плече; сестри, студенти, лікарі — з червоним хрестом на руці, деякі у фартухах і навіть у халатах. Настрій надзвичайно сміливий, гарячий — все живе. Кричать, розпоряджаються, бігають. Іноді чутно сигнали свистком, довгі, дзвінки, як на кораблях; деколи дзвонять похопливо та невміло в великий дзвін

десь на ближній дзвіниці. Всюди безперестанний рух, кричать і з вікон, і десь згори, і з драбини. Хто хоче, щоб його почули, мусить кричати. На барикаді весь час стоїть багато озброєного, готового до бою народу, дехто змінюється. Наближається присмерк.

Дзвонять на дзвіниці; на барикаді співають «Варшавянку». Шумлява, гомін, рух. Потім спів замовкає.

Несуть велике поліно.

Г о л о с и. Бережись, бережись!.. Ноги!.. Не лізьте.

— Товариші міліціонери! У дворі учаться військовій муштрі та стрілянню. Ідїть у двір.

— У двір, товариство! У двір!

— Софіє Василівно! Софіє Василівно! У вас наша тирний спирт?

В будинку розітнувся вистріл, з вікна хтось висовується, кричить.

Г о л о с и. Санітарів! Санітарів! Де санітари?

— Тут, тут!

Біжать.

— Ей ви там! На дзвіниці! Годі вже — якого біса!

Дзвонити перестають.

Перша група.

1-й. А ви що ж без зброї?

2-й. У мене ось. (*Витягає з рукава нагайку*).

3-й. У Івана Михайловича козацьке орудіє.

2-й. Не орудіє, а оружїє.

1-й. Ех, ловко молодь устругнула.

3-й. І відкіля воно набралось стільки народу?

Друга група (солідних).

1-й. А ви як сюди попали?

2-й. А ви як?

1-й. Я подивитись на гарячі голови.

2-й. А ми оце з Тихоном Степановичем цілком несподівано наткнулися. Знайомі?

1-й і 3-й. Ні. Не маю честі.

Знайомляться.

2-й. Ну, як ви думаєте, — чим воно уся та комедія закінчиться?

1-й. Та думаю, що нічим. Дурний буде генерал-губернатор, коли постарается довести цю справу до чогось серйозного.

3-й. Звичайно. Ну, що се, справді, за хлоп'ятство!

4-й (*вміщується*). Еге, еге. Он бач — вікна повибивали, хідник попсували, ліхтарі, телефон. Все ж се культура... ем, не... показателі культури.

3-й. Я розумію: поступ — велика річ, але навіщо ж вікна бить?

2-й. Ходімте, панове, до ресторації. А то, знаєте, як кажуть, чим чорт не шуткує. Ходімте, Тихоне Степановичу.

3-й. Що ж, я з великою охотою. Хоч тепер і в ресторані того...

4-й. Коли дозволите, і я пристав би до кумпанії. Маю честь представитися — Соболев.

Знайомляться.

2-й. Звичайно, звичайно. (*До третього*). Ви нічого не маєте?

3-й. Що ви! Дуже радий.

2-й. Ну то ходімте. А то, знаєте, всяко буває: якась шалена куля і той... (*До першого*). А ви?

1-й. Ні, дякую. Я ще тут побуду трошки. Всього найкращого.

Третя група.

1-й. От розум доказує, що не те вони роблять, не те, а серце рветься вкупі з ними.

2-й. Ні вже, голубчику. Обуржуїлися ми з вами, що вже там і казати. Нам би оце теплий куточок, та газетку, та полихословити на прем'єр-міністра, а що вже більше від того, то...

1-й. Боляче сее почувати... Яюсь сором самого себе. А надто як дивишся на оці молоді, повні необачної відваги обличчя. Додумайся тільки генерал-губернатор до того, щоб стріляти сюди з гармат,— що зостанеться тут через хвилину відо всіх отих гарячих, повних любов'ю сердець? Скільки крові, мук,— а за віщо?

2-й. Еге. Се на інтелігентській мові називається скрухою решти сумління. А шляхів до заспокоєння все тих же два: або кинутися в нестямі до сього бурхливого потоку, або саяк чи так задавити в собі отого «звіра костистого», щоб не докучав.

1-й. Ех, справді! Кинути б усе та стати поруч із ними, зустрінути смерть грудьми проти грудей.

2-й (б'є по плечі). Не станемо, голубчику, не станемо. Обважніли ми надто для того.

Робітник (на стільці; він говорив весь час, але тільки тепер його можна розібрати; голос цілком сильний). І от тоді велика шляхетна сім'я робітників встане і безповоротно задавить свого вічного ворога. Кров'ю та залізом панують вони над нами, але кров та залізо не вічні володарі. Гаряче серце подужає їх! І ми візьмемо верх! Ми переможемо, панове товариство! Може, ми помремо отут, може, через годину ніхто з нас не зостанеться живим, але близько світ,— я бачу його!.. І наші холодні трупи будуть останніми жертвами насильства на землі.

Голоси. У кого шістнадцятий номер патрони? У кого єсть шістнадцятий номер, товариші?

— Товаришу Сергієнко, де ви? Сергієнко!

— Ой, ногу придавили!

— Хто їсти хоче, панове товариство! Прислали кіш хліба та ковбаси.

Лікар (на стільці). Я лікар Пестряков. В Медичному товаристві безперервно засідає Комітет загальної безпечності, який складається з представників різних професій. Мене прислав сюди комітет просить барикаду, щоб вона дала від себе двох представників. Першим нашим обов'язком ми лічимо піклування про те, щоб не постраждали, а як і постраждали, то найменше мирні горожани. Тому будьте ласкаві прислати двох робітників, представників до нашого комітету. (Злазить).

На його місце стає робітник.

Робітник (одразу жагливо). Товариші робітники! Там, десь-то в тепленькому кабінетику, зібралися пани інтелігенти і благодушно настроїлися на добродійний лад. Збираються допомагати — і кому ж? Нам, робітникам. Посидять, поп'ють чайку, по черзі ідуть обідати, ведуть гуманні розмови — і думають, що роблять велике діло. Думають, що роблять нам, робітникам, велику послугу, коли утруждають себе розмовою про барикаду. А потім великодушно закликають і нас засідати вкупі з ними на м'якеньких кріслах! Ні, панове товариші! Ми не підемо до них! Ми прийшли умирати сюди — і зуміємо се зробити без допомоги м'якеньких інтелігентів. Нам не треба їхньої великодушної милостини! Геть співчу-

ваючих — нам треба діячів! Коли ж вони, ті, що засідають у затишних кабінетах Медичного товариства, справді хочуть допомогти нам,— так нехай вони прийдуть сюди. Отут, нагорі, теж безперервно засідає наш революційний комітет сполучених партій! Нехай вони, добродійні інтелігенти, прийдуть сюди і засідають вкупі з нами!

Голоси. Ур-ра!.. Нехай сюди йдуть! Сюди, сюди!

— Ми не пошлемо своїх представників! Не треба!

Старий *(на стільці)*. Товариші і браття! Як гірко слухать, що й тут, на барикадах, чуто слово «ворогування». Досить сварок, товариші... Досить розділів на інтелігентів та робітників... Всі ми прийшли сюди умирати — і зробимо се. І коли нас ховатимуть ті, хто зостанеться живим,— чи не рядом нам викопають могилу? І хто ж пізнає тоді, робітник я чи інтелігент? Ради всього святого, браття, забудьмо тут розладдя та неприязнь. Коли вже тут не забути,— так де ж?!

Голоси. Правда, правда. Треба послать.

— Не хочемо.

— Конче послать!

— Не треба, не треба.

— Посла-ать. Нехай йдуть! Снегір'ова вибираємо! Снегір'ова! Патоку ще! Корещенка. Нехай Корещенко йде.

2-й робітник *(стрибає на стілець)*. Панове товариство! Я робітник і пропоную себе в депутати!

Голоси. Не треба.

— Геть.

— Навчись попереду говорити.

— Молоко ще на губах не висохло.

— Корещенко нехай іде! Корещенко!..

— Снегір'ов теж!

— Так.

Борис *(на стільці)*. Дозвольте, панове товариство, внести хоч будь-який порядок у вибори. Намічено трьох кандидатів: товаришів Корещенка, Снегір'ова і Патоку. Яких ще кандидатів виставили б збори?

Голоси. Не треба більше!

— Емельянова!

— Досить! Не тереба!

Борис. Значить, трое. Хто за Корещенка,— підійміть руки.

Підіймають.

Так. Годі. Тепер хто за Снегірьова?

Підіймають менше.

Хто за Патоку?

Ще менше.

Обібрано товаришів Корещенка та Снегірьова.

Г о л о с и. Добре, добре.

— Нехай ідуть.

— Згода.

— А зброя? Зброя?

Л і к а р. Я думаю, що зброю можна полишити тут; вона тут буде більше потрібною.

Г о л о с и. Залишити!

— Нехай залишать.

Делегати віддають свої рушниці Борисові.

Б о р и с. Панове товариство! Повинні ж ми дати якісь дорученості нашим делегатам. Я раджу вимогти у генерал-губернатора, щоб він вивів своє військо пріч з міста, бо горожани не можуть почувати себе в безпечності, коли по вулицях їздять козаки та драгуни. Оборону ж міста ми візьмемо на себе і для того організуємо озброєну народну міліцію. Чи згода, панове товариство?

Г о л о с и. Згода, згода!

— Геть поліцію та козаків!

Б о р и с. Хто згоден доручити нашим товаришам у Комітеті загальної безпечності виголосити сказані мною домагання, тих прошу підняти руки.

Підіймають.

Г о л о с и. Та що там ще голосувати! Згода!

— Нехай ідуть!

— Заявить!

Б о р и с. Більше ніяких заяв не буде?

Г о л о с и. Поки що не буде.

— Потім пришлемо!

— Життя покаже!

Б о р и с. Чи угодно зборам зараз одпустити делегатів, чи потім?

Г о л о с и. Зараз, зараз!

— Нехай ідуть!

— Ідїть, товариші!

Делегати і лікар лізуть через барикаду.

Есфір проходить з одного будинка до другого з склянками у руці.

Борис (окликає її). Есфір! Есфір!

Есфір. Що тобі?

Борис. Де ти будеш?

Есфір. В першій аудиторії. Присилай туди найтяжчих.

Борис. Добре.

Якась пані. Боже мій, боже мій... Адже ж їх усіх можуть убити.

Есфір. Може трапитися. А вам я радила б піти звідси.

Пані. Хіба я заважаю? Що се за свистки? Поліція?

Есфір. Ні, се свої. (Пішла).

Студент (на стільці). Панове товариство! До нас сюди, на барикади, ідуть двоє офіцерів.

Його ніхто не чує.

Товариші, слухайте! До нас на барикади ідуть двоє драгунських офіцерів.

Голоси. Тихше, товариство! Серйозна справа, тихше.

— Станьте на барикаду! На барикаду станьте!

— Все одно нічого не вийде.

— Дайте вистріл з револьвера.

— Навіщо тратити заряд? Холостим, холостим.

Студент (хоче ще раз спробувати, але, махнувши рукою, стрибає додола. Біжить до драбини, лізе по ній і, зупинившись на середині та приставивши руки рупором, кричить). Панове товариство, слухайте-е!..

Голоси. Слухаємо.

— Що там таке?

Студент. До нас ідуть двоє офіцерів.

Голоси. Навіщо? Чого їм тут треба?

— Провокатори!

— Не пускають сюди зрадників.

Студент. Ми їх сюди і не пустимо, але не прийняти ми їх не можемо. Ми приймемо їх там, на передній барикаді! Крім того, ми повинні їм дати гарантію недоторканості особи.

Голоси. Даємо даємо.

— Чорт з ними.

Студент. Так прошу вибрати когось для переговорів.

З гвалтом, шумом вибирають трьох, і вони лізуть через барикаду.
Тим часом в другому боці ввіймали шпіона.

Голоси. Товариші! Сюди сюди! Піймали!

— Держить його! На барикаду його, негідника!

— Розстріляти!

— Судить його революційним судом!

— Судить!

Шпигун. Братця, братця... Я нічого. Я, їй-богу, нічого. Тільки не бийте... Братця, голубчики... Тільки не бийте...

Борис. Бить вас ніхто не буде. Хто ви такий? Як ви сюди попали?

Шпигун. Я робітник... я служу...

Борис. Де ви служите? На якому заводі?

Голоси. Та чого ти з ним панькаєшся, Борисе?

— На суд його!

Борис. Панове товариство! Навіщо він нам здався і навіщо ми будемо гаяти час, його судивши? Одпустімо його,— от, право, ніколи з ним тут воловодитися.

Голоси. Начальник барикади занадто сердобольний. Се з чорної сотні!

— Не можна таких милувать.

Борис. Ну що ж він зробив і що він, врешті, може зробити? Піде розкаже, що у нас тут барикади? Так се й без нього знають. Одпустімо його, панове товариство.

Шпигун. Тільки не бийте, братця... тільки не бийте.

Хтось. Та ніхто тебе бить не буде, падло!

Борис. То одпускаємо його, товариші?

Голоси. Та чорт з ним! Одпускаємо!

— Провести його по барикадах. По всіх!..

— Оце ловко вигадано.

Борис. Ну добре. То візьміть його хто-небудь.

Двоє гімназистів беруть шпіона під руки і ведуть через барикаду:
«Ось провокатор, товариші. Ось чорносотенник».

Дзвонять на дзвіниці; якась група затягає «Дубінушку»; в кріслі проносять раненого, і він стогне.

Голоси. Що там на вулицях робиться, якби ви бачили!

— Розбито збройні магазини. В одному сам хазяїн стріляв і убив студента.

— Один драгунський офіцер летів на коні, кінь спіткнувся — і той офіцер через голову.

— Ну і що ж?

— Так голова і розскочилася. Я сам бачив.

— Та перестаньте вже ви там! Годі!.. Граються, дітки маленькі.

Дзвонити перестають.

Дівчина (на барикаді, запихавшись). Панове товариство! Чорна сотня... б'є на вулицях.. Найбільше євреїв... Одну панночку... роздягли зовсім.

Голоси. Що ж ми вдіємо?

— Нам не можна обезсилювать барикаду.

— У нас і так мало зброї.

— Держімося як-небудь до ночі, а вночі грузинський революційний комітет обіцяв прислати багато зброї.

— Панове товариство! Не можна ж попускати чорній сотні безкарно робити усякі злочинства!

Студент (на драбині). Тихше, товариші! Наші делегати йдуть (злазить).

Голоси. Делегати!

— Делегати...

— Слушайте!

Один із делегатів (на барикаді). Панове товариство! Нам заявили офіцери, що вони не віддадуть приказу стрілять.

Голоси. Ур-ра!.. Хай живе революційна армія! Ур-ра!..

— (За барикадою). Санітарів! Санітарів, бога ради! Носилки!

Санітари біжать, їм передають через барикаду ноші.

— Де, де? Кого ранено?

— Не знаю. Се, мабуть, сам себе обранив.

— Тут багато є таких, що не вмють поводитися із зброєю.

— Ні, се хулігани ранили.

— А хіба й вони мають револьвери?

— Ого! Ще більше, ніж ми.

Несуть.

— Тихше, тихше, панове... Він ще живий. Обережніше. Есфір! Хто там ближче,— гукніть на Есфір!

Несуть на передній хід, ранений стогне.

— Куди? Куди ранили?

— В живіт, здається.

— Ні, в голову.

Борис (*він уходив; на стільці*). Панове товариство! Треба зорганізувати нашу міліцію. Коли генерал-губернатор згодиться на наші умови, то нам на той випадок вже треба мати готові десятки. Тому прошу всіх, хто має рушниці або револьвери, іти у двір: там зараз будуть складатись десятки. (*Іде у двір; озброєні туди ж*).

Голоси. І хто се такому маленькому дав рушницю?

— Віддай мені: ти й стріляти, певно, не вмієш. (*Хоче вирвати*).

— Я тобі як дам! (*Замахується рушницею*).

— Ба, який завзятий!

— Не займайте його.

— Ти не дивись, що він маленький, а він краще тебе стріляє.

— Іх, братику! Дві ночі вже не спав. Ледве на ногах держуся.

Темніє.

— Ти підеш у міліцію?

— А то ж хіба як?

— А коли не підеш, то дай мені рушницю.

— А дулі не хочеш?

— Панове товариство! Та йдіть же швидше.

— Хто має рушниці та револьвери,— у двір! До перепису!

Робітник (*на стільці*). Я протестую проти всяких зносин із генерал-губернатором і взагалі з усякими урядовцями. Ми, революційний народ, самі повинні диктувати умовини, а не вступати до переговорів з опричниками. Генерал-губернатор посилав своїх послугачів обливати тісто керосином у пекарнях, і ті приходили, удаючи з себе страйкових, і обливали неначебно після приказу нашого комітету. А у нас була постанова, щоби власні пекарі не страйкували.

Голоси. Правда, правда!

— Я згоден!

— Він забороняв підвозити хліб в робітницькі квартали, щоб обурити проти нас всіх.

— Геть генерал-губернатора!

— Панове товариство! Я пропоную генерал-губернатора арештувати!

— Ур-ра! Арештувати!

Д е л е г а т *(на барикаді)*. Тихше, товариші! Серйозна звістка!

Г о л о с и . Тихше, товариство!

— На бога!

Д е л е г а т . Та хоч би трошки затихли— у мене горла не стане. *(Бере з рук у дівчини корогву і колише нею)*. Тихше, панове! Слухайте! Серйозна новина!

Трохи утихає.

Генерал-губернатор дав слово вивести військо з міста за винятком двох найголовніших вулиць, але сказав, що, при добрих результатах від міліції, він прикаже війську очистити і ці вулиці. Ур-ра! Побіда! Міліцію, міліцію скоріше! Де Борис? Підійть Борисові скажіть. Ур-ра!..

Темніє, в деяких вікнах уже світиться.

Р о б і т н и к *(на стільці)*. Панове товариство! Не радійте! Се, може, тільки лабети! Не вірте сим негідникам, провокаторам! Вони хочять ослабити нашу барикаду, щоб потім легше було її взяти. А міліцію нашу порозстрілюють на вулицях.

Д р у г и й *(стає на його місце)*. Ні, товариші! Не до лабетів їм тепер. Се цілковите безсилля! Генерал-губернатор покоряється народній силі! Він не може більше оберігати міста. У нього немає війська, котре слухалося б його. Армія з нами!

Б о р и с *(виходить із воріт)*. Перший десяток іде! Дорогу, товариші!

Н а ч а л ь н и к д е с я т к а *(на барикаді, з факелом)*. Перший десяток — повз мене! *(Голосно лічить)*. Один, два, три і т. д. .

Міліціонери лізуть через барикаду, останнім іде начальник, передавши факел сусідові.

Г о л о с и . З богом, товариші!

— Щасливої дороги!

— Спасибі, спасибі...

— У одного монтекристо, бачив?

— Бачив. Хіба ж то зброя? Для міліції то ще нічого, а от для барикади...

— Тут багато таких. І монтекристо, і дробовики охотницькі. Се із розбитих збройниць.

— А де товариші з бомбами?

— На даху. Де ж їм більше бути.

— Другий десяток! Другий десяток іде!

Другий десяток стає в групу, радиться про щось декілька хвилин; потім лізуть повз начальника; той голосно лічить.

— Вас куди назначено?

— На Міщановку та на сусідні вулиці.

— Прощайте, панове товариство! Може, й не побачимося більше. Ну й часи ж настали — так-так!

— Носилки! Носилки! Санітарів.

— Не треба носилок! Він іще сам іде.

Ведуть під руки закривавленого, блідого як смерть хлопця; на дзвіниці починають дзвонити, але їх зупиняють.

— Чого вони там роздзвонилися?

— Та так собі. Їх поставлено вартувати.

— Так уже ж темно.

— Ех, горе! Немає у нас чим світити. Та й патронів малувато.

Борис (*розмахує факелом*). Панове товариство! Надходять тривожні часи! Ми не знаємо, що станеться з нами через хвилину. Тут багато зараз байдужих людей, цілком не потрібних для барикади. Об'являю, що через чверть години нікого з барикад більше не випустять. Тому всі, хто хотів би піти геть, мусять зробити се зараз. Пускатимуть сюди також лише тих, хто скаже пароль!

Голоси. Ходімте, Іване Івановичу, — ну його к бісу!

— А й справді. Вже смеркає.

— Пора і нам до двора.

— Хлоп'ятство, та й годі.

— А гупо як! А гупо!

— Ксеніє Федорівно! Дозвольте руку, а то тут можна спіткнутись.

— Ану, братця, будемо готувитися до нічної атаки. Ви як про те думаете?

— Все може бути.

— Погано тільки буде, коли вони почнуть нас прожектором осліплювати. Ух, яка то погана річ.

— Третій десяток міліціонерів! Станьте осторонь, будьте ласкаві. Побережіться! А то рушниця може якнебудь вибухнути.

Лізуть, голосна лічба.

Десь далеко-далеко чуто часті вистріли і крики. З лівого боку нараз чуто голос Софії Павлівни: «Пустіть мене! Ради бога, пустіть! Я повинна його бачити».

Софія Павлівна. Се жорстокість! Ви не маєте права! Я хочу бачити мого сина!

Двоє з дружини. Але, пані, ми не можемо вас пустити. Треба знати пароль.

Софія Павлівна. Але я не знаю вашого паролю. Ви повинні мене пропустити. Я мати Бориса. Пустіть... ради бога.

Дружинники. Ви його мати?.. В такім разі...

Софія Павлівна (*побачила сина*). Борис! Борис!

Борис. Мамо! Як ти сюди попала?

Софія Павлівна. Де Надя? Вона теж тут?

Борис. Ні, мамо. Я не знаю, де вона зараз. Вона в летючому отряді.

Софія Павлівна. Та де ж вона, де?.. Може, вже її застрелили на вулиці?

Міліціонер (*на барикаді, ледве переводить дух*). Зрада!.. Зрада!.. Товариші!.. Перший десяток розстріляно... Другий теж... Зрада... товариші...

Всі. Зрада!

— О, будь ви прокляті!

— До зброї! Всі, хто може, до зброї!

І се «До зброї» тисячею гомонів відкликається в усіх кутках.

— До зброї! Наближаються драгуни!

— Драгуни! Драгуни!

— Загасіть факел! Факел загасіте!

Гасять... темрява... Вистріли чутніше... На барикаді нервово співають
«На бой кровавий».

Борис. До зброї, товариство!

Софія Павлівна (*держить обома руками*). Не пуцу! Борис! Борис!.. Ради бога... Ради всього святого... Борис!

Борис. Мамо!.. Та ти збожеволіла?!

Софія Павлівна. Я не пушу!.. Спасіть, спасіть!..

Борис (з силою виривається). Та пусти ж мене врешті!

Софія Павлівна. Держіть його, держіть. (Зомліває).

Нагло вся сцена заливається сліпучим світлом прожектора... Хвилина страшної мертвої тиші... Десь-то далеко кричить чийсь голос: «Ескадрон, плі!» І вибухи, і стогони, і крики, і гуркіт.

Завіса скоро падає.

ДІЯ IV

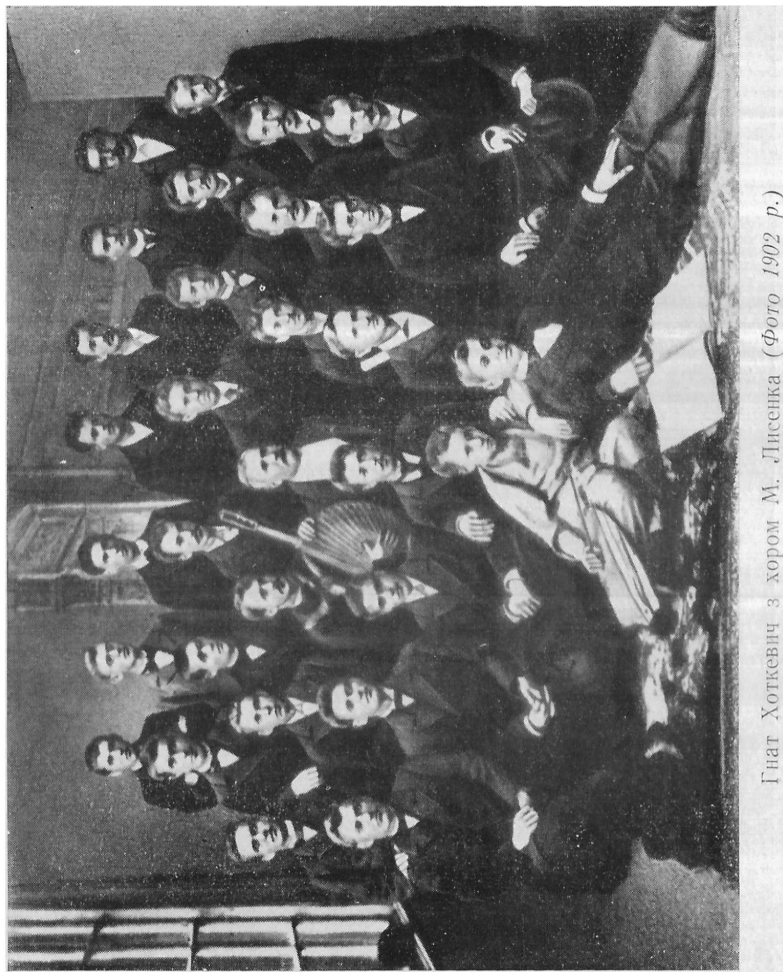
Бідна халупчина. Ставні закриті знадвору. Справоруч на старенькій канапі трое дітей; двоє менших закутані в хустку. Чутно перестрілку і шум далекої юрби. Іноді пробігають по вулиці якісь групи людей, голосно балакають і кричать.

Сара (прислухається біля дверей). Слава богу, стріляють десь далеко. Коли б тільки не прийшли ближче. Боже мій, боже мій... Щоб так жити, то не треба було зовсім і родитися. Сьогодні вранці, як я ходила купувати хліба,— вже шість копійок житній хліб,— так казали в пекарні, що москалів напоено, жандармів напоено і поліцію теж. І що всі вони стріляють на вулицях кого попало. (Прислухається). О... знов стріляють. Боже мій, десь валяться люди. А за віщо? (Пауза). По вулицях, кажуть, кулі так і літають. (До дітей). Ви не бійтеся, не бійтеся, діточки, мама ваша скоро прийде. Чого вам боятися? А я оце зараз зварю каву,— ще на сьогодні стане керосину. Всі лавки позачиняно, то я вже й не знаю, чи будемо ми їсти завтра. Ах, яка шкода, що крамниці заперто, а то я купила б вам пряників і ви оце їли б собі. У, ти, славний, славний хлопчику!

Чутно, наближається, гвалтуючи, якесь товпище.

Мосій (зненацька нервово). От! От, от!.. Вони вже йдуть... Ідуть, ідуть! Всіх уб'ють, всіх... І тебе, і мене... і Есфір, і оцих маленьких дітей. Навіщо ти взяла сюди дітей? Я тебе питаю, навіщо ти взяла дітей сюди? О!.. Чуеш? (Кричить). Ідуть! Ідуть!..

Сара. Та мовчи ти, божевільний дурню! Дітей перелякаєш. (Сама тремтить; починає говорити тихо). Буде-

Гнат Хоткевич з хором М. Лисенка (Фото 1902 р.)

Гнат Хоткевич у М. Лисенка (Фото 1962 р.)

мо тихо сидіти... Се так собі... так... Вони покричать, покричать та й підуть...

Товпище наближається; врешті можна розібрати окремі слова; кричать, лаються.

Г о л о с и . Бий їх, жидову прокляту!

— Різати їх усіх, сучих дітей!

— *(Стукає кулаком у ставню)*. Ей ви, жидова проклята! Поховалися, хамове насіння! Добре, добре. Ми до вас доберемося!

М о с і й *(стоїть біля ліжка тремтячи)*. Вони уб'ють мене... вони уб'ють мене...

Діти починають плакати, товпище віддаляється.

(Ломить руки). За віщо? За віщо? Що ми їм зробили? *(Плаче)*. Боже! Боже Аврама та Ісака! Пошли ти на них сліпоту, яку послав мені, щоб вони не вбачили дому мого. Поверни ти їх зло на їх же самих і помилуй синів твоїх.

С а р а . Ти би ліг, Мосій... Все одно тільки лякаєш дітей. Ах, боже мій, боже мій... Де вона тепер, наша Есфірка? Начепила собі отой червоний хрестик на руку, то гадає, що того вже досить... Куля не буде роздивлятися, чи є у тебе червоний хрестик, чи ні. І яку вона там користь принесе, хотіла б я знать? Хіба тільки ту, що її вб'ють. *(Пауза)*. Я бачила їх на вулиці — все молоді такі... Я зупинила одного: «Навіщо ви, — кажу, — йдете туди? Хіба у вас нема батька-матері? Хіба у них не болить за вас отут? Аджє ж вас все одно постріляють, як маленьких цуценят». А він мені говорить: «Нічого, — каже, — се вже скоро кінець. Наших полягло багато, але ж і їм перепало добре. А зато тепер скоро будемо кричати: «Хай живе свобода!». Пс... Ну так що з того, що він буде собі кричати? Молоденький такий хлопчик... *(Знижує голос, почувши, що знов наближається юрба)*. Але що ж вони можуть зробити проти отаких звірюк? Он бач, он бач... Тихше, тихше, діточки... Не бійтеся, не бійтеся... нічого не буде...

Юрба пробігає кричучи.

От бачите, от бачите... І нічого, як єсть нічогісінько. Ти не лягатимеш більше, Мосію?

М о с і й . Ні.

С а р а (*поправляє ліжку*). А от мені здається, що краще було б, якби Есфір не одягала свого хрестика. А то так одразу і видно всякому, що й вона з таких.

Чутно якийсь шум біля дверей, якийсь збентежений молодий голос; в хаті всі завмирають.

С а р а (*ледве чутно*). Не бійтеся... не бійтеся...

1-а курсистка. Ради бога, ради бога... Хто б ви не були,— одомкніть. Мою подругу ранено... На нас напали чорносотенці... Нам треба сховатися... Ради бога, одчиніть...

М о с і й (*диким голосом*). Не одчиняй! Не одчиняй, Саро!.. Вони уб'ють! Уб'ють і тебе, і мене, і сих дітей...

С а р а. Що ти говориш, Мосій? Зовсім вже не треба... так боятися... Чуєш — се ж дівчина якась. (*Підходить до дверей*). Чого вам треба? Хто ви такі?

1-а курсистка. Ми обидві — учениці фельдшерської школи. Ми йшли до перев'язочного пункту, але ми живемо далеко. На нас напали і побили. Подругу ударили каменем по голові. Ради бога, допоможіть... дайте хоч рану обмити...

С а р а (*виймає кочергу*). Так, так... Ото найшли, справді, де сховатися... найшли...

Увійходять дві панночки, розкудлані, побиті. У одної просочується кров з виска.

1-а курсистка. Нічого, нічого... Дайте мені води... Дайте мені, бога ради, води швидше.

С а р а (*кидається до самовара*). Хрестики, хрестики... Червоні хрестики... От бач — хіба помагає?

1-а курсистка. Ляж, ляж, Стасю... От так... От так буде добре... все буде добре. Тихше, тихше... Давайте сюди умивальницю... Отак. У мене єсть у торбині все, що треба для першого разу. (*Промиває рану і перев'язує*).

Хвора стогне, стиснувши зуби.

Нічого, нічого, Стасю... Заспокойся... Будь умницею... переможи себе...

С а р а (*перебиваючи*). Як же се? Де ж се?

1-а курсистка. Се тут, недалечко від вас,— у перулку. Ми йшли до перев'язочного пункту. На розі стоїть якийсь товпище, кричать, лаються... Я навіть не пам'ятаю вже, що вони говорили. Я кажу тихесенько подрузі:

«Давай перейдемо на той бік». Та тільки ми почали переходити, коли ззаду як закричать: «Ось вони, соціалістки! Царя вбити хочуть. Бий їх, се жидівки!» І вся юрба кинулась на нас. Ми бігли, падали,— і вони били нас... чим попало... Потім ішов якийсь пан, вони почали чомусь кричати: «Обшукать, обшукать його!» — і кинулися до нього, а ми забігли в перші ворота і от попали сюди...

2-а курсистка. Боже!.. Чуєте, чуєте?.. Там стріляють! Там розстрілюють наших робітників-героїв, а ми сидимо тут і ніємо над якоюсь вдряпінкою. Ми не повинні сидіти зіклавши руки. Чуєте — кричать «ура!». Се «ура!», — я чую! Ходімте ж, ходімте. (*Хоче бігти, але слабіє і хитається*).

1-а курсистка. Стасю, Стасю! Бог з тобою! Ти ж не дійдеш! От бачиш, бачиш. Ну, навіщо ж то, навіщо? Моя ти голубонько... Ляж, заспокойся. От як тобі полегшає, — ми підемо тоді вкупі.

2-а курсистка (*ридаючи*). Ні, ні, ні... Навіщо ми пішли тією дорогою, навіщо ми пішли? Ми ж уже могли там бути... ми були б усі вкупі...

Сара (*плаче*). От так і Есфір... Все казала, що треба бути вкупі.. А де ж то вона тепер?

Мосій (*сидить на скрині біля дверей*). Розгнівався він і послав на людей божевілля. Люди забули, що вони були колись братами. Люди гризуть один одному горло і миють руки в крові своїх же дітей. А дух зла регоче, регоче, — і регіт його громом вибухів проноситься над божевільною землею. І люди гинуть. Душать один одного, падають і топчуться під ногами у коней. Товпа п'яніє від крові та диму — і розриває дитину на шматки, і з реготом розкидає його ручки та ніжки по бруку. І сюди прийде ця товпа. От вона вже йде!.. Іде і регоче!.. Чуєте?.. Чуєте?..

Наближається якась величезна юрба людей — і реве, і регоче. Жіночий дикий голос: «Рятуйте! Рятуйте! Що ви зо мною робите!» І дикі виття, і скрики... Під самим вікном нагло хтось вистрелив, — усі в хаті скрикнули. Ще декілька хвилин товпище реве безумно, потім починає віддалятися... Десь дзвонять до церкви... Товпи вже нема, але в хаті всі мов закам'яніли, — і тільки чутно далеко спокійне дзвонення. Довга пауза.

2-а курсистка (*роздільно*). Дзвонять до церкви... Кличуть молитися богові милосердя і любові. Як се

страшно... І ті, хто убиває зараз своїх братів, хто сиротить дітей,— може, зараз же, ще з кров'ю на руках, підуть і будуть звати кровавими устами царя небес у молитовному екстазі. Хто ж довів їх до сих оргій братовбивства? Хто ж кинув їх у сю безумну пітьму, з якої нема виходу? О, будь же він проклят! Будь він проклят за те, що натравив брата на брата, що обмочив руки в крові безвинних дітей! Будь він проклят за всі сльози і муки, за тисячі смертей, за потоптані права чоловіка, за тисячолітній гніт.

1-а курсистка. Буде... буде, Стасю... Заспокойся... Голубко...

Мосій (*підхоплює*). Так, так!.. Будь він проклят! І щоб діти його до сьомого коліна не знали спокою, як не знали його наші діти. І щоб вітер рвав його одіж, як він буде бігти з одного міста до другого. І щоб ховався він, як собака, коли будуть бігти за ним, і цькувати його, і стріляти йому в ноги, як мені стріляли. Я біг, я не в силі був дихати від скаженого бігу, а вони реготалися і стріляли мені в ноги... І я впав... і вони вирвали у мене очі... Вони відібрали у мене світло сонця, щастя, відібрали у мене змогу бачити рідних моїх дітей і лишили мені тільки життя... Життя серед них — та чи може ж бути що гірше? О, коли б міг я ненавидіти їх в тисячу разів більше!

Обидві папючки горнутья одна до другої, перелякані сим вибухом ненависті. Чутно гарматний вистріл... потім ще... ще...

Се гармати? Гармати?

2-а курсистка. Так.

1-а курсистка (*пошептом*). Стріляти в місті з гармат... Боже!.. Та що ж се такеє?

2-а курсистка. Се вони виводять крамолу. Не введете! Скоро вже кінець. А коли б і не скоро, то не стане у вас суддів, не стане прокурорів, не стане у вас в'язниць та шибениць, щоб передавити усіх крамольників. Ні вже... Годі! Іде свобідний нарід! Тріпочете, пси? Так, так, вам єсть чого тремтіти.

1-а курсистка. А от поки що ти тремтиш, Стасю... Заспокойся...

2-а курсистка (*нараз схоплюється і кричить*). Заспокоїтись? Хто тут говорить про спокій? І хто сміє про нього говорити? Там умирають на барикадах! Там

стогнуть розстріляні в упор люди! Робітницька дружина з піснею свободи стоїть під святою червоною короговою і кличе: «За нами, браття! Нашою смертю здобудемо щастя другим! Сюди, сюди...» Ще один натиск — і згине наш спільний ворог! Браття. Обіймімось... Ідїть усі... всі... (*Умліває*).

Сара і 1-а курсистка підхоплюють її.

Сара. Ах, господи, господи... От бач, от бач... Ах, боже мій, боже мій... Ну навіщо ж, навіщо...

1-а курсистка. Нічого, нічого... (*Примочує*). Ах, Стасю, Стасю... Ах, Стасю, Стасю... Ну хіба ж можна так?..

Сара. І яка ж вона у вас завзята, ваша подруга. Ах... навіщо то, навіщо все... От наша Есфір теж така...

2-а курсистка (*прищовиши в себе*). Холодно мені...

Сара (*примочує*). Ах, яка шкода, що ми не догадалися витягти ковдри. А тепер так незручно.

1-а курсистка. Нічого, нічого... Давайте спробуємо.

Витягають і укривають Стасю.

От так, от так... От тепер добре. Тепер би тобі ще казочку розказати, як малесенькій дитині. Ах, Стасько, Стасько! Хіба ж таки можна отак нервувати?

Пауза, всі прислухаються.

Страшно як... (*Пауза*). От ми бігли сюди до вас. Ходить вулицею якась висока, худа жінка... бліда... І в очах у неї такий жах, такий жах!.. Ломить руки і питається всіх: «Де мої діти? де мої діти?..»

Сара (*похопливо*). Де ви її бачили?

1-а курсистка. Та отут недалечко, біля вашого двору.

Сара. Ну так то, певно, мати сих дітей. Я йшла до пекарні, а вони сидять усі троє біля воріт і плачуть — аж заходяться. Питаюся, де їх батько, то вони кажуть, що не знають. «А мати?» — «Мати, — кажуть, — пішла ще рано кудись, а ми нічого не їли, то вийшли оце її зустрічати». Ну я й забрала їх до себе: нехай, думаю, поки у мене посидять. Адже тепер такі часи, що матері їхньої, може, й на світі нема. А коли жива, то знайде. Ну

так оце, мабуть, вона. Ану, голуб'ята, дайте мені хустку. От бач! Коли б оце я мала багато хусток, або хоч би дві, то я б вас і не турбувала. А то одна тільки хустка у мене. Ну, діточки мої любі,— зараз приведу вам вашу маму. *(Пішла)*.

1-а курсистка. Як тихо нараз стало... І якась погана тиша... Щось готує хижий звір.

Вибухи з гармат.

О!.. Знов з гармат стріляють... І все те — «для оборони мирних горожан»... Стріляти в безоружних, ні в чому неповинних людей, стріляти в діток маленьких на вулицях — ні... на се не стане сил людських. *(Закриває лице руками. Пауза)*. І в ім'я чого? В ім'я оджившого принципу... Принципу, що вже вмер і ніколи більше не воскресне знову.

М о с і й. А ви бачили, як вночі з усіх чотирьох боків горить місто, як палають і падають з грохотом стіни, снопи іскор летять вгору, а навколо — божевільно танцює здичіле п'яне товпище, і плеще в долоні, і виє... І хапають маленького хлопчика, і кидають в огонь, і співають: «Спаси господи люди твоя». А гарне небо прокляттям висить над головою, і зловіщі відблиски грають на ньому.

1-а курсистка. Ні, я не бачила того... *(Пауза)*. Але я бачила, як ішов учора бідний робітник. Він ніс у хусточці булку своїм дітям і квапився додому. І йому треба було тільки перейти через вулицю, але вдовж цієї вулиці стріляли. Так собі — стояли п'яні драгуни і стріляли... І він стояв серед невеличкої купки людей на розі та роздумувався, як йому найкраще пройти. Потім він нагло впав... кров хлюнула йому з рота... Двічі тільки стрепенувся — і вмер... Його вбив п'яний драгун... *(Пауза)*. А за віщо він його вбив?.. А діточки чекатимуть... Довго-довго ждатимуть... Що ж се татко не йде? Бач який татко... обіцявся скоро прийти і булочку принести, а от нема його і нема... *(Тихо плаче)*.

Ж і н к а *(за сценою)*. Де вони? Де вони? Де мої діти? *(Вбігає в хату і зі страшним криком кидається до дітей. І плаче, і безумно цілує)*. Голуб'яточка ж мої. Діти... дітоньки.. Петруньчику, мій дорогесенький, мій голубчику... Варю, радосте моя дорога. *(І всіх цілує, і душить в обіймах, але потім нараз випростовується, ха-*

пається обома руками за голову і кричить). Діти! Діти! Але у вас нема батька! Його застрелили вчора на вулиці, а сьогодні я бачила його — синього в поліції! Чуєте? Чуєте? *(І з дикими риданнями кидається додола)*.

Стася стоїть бліда, вся тремтячи, і простягла обидві руки.

(Потім жінка раптом перестає ридати і схоплюється в несамовитості). Ні... ні... Ми теж не можемо жити. Я задушу... я сама задушу своїх дітей... Я прийду з ними з усіма... прийду до того ката, що звелів убити мого чоловіка, стану перед ним і скажу: «У мене нема змоги убить тебе і твоїх дітей. Ти будеш ще жити... ти ще зостанешся і, може, навіть будеш сміятись, але я не хочу того... Я привиддям стоятиму над твоїм ліжком і питатимусь. День і ніч питатимусь у тебе: «А де ж ти дів мого чоловіка? А де ж ти дів моїх дітей?» І потім... і потім... я тут же, у нього на очах, при його жінці і при дітях його... кинуся і отак... *(Підкрадається до дітей і потім нагло кидається, хапає дитину за горло)*.

Сара вкупі з 1-ю курсисткою з криком кидаються і виривають дитину з рук, а мати, знесилена, покірно сідає; голова звисла на груди.

2-га курсистка *(випростується)*. Ні, жінчино, не так ти повинна зробити. Ти повинна зоставити живими своїх дітей і сама повинна жити з ними. Але не кидай їх ні на хвилину. Кожну годину, кожний момент сього життя ти... учи їх... Навчи їх ненавидіти тих, хто вбив твого чоловіка. Навчи їх жити мислею помсти за батька. Навчи їх всього, всього, що тільки може відібрати і спокій, і сон, і щастя у тих катів і кровопивців...

М о с і й *(підхоплює)*. Так, так, так... І от коли вони виростуть, коли вони стануть великими та дужими, — нехай вони тоді придуть та спитають у нього. Прийдуть і спитають у нього: «А де наш батько? А де ж наше щасливе дитинство і де наші дитячі радощі?» Нехай вони скажуть йому: «Навіщо ти навчив нас думати тільки про кров? Навіщо ти вбив у нашій душі все добре і жовцю наповнив серця наші?» О, такого запиту не витримає він — і тоді... ха-ха!

1-а курсистка. Боже! Що вони говорять! Не слухайте їх! Не слухайте їх! Не слухайте Стасю! Вона ж не така... вона ж... Та ні... ви тільки подумайте...

Се вона тільки зараз так говорить... Се її кров налякала... Стася хороша... Проповідь милосердя несла вона людям все життя, а не сей поклик до дітовбийства... Ні, не вірте її словам — в ній говорить жах... Ходімте краще додому... я буду з вами... Я поможу вам заспокоїти дітей, я зварю їм їсти... Ми нагодуємо їх, покладемо спати — і заснуть вони тихим дитячим сном, а ми будемо сидіти і слухати їх рівного дитячого дихання... А потім ви й справді не будете залишати їх ані на одну хвилину і будете вчити їх, але вчити світлих правд ідеалу, навчати любові до всіх людей і любові діяльній, живої... І виростуть вони хорошими людьми, корисними діячами — і радість та мир принесуть з собою людям... А ви, горда мати, гордо скажете всім: «Се мої діти...» Ходімте ж... Ходімте, хороша моя...

Сара весь час тихо плаче, Мосій закрив очі рукою і попустив голову, а Стася, закусивши палець, з мукою дивиться кудись в один пункт.

Жінка (*безсила, покірна, сама як дитина*). Ходімте...

Одягаються, беруть дітей.

Сара. Може, вам чого-небудь треба? Так ви скажіть: коли у мене не знайдеться, то я дістану.

1-а курсистка (*махає рукою*). Нічого, нічого... спасибі... Нічого не треба.

Сара (*після довгої паузи*). Пішли. (*Зітхнула*). Ах, боже мій, боже мій... Із-за чого все то? Там якийсь собі паночок один сидить — і от... Господи, господи...

На вулицях тихо.

2-а курсистка (*неначе сама до себе; дуже повагом*). Вчора йшла вулицею теж мати і вела дівчатко за руку... Малесеньке дівчатко... І матір убили... так просто, серед вулиці... І вона, чуючи свою смерть, ухопила свою дочку за горло... от так... (*хапає себе за горло*) і задушила. (*Довга пауза*). Чоловік один, я бачила, без шапки, в розстебнутому пальті біжить... і кричить безумно: «Ви вбили моїх дітей, то вбийте ж і мене!...» І кидався на козаків... Гм... Вони, мабуть, зглянулися на його бажання... (*Довга пауза*). Дівчаток троє малесеньких...

першої класи... ішли з гімназії... їх одпустило додому добре начальство... Вони йшли, всі взявшись за руки... ранчики у них за плечима... Та так тройко і лежать на мостовій... за руки взявшись...

Сара (*вся переповнена жахом, тихо*). Навіщо ви те все говорите? Навіщо ви те все говорите?

Страшна пауза.

Тихше... Чуєте? Чуєте?

Ледве доноситься якийсь гомін.

Чого се мені... так страшно стало?

Мосій (*болісно*). Ой... ой... Вони несуть... Вони несуть когось... Навіщо вони несуть сюди? Навіщо? Сара... Піди скажи їм, що не можна сюди нести. Не треба!.. Я не хочу!.. Чуєте ви,— я не хочу, щоб ви несли сюди! Я кричатиму! Я кричатиму!

Сара (*кричить, скільки у неї є сил*). Замовчи!

Чутно, як і справді когось несуть. Голос Есфірі: «Тихше, тихше... Передній, попусти руки, а ви підіймайте! Підіймайте! Обережніше, що ви, справді! Тихше!.. Сюди, сюди... Я зараз одчиню двері».

Двері відчиняються, входить Есфір; за нею вносять мари з убитим Брисом... ставлять долі.

Мосій (*хрипло*). Кого убили?

Робітник (*після паузи*). Він першим умер на барикаді... Спи, товаришу, а ми... (*Не зміг договорити*).

Есфір (*якось боком іде... іде...*). Так, так, так... Треба... тихше... тихше... Ми граємо останній раз у житті...

Завіса тихо спускається.

ДІЯ V

Кімната першої дії; ліворуч ліжка, обік нього столик із ліками.
Софія Павлівна лежить у ліжку.

Надюша (*увиходить*). Ну що ж, мамочко? Як ти себе почуваш на новому місці?

Софія Павлівна. Нічого, добре.

Надюша. А на мій погляд, тобі краще було б у твоїй спальні. І спокійніше.

Софія Павлівна. Я хочу хочай би почути, як їх ховатимуть. Скоро?

Надюша. Скоро, мамусю,— о десятій годині.

Софія Павлівна. Сядь біля мене, Надю.

Надя сідає.

От і нема у нас Борі... Хорошого нашого, чесного Борі...

Надюша. Мамо... Ти знов починаєш!

Софія Павлівна. Голубонько... Та не можу ж я. Я не вірю і ніколи не повірю, ніколи, що його нема з нами. Мені все здається, що се чийсь дикий жарт і що от зараз відчиняться двері, ввійде він і скаже: «Ах, мамко, мамко! Як я тебе люблю!» (*Ломлячи руки*). Навіщо?.. Ах, навіщо се так сталося!

Надюша. Мамочко... Ну годі вже... Я теж ніяк до себе не можу прийти... (*Кусає губи. Пауза*). Останніми часами так багато ми читали з ним вкупі, розмовляли... І мислі все такі у нього були благородні, чисті... І він розказував мені те, чого я не могла розібрати... а тепер... (*Відходить до вікна*).

Софія Павлівна. Дитино моя люба... Але ж перед тобою життя і все, що в ньому, а мені? Що ж мені залишилося без нього? Ох, не можу ж я, не можу... (*Довга пауза*). А яка се чесна натура була. Як багато любив... От мені згадуються зараз випадки з його дитських літ. Адже ж тут, на сих грудях, виносила я його... Навіщо ж він так рано вмер? Жертвою лихоліття поліг... За ним прийдуть люди і будуть щасливі, будуть довго-довго жити,— і ніхто з них не згадає, що їх тихе, спокійне життя куплене ціною смерті мого єдиного сина.

Надюша. Навіщо, мамо, ти так говориш? Хіба один Борис умер?

Софія Павлівна. Так навіщо ж те все? Навіщо? А що, як сього вашого загального щастя ніколи не буде? Що, як мій син умер за химеру або, ще того гірше,— за дрібнісіньке поліпшення загального побуту, за те, щоб хтось, десь, якісь лакеї та якісь звощики могли закласти спілку? Оце найбільше убиває мене... Те, що він умер за дурницю. І вмер! Умер! Чи розумієш ти оте слово? Се значить, що він ніколи більше не одчинить сих дверей і не ввійде до сієї кімнати.

Надюша. Не так ти, мамочко, говориш. Ти й сама добре знаєш, що не за химеру умер наш Борис. Наві-

що ж ти тривожиш себе такими хворими та марними думками? Краще посидимо тихо, помовчимо. Добре, мамусю? *(Цілує матір і сідає близько неї. Пауза)*. А я тобі розкажу, мамо, про один вчинок, про один рух людської душі... Се було у вівторок. На площі де-не-де невеличкими купками товпилися люди. Нараз хто й зна відкіль летить ескадрон драгун із шаблями наголо. Офіцер кричить щось. Все, що було на площі,— шезло, притулилося до стін, сховалося за стовпи, за дерева. І лише один студент — один, мамочко,— дужим рухом розірвав у себе на грудях сорочку, виставив обнажену грудь вперед і крикнув: «На, рубай!» І хвилину стояли над ним драгуни з піднятими шаблями, але потім офіцер скомандував сховати шаблі,— і весь ескадрон умчався пріч.

Софія Павлівна. Навіщо те все... навіщо?... Хіба в тому життя? І хіба для того життя?

Надюша. Не знаю, мамо... Може, і не для того життя, але те, що в ньому можуть бути такі хвилини,— се робить життя прекрасним. І як се далеко від тої сіренької тяганини, якою живуть дев'яносто дев'ять відсотків нашої інтелігенції. *(Підходить до вікна)*. Скільки народу на вулиці! І всі йдуть туди.

Софія Павлівна. Як на видовище... Адже ж для них се тільки видовище. Сумне, може, скорботне, але все ж таки видовище. О, коли б ти знала, як боляче се почувати!

Надюша. Неправда твоя, мамо. Може, й знайдуться, звичайно, такі, для яких се буде тільки видовищем,— але скількох виховає сьогоднішній день! Скільки людей вернуться додому іншими, не такими, якими вони йшли на похорон!

Софія Павлівна. Але ж се занадто жорстокий засіб для виховання. Виховувати повинна книжка, розмова, життя, але не смерть... і ще така безглуздо страшна смерть... З кулею в груді... Як він мучився, певно, любий...

Надюша. Ні, мамочко, мабуть, ще довгі віки люди будуть виховуватись на образі смерті, ще довгий час святі істини будуть врїзуватися в уми мас кров'ю мучеників. І за те, щоб прискорити наближення того часу, коли не треба вже буде умирати за проповідь власного ідеалу,— ради того і вмер, мамо, наш Борис. Ми не можемо, у нас нема даних у руках, щоб вирахувати всю

безконечну вартість його смерті,— для того треба довгого часу. Але почувати величність і весь героїзм його смерті — і я, і ти відчуваємо однаково. Так, мамочко, велика істина криється в євангельських словах, що нема більшої заслуги на землі, як умерти «за други своя». І наш Борис, мамо, умер «за други своя»... Ні, мамочко. Горе твоє страшне і незмірне, але в тому, що твій син умер, власне, такою смертю, ти знайдеш силу. Не сьогодні і не завтра, але прийде така хвилина, коли ти з сльозами радості будеш говорити про Бориса і про його шляхетну смерть.

Софія Павлівна. Що мені з того? Я воліла б краще, щоб він був найгіршим негідником, аби був живий. Щоб він сидів отут, біля мене, і щоб я могла держати його за руку, цілувати його.

Надюша. Неправду говориш ти, мамо.

Покоївка *(справоруч)*. А як же прийом?

Надюша. Скажіть, будьте ласкаві, що прийому не буде. І взагалі, хто буде питати, всім одмовляйте.

Покоївка. Слухаю... *(Стоїть декілька хвилин, потім нараз хлипає і закриває лице фартухом)*.

Софія Павлівна. Чого ви, Веклуню?

Покоївка. Панича жаль... Ліпше б мені померти...

Софія Павлівна. От... от... Бачиш, Надю? Бачиш? Що ж я повинна робити? *(Стогне)*. Борю! Борю! Та що ж се таке! Навіщо... навіщо так сталося?..

Надюша. Мамочко, мамочко! Ну годі вже, годі... Векло, ідіть собі.

Покоївка пішла.

Мамусю, голубко... *(Стає на коліна)*. Ну годі вже, годі... Не треба... Не муч себе, мамочко. *(Ховає у неї голову на грудях)*.

Софія Павлівна *(плаче, потім, затихнувши)*. Ех, Надько, Надько... Довго ще я буду плакати, ох і довго... Ціле життя...

Надюша сідає на крісло і непорушно дивиться кудись.

А тато... Господи, як він мучився, бідний... «Я все сперечався з ним,— каже,— дратував його... Навіщо я так робив? Мені б треба було згоджуватися... в усьому згоджуватися... Може, Боря тоді був би обережнішим»... І не може старий простити собі того... «І в останній на-

віть день,— каже,— я з ним посварився... Ох, якби вернути, якби вернути,— все повторює.— Я ніколи б йому слова впоперек не сказав. Я ходив би з ним усюди, я знав би найменше бажання його душі і виконував би його...»

Надюша (*кріпилася, кріпилася, але, врешті, не витримала, ридає*). Ох, Борисечку, Борисечку... братику мій милий...

Софія Павлівна. От бачиш, дочко... Хто ж тепер кого потішати буде?

Надюша (*випила води*). Нічого, нічого, мамочко... Я більше не буду... Мамусю, може б, ти з'їла що-небудь?

Софія Павлівна. Ні, донечко. (*Пауза*). А Есфір бідна... Я її не пізнала навіть учора. Видно, що вона хоче перемогти себе, але се їй дуже дорого коштує.

Ледве чутно оркестр і величний хор... співають сумний гімн «Ви жертвою впали». І далеко-далеко... не чутно ще... але чувається, що йдуть величні маси народу.

Надюша. Мамо! Чуєш? Се вже несуть їх. (*Підходить до вікна і притулюється до скла*).

Софія Павлівна. Видно вже? Видно?

Надюша. Ні ще...

Софія Павлівна. Ах, чому я не можу піднятися? Чому я не можу піднятися? Хоч би подивитись ще один раз... Хоч би здалеку...

Надюша. Вся вулиця заповнена народом! В усіх вікнах, на всіх балконах! Ліхтарі завішено чорним крепом і засвічено... горять серед білого дня... А з вікон, з балконів висять, колишучись, чорні жалобні прапори. Скільки їх! Написи червоним...

Софія Павлівна (*кидається на ліжку*). Навіщо вони сей гімн мерців співають? Він всю душу вириває... Ох, перестали б вони вже швидше... перестали б... Або йшли б краще другою вулицею... Навіщо вони пішли сюди? Навіщо вони мучать мене?

Надюша. От уже показалася голова процесії. Ландюг робітників! Які хороші, відважні обличчя! Здорові, товариші! Вінки, мамочко, вінки! Боже мій, скільки вінків, скільки стрічок! Червоні все! І несуть їх по двоє, по двоє... А впереді дві малесенькі дівчинки несуть вінок з білих рож. Я бачу надпис: «Спіть, братія,— ви

все віддали, що могли віддати». Гімназисти несуть, робітники, студенти... Боже, мій, скільки вінків! Я бачу надписи: «Боріям за волю!», «Жертвам самодержав'я!», «Загинувшим у боротьбі братам!». Корогви! Корогви несуть!.. От ще... іще... Скільки народу!.. Всі з непокритими головами.

Софія Павлівна. Ох, навіщо ж вони співають... Годі б уже співати... годі б уже співати...

Надюша. Мамочко, мамочко! Ось вони! Передня труна! І в ній наш Борис!.. Брата першим несуть! Він першим умер на барикадах — першим іде і в могилу.

Софія Павлівна. Сину мій... сину мій... *(З великим болем сідає, — голова перев'язана)*.

Надюша. Мов живий, лежить він у труні! Брату-ку... А за ним іде тато і держить за руку Есфір. А он ще і ще гроби! Хлопчика несуть, мамо! Малесенького хлопчика... І горлечко закрите ватою... Мамочко, мамочко... Процесія зупинилася під нашим вікном.

Софія Павлівна. Одчини вікно... Одчини вікно...

Надюша одним рухом відчиняє вікно. Могутній хор із сотень грудей вривається до кімнати і заповняє її звуками. Затихає все.

Надюша. Тато хоче говорити!

Внизу чуто голос Митрофана Івановича: «Рідні, кровю спаяні браття, уклін вам до землі... До сієї пори я думав, що у мене лише один син — он той молодий мертвець, що лежить у передній труні... І от тільки тепер пізнав я, скільки у нього братів і сестер і скільки у мене дітей... Коли мій син був живим, я не вірив йому... не вірив в його діло, не вірив святощам його мрій... І треба було його смерті, щоб розкрити мені очі... І от тепер очі мої розкрилися... І закликаю я вас усіх, хто zostався живим. Всіх, кого бачу тут... Батьків, матерів... Братів і сестер... Ідьте усі! Всі йдьте туди, куди йшов мій син! Прямуйте всі за його ідеалом — і тоді, може, не буде вже більше таких смертей на землі... А я... всі свої дні... всі останні сили свої віддам на служіння тій великій, святій справі, за яку умер мій перший і мій єдиний син! І клануся я в тому всенародною клятвою перед трупом мого сина... Борисе!.. Борисе!.. Чи чуєш ти?».

І знову плине могутній спів, чуто шумляву багатотисячної товпи, ридання жінок.

Рушили! Знову ідуть! Увесь нарід! Боже, скільки тисяч народу! Всі співають і йдуть вперед, вперед... Ось він!.. Ось свобідний нарід! Він іде вже, іде! І ніхто його не

зупинить! Вперед!.. Іди за своїми борцями! Вже пробив слушний час! Вже близько світла будучина! Вперед же, вперед!.. До світла, до сонця, до свободи! Хай живе свобода!

Софія Павлівна (*підійшла тим часом до вікна, простягає в нього руки і кричить*) Боря!.. Боря!.. Куди ж ти!.. (*Падає, зомліла, на руки дочки*).

Звуки досягають страшної сили і ллються невтриманим потоком.

Завіса тихо спадає.

[1906]

ВОНИ

ДРАМАТИЧНИЙ МАЛЮНОК

в 1-й дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Господар — багатий негоціант.

Його жінка (друга).

Павло — син від першої жінки, студент.

Ельза — дочка від першої жінки, молода хвороблива дівчина.

Бабця — мати господині.

Гувернантка.

Лакей.

Покоївка.

1-й робітник.

2-й робітник.

Молоденький студентик.

Гості, серед них всякі типи.

Діється в Росії, в одному з більших міст.

Багатий салон, троє дверей.

Господар. Панове! Та годі вже вам про політику! Добра се річ, але навіщо ж пересаджувати?

Гість. Заїла нас політика останніми часами.

Бабця (*продовжуючи розпочату бесіду*). Та куди ж се правительство дивиться? То ж неможлива річ!

Предводитель дворянства (*в мундирі*). Ми, дворяни,—цвіт землі російської. Споконвіку лили ми кров за вітчизну, ставили ратника в поле, воеводу на чоло і твердо несли на собі всю ваготу державного життя. І нами, коли вже правду мовити, власть стоїть. По всій Русі необсяжній, по всьому простору по великому хто, як не дворяни, непохитно тримає на своїх плечах основи правдивого горожанства! Кожний повітовий предводитель дворянства — се лицар в кордонному замку, лицар, що береже перед натиском диких безсмыслених орд святість своїх засад. Нами ж, тільки нами кріпко держиться Русь,—і що ж ми за те все маємо? Що ми маємо, я вас питаю?.. Хто прийшов нам помогти в теперішню тяжку годину? Де ж нам, окрім самих себе, шукати підпори і захисту? Куди ж сховав уряд свої штики та гармати в ту хвилину, як товпища диких звірів палили мою усадьбу? Ні, я вас питаю —

чи було коли-небудь в історії більше безвільне, більше... нікчемне правительство? Та чи мислима ж то річ— правительству величезної держави проявляти таку ганебну нерішучість і то, власне, тоді, коли треба було сили, сили й сили! Ні, панове!.. Як собі хочете, а, на мій погляд, окрім спричинення економічного підупаду, наше правительтво образило страну в лиці найліпших і, я сказав би, єдиних її представників— дворян. І нам доконче треба з'єднатися, щоби утворити нове правительство, відповідне моментові і... взагалі сучасному становищу.

Гість. Ого! Володимир Петрович! Та ви справдішній революціонер!..

Генерал. Ні, батечку. Се вже ви тее... пересолили трошки. Не наше діло валити одно правительство, щоби на його місце ставити друге.

Гість. Правда, правда! Еволюція, шановний добродію, еволюція, а не революція!

Старий бюрократ. Хе-хе-хе... При такому способі можна ніколи не натрапити на ідеальне правительство і вічно знаходитися в періоді, так би сказати, скидування.

Гість. А так, так... Так, так. Згадаймо собі сумний приклад Польщі. Де вже, здається, були найкращі умовини для дворян, а що вийшло?

Гість. Ну, положим, там се сталося через неуміння користати з власних прав, від нерозуміння... так би сказати, широти задач свого класу.

В кружку молоді сміхи.

Пані (*відмахується руками*). Вигадки, вигадки!.. І не хочу, не хочу, не хочу нічого слухати.

Молодий чоловік. Але ж, клянуса бородою отця Івана Кронштадського,— правда.

Пані. Не кощунствуйте. Батюшка отець Іван справді свята людина.

Молодий чоловік. Так зато я грішник і зарані вже приготавляюся іти до пекла.

Пані (*б'є другого віялом*). Фе, які дурниці ви говорите.

Молодий чоловік. Які ж се дурниці! Се надруковано в «Новому времени».

Пані. Я читала...

Євгеній Степанович входить.

Загальні вітання: «А!» Молодь повторює на всі самозвуки.

Гість. Євгенію Степановичу честь і місце!

Гість. Ну, а як там? Що?

Гість. Що робиться на вулицях?

Гість. Чи є військо?

Генерал. Надіюся, все в спокою?

Євгеній Степанович. Еге, в доброму спокою.

Ледве-ледве добрався сюди. На вулицях барикади.

Всі. Барикади?! О!..

Гість. Ого!.. Оце добре!..

Гість. Ех! Царя Миколая І б сюди!

Пані. Господи! Та як же ж ми з Шурочкою додому поїдемо?

Гість (*галантно*). Не турбуйтеся. Зінаїдо Михайлівно, дозвольте вже мені се взяти на себе.

Гість. Ну, а як же ж вони, сі барикади? З чого вони зроблені?

Гість. З пап'є-маше, мабуть.

Гість. А я думаю — зі сметани з цукром.

Євгеній Степанович. Барикади! Справжнісінькі барикади!

Пані. І ви самі їх бачили?

Євгеній Степанович. Сам, власними очима.

Гість. Ну, а військо, військо? Чи є військо?

Євгеній Степанович. Військо... гм... Війська я щось не бачив. Та й де ж йому бути, коли по вулицях скрізь барикади. Ні пройти, ні проїхати.

Генерал. Ну, а оті... арбейтери, «проритаріат» той самий?

Євгеній Степанович. Цілі товпища! Цілі товпища!.. І звідки їх стільки набралось? А як я проходив, — ух, як вони на мене поглядали!

Генерал. Уявляю собі ті фізії! «Таваріщі»!.. Ха-ха-ха...

Панночка. Ельзо! Я страшно хотіла би подивитися твою кімнатку.

Другі. І я!.. І я!..

Кавалери (*на різні голоси*). І я!

— І я!

— І я!

Панна. Ні-ні-ні-ні!.. Вам не можна!

Панна. Ви покарані!

Кавалер. Та коли? За вішо?

Кавалер. Ми все одно підемо за вами.

Кавалер. Ми — залізо, а ви — магніт. То як же може... і так далі...

Панни зі сміхом, але «в межах приличності» тікають; кавалери в таких же самих межах ідуть за ними; Ельза тихо йде ззаду.

Гість. Добре сій молоді, їй-богу! Завше море по коліна.

Гість. На вулицях барикади і всяка така музика, а їм однаково!

Гість. А цікаво було б, знаєте, поглянути.

Будучий професор. І нічого цікавого немає. Все те відбувалося вже сотні разів в історії, і я наперед вам можу розказати — в загальних рисах, звичайно,— що станеться в найближчій будучині.

Гість. Кумедні люди! Чого їм треба?

Предводитель дворянства. Нагаїв.

Генерал. Шибениць.

Гість. То все соціаліст винен. Доки його, проклятого, не було,— доти все було добре, по-хорошому, а тепер — догори ногами люди ходять.

Гість. Ні, чого? Соціалізм — річ хороша, але вся біда в тім, що вони його не розуміють.

Старий бюрократ. Хе-хе-хе... А на мій погляд, і розуміти там нічого, бо «соціалізм» в перекладі на звичайну мову означає... «шиворіт-навиворіт».

Сміються.

А що, хіба ні? То я зараз докажу, коли хочете!

Гість. Silence, messieurs і mesdames¹.

Гість. Щоб муху було чути, як вона почне бити bravo!

Сміються.

Старий бюрократ. Почнемо з того, що от є на світі багаті й бідні. Багаті не хочять собі бідності, ну, а бідні хочять собі багатства. Очевидно, значить, природним станом чоловіка і є, власне, багатство, чи, іншими словами, можливість, задоволити всі свої потреби. Ну, а панове соціалісти беруть сю ж саму річ шиворіт-навиворіт та й кажуть: а коли так — то не треба зовсім власності, бо ідеал чоловіка — позбавитися власності цілком.

¹ Тихо, дами і панове (франц.).

Гість (кричить). Гур-ра-а!..

Гість. Стривайте, ще рано. Я вас смикну тоді.

Старий бюрократ. Візьмим другий постулат — власть. Чоловік могутній не хоче бути зависимим, ну, а вже сьому остатньому дуже хочеться вилізти наверх. Очевидно знов, що воля до власті — се природна потреба чоловіка, необхідна частина його самого. А соціалісти знов шиворіт-навиворіт: коли так — так ось вам ідеал загальної, дикої, неможливої, фантастичної рівності!

Сміх.

Голоси. Bravo!..

— Bravo!..

Гість. Родить іще земля Платонів та бистрих розумом Невтонів!

Гість. Ісполать, за дозволенієм сказать.

Старий бюрократ. Хе-хе-хе... От тільки талант їм помішав — не знають, бідолахи, куди його причепити. З одного боку — неначе і рівність річ хороша, а з другого — і талант теж, здається, непогана, а состоять, як бачите, в вічному між собою антагонізмі. Ну як тут їх помирити? Хоч сядь та й плач.

Інженер. А на мій погляд, то все дурниці та словесні турніри. Чоловік — звір і нічим більшим бути не може. Значить, треба одного — жити, жити й жити, щоб се життя пищало і тр-ріпотіло у руках. Най живе жєнщина, символ життя!

Голоси. Гур-ра!..

— Най живе!

В сю хвилину десь далеко бухає вистріл з гармати. Якось відразу всі затихають, і серед тиші чутно далекі крики далеких товп і сухе тріскотіння.

Гість. А таки там не жартують...

Гість. Цікаво було б, знаєте, того... рід панорами... Щоб так, скажім, скляна стіна...

Гість. Кріпості сталюного панцира.

Маленький смішок; входить лакей, стоїть в дверях і значушо поглядає на господаря; той підходить, і лакей щось шєпче йому на вухо; господар дає якесь коротке приказання, і лакей пішов.

Пані. Що? Що таке?

Пані. Що він вам сказав?

Пані. Може, яка небезпека?

Господар. Але ж нічого, mesdames, нічогісінько. Заспокойтеся, прошу.

Пані (*запищавши на слові «повинні»*). Ні, ви повинні нам все сказати.

Пані. Так, так!.. Ми стривожені...

Пані. Я не можу, я не можу... Я їду. Я зараз же їду додому.

Господар. Та що ви! Господь з вами!

Предводитель дворянства. Заспокойтеся, бога ради. Ну куди ви поїдете? Вас же уб'ють на вулиці.

Пані (*розплакалася*). Я не хочу, я не хочу... Я хочу додому. Невже я не можу поїхати додому? Paul!.. Ми їдемо, їдемо, їдемо... Зараз же, сю хвилину їдемо.

Її чоловік. Та що ти, матінко, збожеволіла, чи як? Не можна ж так — взяв та поїхав. Треба слуг поперед послати, нехай подивляться, чи свобідний проїзд. А то так замість дому і на той світ, чого доброго, заїдеш.

З панею істерика; вона і плаче, і сміється, і все повторює одне якесь слово; її уводять, заспокоюючи.

Генерал. І треба ж було тобі таке сказати.

Предводитель (*відмахується*). Та ну її к...

Пауза.

Гість. А загалом кажучи — дурацький якийсь настрій.

Будучий професор. Та що ви, панове, й справді! Та будьмо ж, врешті, сучасними людьми, дітьми свого віку. То ж все рефлекси, пережитки говорять в нас — так не треба ж їм, врешті, давати волі, бо в дійсності нічого надприродного не діється. Все так просто, логічно, і тече все тим же самим незмінним руслом, яким з давніх-давен текла ріка життя людського. Хіба вперше доводиться людям проливати кров? Хіба вся історія всього миру не написана кров'ю? Хіба кожний ступінь землі не переситився нею сотні разів? І се ми знаємо, знаємо, знаємо, — то навіщо ж жахатися і взагалі удавати з себе нервових панночок? Життя — боротьба, а де боротьба, — там мусить бути і кров!

Панна нагороджує його довгим поглядом, він ледве помітно відклоняється.

Гість. Браво, браво.

Гість. І се теж добре.

Гість. Та й справді, панове,— якого ми чор... гм... гм... Pardon...

Маленький боязкий сміх.

Гість. Досадно, що такі не знаєш — чи можна тобі їхати додому, чи ні.

Гість. Та що ви, гості дорогі! Навіщо самим себе лякати? Я певен, що зовсім уже не так і погано на вулицях і... взагалі — з якої причини ми будемо розбігатися? Зараз буде готовий обід, посидимо, поговоримо. Такий гарний обід...

Б а б ц я (*докоряючо*). Michel.

Гість. А таки правда, панове! Чого так боятися?

Г е н е р а л. Заспокойтеся, панове, заспокойтеся — за яких дві-три години військо вимете з вулиць ту сволоч.

Чутно сухі звуки барабана і військовий хід.

Гість. А-а!.. Ось і вони! Чудово!

Гість. Нарешті взялися за розум.

Підходять до вікна.

Гість. «Салдатушки, бравы ребятушки».

Г е н е р а л. Здорово, ребята!

Сміються.

Гість. Його превосходительство мов на параді або на смотру.

Гість. А який се полк?

Г е н е р а л. Се 9-й Царевококшайський.

Гість. А чому козаків нема?

Г е н е р а л. Будуть і козаки, будуть.

Гість. Viva! армія.

Г е н е р а л. Спасибі, панове.

Гість. Ну от ми грошки й розвеселилися.

Ю н о ш а. Панове! Ми, очевидно, підіймаємо настрій, а коли наш нарід що-небудь підіймає, він завжди співає:

Ех, дубинушка, ухнем!

Раззеленая сама пайдеть,

Падернем, падернем!..

Сміються, дехто фальшиво підтягає.

Лакей (в дверях справа). Обід на столі.

Господар. Підіть покличте останніх.

Лакей. Слушаю.

Юноша. Ми самі! Ми самі підемо за паннами!

Юноша. Делегацію вибрати.

Ідуть, але їм назустріч висипає молодь.

Юноша. О!.. А ми за вами.

Юноша. Ми чули! Душею чули, що обід на столі!

Юноша (скочив на крисло). Товариші!.. Закинемо в кут партійні суперечки! З'єднаймося в міцні ряди і кинемося в бій. До борби, товариші! Славної і чесної борби з армією пляшок! Впаде з нас не один, ми се наперед констатуємо з бодем серця, але хто зможе,— буде стояти до кінця. Вперед же, вперед!

На бой кровавий, святой и правый

Марш, марш вперед, веселый народ!

Сміються, нескладно підспівують, подають руки паням і йдуть на-право.

Ельза (зупиняє брата за плече). Зостанься, Павле, на хвилину.

Павло. Що з тобою? Ти якась схвильована.

Ельза. Слухай, Павле. Що се у вас тут робиться? Про віщо говорять всі оці люди? Я не розумію.

Павло. Себто чого ти, власне, не розумієш?

Ельза. Та от всього того, що я чую тут уже кілька днів, що говорять оці люди і чого хочуть ті, про кого вони говорять... Якось дивно... Мов птиця, перелетіла я сюди зі свого зачарованого замку, бачила сю «Росію» з вікон експреса і раділа їй всією своєю душею. Бо там я тільки й жила одною думкою: виздоровіти і приїхати сюди, в свою далеку, невідому і тим більше прекрасну, тим більше пожадану рідну країну. І от... приїхала... І знаєш — страшно мені тут, в моїм ріднім краю. Я почула тут страшні слова. Щось погане, жорстоке чую я в речах сих дорогих моему серцеві земляків, в котрих так вірила я, котрих так любила там і хотіла би любити тут. Говорять про кров і помсту — а самі бояться чогось. «Стріляти, стріляти, стріляти... Треба розстрілювати їх нещадно...» Кого стріляти? За віщо? Хто ті люди, котрих тут так холоднокровно засуджують на смерть? Чого хочуть вони? І коли вони хочуть істини, то хто ж і пощо

стає їм на дорозі? Павле, скажи мені про них. Ти ж тут жив весь час, ти повинен їх знати.

Павло (*задумчиво*). Так. Я знаю їх і знаю того бога, котрому вони служать, але... але не маю їх за жерців бога того, хоч вони і твердять на всіх шляхах: «Ність бога, окрім нашого, а ми єдині пророки його».

Ельза. Але хто ж вони, хто, Павле? Я ж тебе, тільки тебе можу спитатися, бо ти знаєш, як я росла, знаєш, що мені треба говорити. У мене ж немає мами... як у других... (*Пауза*). Знаєш, я тут чую себе такою... такою — як се сказати — наївною... такою, що багато дечого не розуміє. Там я почувала себе якось на місці і думала,— не смійся, Павле,— думала, що і все життя всюди похоче на те, яке я бачила перед собою. Там так багато було сонця, квіток, а тут... весь час почуваю себе, як безпомічна дитина, над котрою повисла грізна небезпека... А найбільше вони, вони мучать мене, Павле... Я думаю все: чому се одні бояться їх, другі жаліють, а треті... так не по-людському засуджують їх на смерть. І більш над усе хотіла би побачити хоч би одне лице,— я зрозуміла б тоді. Бо я ж читала дещо... і про революцію навіть *m-eur Léfeuvre*¹ мені дозволяв...

Павло. Дивовижну людину зробили з тебе, сестро... Я тебе собі уявляв іншою. (*Невелика пауза*). Що ж би я тобі сказав «про них»?.. На мій погляд, се просто люди з переплутаними об'єктами своєї любові і ненависті. Вони, кажуть, люблять те, що в дійсності повинні були б ненавидіти, і, кажуть, ненавидять те, що в дійсності повинні були би любити. Кажуть, що ненавидять капіталізм, бачать в ньому джерело всіх сучасних зол — але сей самий капіталізм дає їм їх духовне життя, спасає їх від мертвого застою, родить їм героїв, тоді як осягнений їх ідеал зробив би їх самозадоволеними, відгодованими машинами, чимсь подібним до риб або жаб у саджавці. Вони превозносять тих, що «піднялися над путами своєї класи», як, наприклад, капіталіста, котрий зрікся свого капіталу, але, власне, до нього вони повинні були би відноситися з якнайбільшим презирством і за те, що він ренегат, і за те, що він позбавив їх боротьби, і за те, що він, віддавши свій капітал, на місце себе, одного капіталіста, зробив десяток

¹ Пан Лефевр (*франц.*).

менших, а тим самим більше зажерливих, більше незадоволених. Вони борються за свій ідеал, але повинні бажати, щоб його торжество не наступало як можна довше, бо з тої хвилини, як він запанує на землі,— не буде вже ні героїв, ні стремлінь, земля стане раєм, в якому треба вишукувати гріх, а гріха вже немає...

Ельза. Ну то, певно, коло них мусять бути інші люди, такі, що ясно розуміють життя і в потрібну хвилину завше можуть допомгти, вивести на правий шлях.

Павло. Є, але таких людей мало: вони завше наживалися філософами і завше рахувалися на одиниці.

Ельза. То я уже знов не розумію — де ж життя? Чи там, де багато тих... заплутаних, чи там, де сі, ясно розуміючі, одиниці? І хіба тільки за те, що чоловік неясно розуміє, треба убивати? Невже вони будуть умирати?

Павло. Так... Вони напевне будуть умирати,— і в сьому, власне, кращий момент їх життя. В їх смерті є те, чого немає в їх житті — краса. Відбуваючи процес свого животіння, вони говорять банальні слова, вони переслідують меркантильні цілі, вони ходять косими і брудними стежками. Хтось щось за них проголошує, за поміччю якихось надприродних способів вони переконуються, що се істина, і переконуються так по-дітському, непродумано. Коли хочять щось доказати,— не мають нічого ліпшого, як кричання, повторяють один одного, не приводять жодних аргументів і не уміють їх приводити, а коли чують, що їх б'ють силою доказів,— починають лаятися, розривають кращі відносини і проголошують бойкот. Пишуть вони ще гірше, ніж говорять, і переповняють свої газети та брошурки знаками поклику, запиту, курсивами і т. ін. Самокритики не знають, не знають натхнення і вірять лише в свій параграф, зміна в котрому заміняє їм поступ. Проповідують свободу — і немає людей більше від них нетолерантних; хочать принести мир людям — і вживають зброї; на їх прапорі написано: «Буржуазне щастя для мас» — і найбільше висміюють вони, власне, тих, хто уже досяг того щастя. Їх зібрання порожні змістом, їх робота не систематизована і не координована, їх поступування іноді... навіть безчесні, а самі вони так бездарні, однодумні, безцітні, що, право, боляче стає за їх ідеал, і я ніколи

не міг зійтися з ними ближче, ніколи, я й пробував не один раз, але не міг.

Ельза. Чому?

Павло. Та тому, що, на мій погляд, раб гірший міщанина.

Ельза. А невже ти не міг простити їм їх життя ради їх смерті, коли вона така прекрасна, як ти говориш?

Павло. Так. Їх смерть справді можна назвати прекрасною, і навіть більше — великою, але що з того? І нікчемні люди уміли умирати героїчно, бо се легко, багато легше, ніж героїчно жити. Людям просто подобаються великі смерті і смерть великих, а героїчного життя вони здебільшого не помічають. Брудний негідник, що зумів впору умерти при ефектному освітленні, далеко більше ціниться, ніж людина в дійсному значенні того слова, котра умерла безцвітно. Я знав одного дуже хорошого, благородного чоловіка; він поїхав за кордон на купелі і якимсь ранком, виходячи зі своєю донькою з дверей готеля, став на чотири та так і вмер. І от його знайомим ніяково, розумієш ти, — ніяково було згадувати про смерть сього чесного чоловіка. Вони «соромилися». І то, власне, ті, котрим таки було за що бути йому вдячними.

Ельза. Так, се справді дивно, Павле, але ти, своїм звичаєм, зараз все звертаєш на абстракції і починаєш філософувати. І мене привчив до того, — ти помічаєш?

Павло (*усміхаючись*). Може, се не так уже й зле.

Ельза. Може, але не тепер... Тепер мені так треба... як то... обдумати все, що я побачила, почула. Відгородила мене хвороба від життя і всіх його вражень — і я тепер тільки бачу, як багато не розумію. M-eur Léfèuvre — ідеальний лікар і педагог, але от коли показуються результати його дикої в своїх добрих намірах цензури. Він виховав мене, мов квітку під шклом, ревниво бережучи від всяких зовнішніх впливів; він укладав, як сам говорив, шкалу вражень для мене, словом, утворив довкола мене цілий мир, незвичайний, дивовижний. Навіщо те все треба було робити, — я не знаю. Чому не дали мені жити, як всі, а штучно вивертали мені душу?

Павло. Не забувай, що ти була хвора, сестро.

Ельза. Ще там здавалося мені все природним. В моєму покоїку були дуже великі вікна, багато сонця

і багато квіток. Виглянувши з вікна, я теж могла бачити квітки, ласкаві дерева і ще більше ласкаві блакитні гори на обрії. І пісень так багато було довкола мене, бо співала і я, співав милим стареньким голосом сам *m-eur Léfeuvge*, співали робітниці в саду, ледве пересуваючи ноги в своїх смішних дерев'яних черевиках. День переходив непомітно; осінь була похожою на весну, зима на літо — і все було так тихо, так гармонійно, так повно поезії. І в сій лялечній обстанові росла людина, і сею людиною була я... Я любила свій рідний край, я хотіла про нього знати багато, знати все: чим живуть тут люди, від чого мучаються і що їх радує,— а милий, добрий, жорстокий *m-eur Léfeuvge* оповідав мені замість того м'ягеньку анекдотку, давав читати наївно-сентиментальну книжку, звертав увагу на нову салонову п'єску для фортеп'яно або свіжий пуп'яшок на рожевій галузці. Він ніколи не хотів зрозуміти мого душевного голоду і обманював його. І от в той час, як тут щось робилося, хвилювалося велике море,— до мене, в мою гарненьку кімнаточку, не досягали не тільки хвилі, а навіть і шум їх,— і лише дрібні перли, що викидала їх розхвилювана стихія, ніжно докочувалися до моїх ніг. А я називаю все те каліченням! Мене скалічили, а не виховали. Виправляючи мій горб, згорбили мені душу!

Павло. Ти прибільшуєш, Ельзо...

Ельза. Ні, Павле. Людська душа не втискається в зарані призначені рамця, і яким би розумним не був *m-eur Léfeuvge*. як би не старалися ви всі підтримувати в мені неіснуючі ілюзії,— мусили недоглядіти й недоглядіти дечого багато. Гадали, що пишете власним стилем на білому папері, гадали, що ліпите з воску,— а натомість породили каліку, та ще й в каліці тім породили дисгармонію. Думали вивести курчатко з наївними оченятами, а натомість живій людині поломити руки і ноги. Та ви ж не знаєте мене, не знаєте моєї ночі, не знаєте моїх снів... Але... але... як се не обходило вас досі, так нехай не обходить і тепер.

Павло. Люба сестричко! Правда, дорослі люди не завше в відповідну пору уміють помітити, коли виростають їх діти. Се раз, а по-друге, в усьому тому, що ти тут зараз наговорила, я не бачу ані найменших елементів трагізму. Навіть сказав би навпаки: коли ти змогла хоч частинку свого життя прожити серед світ-

лих ілюзій, ти повинна бути лише вдячною за се людям, котрі дали тобі ту можливість.

Ельза. Але я хочу знати життя, а не його ілюзії!

Павло. Іншими словами — ти хочеш знати те, чого ніхто не знає. І життя само не більше як ілюзія. Чоловікові завше «здається». Цареві здається, що він повинен царювати для блага своїх підданих; чиновникові здається, що він повинен щодня іти до канцелярії; купцеві здається, що він повинен все ширити й ширити свою торгівлю; робітникові здається, що він повинен іти на барикади і т. д. Всі ми — лише мріємо, про що не була би та мрія: чи про велику ідею горящого серця, чи про крадіж «со взломом».

Ельза. Стара пісня! «Мир — воля і уява!» Я не вірю вже більше в сю казку. Як я можу вірити в неї, коли всім серцем чую — робиться щось довкола, щось готується, от тут, за сією стіною, за сим вікном. Щось велике, могутнє... Приходить по жертву... може, навіть від мене.

Павло. Ні від тебе, ні від мене, Ельзо.

Ельза. Чому? Хто ми, що власноручно увільняємо себе від жертв, і хто ті, що добровільно приносять себе в жертву? Хіба вже між нами така колосальна різниця? Де ж і якою ціною купили ми собі право власного заспокоєння?

Павло. Не в заспокоєнні тут річ, а в смислі. Може, і я не ухилився б від обов'язку віддати себе куди-небудь, але я повинен знати куди і можу се зробити тільки добровільно. А насамперед я мушу... коли вже не знати, то подай вірити, що се справді для чогось потрібно, що моя жертва не буде безсмысленою. Словом, коли вже віддавати себе, то було би за що.

Ельза. Цілком так, як говорять «чесні» люди: коли вже красти, так сто тисяч.

Павло. Ельзо!

Ельза. Вибач, Павле, але в тому, що ти сказав, є не тільки те, що ти думав. Та се ж чисто філістерський стрій мислі: коли вже подавати убогому, то лиш такому, що умирає з голоду; коли вже давати сорочку — то лиш цілком голому, а «пожертвувати» обережок дров можна лише тій сім'ї, що півзамерзла вже у себе в хаті.

Павло. А по-твоему, треба подавати п'яниці або

тому, хто, може, й зовсім ніякої нужди не відчуває та ще й вилає, чого доброго, мене за мою жертволюбність?

Ельза. Не ховайся, Павле, за крайності. А ще філософ. Я хочу сказати тільки те, що і в милостині, і всюди чоловік... мало чутливий. Треба вже величезного нещастя, щоб пробудити його; треба, щоб другий вже зі-йшов сльозами, поки я те хоч помічу. От так і ти. Треба, щоби за тебе уже зробив хтось найтяжчу, найбільше хитку частину роботи; треба, щоби ти вже побачив на власні очі, помацав результат,— тоді тільки ти підеш і пожертвуєш. Се, правда, просто і легко, але мені, право, здаються більше... ну, я не знаю, як назвати, ті люди, що побачили там десь, далеко у темі, маленький огник, а то навіть і не побачили, а тільки думають, що він там, он за тим дрімучим лісом,— і йдуть. Рубає просіку, кровавить руки, падає в знесиленні і умирає, але все надіється, що коли не він прорубав, так от його син, його брат прорубає нарешті віковий мур — і світ засяє для всіх. І для нього, і для його братів, і для його ворогів, і для тих, хто, от як ти, стояв, скептично чекаючи: що, мовляв, з того вийде.

Павло. То не так, Ельзо...

Лакей (на дверях). Пожалуйте до столу, а то їх превосходительство сердяться.

Павло. Чуєш, Ельзо? Бабуся сердиться. Справді, таки ми попсували порядок столу. Ходімо, ще встигнемо наговоритися — ти ж не від'їжджаєш.

Ельза. Я не піду.

Павло. Чому? Таже твоє місце буде порожнє за столом!

Ельза (нервово). Ну то що? Невже я тільки й придатна для заповнення місця за столом ради бабусиних примх?

Павло (до лакея). Можете йти.

Той пішов.

Учися стримувати себе, Ельзо.

Ельза. Але ж я не можу йти зараз туди. Я не можу годуватися, сидіти за столом обіч з... Може, тепер, вже тепер стріляли де-небудь на вулиці і вбили когось. Може, через хвилину от тут, біля нашого будинку, будуть падати прострілені люди, а мені ще так багато треба

обдумати, зрозуміти... Мені серце здавило щось... Я передчуваю щось страшне,— я не знаю, що робити мені. Що мені робити? Я думала, ти навчиш мене; я думала, що і в розмові твоїй я знайду те, що знаходила в листах, але ж ні... Ти холодний... Говориш розумні речі, але не те... не те... Я не знаю, але чую, що не те, не те ти говориш... А де ж той, хто розказав би мені? А де ж той, хто зробив би мені все ясним, щоб і я знала, що мені робити зараз, куди мені йти і на що я маю право, а на що ні. Бо я не можу так... Не можу я так, не можу.

Павло (*лагідно*). Тобі й справді, Ельзо, не треба йти до столу, але й тут зоставатися теж. Ти все ще не зовсім здорова, мила сестричко, піди ляж.

Ельза (*закривши лице руками*). Я не знаю, куди мені йти, але... іди ти від мене. Я чую, що мною опановує роздратування, і не можу опертися йому... Мені стидно, але... і за тебе мені стидно... Ти не згасив моєї спраги, то зостав мене саму.

Лакей (*знов на дверях*). Їх превосходительство приказали спитати: чи будете ви обідати, чи ні?

Павло. Скажіть, що ми зараз ідемо. (*Ідучи направо, бурмоче*). Се ж уже справді... забагато.

Ельза (*по довгій паузі*). Як же се воно?.. Хто ж має право убити чоловіка? І як має коли-небудь, то коли, власне? (*Пауза*). З горящим поглядом... з музикою серця — ідуть... вперед... А їх вже намітив залізний вершитель. Хтось сказав якесь маленьке слово — і вони падають, обливаючися кров'ю і обливаючи нею мостову. І брудна, щоденна мостова — стає святою. Але потім?.. Що ж робиться з тою кров'ю потім?.. Чи поставлять над нею скорботні руки пам'ятник з плачущого чорного мрамора, чи шезне вона от так просто, затоптавшись ногами? І будуть їздити на тім місці, ходити... діти будуть ходити. Малесенькі їх ноженята будуть топтати кров, може, їх батька. І, може, навіть той, хто пролив сю кров, буде йти, сміючися, тім місцем... І воно не спалахне полум'ям? І не розкриється на сьому місці земля, і не поглине?.. Ні, ні... тут щось не так, тут щось пропущено. (*Ходить. Пауза*). Чому я не можу уявити собі ані одного обличчя? Можу викликати перед собою образ Рамзеса. І то або того дикуна, котрий вперше вирізав фігуру оленя на мамутовому

зубі; в живій картині можу намалювати перед собою, як великий Будда приходив до пізнання великих своїх істин,— і от тільки їх обличчя я не можу уявити собі. Хто вони, хто? Чи служителі світлого, чи тупиці, як каже мій брат? Люди, що з-за хреста ідеї віддадуть все, до власного життя включно,— чи бездарності, що не цінять великого дару життя через недоумство, як дикуни? Хоч би одно лице побачити, хоч би одно... я зрозуміла б тоді...

Увіходить гувернантка, чогось шукаючи.

Ельза. Чого ви шукаєте, *medemoiselle*?

Гувернантка (*несміло*). Ах... прошу вибачити... Я, право, вас не помітила... То Michel пустував і закинув кудись мою книжку.

Ельза. Яку?

Гувернантка. Та там... одна книжка — я, право, забула заголовок. Pardon. (*Хоче йти*).

Ельза (*швидко підходить до неї*). Слушайте, *mademoiselle*,— ви росіянка?

Гувернантка. Так, я росіянка.

Ельза. І ви завше жили в Росії, завше дихали сим повітрям, бачили росіян, справжніх росіян?

Гувернантка. Так, я завше жила в Росії.

Ельза. То, може, ви знаєте, хто вони? Може, ви навіть знаєте кого-небудь з них?

Гувернантка. Кого? Я не розумію, про кого ви говорите.

Ельза. Та от про тих, хто будує барикади на вулицях, в кого хотять стріляти; тих, про кого немає двох однакових гадок; тих, кого і бояться, і люблять, і ненавидять, і боготворять. Тих, за ким полюють, мов за звіром, кого хотять вішати,— чи знаєте ви їх, чи теж ні?

Гувернантка. Їх?! О, їх я знаю.

Ельза. Так розкажіть же мені про них. Що-небудь. Що-небудь, все одно...

Гувернантка. Навіщо се вам?

Ельза. Навіщо... І ви так, як брат... Навіщо се мені... Та на те, щоби зрозуміти, щоби перестати мучитися в невідомості, на те, щоби або любити, або рівнодушно пройти мимо.

Гувернантка. Так? Се правда?.. Се не каприз?

Ельза. Ні.

Гувернантка. Тоді я скажу вам... О, як багато я тоді вам скажу. Бо мені теж треба кому-небудь все сказати... Вони мене ненавидять, вони думають, що я відступник,— але, боже мій, яка се неправда і як се мучить мене! І, власне, тепер. Ніколи раніше я не любила їх так, як тепер; ніколи я не була більше готовою віддати всю себе — але я не можу, не можу... А вони не хотять сього зрозуміти. «Ти віриш в діло?» — «Вірю». — «Так іди з нами». Так говорять вони. І не хочуть зрозуміти, не хочуть! А я... я горю, як в огні, я божеволію. Ви знаєте, про віщо я думаю і чого я жду? Я жду смерті своєї рідної матері, котру безумно, безумно люблю і смерті котрої не переживу. О, коли б ви знали, коли б ви тільки знали, як се невиносимо тяжко!

Ельза. Голубко моя... скажи мені. Мені ти можеш сказати — я зрозумію. А де не зрозумію — там я заплачу.

Гувернантка. Так, так... слухай. Ти бачила мою матір? От ту молоду бабусю з білим, вимученим лицем, що приходить до мене кожного тижня у неділю і боїться дзвонити на парадні двері? Ти бачила її?

Ельза. Ні. Але я бачу її.

Гувернантка. Так, вона несмілива, залякана життям. Життя не любило її і так часто сміялося з неї в найкращі хвилини забуття, що більше над усе мама боїться тепер усмішок життя. І мене навчила боятись... Хіба не болить мене, що я не умію держати себе серед вас, що перший-ліпший нахаба з вашого товариства може для забавки собі заставити мене почервоніти?.. Хіба то не болить мене, що я не маю місця за вашим столом, у вашому екіпажі, в ложі театральній? Хіба не стидно — вічно чути себе плебейкою, ізгоем, золушкою, що здатна лише на посмішки та на посилки. (*Закривши лице руками.*) Але, боже, що я кажу!.. Бачиш, бачиш. яка я мерзота, які брудні мої гадки? Так мені й треба! Так мені й треба, бо я егоїстка, бо я сластолюбець, бо мене мучить чужий достаток майже так само, як і чужа нужда. Але пожди, не відпихай мене. Ельзо... вислухай раніше.

Ельза (*обіймає*). Мила моя сестро... Та хто ж думає відпихати? Я щаслива. Я така щаслива, що пізнала тебе, що от ти так просто, так хороше почала говорити мені «ти».

Гувернантка. Так? А й справді!.. Але ти не сердишся?

Ельза цілує її.

(Шепоче, закривши очі). Як хороше... як хороше... Ідемо звідси, Ельзо... До якої-небудь малесенької-малесенької кімнаточки, де помістила би ся лише манюня софа. І ми сядемо на тій софі, обнявшись, і будемо говорити до ранку... тихо-тихо... А в куточку буде горіти лампада і тихою усмішкою усміхнеться нам бліде лице божої матері... А у моєї мами теж таке лице... здається, ніби звідти, з душі освітлене стражданням. *(Задумалася)*. Багато, багато хотіла би я розказати тобі і про себе, і про них, але не зумію. Я знаю їх, бо жила з ними, працювала, разом з ними терпіла нужду, разом з ними ховалася від погоні і тюрми, а тепер... тепер я сиджу тут, сиджу, хоч знаю, що сьогодні, не далі як сьогодні, на вулицях спалахне збройне повстання і буде литися кров моїх братів. А я все буду сидіти і не вийду на вулицю, і не стану під червоний прапор. Буду мучитися і стогнати, кричати буду від болю внутрішнього, але буду сидіти, сидіти, сидіти... Чи розумієш ти, що я повинна переживати? Чи можеш ти хоч на хвилину уявити собі всю ту безодню?

Ельза. Так, так... я можу... Але чому ж ти не порвеш? Чому ж ти не йдеш разом з ними, не слухаєш свого серця? Навіщо ти так робиш, навіщо насилуєш душу свою?

Гувернантка. Я поклялася матері. Се мати мене зв'язала навіки. Коли я сама була в Петербурзі,— я працювала. Солодко втомлена, засипляла я пізно вночі з милою гадкою, що завтра треба рано встати і знов робити, робити. Ми зіходилися, училися, укладали плани, переводили організації. Скільки чесних лиць, скільки благородних характерів! Скільки чудових вечорів! І все те було, було... Але коли довідалася про те мати, вона приїхала і забрала мене звідти. Привезла додому і тут раз вночі, розказавши мені все своє страшне життя, розказавши мені душу свою, замучивши всю мене,— упала мені в ноги і молила піти пріч... «Ти ж у мене одна. Не треба мені ні сонця, ні небес — мені треба тільки тебе одної. Я дишу тобою, я молюся не богові, а твоєму образу; я умираю, коли ти незду-

жаеш, і воскресаю знову під твоєю усмішкою. Життя вимучило, скалічило мене. Двадцять разів я була у граней самовбивства — і тільки ти, ти своїми маленькими рученятами тримала мене на світі. Ради тебе, тільки ради тебе я знов і знов переживала весь жах життя, кидалася в несите море його і задихалася там... І невже ти будеш такою жорстокою, таким нелюдом, що не пожалієш мене тепер, коли у мене немає вже сил, немає кровинки в лиці... Мене ж ніхто, ніхто не жалів у житті — так невже ж і ти, і ти...» І вона ридала, і билася головою об землю, і цілувала мої руки... Я боролася... О, коли б ти знала, як я боролася, але... вона побідила. І я їй дала слово. Перед портретом мого батька, якого я не знала, але образ якого, мов божество, зростила в моїй душі вона, — перед сим портретом я поклялася піти... зовсім, зовсім... І пішла. І от я тут. От я вже вмерла для них і боюся, боюся стрінутися з ними. Бо я знаю, що вони говорять про мене. А праві вони, праві?.. Ельзо! Та що ж ти мовчиш? Невже вони праві?..

Ельза (*положила обидві руки їй на плече і близько-близько нахилиє своє обличчя до її*). Ні, неправі вони, але скажи ж мені про них — хто вони? Чому ти так боїшся суду їх? Намалюй же мені хоть одне лице.

Г у в е р н а н т к а. Хто вони? Світлі предтечі! Чисті, чесні і люблять усіх. Довкола них сморід і сміття, злі язики сплітають на них лож і клевету, але що може їх заплямити? Як на скелю плює роздратоване сіре море брудною хвилею і, завстиджене, тікає пріч потім, уносячи з собою назад весь приготовлений бруд і залишаючи натомість лише білу невинну піну, — так і на них даремне силкується море життя кинути образливий докір. Світлий їх ідеал, і вони, молючися йому, теж освітилися його блиском, — і безсильно падають перед ними людська пошлість, злоба та жорстокість — не зростити їм колосу свого на тім полі, де ходять смілі борці. Коли б ти бачила, Ельзо, їх обличчя! Коли б ти бачила, яким благородним, негасимим вогнем горять їх очі! Коли б ти чула їх огнисті, жагучі промови, котрі уміють запалити до бою і, мов бичі, б'ють ворога в лице! О, якби ти пережила хоч те, що я, Ельзо, ти не питала б у мене — хто вони. (*Ханає за руку*). Невже ти

ніколи не бачила одвертого, відважного лица робітника, лица, на котрім плачуть ще сліди важкої праці, а котре освітілося вже божим світлом мислі? Невже ти ніколи не чула одухотвореного слова його, котрим кличе він вперед і сам іде впереді? Серед вічної боротьби з нуждою, під навислим голодним мечем, роздираючи душу плачем своїх малих дітей і схиляючи голову під німою мольбою очей змученої жінки,— він іде, він все ж таки йде... тільки для того, щоб умерти за свою істину, Ельзо!.. Та чи ж може бути що вище на землі?.. Дві тисячі літ тому умер Христос, промучившись декілька годин на хресті, а я знаю сотки таких Христів, що все життя своє мучилися в казематах, кріпостях, в Сибіру, Шліссельбургу і умирали в тисячу раз страшнішою смертю. І коли дві тисячі літ падаємо ми щодня перед образом Христа,— то що ж ми повинні почувати перед ними, перед сими невідомими героями, кістками котрих засіялася вся земля, а імен їх не знає ніхто... От сьогодні в сій книжці, що вирвав у мене з рук невихований, безсердечний хлопець, я прочитала, як арештовували одну нелегальну друкарню. В ній день і ніч працював між іншими один, імені котрого ніхто не знав... його звали просто Птиця. І коли прийшли жандарми, почали стріляти, то першим, одстрілюючись, зі зброєю в руках, упав сей невідомий, так ніхто і не знає досі його імені... Ельзо! Хіба ти або я могли би так зробити? Що? Що з тобою?..

Ельза скрикнула.

Ельза. Мені почувся... вистріл...

Гувернантка. Один?.. О, ти багато почувеш їх сьогодні! Сьогодні стрілятимуть на вулицях! Сьогодні будуть напувати до п'яного дикі орди козаків, поставлять над ними офіцерів звіриного образу і прикажуть стріляти. І будуть стріляти! Будуть стріляти з рушниць, з гармат! Будуть стріляти кулями, гранатами! Будуть засікати до смерті! Будуть знущатися над обнаженим дівочим тілом! І заллють невинною святою кров'ю всю землю, і мозком людей оббризкають стіни будинків на вулицях.

Ельза (вся обнята жахом). А потім?.. А потім?..

Гувернантка. А потім — ха! А потім прийдуть додому і скажуть своїй жінці: «Як я стомився сьогодні»

ні...» А потім їм дадуть багато грошей і хрест і будуть вдавати, ніби шанують їх. Але їх ніхто вже не буде шанувати, ніхто!.. Навіть ті, хто їх надгороджує. Вони будуть отвержені вже, бо на них — кров людей. І, як катів, їх будуть кликати в потрібну хвилину, але за стіл рядом зі своєю дитиною їх не посадить ніхто.

Ельза. А ті, ті?..

Гувернантка. А ті?.. Вічна пам'ять! Вічне поклонення! Квітками убиратимуть дівчата їх могили, матері називатимуть дітям їх імена, і чисті, невинні уста дітей благословлять їх життя і їх смерть. І устануть колись люди в їх честь великий празник, і іменем їх будуть в'язати й рішити.

Чутно далекі крики товп і вистріли на вулицях, напівзаглушені коврами та м'якими меблями; Ельза завмерла з широко розкритими очима.

Так!.. Так... Вже почалося! Уже несуть! Несуть браття свої чисті серця на жертвеник любові! З вогнем святим в очах ідуть умирати! Відомстити за невідомщених. Оплакати неоплаканих! О браття! *(Піднявши руки)*. Да укріпить вас господь! Да укріпить вас господь! *(Біжить в ліві двері)*.

Ельза, щось скрикнувши, біжить за нею, і зупиняється, і знову біжить, і стоїть потім, мов окаменіла. Тривожно пробігає в середні двері лакей, голосно шепочучи: «Господи милостивий... Господи милостивий...» Деся внизу дуже гримнули двері і хтось крикнув; судорожно затріпотів сей крик, б'ючися об стіни порожніх сходів. Товплючися, виходять гості, ще дожовуючи, з серветками. Шепти, надзвичайні вирази лиць, несміливі рухи, а там, на вулицях, — вистріли і крики, крики і вистріли.

Генерал *(ість з тареля стоячи)*. О!.. О!.. Оце добре! Отак би й давно! Пора, пора взятися за ум. Зазналися, голубчики, зазналися вже дуже. Стане, любі, стане, не бійтеся. І кулеметів стане, і війська, і гармат — усього стане.

Пані. Але ж їм, певно... боляче...

Генерал. Кому? Їм?.. Отим хамам, що ідуть проти свого правительства? Отим підпалювачам поміщичих маєтків? Отим убивцям, що з-за вугла стріляють в слуг свого царя?.. Та що ви, матінко! Та їх чертвертувати, колесувати треба! Панькаються з ними дуже.

А по-моєму, кожний генерал, кожний офіцер повинен мати законом дане йому право застрелити, як собаку, всякого, хто викаже непослух перед властю.

Блідий молодий чоловік (*нервово скрикує*). Сил не стає!..

Генерал. Еге-ге! У кого там «сил не стає»? Жиденькі ви на розправу, як я бачу. А може, ви не туди попали? Може, вам отам, серед них місце? Так прошу, прошу. (*Обома руками показує на двері*). Не заблудіть тільки другим разом.

Молодий чоловік. Ну і що ж! І піду! Я не можу чути сього кровожерного смакування, сього... людоїдства. Я мовчав, я думав, що буду в силі здержати себе, я думав знайти тут хоч краплю яких людських почувань. Я хотів убачити вас не такими бездушними, гидкими циніками, я прагнув відшукати вам яке-небудь оправдання, хоч би во ім'я загальної гармонії життя,— але немає! Нема вам оправдання! (*Істерично*). Ви звірі в людському образі! Ви їсте під свист куль, ви заглушаєте стогони ранених очими коврами, дзвоном чарок. Ви спокійно спите на трупах робітників і їх дітей. А от він, сей негідник у воєнному мундирі,— він підсмажив би на вогні їх дитину і обсмоктав би її кісточки.

Генерал (*кричить*). Шановний добродію!

Молодий чоловік (*кричить*). Так, так!.. Ви всі не достойні називатися іменем чоловіка! Ви бродите в крові, п'єте її, захльобуетеся нею! От тобі, негіднику! (*З усієї сили б'є генерала в лице*).

Всі скрикують, кидаються до них; молодий чоловік істерично риде, і його уводять пріч.

Генерал (*кричить і виривається з рук*). Револьвер мені! Шаблю!.. Дайте мені відрубати йому голову! Я пущу собі кулю в лоб! Та пустіть же мене!.. Я мушу убити його, інакше я опозорений!.. Опозорений навік!

Його уводять, вистріли і крики чутніше, частина гостей вийшла за молодим чоловіком, частина — за генералом; ті, що zostалися, говорять майже пошептом.

Пані. Боже мій, боже мій!.. Що ж се тільки воно буде?..

Пані. Ах, додому би тепер попасти.

Пані. Боже спаси! Адже на вулицях стріляють, хіба не чуєте?

Гість. Що ж тепер генерал робитиме!

Гість. Надзвичайно прикре положення.

Гість. Позор! Позор!

Гість. Ну, а як докажуть, що той хлопець був хворий, зробив се під атаком¹ надзвичайного нервового подразнення, — як ви думаєте?

Гість. Не знаю. Я нічого зараз не знаю.

Вертаються.

Гість. Слава тобі господи, генерал поїхав.

Гість. І не побоявся?

Гість. Та вже як-небудь.

Гість. Те, що сталося, однаково для нього гірше смерті.

Господар (*вертаючися*). Я не знаю, гості дорогі, як уже й просити мені у вас вибачення за те, що ви в моїм домі змушені були стати невірними свідками такої... такої тяжкої сцени...

Гість. Але що ви, що ви, Павле Михайловичу!

Гість. Хіба ми не розуміємо, що вже хто-хто, а ви — то цілком тут ні в чому неповинні.

Господиня. Я завше тобі говорила, що не треба приймати того... божевільного.

Господар. Але ж батько... я такий був приятель з його батьком... я з-за батька тільки... Вибачте, дорогі гості, ще раз прошу...

Гість. Та що ви, Павле Михайловичу! Хіба ви можете відповідати за кожного... за кожного божевільного?

Гість. Всі вони тепер такі.

В кімнаті направо стогін і потім глухий стук чогось великого; всі перелякалися, але не здвигнулися з місця.

Гість. Що се таке?..

Пані. Але ж підіть хто-небудь.

Гість (*несміливо заглядає, потім кидається до кімнати*). Пані упали!..

Господиня. Боже мій! Мама! (*Біжить направо; ще дехто за нею*).

Гість. Прямо «діоклетіаново».

¹ В стані нервового збудження.

Гість. Ну забули. Зовсім забули про неї.

Несуть бабцю.

Голоси. Тихше, тихше.

— Доктора, доктора.

— Розступіться, панове.

— Де нести?

Господар. Нащо доктора? Не треба доктора. З мамою се часто трапляється. (*До жінки, півголосом*).
Иди ти — не можу ж я гостей лишити.

Понесли наліво, і Ельза пішла, але скоро вертає.

Пані. Господи, господи, що се за день якийсь нещасливий сьогодні.

Господар лише здвигнув раменами.

Гість. Ну часи, я вам доложу!

Гість. «Діоклетіаново время», як кажуть розкольники.

Гість. Прямо «діоклетіаново».

Гість. А що тепер мусить переживати його превосходительство?

Гість. О! Не дай боже!

Пані. Страх, страх!

Гість. Бідний. Мені жаль його.

Гість. Аякже! Такий заслужений чоловік.

Ельза (*нараз*). А той? Чому ж того ніхто з вас не пожалів?

Всім ніяково.

Господар. М-м... бачиш, Ельзо... Тобі взагалі треба було б піти до своєї кімнати — ти ж ще не можеш назвати себе цілком здоровою.

Внизу на сходах чутно якийсь шум, чутно два різких голоси і протестуючі викрики лакея.

Що там?.. Що там таке? (*Але боїться підійти до дверей*).

Гість. Тьфу! Ще якась новина.

Голоси чутніше, уже ясно чутно розмову.

Робітник. Та коли ти ще раз смикнеш мене за руку, то я так тебе двину, що ти й своїх не пізнаєш.

Лакей. Я поліцію покличу! Я піду покличу поліцію!

Робітник. Іди клич! Знаєш тепер, де твоя поліція? Зайцями поховалася.

Лакей (*вбігає*). Пане!.. Я нічого не можу з ними зробити! Лізуть, як самашедці, прости господи. Я вже й просив, я вже й не пускав...

Господар. Та в чім річ? Що таке?

Двоє робітників вносять раненого на носилках; обіч іде, підтримуючи, молоденький студентик; Ельза скрикнула.

Робітник (*витирає піт*). Ну й хамське ж насіння! Горло перекусив би за свого пана.

Лакей. Сам ти хам! Забастовщики. Бунтовщики!

Господар (*до лакея*). Можете йти.

Той іде огризаячися: «Вішати б вас, прохвостів. Всіх на одну оснику...»

(*Трошки осмілів*). Що вам угодно?

Робітник. А хіба ви не бачите, чого нам угодно? Нам угодно, щоб ви дали можливість прийти до себе товаришеві. Чотирьох стін нам треба та води теплої, а більш нічого.

Пані. А хіба він ще не вмер?

Павло (*швидко підходить і слухає серце*). Він тільки онепритомнів.

Робітник (*грубо*). Куди ж нести?

Господар (*до жінки*). М-м... як ти думаєш?

Господиня. Тут не больниця... се приватне мешкання...

Робітник. А?! Так, мадам?..

Павло (*поморщившись*). Несіть сюди. (*Іде наліво*).

2-й робітник (*похмурий, дикий*). А по-моєму, й справді тікати звідси: он бач — панам обід перебили.

Робітник. Неси вже.

Несуть, товпа боязливо розступається. Коли проносять раненого мимо Ельзи, вона жакливо закриває очі, потім поривається йти, але зупиняється знову.

Пані. Який молодий!

Пані. То страх, страх!..

Гість. Невже не можна зупинити повстання без крові?

Гість. Що і говорити, революція — се жорстока річ.

Гість. Війна! Нічого не поробиш.

Гість. *A la guегге comте á la guегге!*

Гість. А ви гадаєте — наших мало поб'ють?

Гість. Так наші ж хоч озброєні, а вони? З якими там револьвериками проти гармат.

Предводитель. Не лізь, куди не треба.

Гість. Не будьмо, панове, такими нечулими. От на землі ще кров чужа... треба шанувати її.

Тільки тепер помічають калюжу крові, що накапала з раненого; всі боязко жмуться.

Пані. Боже!..

Предводитель. Я... здається... умочив ноги... (*Фізіономія жахливо перекивилася і, дивовижно ступаючи, він виходить*).

Господар. М-м... треба би затерти...

Ельза (*скрикує*). Не треба! Не треба!..

Господар. Ну що ти, Ельзо. Хіба можна... кров завше треба затирати... (*Дзвонить*).

Увіходить служниця.

М-м... візьміть тут... того... підотріть...

Служниця іде і вертається з відром та стиркою, замиває.

Старий бюрократ. Що ж, панове? (*З робленою усмішкою*). Чи не піти б нам дообідувати? Се навіть буде... пікантно: під свист куль, під рев гармат. Як Нерон любувався колись пожежею Рима, співаючи, так і ми: при доброму залпі — вище будемо підіймати кубок з вином і голосніше, веселіше кричати здравицю.

Робітник (*увіходить в сей момент*). Негідник!

Всі, мов вівці, шарпнулися від нього.

Не бійтеся — стріляти не буду.

Господар. А-але...

2-й робітник (*вносить носилки*). Давай заберемо товариша. Тяжко буде йому умирати тут, серед сих звірів.

¹ На війні як на війні (*франц.*).

Старий бюрократ. Ви, пане... користаєте з того, що ми не кличемо слуг і не кажемо вивести вас прич.

Робітник. Ану спробуйте! Ви й так уже хотіли викинути на вулицю вмираючого чоловіка, принаймні от устами сеї пані сказано було: «Тут не больниця», чи як там. Нікчемні боягузи! Ви боїтеся не тільки діл, а навіть слів. Розпочни я з вами бесіду, що се, мовляв, хоч і не больниця, але... незвичайний випадок, во ім'я вашої чоловіколюбності і т. д.,— ви, напевне, настобурчили би ся: «Громадська поміч! Ідїть до лікарів», і таке інше. І, врешті, з почуттям власної правоти, а ліпше сказати — без всякого почуття, могли викинути вмираючу людину на вулицю. Навіть не зі злості, а от так, покоровившись слову. А скажи я вам інше слово, настоящего,— о, які протести полилися б з ваших уст! «Ми не звірі», і те та се. Ех ви, «культурні» люди! Скільки сил народних потрачено, щоб дати вам все оце, всі оці дурнички та фарфорові дрібнички. Скільки ви здоров'я нашого з'їли, скільки ви сліз наших випили! І от навіть тепер, в велику годину освободження, коли стрепенувся титанічним рухом цар-народ і задрижали всіх серця, коли заясніла впереді зоря свободи і рветься, безумно рветься до неї душа,— навіть тепер не прокинулися ви і спите в своїх позолочених хлівах. Тремтять ваші дрібненькі душі; нашою кров'ю готовитеся тепер ви купити собі спокій, як потом нашим раніше купували собі його. Генерали та офіцери, плоть від плоті вашої, будуть стріляти в нас і сьогодні, і завтра, і багато днів потім, а ви — будете сердечно і голосно дякувати тим роздавителям та от, за покликком таких негідників, вище підіймати кубок з вином під час братовбивчої різанини. Опам'ятайтеся! Над чиею могилою бенкетуєте? Ви загляньте лише в кубок той, що підносите до уст. Не вино там! Там кров! Кров моїх братів, кров бездольних робітників! А ви п'єте її, кровопивці! П'єте!.. Родившись на світ — не молоко ти пив, а кров! Кров тієї дитинки, котру повинна була убити твоя мамка, аби поступити на своє місце. Юношею милим — не іскристе вино ти вкушав під час «невинної, дитської» забави, а пив кров тієї дівчини, котру обезчестив і кинув потім, мов ганчірку негідну. Отруту вливаєте ви в організм народний своїм підлим життям, своєю рабською мислю. Ви — чи-

ряки на тілі народнім, погані лишаї, котрі треба поздирати для загального уздоровлення! Та доки ж ви будете годуватися нашою кров'ю, негідники!

Ще перед хвилиєю чутно було істеричні ридання і крики.

Служниця (*вбігає*). Братику! Братику ж мій Івашечко! А я ж твою кров затирила, а я ж твою кров підмивала. (*Кидається на землю і цілує, цілує те місце, де була кров*). Отут... отут його кровиця розливалася... Кровиця... кровиця... ще тепла була... (*Стоячи на колінах, простягає до всіх руки*). Та помилуйте ж ви мою душу!.. Один же він однісінкий був у мене, мов місяць у небі... Що ж я робити тепер бу-уду... Та куди ж ти дівся, соколе мій ясний, сонечко моє пресвітле. (*І знову кидається і цілує її*).

Дами плачуть.

Робітник (*зворушений*). Вставай, сестро. (*Підіймає дівчину і стоїть, обнявши її одною рукою; вона ридает у нього на грудях*). Тебе вони лише затерти кров брата примусили, а других примушують пролити її...

Молоденький студентик (*швидко увиходить*). Послухайте... Таж він ще живий... Він ще живий, онепритомнів лише... Ходімте, ходімте... Та що ви? (*Бере дівчину за руку і веде; вона не перестає ридати*).

На сцені тихо-тихо, аж поки не замовкли ридання.

Робітник (*схрестивши руки*). Ну що ж, панове?.. Неприємне враження зробила, очевидно, на вас важка сцена. Он дами навіть плачуть. Так! Частиночку, маленьку частиночку лише побачили ви наочно того горя, що приносите своєму «меншому братові»,— і то страшно, правда? А що ж, якби ви побачили, скільки тисяч таких сестер плаче тепер по всій руській землі! А що ж, якби ви почули стогони всіх наших матерів, стогони наших дівчат, батьків сивих? Стогнемо ми всі. Стогнемо тисячі літ, а ви і не чуєте нас. Відгородилися від нас товстими мурами, очерствіли серце своє... Опам'ятайтеся!.. Ви ж люди!.. Не відганяйте від себе доброго братнього почуття ради бездушних слів. Розкрийте свою душу. Допоможіть нам... Таж якби ви хоч на хвилину признали свій невиплатний довг перед народом,— не лилася б кров на землі, не плакали б наші жінщини. До-

сять же різанини. Згадайте ж, що ми брати, що всі ми брати...

Довга пауза серед тишини, перериваної лише плачем жінщин.

Що ж ви мовчите всі?.. І тільки пані плачуть... але так само плачуть вони в театрі, на жалібній п'есі... (*Сильно б'є товариша по плечу*). Ех, товаришу!.. Ой не достукається, певно, ніколи робітникові до серця «старшого брата»!

2-й робітник. Ходім на вулицю. Уже пора. А то я задихнуся тут, серед сих інтелігентних дикарів.

Робітник. Так. Ходім на вулицю. Звідти, може, прийде нове слово. Бери носилки, здадуться ще.

2-й робітник. Та і не раз.

Підіймають носилки.

Ельза (*швидко підходить*). Ви... ви... ви... Що треба робити.... що?.. Скажіть мені... ви...

Робітник (*хвильку подивився, високий, дужий, на сю хистку паняночку і, зітхнувши, мовив*). Вам — нічого, жаліслива паняночко. (*І, поправивши шапку, пішов*).

Всі стоять, мов вибиті по лиці. І ніяково, і соромно, і хочеться се скрити; дехто роблено усміхається.

Гувернантка (*вибігає зліворуч, кутаючися в теплу хустину*). Товариші! Товариші!.. Чекайте!.. (*Побігла за ними*).

А на вулиці іде товпа і співає «Марсельезу»; звуки свобідної пісні перериваються вистрілами і криками.

Павло (*в пальто, з сумкою першої помочі через плече*). Панове! В місті не стає перев'язочних пунктів. Чи не зміг би хто з вас дати своє помешкання на перев'язочний пункт?

Гість. Можу я, коли хочете. Я живу тут недалеко.

Гість. Та, може, й я зміг би... Тільки у мене зовсім в протилежнім районі.

Павло. Се нічого. Так ходімте, бо час не стоїть. Чуєте, як стріляють! А за кожним вистрілом падає людина.

Пішли.

І крики на вулиці, і вистріли; пісню чутно все тихше і тихше; всі прислухаються.

Г і с т ь. Ну що ж, панове? Хіба, може, зберемо яку складку?

Г і с т ь. Та що... можна... Тільки от шкода, що я грошей не взяв із собою.

Г і с т ь. І я!..

Г і с т ь. І я... теж...

Всі потихеньку, дехто навшпиньки, виходять; на сцені залишилася одна Ельза. Ледве-ледве, мов крізь стіни, доносяться звуки «Марсельези».

Е л ь з а. Непотрібна... непотрібна... непотрібна.
(І, глухо ридючи, упала лицем на канапу).

З ав і с а т и х о с п а д а є.

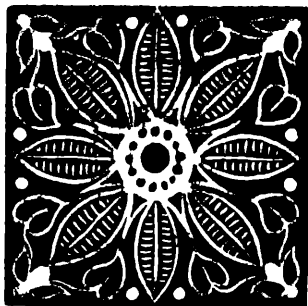
Лютий, 1906 р.

**СТАТТИ
ТА СПОГАДИ**

ЯКІВ ІВАНОВИЧ ЩОГОЛІВ

(Огляд його життя і діяльності)

Господь талан мені послав
Розумним словом володіти,
Щоб я народу повідав
Із серця вирвані завіти.

(«До дітей», «Слобожанщина», стор. 34)

Яків Іванович Щоголів народився в 1824 році в Харківській губернії, в повітовому містечку Ахтирці, де і вчився в місцевій народній школі. Ріс він виключно під доглядом матері, «пригрітий теплою рукою», і отим-то в тих поезіях, в котрих Щоголів малює матір, материну любов, видко міцне, знане з усіх боків почуття. (Напр.: «Неня» — «Ворскло», стор. 22; «Баю-баю» — там же, стор. 95; «Хвороба» — там же, стор. 139; «Сон» — «Слобожанщина», стор. 101; «Недорід» — «Слобожанщина», стор. 117). Виховувався він в релігійному дусі, котрий і відбився потім як в його поезії, так і в усім його житті. Коли він раз, ще дитиною, дуже захворів і лікарі не надіялися навіть вирятувати його, мати відслужила молебен відомій у Харківщині ахтирській божій матері — і дитина одужала; звичайно, такий випадок не міг пройти, не залишивши сліду на такій чуткій, уразливій душі, яка була у маленького Щоголева (див.: «Ікона» — «Слобожанщина», стор. 33).

В 1836 році Щоголева віддали до Харківської першої гімназії. Приїжджаючи додому на вакації, Щоголів дуже любив сидіти під вишнями старої монастирської церкви (тепер поновленої) на горі, в чотирьох верстах від м. Ахтирки; тут він дивився на Ворскло, що розстилось у нього під ногами, і читав романи Вальтера

Скотта в старинних перекладах. Отут-то найперше і полюбив він природу з її вічною красою; отут-то він і почав читати з великої книги природи і почувати серцем те, про що потім співав ціле своє життя. Каже він:

Палацами мав я таємні діброви,
пахущими ліжками трави шовкові,
кущі в приголів'ї росли;
і вранці, і ввечері води ворсклові
за купель зцілющий були.
(«Родина», «Слобожанщина», стор. 37)

Та і взагалі життя у невеличкому повітовому містечку, майже слободі, завсіди на волі, під люблячим доглядом матері,— все те повинно було виховати поетичну душу, розвинути естетичну сторону чоловіка.

В гімназії Щоголів познайомився з творами російських романтиків Батюшкова, Жуковського, а потім Лермонтова, що, як перші вражіння молодості, повинно було відбитись на всій дальшій молодечій діяльності будучого поета. І дійсно, ми бачитимемо, що перші твори Щоголева були написані в дусі, що став наслідком меланхолійно-ідеального напрямку тої епохи. Читання поетичних елегій Батюшкова і романтичних балад Жуковського викликало у молодого Щоголева бажання і самому спробувати свої сили на літературному полі, і от ще в четвертім, навіть третім, класі гімназії Щоголів починає писати вірші, звичайно, на мові російській. Що то були за вірші, ми не знаємо в дійсності, але знаємо взагалі, якими вони могли бути; та, проте, учитель гімназії д. Іноземцев, брат знаного московського хірурга, хвалив молодого поета, і добре робив, бо які не були б вірші гімназиста третього класу, все ж вони показують, що будуча людина не спить, що є у неї якісь-то ідеї, якісь-то бажання. Впрочім, д. Петров («Очерки украинской литературы XIX ст.», стор. 427) каже: «Есть известие, что Щеголев начал печататься еще в «Библиотеке для чтения» за 1836 год, но мы не проверяли этого известия». В тих книжках «Библиотеки для чтения», які ми могли мати в руках («Библиотека для чтения», як і багато других старих белетристичних часописей, заборонена в Росії), ніякого й сліду поезій Щоголева не було, та ми думаємо, що і в останніх буде те ж саме, бо в 1836 році Щоголеву було тільки 12 років, і задля того, щоби бути видрукованим в часописі,

треба було або Щоголеву бути генієм, або редакторам «Библиотеки для чтения» не мати глузду. Що першого не було, то ми знаємо, а щодо другого...

Першими друкованими творами Щоголева, як про те він і сам каже в своїй автобіографічній замітці, котру ми мали в руках, треба вказати: «Явор» (із грецької антології), «Мелодію», «Неволю», «На згадування Климовського», «Чумацкие могилы», «Мечты и пламень вдохновеный», «Начаток» і «Могилу», видруковані в «Молодику» Бецького за 1843—1844 рік¹. Взагалі 1843 рік треба вважати значним в житті Щоголева: він у сьому році скінчив гімназію і хотів був вступити в Харківський університет на юридичний факультет. Але тепер у нього був уже написаний досить величезний збірничок поезій, котрий якось став знаним двом відомим діячам нашим, тодішнім професорам університету І. І. Срезневському і А. Л. Метлинському, котрий взагалі «поощрял всякого рода литературное направление, а в том числе и проблески несомненного дарования». Вони звернули увагу на молодого поета і в липцю 1843 р., коли Щоголів складав іспити на юридичний факультет, вони перетягли його на філологічний. Таким способом Щоголів попав у студентську ідеалістичну молодь 40-х років і став жити серед неї. «В основе харьковского образования того времени,— каже д. Петров², беручи ці фрази цілком у де Пуле,— лежал идеализм, лучшая сторона которого выразилась в литературном направлении науки и в литературном настроении учащихся». І дійсно: всім відомий літературний напрямок студентства 40-х років, що знайшов собі вихід у списуванні незмірної гибелі паперу студентами і взагалі молоддю. «Между студентами нашего времени,— каже де Пуле³, що поступив в університет в 1842 році,— были таких двое: Щеголев, изредка и тогда появлявшийся в «Отечественных записках», но потом неизвестно где исчезнувший, и Н. Ф. Щербина, впоследствии известный лирик, одесит».

¹ Де Пуле («Вестник Европы», 1874, т. I) каже, що Щоголів друкувався в «Отечественных записках», але ми не могли перевірити цього, бо ся часопись за старі роки теж заборонена в Росії.

² «Очерки украинской литературы XIX ст.», стор. 429.

³ «Вестник Европы», 1874, т. I, стор. 103. (Примітки Г. Хоткевича).

І ось Щоголів друкує свої писання в «Молодику». Але се, звичайно, не поезія, а перші проби, і величний російський критик Белінський не був правим, коли дивився на Щоголева як на харківського поета,— Щоголів ще не був поетом, а лише хотів ним зробитись. Другий пункт, де Белінський був неправим,— се погляд на Харків як на виразник українського напрямку, столицю українського слова; Белінський казав¹: «Харьков по своему многолюдству и красоте, сравнительно с другими губернскими городами, есть некоторым образом столица Украины, а следовательно и столица украинской литературы, украинской прозы и в особенности украинских стихов». Але, як справедливо каже де Пуле в своїх «Воспоминаниях о Харьковском университете», «Молодик» был ниже уровня студенческих требований²: переполненный вкладками иногородних авторов, он не имел ничего местного, харьковского. Студенты 40-х годов не симпатизировали узколитературному направлению «Молодика».

В останньому Белінський був правий, і се останнє дихало немилосердною іронією, кепкуванням: «Стихотворений в «Молодики» множество. Провинциальные поэты деятельны, благодаря невзыскательности своей публики и удивительной охоте ее к чтению стихов, которых в столице читают мало, если их достоинство состоит только в том, что они стихи, а не проза. Боже мой, сколько поэтов на Украине! И как хорошо, т. е. как много пишут они стихов, которые именно стихи, а не проза! Гг. Бороздна, Дьяченко, Кленов, Лукашевич, Майсуров, Мещерский, Недолин, Руэль, Чужбинский, Щербина, Щоголев — все это украинские поэты».

М. Т. Щербина, мабуть, більше завзятий, більше упевнений в своїх силах, не кинув писати, а Щоголів, що більш серйозно дивився на свою поезію і більше був самолюбний, поломив перо і не тільки перестав давати до друку, а навіть спалив рукопис з своїми віршами. Та і справді: молодечий запал, молодече натхнення, думка про величні будучі діла і заразом з сим якийсь черв'я-

¹ «Отечественные записки», 1843, декабрь.

² Та і взагалі харківців, бо ми бачимо, скільки існували всі ті «Молодики», «Украинские вестники» і ін. з їх консервативними Артемовськими і всілякими там Філомафітськими та Гонорськими. (Примітки Г. Хоткевича).

чок всередині, якийсь-то сумнів і непевність; а тут такий велетенський слог, як Белінський, каже, що ти не поет, що ти, се найбільше, тільки маленький віршомаз,— все це на чутливу душу повинно було мати великий вплив; все, що було невиразним, невидимим в душі,— тепер стало мати реальне обличчя, почало мучити, допікати... І от зшиток з поезіями палиться, немов кораблі,— дорога письменника навіки вважається замкненою.

А студентське життя тяглося тим часом досить приємно задля Щоголева; він з перших же кроків в університеті познайомився з такими людьми, як І. І. Срезневський, А. Л. Метлинський, М. І. Костомаров, П. П. Гулак-Артемівський і др. Мати Срезневського майже заступала молодому студентові рідну матір, а збірки Костомарова, котрий готувався тоді боронити свою дисертацію, надовго залишили в душі Щоголева найприємніші згадки, і все далі життя своє він носив в серці співчуття молоді, молодим бажанням, молодому завзяттю. Про М. І. Костомарова, про його гарні відносини до людей Щоголів зберіг найкращі свої згадки, але по від'їзді нашого історика з Харкова не мав з ним ніяких безпосередніх зносин аж до 1878 року, коли, при нагоді перебування Якова Івановича в Петербурзі, він мав випадок бачити Костомарова, і їх перервані зносини поновились.

П. П. Гулак-Артемівський, що був з 1841 року ректором Харківського університету, був ще одним чоловіком, що залишив по собі добру згадку у Щоголева. Коли в 1844 році молодий Щоголів тяжко захворів і взяв відпуск, то Гулак-Артемівський дозволив йому їхати на село не на два місяці, як те було вільно після університетських правил, а більше ніж на півроку. Та взагалі і потім, за увесь час перебування Якова Івановича в університеті, Гулак-Артемівський дуже прихильно відносився до нього, що, звичайно, підносило морально молодого студента.

Виходить, що в 1843 році, прочитавши занадто остру відозву Белінського на свої вірші, Щоголів, як то кажуть, упав духом і спалив навіть свою збірку поезій. Але чи було коли на світі, щоби молодий чоловік зовсім відкинувся з літературної стежки, коли раз ступив на ню і коли тут не те що товариші, а навіть і професори казали юнакові про таланти, про вдачу до письменства?

І от ми бачимо, що в 1846 році (а може, і раніше?) Щоголів, «по просьбе Метлинского», як він сам каже в своїй автобіографічній замітці, написав декілька українських поезій. Звичайно, що прохання Метлинського прийшло саме тоді або трошки пізніше, як почали з'являтися реакційні мислі¹, як перше прикре вражіння по критиці Белінського трохи ущухнуло і аналіз почав брати верх над сліпою вірою. А Метлинський саме збирав тоді свій «Южный русский сборник»; але хоч і видав він його у 1848 році, та, проте, поезії Щоголева чомусь не були в ньому надруковані, і тільки згодом згодом, у 1858 році, їх випрохав у автора знайомий студент Ньюговський, через котрого вони, мабуть, і дістались Кулішеві, що видрукував їх в «Хаті» 1860 року. Таким способом другий раз Щоголів з'явився у друку в 1860 році; хоча в «Поэзии славян» Гербеля (1871) і є замітка, що Щоголів друкувався в «Основі» і «Народном чтении» в роках 1859—1861, але перевірити се ми не мали змоги²; та до того се не має підстави за собою, бо Щоголів у своїй автобіографічній замітці ані словом не згадує про які-небудь інші свої твори в той період. В «Хаті» Кулішем було видруковано 5 речей: «Гречко-сій» (що увійшла потім у «Ворскло» під назвою «У полі»), «Поминки», «Безталанна», «Безрідні» і «Покірна». Перша з цих поезій була кимсь досить недотепно положена на ноти і співається тепер в Харківщині і навіть в Полтавщині нарівні з народною піснею.

Між тим в 1848 році Яків Іванович скінчив курс в Харківському університеті і поступив на службу столоначальником в Палаті державних маєтків; з літературою він, здавалось, зовсім порвав, але зв'язок його з народом, з народною піснею і мовою не переривався з причини його службового стану. Виділ державних маєтків, в котрому Щоголів прослужив майже шість років, мав тоді державних селян, а крім того, Щоголів міг в протягу десяти років виїжджати щоліта на село і жити там по чотири місяці в безпосередніх зносинах з народом. І найкращими роками свого тодішнього життя Щоголів

¹ Зворотні думки, тобто відповідна реакція на критику його віршів.

² Петров каже («Очерки украинской литературы», стор. 428), що він в «Основі» нічого такого не найшов. (Прим. Г. Хоткевича).

уважав 1857—1858, тобто ті, в які він служив помічником окружного начальника Богодучівського повіту; тут він міг, роз'їжджаючи по ділу служби, бачити народ на всіх ступенях його життя і отут-то він, пробуваючи на межі Харківщини і Полтавщини, міг студіювати чисту народну мову, міг бачити народні звичаї, чути народні повір'я. Се все, звичайно, піддержувало в ньому любов до рідного краю, але не збуджувало бажання взятись за перо, чомусь не могло натхнути поета, викликати в душі у нього образи, котрі самі прохались би на папір.

І тільки в 1864 році, по 18-літній мовчанці, Щоголів знов написав чотири речі. Сталось се так. Був він в домі одної знайомої йому родини; господиня якось сіла за рояль і заспівала пісню «Гей, у мене був коняка» («У полі», або «Гречкосій», поміщена в Кулішевій «Хаті»). Щоголева вельми здивувало, що його пісня попала на ноти, а господиня, користуючись з того, що найшла українського письменника, почала прохати Щоголева дати їй ще що-небудь. Називаючись родичкою відомого композитора Єдлічки, твори котрого були розповсюджені тоді, та і тепер, по далеких хуторах і тихих діничних будинках з фронтонами і ганками, вона просила Щоголева дати їй що-небудь для передачі сьому своєму родичеві, і Щоголів, уступаючи їй яко дамі, написав чотири пісні: «Квітка», «Орел», «Діброва» і «Маруся». Потім знов мовчанка на 12 років, знов тільки служба, служба й служба.

Я вірно з ранньої зорі
робив до пізньої пори,
бо знав, що все, що не робив,—
робив на тих, кого любив,—
(«Годинник», «Ворскло», 141¹)

каже він. Але чому ж не писав він, не виливав того, що душа почувала? Тим більше що сам він каже: «Служба была для меня сущим наказанием божьим и выносилась только из-за борьбы за существование». Чи у нього не було вільного часу? Так службу він скінчив в 1871 році, а писати, сказати б, регулярно почав лише в 1876 р., та і в тому написав дуже мало. Чи на нього ніщо не робило такого вражіння, щоби варт було переносити його на

¹ Тут і далі цифрами позначаються сторінки.

папір? Так з усієї його дальшої творчої діяльності бачимо ми, що він жив лише старими вражіннями, співав тільки те, що бачив раніше, а коли й є у нього поезії, що зв'язують його з сучасними напрямками, то в них він виспівує людське горе, котре і завжди існувало. Сам Щоголів каже про свою мовчанку, що не писав він тим, що ні задля кого було писати... Але, нам здається, се виходило тому, що Щоголів був не поет-письменник. Не в тім змислі, що не було буцімто у нього поетичної вдачі, що він не почував ніколи натхнення і не ставав в ті хвилини понад усім миром; не в тому змислі, що він не переживав того, що писав, і через се був лише гарним версифікатором, ні, а в тому змислі, що творчість не була його істотою, його повітрям, без котрого він не міг дихати. Він був тільки талановитий письменник, чоловік, котрому від бога даним був талант перелити в гарний вірш гадки, що приходили йому в голову, почуття, що репродуктивно переживав він. Він виходив понад буденну дійсність, але тільки тим, що мав те, чого не мають прозаїчні життєві суб'єкти; тим, що міг так скласти вірш, як не всякий має спромогу його скласти. Але якби Щоголеву заборонено було писати або якби він пережив що-небудь прикре за свої писання, то не носив би він за халявою книжечки в чорній палітурці...

«В 70-х годах,— каже д. Щоголів в своїй автобіографічній замітці,— несколько внезапно счастливых обстоятельств улучшили мои средства и дали возможность жить хотя и весьма скромно, но независимо и решительно без всякого общения с людьми. Тогда в 71 году я вышел в отставку»¹. Тут треба звернути увагу на слова «и решительно без всякого общения с людьми». Дитинство Щоголева, звичайно, не могло навіяти на нього таких мізантропічних гадок; роки студентського життя, наскільки можна судити з друкованих дат, теж пройшли досить спокійно та і теж не могли мати лихої події, а між тим гадка, скрита в наведеній вище фразі, служить червоною ниткою, що проходить наскрізь все поетове життя. Виходить, що навіяти се могла тільки служба, в котрій Щоголів пробув майже 23 роки і котра примушувала його зноситись з людьми і бачити їх не

¹ Петров (стор. 429) робить помилку, кажучи, що Щоголів кинув службу «около 1880 года». (Прим. Г. Хоткевича).

такими, якими вони привиджуються з-за рожевого туману молодості. Так воно і було, бо в кожній своїй поезії (звичайно, другого періоду його творчості), котра так або інакше тичиться людей, їх подій і гадок, Щоголів висловлює ту ж гадку, яку мав при писанні тої, вище наведеної, фрази його автобіографічної замітки. В поезіях його ми находимо ті поетичні формули, в яких знайшли собі вираз такі гадки і ті відтінки, які приймало се поетове почуття.

З 1876 року Щоголів знов почав писати; сталось се ось через що. В маю 1876 року зайшов до нього земляк А. Л. Шиманов і показав лист О. Я. Кониського, в котрому сей висловляв бажання мати від Щоголева дещо для українського збірничка, що гадалось видати у Києві. Щоголів каже в автобіографічній замітці, що написав д. Шиманову дві-три поезії, але в «Луні» 1881 року було видруковано лише «Летить орел понад степом» («Орел») і «Козак». Перша річ, судячи по датах, приложених в кінці «Ворскла», була написана в 1864 році, а про «Козака», котрий чомусь не ввійшов у «Ворскло», певного ми нічого не можемо сказати.

Далі йде 1877 рік, найбільше плідний в усій діяльності Щоголева; тоді написав він 31 поезію. Сам Щоголів так пояснює се: «Старшие из моих детей, дочь и сын, высокого художественного закала и глубокой души, живя летом на дачах, среди простонародья, знали разговорный малорусский язык и стали просить меня писать для них. Я и писал им до 1878 года»¹. Але такі речі, як «Струни», «Навзаході» і ще декілька, не були, мабуть, писані лише для дітей; ми думаємо, що ворух-

¹ Те ж каже він в поезії «До дітей» («Слобожанщина», 34).

. силу тих
журних пісень пізнали діти!
Коли траплялось в інші дні
мені в хоромину входжати,—
до мене кидались вони
і силкувались щебетати,
як ткач над цівками згинавсь,
як схла дівчина, мати билась;
трудівник щастя добувавсь,
а щастя ген — кудись котилось,
котилось в безвісті; а він
читав на аркушах недолі,
що, опріч його, не один
несе хреста по божій волі.

нулось-таки в душі поета те, що осідало там цілими роками; захотілось-таки виспівати невиспіване, бо «журливе слово на папір прохалось». І от з'являються на світ такі речі, як «Навзаході», «Вівчарик», «Степ», «Вродниця»; тоді ж, правда, пишуться і такі сатири, як «Член», «По закону», «До бурсаків», що саме і служить доказом того, що був намір «писати», а не «писати для дітей».

В 1878 році написав Щоголів лише дві поезії: «Баю-баю» і «Воля», а потім в 1879 і 1880 роках він знов не написав нічого. Се сталося ось з якої причини: з початком 1878 року занедужала старша дочка Щоголева і дуже прохворіла цілу весну і літо; на осінь Яків Іванович поїхав з хворою у Ялту, де недужа почала потроху виходжуватись, але на другу весну нагло захворів син Щоголева, хлопчик 14 років, котрого хотіли віддавати в консерваторію на науку гри на скрипці в учителя Гржималі, і в два дні помер з запалення мозку. «Потрясение для семьи было громадное,— пише Щоголів,— болезнь дочери возобновилась и свела ее в могилу в 1880 году. Писать было не для кого...» І дійсно, смерть дітей, а осібно коханця сина, дуже-дуже вразила чутку душу Щоголева; в приступі злючої горечі він розбив навіть синову скрипку, чудовий італьянський інструмент, і поховав її в тій же труні, а покривало з неї і досі лежить на гробі.

. . . . Так все завмирає,
як скрипка завмерла, а дзнк,
здається, і досі над нею літає,
і досі над нею не зник.

Літає і кличе грача молодого:
«О встань, чарівник, та заграй!»
І тільки луна одвічає за нього:
«Не встану, та й ти завмирай!» —

пише Щоголів у своїй поезії «На дорогу труну». Взагалі головною прикметою характеру покійного Щоголева треба поставити невиразну нервову якусь чутливість, доходячу навіть до хвороби, а до того велику уразливість щодо внішніх вражінь і випадків. Тим-то і не дивно, що він не писав нічого до 1881 року, чи то поки затихла туга в серці, бо журба, так сказати б, інтенсивна, пекуче тяжкее горе не прохались на папір у Щоголева; він пи-

сав про ту лише журбу, котра приходила до нього зверху, та ще про всім знану «світову печаль», котра розбавляється завсіди щоденними вражіннями, а не опанує істоти чоловіка.

В 1881 році Щоголів знов починає писати, навіть пише переклад («Вечірній дзвін» з Козлова — «Ворскло», стор. 106), єдиний за всю його діяльність, коли не числити ще «Псалми Давидові», написаної в тому ж таки році. В році 1883 в альманасі «Рада» були видруковані три поезії Щоголева: «Ткач» (1887 року), «Родини» і «Шинок» (1881 року); в тому ж році була видана відома лірна поезія Щоголева під назвою «Ворскло». З'явлення сеї книжки на світ так описує Щоголів: «Моему малорусському сборнику предстояла, может быть, та же судьба, какая случилась с русским, но мои друзья Шиманов и Комаров склонили меня напечатать его. Тогда я добавил сборник, и — вот причина выхода его в свет». Книжка була названа «Ворскло», і ся назва була «долгом памяти благодарности поэтической реке, орошающей волшебные по своей красе местности, родной реке, вспоившей и вскормившей мое детство, отрочество и юность и вдохнувшей в меня первые поэтические мечты» (передмова до «Слобожанщини»). Епіграфом до своєї збірки Щоголів узяв речення з книги Йова (гл. XIV, стор. 7, 8, 9): «Есть бо древу надежда: аще бо посечено будет, паки процветет и леторосль его не оскудеет; аще бо состарется в земли корень его...— от вони воды процветет, сотворит же жатву, яко новонасажденное». Але до чого тичився цей епіграф — чи до української літератури, чи до самого Щоголева, — не знаю. В сю збірку увійшло 75 поезій; дев'ять з них¹ були видруковані раніше в Кулішевій «Хаті» 1860 року, «Луні» 1881 року і «Раді» 1883 року; останні 66 були друковані вперше.

Сеї збірник досить багато викликав критичних статей; деякі замітки на твори Щоголева були друковані і з powodu давніших його поезій (Куліша в «Хаті», * * * в «Светоче» 1860 року, кн. IV, відділ «Критическое обозрение», стор. 78; «Мир» в листопаді 1881 року і т. д.), але то були коротенькі лише замітки, як коротенькі були

¹ Не десять, як каже д. Петров (стор. 429), бо «Козак» не увійшов у «Ворскло» і зостається надрукованим лише в «Луні» 1881 року. (Прим. Г. Хоткевича).

і речі, про котрі треба було писати. А «Ворскло» — се вже такий утвір, з котрого можна дізнатись про всю творчу діяльність автору, тим-то і викликав він багато рецензій: В. Г-ка в «Киевской старине» 1884 р. за січень; Михайла К. (Комара) в «Ділі» 1883 р., ч. 47; в «Одесском вестнике» невідомо за який рік; в варшавському «Ateneum-i» за 1885 рік, стор. 348; в «Очерках истории украинской литературы» Петрова і т. ін. Взагалі критика стріла Щоголева дуже прихильно, і він з сеї пори пише безперестанку, і тільки в роках 1887, 1890 і 1891 теж нічого не писав.

Тепер вийшов у світ другий і послідній збірник поезій Щоголева під назвою «Слобожанщина» з епіграфом: «Течение скончах, веру соблюдох» (2 посл. ап. Павла до Тимофія, гл. IV, ст. 7); в нього увійшли вірші, писані з 1883 року, числом 102. З них, оскільки нам відомо, були друковані: в «Южном крае» за 1894 рік, ч. 4602: «Орлячий сон», «Жмуток»; ч. 4605: «Травень», «Над потоком», «Ялта», «Лялька», «Опізнівся», «Дарунок», «Навесні». В «Зорі» за 1887 р.: «Хортиця», «Батюшка», «Крамар», «Gaudeamus»; 1892 р.: «Лялька», «Ворожіння»; 1893 р.: «Лоскотарочка», «Масниця», «Опізнівся», «Дарунок», «Орлячий сон», «Суботи св. Дмитра»; 1894 р.: «Палати», «Запорожець над конем», «Сподівання», «Ялта», «Жмуток»; 1895 р.: «Три дороги», «Колядка», «Вечір», «Війна», «Навесні», «Травень», «Над потоком», «До чарівниці», «Похорони». В тім же річнику була також коротенька стаття В. Лукича про 50-літню літературну діяльність Щоголева з портретом на стор. 16 і 36; 1896 рік: «Зимовий ранок», «Останній з могікан», «Бабусина казка».

Видавання «Слобожанщини» розпочато було ще в минулому, 1897, році і ведено М. Т. Лободою, що з приязні до покійного взяв на себе увесь клопіт по виданню. Яків Іванович дуже хворів в послідні часи, але мав ще щастя бачити видрукованою свою збірку і навіть сам зшив коректурну книжку, котрою милувався за життя. Умер він в ніч з 26 на 27 мая с. р., і поховано його на городському харківському кладовищі в родинному гробі. Про смерть Щоголева не було дано звістки нікому, і тим-то на похоронах з земляків його були тільки М. Т. Сумцов та М. Т. Лобода. На домовині покійного поета буде написана епітафія д. Залізняка.

Про перші твори Щоголева нічого сказати — се звичайні «проби молодого пера». В них гідне уваги лише те, що теми їх, не дивлячись на російську мову, взяті з українського життя, що свідчило вже тоді про любов поета до України. Він любив її природу, її народ, а проте, як нам здається, був сам українцем тільки зверху; він ніби виховав у собі співчуття до України, — і сего було йому досить.

Всю діяльність Щоголева можна поділити на два періоди: перший — до 1876 року, а другий — від того року до смерті. Перший з них можна назвати молодечим періодом, коли хотілось виспівати молоді почування, коли сліви про любов не були тільки згадкою минувшини, не твором підігрітого поетичного натхнення, а самою дійсністю, самою думою. Тут ще нема розуміння загального горя, тут ще напереді сама індивідуальність: або сам поет, або його утворений герой; тим-то і співає Щоголів у першій періоді тільки про горе і радість якої-небудь одної людини. Також зовсім зрозуміло, чому в сей період майже на першому плані в піснях Щоголева стоїть козацтво з його буйною волею і чумацтво з його безталанними піснями та задумою. Хто з нас, українців, не думав замолоду про козаків-запорожців? Хто не літав думкою за ними по Буджацьких степах, не плавав Дніпром-Славутицею? Або хто не йшов думою за чумацькою валкою, що тягнеться степом і скрипінням маж зганяє з дороги птахів? У кого не завмирало серце, слухаючи довгу-довгу старинну чумацьку пісню, в котрій так ясно, так правдиво змальований наш повільний, задумчивий українець? Тому й не диво, що Щоголів в першій періоді своєї діяльності також линув у минувшину, до козаків та чумаків. Крім того, розуміється, сей романтичний напрямок був також наслідком впливу часів, в які прожив Щоголів перші роки свого життя. Всім відомо, що підвалиною всього був тоді ідеалізм; Щоголів виховувався на солодких сентиментальних поезіях Жуковського, Батюшкова, Лермонтова, і, взявши на увагу його літа, можна спитати: відкіля могли тоді взятися у Щоголева загальносоціальні ідеї? ¹

¹ Хоч у 1864 році — себто при кінці першого періоду — Щоголеву було вже 40 років, але тоді він написав тільки чотири поезії, і то лиш на просьбу одної пані. Ми відносимо ці поезії до першого

Але зате скільки самого гарячого безпосереднього почуття, скільки молодого натхнення вложено в ті невеличкі вірші, що були написані за перший період! Наприклад, «У полі»,— що се за чудова поетична річ! Як ясно стає перед нами образ старого гречкосія, що проміняв спис і шаблюку на воли і плуг! А тут, серед сего великого поля, при заході сонця, як на те снуються думки:

За буджацькими степами
їдуть наші з бунчуками;
а я з плугом та з сохою
понад нивою сухою.

Але хочеться скинути з себе сю тугу, хочеться змалювати красу і теперішнього свого становища,— і бідолашний гречкосій гукає:

Гей, гей, гей, мій чорний воле!
Нива довга, в стернях поле...
Вітер віє-повіває,
казаночок закипає.

Ой хто в лузі — озовися!
Ой хто в полі — одкликися!
Скоро все засне під млою,—
йди вечеряти зо мною!

Але нема нікого! Сам-один серед поля!..

Зву... луна за лугом гине,
із-за хмари місяць плине;
вітер віє-повіває,
казаночок простигає...

(«Ворскло», 9)

А ось ще малюнок з козачого побуту:

Козак іде — земля гуде,
кінь з поводів зривається,
чорнявая кохана
по милому вбивається,
біленькими рученьками
за стремено хапається.

періоду, бо в них нема основної прикмети поезій другого періоду: загальносупільного напрямку. Дехто каже, що в поезії «Квітка» («Ворскло», 15) алегорично розуміється Україна, але ми так не думаємо. (Прим. Г. Хоткевича).

Ой візьмемо, панібрате,
старі кухлі полив'яні,
горілкою наливані;
ой вип'ємо за дівчину,
за дівчину вродливу,
весну мою щасливу!

(«Ворскло», 3)

Найбільше цікаво те, що сі поезії Щоголева (з першого періоду) незвичайно подібні до народних пісень. Се доказує, що ніяке книжне знання не зробить того, що можуть зробити безпосередньо пережиті вражіння; Щоголів прожив молоді літа серед народу, і пісні та звичаї народу так наповнили його душу, що він, співаючи свою власну пісню, тим самим співає народну пісню, тільки освічену і вироблену штукаю. Ми не кажемо про ті народні звороти, котрими переповнені його пісні,— все те тичиться лише до першого періоду,— про ті слова народної думи, котрі цілком, але не силоміць, вставлені в його поезії,— все те легко запам'ятати й уживати. Але у нього склад цілої пісні народний: народна ритміка, хід гадок, будова вірша, народний дух. Прикладом на се може служити кожда з його поезій того періоду, як «Безрідні» («Ворскло», 7) і ін.

Безталанне чумацтво з його вічним наріканням на долю Щоголів оспівував також. Крім того, в поезіях першого періоду находимо і покірну дівчину, котру хоче мати за нелюба дати, і ту дівчину, що не хотіла цуратися чужої любові, і Марусю, що черкає, як ластівка, до перелазу (у «Ворсклі», 5, 11, 21),— все те перли народної поезії Щоголева, про котрі його земляки казали, що вони могли б увійти в будучу українську хрестоматію. Ось ще «Квітка» («Ворскло», 15) — гарна технікою річ, з такою стилістикою, під котру, як росіяни кажуть, комар ноги не підложить,— і взагалі перший період творчості Щоголева є блискучою низкою гарних речей, що захоплюють читача і безпосереднім почуттям, і прегарною будовою. До того ще треба звернути увагу на те, що Щоголів не співав ніколи з чужого голосу: він завсіди був самостійним, і навіть в перших слабих його російських творах ми тільки де-не-де добачаємо наслідування (напр., «Явор» Щоголева є наслідуванням поезії Батюшкова «Явор к прохожему»). Невідомий критик «Светоча» каже, що «у Щоголева видны следы

явного подражання Шевченку», але, проте, можна напевно сказати, що сей критик і не бачив Шевченкових поезій, коли таке написав. Та взагалі критичний розум сего недотепи видко найліпше з того, що він Кулішеву «Сіру кобилу» вважає кращою з речей в альманасі і з пафосом скрикує: «Эй, вы! Марко Вовчки, Кулиши! Уступите место этим загнанным иродчукам!» Куліш же, видрукувавши п'ять поезій Щоголева, казав про нього: «Склад у того пана Щоголева правдиво рідний. Не Шевченків голос він переймає; переймає він голос народної пісні і з пісні бере основу свого komponування. Тим часом, як поет правдивий, а не підспівач, має він у своїй голосі щось праведно своє, якусь власну повагу й красу, котрої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах не доглядишся; не чуже-бо добро він собі присвоїв, а своїм власним даром нас чарує». А Петров¹ каже: «Перенимая голос народной песни и придавая художественную отделку, Я. И. Щоголев был один из числа тех малорусских поэтов, которые прорубили ей окно в интеллигентные покои»,— фраза, котрою пишався покійний Щоголів і котру він любив казати при нагоді.

Але молодість минула. Проїшов запал, з яким співалась пісня, пройшла молода, весела необачність,— і Щоголів аж в 1876 році, чи то на 52-м році життя, знов береться за перо. Одначе тепер уже не молоде почуття водить його рукою; йому довелось уже пізнати і «розруй згублених надій», і «могили пишних мрій»; і тому-то у другому періоді життя Щоголева з'являються у нього про селянську біду, про долю сироти, про горе родини і взагалі про людей. Та й свою збірку «Ворскло» він присвячує не ситому та щасливому, тільки нещасним, і сим ніби намічає програму своєї дальшої діяльності, хоч... свій збірник друкує на папері — 7 рублів стопа...

Тепер являються поезії, в котрих видко погляд автора на людей, на окруження, на різні верстви суспільності, на напрямки життя; вірш стає на більше-менше загальноєвропейським, коли можна так сказати, ґрунті, все далі і далі відходить від народної пісні, котра пере-

¹ «Очерки истории украинской литературы», стор. 432. (Прим. Г. Хоткевича).

стає тепер вдовольняти автора, хоч, проте, «краски его всегда народны, и муза не покидает степи, леса, хаты, поля»,— як справедливо каже В. Г-ко¹.

Сумовитий погляд Щоголева на людей, викликаний життям, видко в кожній його поезії, котра так або інакше порушує відносини людей. Майже всі особи в його поезіях не люблять світу і людей, і він сам не радить їм іти у світ між людей, бо

там пазурами все порвуть,
з душі потягнуть міць і сили,
що буде в серці,— поспують,
і з тіла вимотають жили.

(«Ворскло», 149)

А через те найміцнішим бажанням автора була завсіди самота, про котру він каже і в своїй життєписній замітці, і в багатьох поезіях. Він бажав «тільки волі-волі та спокою в самоті» («Слобожанщина», 142) — і дістав їх: самотньо йшло його життя і невесело; цілий вік свій він мав за «бідний долею ясною та багатий горем»... Але хоч він і любив самоту, і не радив іти між людей, та, проте, сам любив людськість глибоко за її горе; йому жалко було кожного,

хто проклинав свою долю занедбану,
згубу надій молодих.

І се співчуття людському горю доходило в нього аж до песимізму; із старечою усмішкою дивився він на тих, хто вірив у краще життя на землі. «Не вірте надії своїй, щоб темне життя та к добру наближалось: то в клятому пеклі розбій» («Слобожанщина», 37). Він не вірив і в те, що будуть же колись на землі панувати рівність, воля і братерство, хоч, з другого боку, і сам бачив, що без надії на кращу будучину годі жити («Слобожанщина», 65). Та за що ж автор і молодість любив, як не за те, що вона повна надій?.. Його сумовитий погляд на життя був наслідком вдачі зроду і гіркого досвіду. Довге життя не знівечило в автора молодечих мрій, він був чутливий до природи і її краси, але до людей мав жаль, тому що самі вони поділили себе на бідних і багатих і самі виховали в собі лихі прикмети. Сучасні люди не

¹ «Киевская старина», 1884, январь. (Прим. Г. Хоткевича).

вдовольняли поета з різних причин, як ось одна: що давніше були «інші люди, інший світ, світ простоти і покою, стародавній заповіт. Примх, іграшок і розкошів з-за кордону не везли; не шпурляли дурно грошей,— та в кого вони й були?» («Слобожанщина», 99). Тоді любили правду і жили по-простому, а тепер «де ж та щирість і простота?!» Воно, звісно, багато було гарного в патріархальному побуті наших дідів, і багато правдивого, каже Щоголів, але і багато смішного. Жили і в «святую старовину» так розкішно, що й тепер так не уміють. Але Щоголів не хотів про се й чути, йому здавалося, що «що після нас прийшло, те нам чуже: все нам чуже, природа і люди... Холодно, темно і сумно усюди...» («Слобожанщина», 130). Коли ж довелося Щоголеву бачити сих «чужих людей» в нещастю,— то ми поза тими дешевими фразами все находимо в нього глибоке співчуття.

Скорботні звуки гомонять в його поезіях на вид усякої кривди і неправди; тоді у нього «серце надривалось і журливе слово на папір прохалось» («Ворскло», 1) — і він писав. І злидений побут селян взагалі, і терпіння поодиноких родин, людей, матері, дівчини,— все те боліло його і «надривало йому серце». Се співчуття находимо, наприклад, в поезіях «На могилі», «Ткач», «Заверюха», «Хвороба» — всі у «Ворсклі». Щоголів бачив добре нещасну долю і нашого жіноцтва і в малюванні картин з жіночого життя показав силу свого поетичного таланту краще, як в чім іншим. Сумом переймає гірка доля дитини, про котру мати гадає наперед, що вона буде «в тридцять літ уже старенька, а в сорок бабуся» («Ворскло», 22). До таких сумних образків належить «Лист» («Слобожанщина», 13), який пише нещасна жінка до чоловіка, що пішов на Кубань на заробітки; далі нещасна дівчина, котрої відрікається родина із-за її провини-непровини («Ворскло», 99) і ін.

Змальовуючи сільський побут, Щоголів не поминув лиходійниці горілки («Ворскло», 82 і 117), що руйнує селян,— але причину селянських злиднів він находив і деінде. Не сам лише селянин винен своїм злидням, що він безпорадний в господарських і суспільних ділах,— тут і визиск різних жирорідів, недбалість освічених людей, і знущання дрібної та великої старшини сто раз більше, як п'янство, спиняють селянина і народ на шляху поступу і освіти. Щоголів не міг оминати сього боку

народного життя, коли вважав себе українським поетом,— і він писав про визиск «жидюги, німця й салогуба» («Ворскло», 145), про безпомічність селянина в нещастю («Пожежа», «Ворскло», 32) і ін. На селі погано, трудно жити чоловікові з душею, з розкритими очима, але і в містах не краще. Поет бачив у місті тільки куряву та камінь, бенкети і безпуття, небагато віри («Всі б один другого шарпали, як звірі») та зіпсуття («Ворскло», 107; «Слобожанщина», 10). Виходить, що «і тут, і там, і скрізь погано».

До сих поезій горя та смутку належать і ті вірші, в котрих Щоголів пише про робітників. Такі: «Бурлаки», «Ткач», «Новобранець», «Будинок», «Кравець», «Косарі», «Старець», «Швець», «Поштар», «Мірошник», «Могильник», «Вівчарик», «Циган» (всі у збірнику «Ворскло»), «Чередничка», «Батюшка», «Чабан», «Пасічник» (ті у «Слобожанщині»),— все те поезії з життя робочих людей з їх горем та безвиглядною будучиною, писані то з більшим, то з меншим артизмом, повні не раз слів, дуже мало уживаних і взятих з відомого словаря Закревського (як поезія «Келих», «Ворскло», 153), а іншим разом знов з такими чудовими строфами, як, наприклад, остання в «Косарях» («Ворскло», 86):

На покоси впали роси,
не бряжчать об жито коси
на ланах,
і до ранньої зорі
позаснули косарі
на стернях...

Є у Щоголева поезії, котрих зміст — щасливі хвилі життя, а то і жарти-сатири, як «Вечір», «Добрий день», «Горішки», «Швець», «Член» і ін. (у «Ворсклі» та «Слобожанщині»), але його сатири — то не поезії; се, звичайно, недоладне віршування з змаганням на сарказм і дидактику. Скорботна ліра Щоголева співала небагато веселих пісень; тихий смуток, журба, згадки минушини, смерті, бога — отсе найчастіші мотиви його ліричних описових творів. У нього досить багато є речей, в котрих є мова про смерть, і то найчастіше смерть молодій людини, бо смерть старого не викликає стільки жалю. Таке читаємо в гарній поезії «Навзаході» («Ворскло», 36) або «Вродниця» («Ворскло», 63). В поезії «На чужині» бачимо молоду істоту, що загибає в чужому краю

(«Слобожанщина», 6); в «Родині» мова про смерть молоді матері («Ворскло», 123),— і багато ще є таких поезій у Щоголева, в котрих виступає смерть. Як релігійний чоловік, Щоголів не міг оминати і такого важного питання, як віра в бога, хоч у нього мало поезій, де була б мова прямо про релігію; зате релігійний дух видко в багатьох поезіях, майже у всіх, де порушив се питання. Щоголів уважає віру єдиним зв'язком, що держить людей на світі («Три дороги», «Престол» — у «Слобожанщині», 130, 70).

Щоголів писав і балади, наприклад: «Чайчині діти», «Лоскотарка», «Рибалка» (ся балада якось силоміць написана), і взагалі у нього багато речей, писаних на народні теми і повір'я: «Клечана неділя», «Колядки», «Косарі», «Пісня» і ін. Народні повір'я, перевірені Щоголеві, майже завжди виходили складно, невимушено, і їх досить багато, особливо у «Слобожанщині»: «На полюванні», «Барвінкова стінка», «Ніч під Івана Купала», «Золота бандура» і ін.

Чумацтво та козацтво і в другому періоді діяльності Щоголева давало йому також різні теми до поезій. Яких тільки малюнків нема у нього, особливо з козацького життя! На які тільки способи не співав він про козака, про його коня, про його зброю «із цвяхами, із бляхами», про його жупан «сонечком побіляний, кулями постріляний!» Але Щоголеві козаки — се не борці за ідею, хоч і згадується іноді, що вони боролися за християнську віру,— Щоголева займала найбільше козацька вдача, така, як вона здавалася йому. Чудово змалював він сю вдачу в «Бабусиній казці» («Слобожанщина», 78). Тут ми бачимо козака, що оженився з коханою дівчиною, любив, жалував, шанував свою дружину,— і щастя вистало у новій хатині. Але:

Третього ж року щось став сумувати,
кинув хазяйство, цурається хати;
в рідчач чуже щось, і в очах утома;
всім він нудиться і в людях, і дома.
«Холодно,— каже,— у стінах могили:
треба як-небудь розважити сили!»

І от одного ранку не стало козака: казали люди, що поїхав кудись-то верхи... Та як поїхав, то й рік, і другий, і третій його не було. І тільки третьої весни несподівано з'явився він перед любою дружиною, але який?

Зскочив на землю, сідла дорогого
ледве черкнувшись на мить острогою;
важний і бравий він став перед мною;
кунтуш багатий, широкі вильоти,
шапка червона, з сап'яну чоботи,
пояс по стану гнучкому повитий
із оксамиту, ще й золотом шитий.
Пил обмахнувши і кинувши в кучу
ратище, шапку і шаблю блискучу,
каже він: «Ти й не змінилась, Оксана!
Як же без мене жила ти, кохана?
Глянь-бо на мене: хіба не пізнала?»

Бач, нудно зробилось козакові у Дикому Полі; нудно за чорними бровами, за карими очима, і він прилетів аж із Січі

«...щоб глянути в вічі,
прямо ж у вічі твої, моя любко,
та подивитись на тебе, голубко!»

І весело стало в хаті після сього! Молодий запорожець навіз усякого добра.

Руку засуне в глибоку кишеню,
витаска грошей повнісіньку жменю,
 кине круг себе та й крикне: «Горілки!
Грайте, цимбали, скрипки і сопілки!
Хай усі люди на слободах знають,
як запорожці бенкети справляють!»

І безперестанна гульня ішла аж три тижні. Але обридло і се; відразу кинув Василь пити, став без міри шанувати жінку, їздив по ярмарках, накуповував родині усякого добра і стільки придбав його, що стало носити цілому поколінню жіноцькому. Оксана тільки радіє своєму щастю, але ненадовго...

З тиждень чи зо два й тепер проминуло.
Бачу — Василь мій задумався знову,
шепче коневі невідому мову,
збрую блискучу йому натягає,
шаблю до боку за ремінь чіпляє;
глянув на сонце, промовив: «Нерано!
Ну прощавай же, серденько Оксано!
Десь на степах з татарвою поб'юся,
а до тебе таки, мила, вернуся!»
Я й за стремена вхопитись не вспіла,
як по дорозі кура полетіла,—
вітер із степу на мене повінув...
Згинув! як вітер, Василечко згинув!..

Як гарно змальовано тут і ту думу, що знов козака сповиває, і той гіркий, сердечний лаконізм, з яким Василь прощається з жінкою, і та хвиля, в яку Василечко згинув, як вітер...

А між тим ось яка доля стріла іншого козака. Ми бачимо, як він їде додому в рідну Гетьманщину, повний гордого самолюбства, повний надій, що все найде таким, як кинув. Ось він

в слободу коня звертає,
вулицю проїхав;
вдарив ратищем в ворота,
крикнув: «Пугу, пугу!»
Вийшла дядина, пізнала
запорожця з Лугу.

Бач, навіть з коня не зліз гордий запорожець перед воротами рідної оселі і гордо питає в тітки:

«Гей була здорова, тітко!
Де ж се батько й мати,
що і досі не виходять
сина зустрівати?»

А тітка відповідає з дійсно українськими кпинами:

— Батько й мати! Довго, синку,
довго тебе ждали;
мабуть, ждати їм обридло,
так поумирали!

Почувши се, козак перехрестився, з сумом подивився на рідну хату і вже з затаєною обавою, але все ще гордо питає в тітки:

«Добре, тітко! Це я чую;
що ж ти про дівчину
Скажеш тую, що любив я,—
гей, про Катерину?
Може, заміж вийшла дівка
й діточок придбала,—
Хай їй легко буде жити,
коли не вмирала!»

Але на се, вже зовсім несподівано, відповідає йому тітка:

— Умирати не вмирала;
а як засмутилась,

так в черницях, мій козаче,
он де опинилася!
Ох, яка була хороша,
та як надівала
перед постригом на личко
чорне запинало!

Мов ножем різало по серці кожне тітчине слово.
Пролетіли перед очима козака чорні брови, гнучкий
стан, довга коса,— і він не сказав нічого...

Тільки ткнув у зуби люльку,
Лягнув вороного.
Крикнув: «Гайда, гайда, коню!»
До сідла вклонився
та назад у Дике Поле,
як стріла, й завився...
(«Запорожець», «Ворскло», 38)

Сам Щоголів найбільше цинив свої поезії про коза-
ків; він цілий поринав душею в козацьких часах, згаду-
вав минуле і сумував, що колишня слава не вернеться.
Січ зруйнована, і тільки

Вітер віє округи
і хлюпочуться по пісках
Чортомлика береги...
(«Ворскло», 151)

Замовкли і співці Запорожжя — кобзарі вже не зна-
ють пісень про Хмеля, про Дорошенка, про Сірка («Сло-
божанщина», 110),— степи поорані, могили покопані,
все минулося.

«Истинная сфера его творчества,— справедливо каже
про Щоголева В. Г-ко («Киевская старина», 1884, за сі-
чень),— небольшая картинка, тип, проявление какого-
либо чувства,— все согретое сильным лиризмом». У Що-
голева дуже багато таких малюнків, де він абстракції
дає конкретний образ, рослину одухотворює, звіреві дає
людську мову, а то просто пише малюнок. Ось, наприк-
лад, «Колодязь» («Слобожанщина», 52), що зазиває до
себе прочан і обіцяє їм дати цілющий напиток, або «Га-
ївки» («Слобожанщина», 64), що співають:

Наші тілечка з ефіру,
наші крильця з вітерків;
відкіля ми прилетіли,—
ми не знаєм од віків.

Живучи росою з травки,
медом дишем ми з квіток;
наші горниці — долини,
чиста річка і лісок.

І не малось ще нікого,
хто б над нами царював:
ми самі собі цариці
в царстві дерева і трав!

Щодо малюнків природи, то їх у Щоголева дуже багато. Вихований серед дивної природи України, відчуваючи серцем її ненаглядну красу і посвятивши їй всю свою творчу діяльність, він і повинен був співати багато про природу. І дітям радив він читати якнайбільше з величній книги, що звемо природа («Ворскло», 112), і сам ціле життя виконував сю раду. У «Ворсклі» і «Слобожанщині» ми й находимо ті його пісні про природу України, а то і чужини, як Криму; наприклад, «Весна», «Травень», «Зозуля», «Пасічник», «Степ», «В степу», «В діброві», «На зрубі», «Озеро», «Осінь», «Листопад», «Заверюха», «Зимовий ранок», «Ялта» і ін. Візьмім для прикладу чудовий малюнок степу вліті («Ворскло», 53):

Іду шляхом; сонце сяє
вітер з травами говоре;
перед мною і за мною
степ колишеться, як море;

А затихне вітер буйний,—
степ, мов камінь, не двигнеться
і, як килимом багатим,
весь квітками убереться.

Он нагнулась тирса біла,
звіробой скрутив стебельці,
червоні материнка,
як зірки, горять козельці.

Крикнув перепел в ярочку.
стрепет приснув над тернами;
по куцах між деревою
ходять дрохви табунами.

Тихо всюди, тільки де-де
вітерочок пронесеться
та на землю із-під неба
пісня жайворонка летиться...

Степ зелений! Степ широкий!
Ще узька твоя дорога,—
тим же тут молитися можна,
тим тут можна бачить бога!

Хтось, не пам'ятаю хто, сказав: «Україна любить свою дівчину», і се дійсна правда. От і Щоголів, поет України, співав дуже багато про дівчину; найбільша частина його поезій так або інакше відноситься до дівчини. Описував він нам її і дитиною і дорослою, смутною і жартовливою, веселою і з розбитим серцем... І мало у нього поезій, де дійовою особою була б інтелігентна дівчина; найбільше таких, де мова про просту селянку-українку, її долю, її радощі і смутки. Сюди тре-

ба би зачислити поезії: «Лялька», «Над потоком», «Хата», «Сон», «Горішки», «Черевички», «Вербиченька» і багато інших.

Що ж сказати про всю діяльність Якова Івановича Щоголева в усім її обширі? Він був поет, поет цілою своєю душею, всіма своїми почуттями. Се артистичне чуття підносило його понад рівень буденних людей, дало йому змогу почувати серцем найвищі краси як природи, так і взагалі всього красивого на світі, будь то пісня, музика чи вірш. Але він більше був поет-обсерватор, ніж поет-письменник; не завжди він хотів писати, не переливалось у нього через край се бажання, і він міг замовкати на цілі роки, що, звичайно, впливало на розвій і блискучість його талану. «Щоголев хорошо обдумал свои поэтические ресурсы. У него есть начало, важное для писателя и не часто встречающееся: правильное сознание своих сил; нет пьес рефлектирующих и нет тенденциозной поэзии»,— каже В. Г-ко. Се все дійсна правда: ті дидиктичні поезії, котрі ми бачимо в «Ворсклі», є помилкою, і коли критика доказала Щоголеву се його збочення зі свого шляху, він кинув таку поезію і почав робити своє маленьке, але гарне діло. Вірш у нього завжди звучний, поетичний, рими впливають самі з-під пера, бо в період творчості автором частіше опановує натхнення, ніж тенденція, частіше він репродукує здобутки серця, ніж користується досвідами холодного розуму.

Мова гарна, але трудно сказати, щоб зовсім чиста: часто попадаються слова московські, а російських докінчень слів так і в кожній поезії можна знайти багато. Автор любить іноді вживати архаїзмів або чужих слів, добутих зі словників Закревського та Піскунова, як, наприклад, *габіт, плік, борва, надро, праншибер, поневаж*; бере іноді слова з польського (*гербата, цвічення, доценту, без встренту*); іноді вживає слів не в відповідному смислі, як, наприклад, *мусити* в смислі «хотіти», *кванитись* в смислі «користуватись», *весілля* в смислі «веселощі»; *перістий* походить у нього від «перо», хоча слово *перістий* має своє осібне значення. Се все походить у Щоголева з того, що він не мав наміру бути письменником і не студіював через се мови докладно. «Моими наставниками в языке были порубежья Подтавской и Харьковской губерний»,— каже Щоголів у своїй перед-

мові до «Слобожанщини», і тільки. Поза сими не дуже дотепними наставниками Щоголів не хотів бачити нічого. Але взагалі у нього більше гарного, ніж поганого, більше вірного, ніж хибного.

Хоча між «Слобожанщиною» і «Ворсклом» не можна проводити границі, але коли дивитись на них як на дві окремі книжки, то між ними є різниця. «Ворскло» молодша, гарячіша і... краща; «Слобожанщина» старша, обачніша, та, проте, слабша. В «Ворсклі» більше малюється чоловік, люди, мало думки про себе; в «Слобожанщині» чоловік старіється; приходять і відповідні старечі думки. В «Ворсклі» коли малювалось кохання, то ми й бачили його, почували, бо сам автор був близьким до переживання його; в «Слобожанщині» коли приходила авторові охота намалювати щось подібне, він уже підігрівав себе, і поезія виходила не з серця, а з голови.

Але й за те, пожалівши поперед, що творчість не була його метою, лише розвагою,— велике йому спасибі від земляків!..

(Критична оцінка)

I

В процесі всякої еволюції, всякого розвитку завше можна помітити і відділити період росту від того стану, коли даний об'єкт починає жити більш-менш самостійним життям і, так би сказати, в свою чергу, приносити плоди. Перший період — се хоробливість процесу, шукання шляхів, трата сил, ще не підрахованих та не стриманих розумною економікою; об'єкт відчуває потребу в підтримуванні, показуванні, часто опиняється на краю погібелі і спасається від неї немовби яким чудом. Другий період — се вже свідомість власних сил, увінчання; корені укріпилися, нема вже хитання, сполученого з запитом: бути чи ні; гілки розпростерлися в різні боки, і кожна з них несе свій овоч.

Все те може бути віднесене і до літератури: її розвиток теж іде по сьому законі. І коли би з сього погляду подивитися на нашу літературу, то можна було б добачити безсумнівні ознаки того, що вона далеко не вийшла ще з періоду росту. Брак диференціації, брак поділу праці; з одного боку — гіперпродукція того, що не можна назвати літературою, а з другого — недостача серйозних речей, великих полотен,— се такі яскраві одзнаки, власне, сього періоду, що нема чого на них зупинятися. А є ще одна прикмета, а власне, ось яка: здавалося б, що серед низького рівня загальних літературних явищ стоїть появитися чомусь вищому — і воно

буде помічене силою самого контрасту; а на ділі виходить якраз навпаки: речі справді небуденного значення так само проходять непоміченими, зачислюються до звичайних продуктів літературного ринку. [...]

«Земля» Кобилянської мала, власне, таку судьбу. Вийшла вона в Галичині і вже, значить, одним сим фактом була засуджена на смерть. Критика не сказала про сю річ ні одного порядного слова, бо не можна вважати за критику той літературний анальфабетизм, що появлявся на сторінках блаженної пам'яті «Киевской старины» з-під пера д.¹ Єфремова. І от кінець! Прочитали 800 людей у «Віснику», може, ще лиш пара ультратрапартіотів купили на власність, а що на Україні на цілий 25-мільйоновий народ не знайдеться і п'яти примірників «Землі», то за те я голову свою положу. А між тим се річ високої літературно-артистичної вартості, річ така, що зробила би честь і не нашій убогій літературі. Се не криклива сенсаційна новинка, що, зазиваючи оригінальною обгорткою, в місяць облетіла вітрини всіх книгарень і щезає потім невідомо де; се тонкий артистичний твір, котрий можна не тільки читати, а й перечитувати. І настане колись пора, що ся жіноча повість буде настільною книгою у тих, хто виховає свій смак і захоче тоншої лектури.

Швидше чим прийти до критичного перегляду, нагадаймо собі зміст «Землі», бо ті, що читали її колись, певно, уже забули, в чім там річ, а тим, що не читали, легше буде стежити. Але тут мимоволі пригадуються слова Белінського: «І важко, і неприємно передавати зміст артистичного твору. Ціль сього переказування не в тому, щоби показати найліпші місця, бо якби гарним не було місце, воно добре лише в цілому. Таким чином, передавання змісту мусить мати ціллю простежити ідею цілого твору, щоби показати, як вірно вона проведена поетом. Та як же се зробити? Цілого твору переписати не можна, але в який же спосіб вибирати місця з чудової цілості, прокидати інші, щоби виписування не перейшло відповідних меж? І потім, як його в'язати повиписувані місця своїм прозаїчним оповіданням, позоставивши в книзі і тіні, і фарби, життя і душу, а триматися лише одного мертвого кістяка?»

¹ Тут і далі «д.» означає скорочене «добродій», «добродійка».

Зовнішній ланцюг подій, що в'яже між собою всіх дійових осіб, може, простий, канва не позакручувана, але на ній автор зумів намалювати дивні узори, показав всю можливу глибину психологічного аналізу. Герої повісті Кобилянської — се прості буковинські селяни, мешканці села Д., недалеко Серета. Вони оточені навколо простором своїх піль, що нагадують степ,— і сей простір доконче відбивається на всьому їх духовному складі, складає осібну психологію, повну свободолюбності, ненависті до всякого роду кайданів — і то не в смислі зовнішньої неукротимості, а в смислі внутрішніх змагань. «Та, мабуть, мила їй ота широка просторинь. На ній розбігаються думки свобідно, а горе... коли розсадить уже грудь людську до крайності,— гуляє і колишеться враз із пишними колосами збіжжя навперейми». І вся повість — се хвилювачня сих свобідних дум, що несе іноді за собою навіть переступлення поставлених меж; се крик того невиносимо великого горя, що розсаджує грудь чоловіка і колишеться на полях з пишними колосами збіжжя разом. [...]

VIII

Від сього моменту починаючи, передавати повість вже майже неможливо. Всі ті тонкі обрисовання людської психіки, глибокий аналіз і знання людської душі — все те можна оцінити, лише читаючи та перечитуючи оригінал. «Земля» — се річ, котрої студію вестимуть колись художники, бо з кожним новим читанням в ній знаходяться все нові й нові красоти.

Розпач батька, лицемірні ридання Сави, шепти і здогади сусідів, і весь той пригноблений, немов переляканий настрій всіх присутніх — все те кинуте на полотно надзвичайно ярко. Батько якось внутрішньо догадується, хто убив його сина; та і всі присутні, здається, теж догадалися, але ніхто з них не сказав ані слова. Тільки Анна, істерично ридуючи, кинулася на Саву і всенародно назвала його убивцем; але її непритомну винесли з хати.

На другий день приїхали власті. Огледіли все, роз-

питали всіх, перевернули все догори дном в Івановому господарстві, але в результаті — нічогосінько. Арештували Саву, бо знайшли у нього криваві плями на штанах; але й се мало пояснювало справу. Від'їжджаючи, судді приказали Іванові¹ поховати убитого сьогодні ж. Як плакав, як молив старий батько, щоби дозволили йому поховати сина завтра. Він повзав на колінах перед суддями, цілував їм руки: «Завтра, як лиш зазоріє, як лиш одним промінем заблісне, винесемо його, закриємо його лице навіки і лишимося сиротами. Завтра переступить востаннє поля, які пестив своїми молодими руками. Оставить у нашій хаті своє місце і навіки ляже у сирій землі...»

Але на все була одна відповідь: не дозволяє закон. «Лише до завтра,— благав старечий голос, що серце розривав,— щоб я не відвів своєї наймилішої дитини під ніч у землю. Щоб я передав її другому світові при божім світлі, щоб воно поблагословило його востаннє, нім його вічна ніч захопить та приспить навіки молоді очі... Я не знаю, як мене земля носить. Господь один знає, що далі буде; лиш дитину свою аби я вдень міг землі передати. Він у мене погас без світла і без сповіді. Він молодий... він був сонечком у моїй хаті... нікого на волос не скривдив...»

Але все було даремне, власті не могли зломити закону. З риданнями упав Іван в ноги суддям, але потім, піднявшись, він уже нікого не вбачив біля себе. «Тоді повалився він назад до землі; уста викривилися в бруталну усмішку, і він вп'ялив у землю здеревілий свій погляд.

— Бери його,—заскреготав крізь зуби.—Бери і спряч. Праця і кров моя пішли в тебе, а тепер бери ж і його.— І, припавши лицем до землі, заривав тяжко: — Господарика свого не дави! Не дави, свята царице, господарика свого молодого! ...Каменем не будь, пером будь... Будь йому легка, царице ти наша, пером йому будь! — І пішов у землю плач такий, яким не заплаче вскорі людська груди, а чорні руки вривалися в землю і шукали судорожно полекші».

Се колосальної сили сцена! Одна з найліпших у цілім ряді чудових картин. Земля, сей молох мільйонів

¹ Г. Хоткевич називає Івоніку по-українськи — Іваном.

людей, прикованих до неї, земля — творець і руйніватель, сліпа стихія, що ошчасливорює і згнітає в одну хвилину, незаслужено і сліпо, земля, що дала ім'я сій повісті,— виступає тут мов жива істота. Се — сам мир, атмосфера, в котрій живуть і рухаються ніби свободні люди; і як широко повів пензлем автор, щоби показати нам сього колоса і його нерозривне павутиння.

Поминальний обід відбувся в лісі, на тому самому місці, де знайшли трупа. «Відколи я на світі, то ще не обідала на поминках у лісі та ще й, до того, коло півночі»,— говорила одна баба. А в ту хвилину, коли майже половина села при світлі смолоскипів поминають душу убитого, в хаті Докії без пам'яті мечеться на ліжку хвора Анна, а коло неї, скорбно опустивши голову на руки, сидить Докія і думає: «Тут лише господь бог може допомогти... лише господь один...»

Прийшла зима. Суд все тягся, але врешті Саву випустили. Анна виздоровіла і родила двоє близнят. Вона все ще жила у Докії, але весною рішила віддати куди-небудь дітей, а самій піти на заробітки. Йї порадили спробувати віднести одну дитину до старої Марії. Анна довго вагалася, але врешті пішла. Але Марія накинулася на неї як божевільна, і Анна, ображена до глибини душі, мовчки вийшла геть. Та її близнята, впрочім, скоро повмирили. А Марія все життя по тім мучилася і не могла собі простити, що вона власними руками відкинула пріч від себе дітей свого сина.

Сава оженився з Рахірою, звичайно. Та чи був він щасливий? Ні... Люди казали, що він не знає спокою ані вдень, ні вночі.

За кілька років Анна теж вийшла заміж за Петра. У них уже й синок єсть, і старий Іван любить його, як свого рідного внука; навіть потай від жінки пішов до нотаря і записав на ім'я хлопчика ліпшу частину Михайлового поля...

ІХ

От зміст сеї повісті. Навіть в такій передачі ясно, що ся річ далеко не буденної вартості. Найбільше очаровує в ній те, що тут кожний штрих, кожне слово обдумані і писані з любов'ю. Видно, що автор відносився з повагою до своєї творчості і до штуки взагалі; він

не брав штуки з тої сторони, з якої її беруть сотки і тисячі сучасних поетів: одні — як заробок, як уїдливе ремесло; другі — як средство здобуття слави і заспокоєння свого честолюбного червачка; треті — як жарт, як найгіршого сорту дилетантизм. Тут ми знаходимося в святилищі штуки, бачимо істинного її жерця. Такі речі — не сміхотлива сучасна творчість, не результат хвиливого настрою, вилитого на папір пустотливою талановитою рукою, а до них готовляться цілими роками; і тим більше сумно, що суспільність не хоче того помічати і повість присяжного писаря, збиту-сколочену нашвидко для заповнення сторінок часопису, ставить на одну дошку з такими високохудожніми, обдуманими речами, як «Земля».

Коли би треба було мені охарактеризувати сю річ двома словами, то я назвав би її повістю художньо-психологічною. В обох сторонах автор дійшов до високих результатів. З сміливістю художника великої шкали вводить нас п-ні Кобилянська в свята святих людської душі. Ви немов берете участь в переживаннях дійових осіб і самі ніби стаєте жерцями великого таїнства життя. Ваше «я» немов поширюється; збільшується, коли можна так сказати, об'єм самого вашого життя і його зміст; а та легкість, з якою автор дозволяє нам заглянути в глибину людської суті, робить для нас більше приступним і проникновенням у власну душу.

Одна з головних прикмет стилю п-ні Кобилянської, полишаючи техніку, се надзвичайна елегантність, «изящество» і — що ще рідше — витриманість сього «изящества». І поєдинчі письменники здобуваються часом на красивий епізод, красиву форму; але тут на протязі сотень сторінок автор тримає вас на певній висоті, і вам ясно, що для того треба бути дійсним поетом. А для українського читача річ, написана в такий спосіб, мусить мати ще більше значення, бо ми таки ой-ой як не набаловані під тим вглядом; наші письменники були здебільшого дуже хороші люди, ідейні робітники, але в смислі стилістики доходили під час впрост до... варварства... Розуміння краси форм було їм річчю мало-відомою, і вони старалися се надолужити іншою «витрималістю стилю», в смислі так званої чистоти мови, причім ся чистота розумілася іноді дуже просто: варт було лише всюди ставити «широ українські» слова —

і кінець. Нехай то будуть найнеможливіші провінціалізи-ми, нехай те слово підходить сюди, як п'яте колесо до воза,— дарма. Вправді так, як Крилов говорив про своїх музикантів:

...немножечко дерут,
Зато уж в рот хмельного не берут.

І от ще тому речі п-ні Кобилянської набираються більшої вартості. Рідко і взагалі доводиться зустрічати таке тонке, ажурне оброблення, таку цілість краси, таку художність малювання і конструкції форм в бідній українській літературі. Слово п-ні Кобилянської живе під її пером, втрачає нюанси шохвилі міняються, збільшуючи враження; нерв хвилюється різнородно, а не так, як при читанні інших письменників, котрі досягають враження тим, що, мов довбнею, б'ють та й б'ють тебе в одне місце. Як на образі хорошого маляра, де відмальовано рух, все рухається, все летить, все напереді, так і в стилі п-ні Кобилянської кожний штрих, окрім індивідуального життя, має ще на меті служіння загальному враженню. Се взагалі прикмета нових художників, се, я назвав би, об'єктивний суб'єктивізм. До теперішніх часів здебільшого письменник був або об'єктивістом, або суб'єктивістом. Пишучи об'єктивно, він примушував свої персонажі говорити однаково розумно, всі малюнки були зроблені сепією, і тон мінявся лише примітивно, щось так, як аматори на сцені кривлять сумну фізіономію, коли перед ними убивають, і роблено сміються, коли в ремарці стоїть радість. Коли ж письменник був суб'єктивістом, то попадав у лірику, давав кожному моментові власне освітлення, що знов-таки могло міняти тон лише примітивно, бо не можна ж співати *marche funebre*¹ на мотив коломийки. У нових же письменників стиль складає одну цілість з усім, що робиться перед вами: не тільки з акцією, психологічним переживаннями, а навіть з описом мертвих речей. Коли у п-ні Кобилянської говорить Сава, озлоблений, неприродно мовчазливий молодий хлопець, в його бесіді ви ясно бачите невмілий, затруднений хід мислі, його фраза коротка і обірвана, слова, пересичені киплячою всередині злістю, шпотаються і кострубато чіпляються одне за одне. А от тут же говорить Михайло, і — все ясно, тихо і звучить піснею маєвого ранку, бо

¹ Похоронний марш (франц.).

його слова співають в унісон з його чистою душею. Кожна фраза Івана відтінена любов'ю, чужою самого себе; а вже Марія говорить так, що за її словом зразу видно її саму, її бажання, її біль.

І так всюди, в найменших дрібницях. От говорить автор про безцвітно-сірі маси туману, що волочуться пустинними полями,— і слова пухко в'яжуться одне з одним, фраза повзе за фразою. А приходить опис м'якої тихої ночі з непорушним місяцем в вишині — і на вас ніби дихне зі сторінок всіх тою масою чистого вогкого повітря і обвіє ароматом тихої української ночі. І навіть тоді, коли автор виступає сам, обмальовуючи той чи інший тип, його склад несвідомо міняється відповідно до характеру особи. Слова, мов слухняні квітки, вплітаються в розкішну гірлянду і ніжать вас то приємною несподіванкою форм на тім місці, де ви звикли в сучасній ринковій творчості бачити одноманітність і чути один і той же самий звук, то внутрішньою радістю від легко довершеної перемоги в трудному положенні — почуттям, подібним до того, яке переживаєш, слухаючи добре виконання трудної музикальної речі: от підходить відоме трудне місце, якимось малосвідомо готуєшся до нього, чекаєш з завмерлим віддихом — і якесь дивовижне почуття охоплює вас, коли ви почули, що вам, власне, нічого було боятися, що для артиста то зовсім не складало навіть труднощі, і він перейшов те місце, ніби навіть не помітивши його. Те ж саме більш-менш доводиться переживати і при читанні п-ні Кобилянської: от уже пройшов той момент, уже прозвучала мелодія; і вчитуєшся тоді, якими словами сказав се автор, які фарби взяв з палітри і як їх розмістив. І які то прості okazуються фарби, які звичайні слова... Се ті ж самі, які й ми знаємо і уживаємо навіть часто; але чому ж у художника вони можуть сколихнути до дна вашу душу, чому він уміє їх так згрупувати й сплести?

Висока естетичність епітетів і всіх отих тропів та фігур, незвичайно красива гармонізація звуків, різноманітність мелодій та фарбних плям — се все складає якусь другу природу, органічну частину кожного опису. І се не накопичується без смислу і зв'язі, се не різноманітність ради різноманітності, завше штучна і роблена, а се природний і єдиний шлях, се продукт, так би

сказати, несвідомої творчості, несвідомої в тім смислі, що вона родиться самою природою душі, не надумана і відшукана, а виринула відкілясь з глибин. А як подумати, то тільки се і можна назвати цінним в художній творчості, бо там, куди хоч в якій-будь формі приплітається елемент надумування, там уже буде штучність і завше знайдеться хтось, що її помітить. Красота ж, як слушно говорить чийсь афоризм,— се насамперед істина. У Лотце в його «Мікрокосмі» єсть таке місце: «Не кожний раз нова воля божества велить зіходити сонцю: перший імпульс, немов відступивши в туманову далечінь забуття, все ділає з несвідомою силою приємної навички. Природа в тім, власне, і дає себе знати природою, що рухається немов під такими впливами, свідомість котрих загинула в ній, а сила проявляється ніби уві сні». Те ж саме і з постичною творчістю: для нас важно не бачити шва, коліщат механізму, важно не бачити змагань і потіння там, де все повинно бути натхненно природним. Придивіться на малюнки природи в повісті п-ні Кобилянської — се простота і безпретенсіональність, але то художньо-аристократична простота, що впливає на нас не точністю сірої фотографії, а життям образу, в який вложив творець частинку свого власного «я».

Се не просто красиві описи, вставлені в повість, як пісні бідним драматургом в п'єсу або як образи в рамках, плямами порозвішувані по стінах,— се жива природа, може, й не позбавлена деякої антропоморфізації, але така, що її чуєш кожний момент. Позаду слів завше чутно удари пульсу, присутність чийогось інтелекту, що в'яже дійову особу або опис з душею читача. Та і все тут зв'язано майже необхідними, напівмістичними нитками.

І всюди прозирає жіноче ласкаве перо; фарби такі ніжні, летючі, і засоби психічних впливів такі м'які, що будь п-ні Кобилянська меншим художником, се далося б помітити у формі надужиття м'якістю. Але тут сього нема: кожним штрихом автор одкриває нам стільки красот і знання людської душі, вся архітектоніка така гармонійна, що ухо не ловить жодної фальші. У зв'язку з тою жіночністю різця можна поставити іще прикмету таланту д-ки Кобилянської — се надзвичайно розвинену спосібність підмічувати ледве помітну рису,

кинути пляму світла або тіні, ледве прочуте почуття. Се дорогоцінна спосібність; вона дозволяє авторові обмалювати предмет якнайповніше, оскільки се взагалі доступно художникові слова. Центр уваги немов безроздільно переноситься на даний момент, предмет або особу; сюди, ніби до фокуса, направляються всі промені, і річ виступає перед вами в усій ясності контурів, випукло і рельєфно. І се відноситься не тільки до описів зовнішніх, а також до психіки дійових осіб; і тут також автор ловить найдрібніші проявлення волі, характеру, зупиняється б, на дрібницях; але потім лише бачиш, що се не були дрібниці, що се було важливо.

Та й справді, що важливо в літературі? На се питання, очевидно, не може бути загальної відповіді: відповідей стільки, скільки різних індивідуумів, скільки стадій і періодів переживання, скільки окремих настрів, хвилюючих впливів і т. д. і т. д. Раніше література брала за важливе надзвичайність умовин, характерів, конфліктів; дійовими особами виступали в ній спільно або королі, або взагалі герої, люди теж незвичайні чи в смислі душевних засобів, чи в якому іншому, а співчуття читача викликалося страшними подіями, безвихідними положеннями і т. д. Чому се було так? На те багато причин, і головна, здається,— се загальнолюдська спосібність (чи хиба) обіймати спочатку увагою лише явища великої шкали. Як в науці чоловік ішов від явищ одразу помітних — до дрібніших, від студювання очевидної природи — до мікроскопічного аналізу, від рахування пальців на руках — до диференціалів та інтегралів; тим же шляхом ішов він і в штуці. Та він і не міг би, певно, зрозуміти раніше якої-небудь психологічної деталі; його розумові, збудованому первісно, грубо, пристосованому до приймання речей очевидних, непомітними були би всі ті тонкі відмальовування ще більше тонких переживань. Та, впрочім, може, їх не було навіть тоді: почування чоловіка були більш примітивними, а средства їх малювання, без сумніву, ще примітивнішими; і ся пропорція, не дивлячись на всесторонній зріст людяності, зосталася такою і до наших днів. [...]

Але все ж чим більше ми розвиваємося, тим все більше і більше точним стає експеримент письменника над людською душею, і він знаходить в ній все нові

й нові країни: його розбір стає більше детальним, а виводи базуються на більшому числі складників. Тепер часто весь зміст поетичного твору — лише один який-небудь момент життя одної людини, одно почуття — очевидно, засоби мікроскопічного аналізу стали вже засобом не одного лише природознавства. І все те має значення до будучої синтези, для будучого великого історика вселюдської еволюції, котрий цінитиме кожну дрібницю, раз вона криє що під собою. І коли сучасний письменник є сучасним не тільки через рік уродження, коли він відбиває в собі, мов у зеркалі, всю різноманітність нашого теперішнього життя, то він доконче мусить користати з засобів поетичної диференціації і кожен раз доводити свій аналізуючий апарат все до більшого совершенства.

Ми бачимо се у дійсно сучасних письменників, а п-ні Кобилянська, завдяки своїй надзвичайній поетичній чутливості, має ту спосібність у великій ступені. Її глибокий і всесторонній аналіз вдається помітити з перших же стрічок: малюючи якусь картину, — чи то душевних переживань, чи то природи, — письменниця не забуває показати на такі деталі, які доконче були би не помічені другою індивідуальністю. Се — філігранова робота, однаково прекрасна і тоді, як її розглядається здалека, бажаючи віднести загальне враження, і тоді, коли наближають око до самого полотна, хочаби розглянути красоту окремого штриха.

Коли би ми від детальної конструкції окремих місць і фраз перейшли до більших частин повісті, до поділів і консеквентності акції, то можна було би бачити, що ажурність оброблення дрібних рис зовсім не пошкодила цілому, зовсім не витратила авторських сил. Часто буває так, що дрібнота вирізування іде за рахунок узагальнюючих спосібностей і тонка робота являється хиткою цілістю; але п-ні Кобилянська, проте, такий вже щасливий талант, в якому з'єдналися обидві ці можливості; і се дає їй силу бути художником як в чеканці найдрібніших прикрас та завитків, так і в архітектурі цілого будинку. Життя дійових осіб розвертається перед вами рівним папірусом, безупинно, як і в дійсності; автор весь час тримає читача в пильнім стосунку з персонажами своєї повісті, і ми крок за кроком можемо простежити в них розвиток того чи іншого почуття,

а декілька фраз з минулого дозволяють нам майже цілком домалювати картину всієї еволюції характерів. З кожною новою сторінкою вас захоплює все глибше і глибше, але не базарною цікавістю сюжету, не дивовижним сплетінням зовнішніх обставин, а чарівною тайною святого святих душі людської, чистою красою. І так витримано до кінця. Останні ж, кінцеві, акорди звучать якимось тихим, прекрасним сумом і глибоку скорботу навівають на душу читача. Але пора перейти до іншої категорії — категорії психологічних переживань.

Х

Колись у Франції сорбоннські професори (а найбільше Кузен та Вільмен) положили в основу критики студювання особи самого автора, суспільності, серед котрої він жив, історичних та соціологічних умови його появлення і майже зовсім відкинули пріч той елемент, котрий, власне, і являється акцентом літературної критики, себто студювання самого твору і його впливів як такого, а не як результату взаємних ділань тих або інших реагентів. Найбільше яскравими представниками сього напрямку були Тен і Сен-Бев, і кожний з них дав початок своїй власній школі. Сен-Бев (а за ним Шерер) шукав в авторі індивідуума; він був здебільшого критиком-біографом, і його тезис, що не можна розглядати літературний твір незалежно від особи автора, — дуже яскраво визначає весь його напрям. Він не виключає зовсім з критики оцінки самого твору, але зводить її до мінімуму і, втискаючи її в дуже вузькі рамки, все віддає особі письменника.

Тен ставить перед собою завдання ще більше широке і.. ще більше вузьке. Він майже зовсім не розглядає самого твору, але зате в числі факторів, що впливали на розвиток даного письменника, він пробує бачити весь мир. «Я хочу написати історію літератури і пояснити по ній психологію народу...» Се велике завдання, але його рішення, хоч би по частковому, було під силу лише самому Тенові, і після його «Історії англійської літератури» в науковій критиці майже не появилось робіт, котрі двигнули би вперед розрішення того завдання:

Мезьєр і Дешанель, усвоївши метод Тена, не дали нічого великого.

Але звичайна, так би сказати буденна, критика в усі часи початків свого існування ставила собі завданням, власне, студіювання самого твору і лише зрідка годувалася крихітками, що падали зі столу її науково багаті сестри. Більш-менш серйозна критика теперішніх часів — се можливе єднання всіх методів розглядання і самого твору, і життя автора, і різних впливів на нього. Але навіть і се завдання являється скорше роботою історика літератури, котрий має під рукою закінчену творчість; до його послуг все довершене людиною на землі, і навіть саме життя письменника часто буває вже закінченим в момент построєння діаграми його діяльності. Коли ось, перед нами, живий поступ, коли ми бачимо самий процес еволюції, а не завершення її, тоді і завдання, очевидно, мусить мінятися, бо ми часто не маємо навіть права робити якісь загальні висновки, — життя в слідуєчий же момент може зруйнувати всі наші хитрі будови одним якимось простим явищем. Тому і в даному, наприклад, очерку я зупинюся лише на самій речі і зовсім не введу в свій розгляд особи автора. Розглянемо насамперед психологію дійових осіб.

Найбільш серйозним кульмінаційним пунктом повісті з психологічної сторони являється убивство братом брата. Знайти йому, так би сказати, психологічне оправдання, себто, другими словами, продивляти зв'язь зовнішніх і внутрішніх факторів що впливали в той або інший бік, оцінити їх дійсне значення — се буде нашим завданням. По дорозі до його розрішення як допомагаючі виступлять і всі характери повісті, що знаходяться в більше чи менше тісному зв'язку з психологічним центром повісті.

Першими, хто мусить зупинити на собі нашу увагу, являються, розуміється, батько і мати убитого та убивця: вони мали можливість всестороннього вільного і невільного впливу на дітей, їх характери найближче могли відбитися на характерах і внутрішньому змісті синів. Що ж се за люди? Насамперед се звичайні буковинські селяни, може, трохи більше заможні, але їх достаток не прийшов до них сам, а вони заробили його тяжким трудом. І труд сей відбився потім на всьому їх житті, став другою їх природою. «Ми тяжко працювали,

заки доробилися сеї землі,— говорить Марія Саві.— Твій тато не багато взяв за мною, решту ми самі доробилися. Зрання до вечора тягли, мов у плузі. Ледви що настала свята неділенька, що руки опустилися на спочинок,— уже знов треба було запрягатися до плуга. Ми робили коло залізниці, під лісом. Місця, якими вона біжить, були багністі, і їх треба було висушувати і нову землю навозити. Гай-гай!.. Що ти знаєш, сарако, як я вас вигодувала! Ти гадаєш, я прохолодила собі коли губи краплею молока? Чи я з'їла коли яєчко? Чи виділа коли кришку м'яса? Вороги мої най би завсігди такі ситі були, як я була сита і твій тато в той чорний час. Молоко я продавала, клала крейцарик до крейцарика і продавала яєчка та прятала крейцарики. Отак воно тривало якийсь час, заки ми отсього доробилися, що маємо. Якби отся земля могла говорити, то вона б тобі розказала, скільки нашого поту вона заважила. Мої крижі пірвалися, бо я день у день тачками возила глину, а твого тата сам бог урятував, що не потонув там у багнах, в яких бабрався день і ніч, вичерпуючи ненастанно. З десять раз на днину бігала я додому та дозирає за вами і за хатою. Лише бог один знає, як я не раз із голоду скавулила; але складаного крейцарика ми не дотикалися. Аби я раз булочку собі купила, то й то ні...»

Не ліпшими красками і Іван описує своє минуле, і йому втямки далася робота на залізниці. Він говорить, наприклад, Докії, як вони носили туди «землю, і дрова, і вугілля, і бог знає, що ще. Всі ті страшні трясовиці, що блистіли лісом і полями тут і там, треба було позасипувати, повичерпувати. А хто се робив? Людські руки, а між ними були і мої, і моєї Марійки руки. Марійка погребала там своє здоров'я. Ви не знаєте, Докійко; тоді жалували ми собі кусника м'яса. Ніколи вона курки не зарізала, ніколи яйця одного не зварила, краплі молока не напилася. Все обертали ми в гріш, аж врешті доробилися сього, що маємо. Бог один знає, як то було; все розповісти не можна».

І таке було існування Івана та Марії. Я виписав сі цитати ще тому, що в них, мов у краплі води, відбилися характери старих; така вже сила таланту, що навіть в речах, котрі мають самостійне значення, можна вбачати повну значення мініатюру загального. От і в данім

випадку: маємо однакові, цілком однотонні оповідання одного й того ж минулого; але Марія говорить лише про себе: вона не з'їла яєчка, вона не випила молока і т. д. Вона терпіла те ж саме, що й її чоловік, але її жертва ніби більша, її терпіння немов доткливіше. А Іван не тільки не підкреслює своїх власних терпінь, а і згадує про них лише як про частинку цілого: він каже, що всю ту пекельну роботу переробили «людські руки, а між ними були і мої, і моєї Марійки руки». Іван не виділяє себе, свій труд лічить краплею в морі загального труду і свое горе — дрібкою загальноробітничого горя.

Але в ім'я чого ж довершується те самоїдство? Ради тих істот, для котрих і в сю хвилину терпиться стільки на цілій землі: «Ми мали діти, і їм треба було колись щось лишити; хто ж має се інший зробити?» І от між чоловіком та жінкою довершується безмовна внутрішня згода; вони немов підписують якийсь акт відречення від самих себе і починають жити майже виключно для дітей. Чи се природно? Певне, так. Життя миру — се надія на будуче і, очевидно, якась саможертва для нього. З того моменту, коли чоловік перестає служити сьому принципу і починає жити виключно для себе, з того моменту починається життя, котре виявляється у кожній окремої істоти осібними, індивідуальними ознаками, а у цілої нації — виродженням і в смислі упадку інтенсивності поступу, і в смислі пониження проценту рождаємості, і в смислі скорочення життя окремих одиниць і т. д. Але, з другого боку, можна сказати, що не саможертва ж єдиний закон життя: воно іде і управляється великим числом законів. Підчинення його одному, хоч би й великому, законові рівнозначне смерті живої розмаїтості, живої свободи. Саможертва ради дітей, ради сих діячів будучого,— се принцип життя; але уложити все життя в ті рамки неможливо і неприродно. [...]

Іван — се чиста, нехитра душа, робив він завше свідомо, але жертвував собою несвідомо. Повість застає сім'ю Федорчуків з репутацією скупих на селі; але Іван в бесіді своїй з Докією говорить про се так: «На нас кажуть люди, що ми скупі; але скажіть ви самі, Докійко,— ви така добра газдиня і самі одні маєте в себе усе в руках,— скажіть, чи можна так легко випускати з рук те, чого так тяжко дороблялося?»

Се, що сусіди називали скупарством, було просто господарською бережливістю. Тут не було, як бачимо, порабощення особи об'єктом і процесом труда, а іменно — почуття робітника-власника, котрому його добро дісталось не дурно, а тяжкою безперестанною працею; тоді крейцар дорогий не тому, що він крейцар, а тому, що на нього була витрачена якась доля труда, тому, щогнулась спина і боліли мускули; і той крейцар став ніби частиною самого себе. Коли ж додати сюди відсутність потреб зовнішнього прикрашування життя і тим самим відсутність боротьби бажань, то от і матимемо природний тип широї людини, що робить для відомої цілі і знає дійсну ціну своїй роботі.

І оскільки ясно завше стоїть перед ним ціль, на яку віддавав він свій труд, бачимо ми в тому, що він ані на хвилину не задумався віддати за сина весь свій капітал, заробок цілого життя. «Маю триста ринських,— говорить він Докії.— Бог один знає, як я складав їх до купи! Крейцар до крейцара... від року до року, то за хліб, то за мед, то дещо спродав із худоби та й зложив. За них я, може, викуплю сина. Я їх гірко заробляв; може, принесуть мені щастя. Радо віддам їх, кому буде треба. І більше дав би ще... Я спродав би і мою пару червоних биків...

— Ті червоні пишні бики? — кликнула Докія з диву, наче перелякалася.— Того вже не робить, шкода велика.

— Чому? Я би се радо зробив, коби лиш знав, що Михайло лишиться мені дома. Як будемо жити і будемо здорові, постараємо собі другі».

І коли всі гроші безмисленно, безхосенно пропадали, не можна віднести більше спокійно, більше, так би сказати, великодушно до тої пропажі, як віднісся Іван. Се справді благородний рух душі людини, що свій труд і результат його ставить безконечно нижче самої ціни.

ХІ

Марія на перший погляд здається під тим зглядом трохи більше егоїстичною натурою; але, придивившися ближче, ми мусимо скинути деякий процент з її хиб. Про її скупарство говорять на селі ще більше, ніж про Івана, але треба мати на увазі, що Марія все життя своє

щохвилини мала до діла лише з дрібницями господарства. Се насамперед не могло не відбитися на цілій її психології, а, по-друге, однакова ступінь бережливості з її боку і з боку Івана могла робити неоднакове враження. Не дати своїх волів — се ніби одне, а не дати свого горщика — се ніби друге; а в дійсності при однако-во любовному відношенні і те, і друге має однакову вартість. «А що вони найчастіше їли борщ і мамалигу, фасолю і бараболю, се не мало попросту нікого обходити. Вона (Марія) ніколи не журилася тим, що по інших хатах діялося і що хто їв або варив. Зрештою, чи інші їли ліпше? Се хотіла би вона побачити! Навіть Докія, що на ціле село хвалилася, що ніхто так добре не вміє варити, як вона, варила шодня борщ; а що, може, коли чай пила? Ну, годі, певно, була слаба або старий Петро з міста привіз, то й зварила, та й парили собі роти. Але то вже раз так в світі велося: як хто лиш нічого не давав, не робив дарунків, нічого з хати не роззичував, а хотів і собі дещо оставити, той був зараз «скупий» і того обкидували такими латками, що матінко Христова». Так гадає Марія, і в тих її думках багато правди. Вона не сиділа з сусідками за ворітьми в свята, її ніколи ніхто не бачив у корчмі, дуже рідко — на ярмарку; вона мало дарувала, позичала лише в більш-менш важливих випадках; і того всього цілком було досить, щоби прозвати її скупюю.

Я говорив уже про неоднакове відношення Івана і Марії до факту пропачі грошей; але й се об'яснюється просто тим, що Марія — жінчина, більше остро, більше інтенсивно відчуває кожний біль. А що і для неї гроші мали в данім випадку лише характер средства, видно з того, що і вона ж нічого не мала проти наміру Івана затратити гроші на увільнення сина, і її мучить не те, що пропали гроші, а те, що вони пропали даремно.

Але то пройшло шість літ з того часу, як Михайло умер фізично, а Сава духовно, але старі все не перестають працювати. «Марія зісохла, мов скіпка, а Іван передчасно постарівся, і жили лише, як здавалося, для своєї землі і для своєї худоби, а праці не покидалися. Святочні дні здавалися їм задовгі, а робітні закороткі...»

«Для кого їм ще так гарувати? — дивувалися люди. — Для Сави того досить, що мають, а їм, старим, чого треба? Печі теплої та грохи теплої страви».

І справді: зовнішньої цілі труда вже не мали, але, з другого боку, все ж минуле життя пройшло в безперестанній праці і фізично просто було би неможливо порвати одразу весь стрій життя, змінивши головні його основи. Буквально немисливо було би перестати робити в ті години, в які чоловік робив все своє життя. Хто хоч трохи знає психологію таких роботящих людей, тому ясними будуть причини, з яких старі шукали собі нової цілі роботи. «Їхня праця йшла на служби божі за душу покійного сина. Два рази в рік відбувалися величаві посмертні обіди — один восени, а навесні, як бідним людям найтяжче вижитися, другий. Столи їх угиналися; багаті й бідні, здалеку й зблизька кріпилися на їх хлібі. Так постановили собі увесь труд свій посвятити на ту ціль, і та ціль була одинокою силою, що удержувала їх при житті і тримала їх сили в рівновазі». Так, справді, се, помимо психологічних підвалин, робилося для урівноваження сил внутрішніх — потреб, привчок — з силами фізичними. «Пощо чоловік жие? Не на те хіба, аби робив, день і ніч тяжко робив?» — питає Іван, і се питання має значення твердження, навіть перетворюється в цілу філософію життя.

Але загальний принцип праці як основного стимулу життя може переводитися в дійсність дуже і дуже різнорідними способами і за посередністю розмаїтих об'єктів. Що ж було таким об'єктом для Івана? Земля і тільки земля. Се — бог добра і зла, творець і нищитель, олицетворення долі. Все — на землі і ради землі. Своєю повістю п-ні Кобилянська символізувала психологію мільйонів рабів землі і самого їх молоха. Все багатомільйонне селянство всього миру, всіх націй і народів — то все різні Івани та Марії; вони різняться мовою, цвітом волосся, релігією, а бог у них все остається один — се земля. І під тим зглядом виходить повість зі своїх рамок і поширюється на великі простори. «Власть землі», — писав колись Г. Успенський. Ось вона, та всестороння могутча власть, і ось людина, що силою своєю любові перетворює ту власть у щось радісне, божественне.

Іван любить землю всіма силами своєї душі; він знає її в кожній порі року, в кожному настрою, як самого себе. Як древній грек, так же близький до природи, він

одухотворяв ту землю, давав їй людські змоги. «Як була люта,— боявся її більше, ніж почорнілого неба, що віщує тучу. А бувала люта, коли надармо ожидала дощу, що мав її кропити, коли тижнями надармо тужила за холодними ситими краплями води і, замість води, жевріюче проміння сонця випивало її соки. Тоді стягалися тут і там випуклі суглиби і тріскали з гніву; вона ставала тверда і недоступна і не видавала ніяких плодів. Тому, що на ній зеленіло і росло, відбирала поживу; воно слабло і ув'явало, блідло і переходило поволі, але, певно, в окам'янілий стан».

Але зате тими днями, коли небо одягалось в голубий шовк, а сонце ніби розпливалось в блискучому золоті, коли все на землі переймалося теплом і, немов невидимою силою, гналося вперед,— в такі дні Іван був щасливий. «Тоді він сам до себе усміхався та приязно розглядався. Переживав стан землі і був з нею одним. Знав, що се було любо і збіжжю, і всьому, що підіймалося з неї, особливо ж пс дощі. Неначе чув і бачив, як земля з задоволенням розходилась, розкошувала, як її соки відсвіжувались і як вона, насичена, віддихала важкими пахощами. В тім її віддиху так і купалося небо над нею...»

От Іван з його головною підвалиною життя — любов'ю до праці. Очевидно, що сю любов старався він передати і своїм синам, але се удалося йому не для обох. В той час як Михайло цілком перейнявся, так би сказати, поезією землеробства і разом з батьком жив одним життям з землею, Сава під тим зглядом був майже цілковитою протилежністю їм обом. «Він роботи боїться,— говорить про нього батько,— йому танець у голові. Зо стрільбою ходив би день і ніч по полі та по лісі, а про хату думає лише тоді, як мамалига на кружок вивернеться. Йому однаково, яка погода надворі,— чи се землі і збіжжю по добру, чи се бджолу не вбиває,— коби він у своїх збитках мав гаразд, коби йому меду доволі, аби потайком із горівкою змішати та бог знає з ким випити».

Як бачимо, Іван має добре поняття про характер свого молодшого сина,— і се складає його душевну драму. Для людини з таким світоглядом то великий гріх — не любити труда, не любити землі і всього, зв'язаного з нею.

«Його лінь гризе мене,— часто говорить він про Саву,— він не любить землі... Дарма що ходить по ній, що толочить її, дарма що жие з неї, що носить вона його...»

І в душі старого росте і з кожною новою пригодою скріплюється рішення, що само вже в собі криє драму,— зовсім не дати Саві землі. Ми застаємо Івана уже з тим рішенням; але яких мук воно було йому варте! Прожити все своє життя для дітей, працювати до кривавого поту для них і потім побачити, що се було наполовину безцільно,— се таки болюче. «Як я колись замкну очі, то хочу, аби моя земля перейшла в робучі руки. Я її не вкрав і не придбав оманою. Я і моя Марійка — ми обоє доробилися її, отсими нашими руками дороблялися її. Вона підплила нашою кров'ю, нашим потом. Кожда грудка, кождий ступінь може посвідчити, як наші крижі угиналися, тяжко дороблюючись її, як часто голодом і холодом ми годувалися, аби зароблене не йшло на кусник хліба, але на неї, на грудки її». Цілком природним при таких умовинах є бажання, щоби подібно зароблена земля дісталася потім «робучим рукам»; цілком природно сказати: «...Вона не перейде в його руки, як він не зміниться. Се я йому вже раз говорив і ще буду говорити». Але природність такого рішення цілком не виключає і навіть не полегшує його мучительності, і єдина надія на якусь зміну — се будучина. Сава ще молодий, йому тільки дев'ятнадцять років, і батько думає, хоче думати, що він ще зміниться з часом. Для Марії все рішається дуже просто: «Ви повчили б його зараз, Івоніко,— радить вона чоловікові,— бо він уже й вас перестає боятися. Ви або Михайло візьміться добре за нього, так, аби йому в костях пограло, аби аж почорнів. Інакше не буде з нього нічого і не допоможе йому бити, кого б там не було, та й користі в тому він не бачить жодної». — «Я не можу зважитися,— говорить він,— все гадаю, що з часом прибуде йому розум. Він молодий, та і у тім всім біда. Дурний!.. З чоловіком, як зі збіжжям: на однім місці достигає зерно скорше, на іншій пізніше. Один приходить борше до розуму, інший пізніше». І старий хапається за ту надію, ловить найменші проблески її здійснення, але життя з кожним новим днем показує всю безплідність тих мрій, і навіть Іванові, не дивлячись на його удаваний оптимізм, дово-

диться з сумом признатися самому собі, що «бог дав йому двоє дітей. Але що по одній стороні було саме добро,— вийшло по другій саме зло. А він їх однаково любив обох... вигодував однаково працею своїх рук. Оба були його рідні-ріднесенські діти...». І от, власне, ся дивовижно однакова любов дає Іванові його муку тим більшу, що він крив в самому собі всю ваготу, не говорячи навіть жінці всякого, що знав, і бачив, і думав. Навіть навпаки, коли Марія довідується, що Сава, напр[иклад], краде з дому птицю і ще дещо, то Іван остереігає її: «Маріє!.. Уважай, що говориш, та й май на увазі, щоб ніхто не чув того, що ти говориш. Люди завидують нам і так усього, а як довідаються, що наш син злодій, будуть із того ще й раді».

Та не одна молодість Сави всьому виною, після загального переконання всіх в сім'ї головна причина — се Рахіра. Сава і завше був лінивий та упертий, але бодай не крав, і лише з тої пори, як почав учаштати до Рахіри та увійшов у дружбу з її батьком, лише з тої пори він зовсім опустився. Григорій не міг на нього не впливати, а зависливість та злодійкуватість Григорія були всім відомі, і Марія слушно каже про нього: «Він гадає, що як Сава візьме його гаде, його Рахірку, то ми таки зараз відділимо йому половину нашої землі, та він буде знов мав за що пити». Але у Федорчуків, звичайно, на те зовсім інші гадки. Насамперед «Сава ще молодий; у нього сьогодні та дівчина на душі, а завтра інша. Але як Михайло піде до війська, він буде видіти, що до роботи треба інакше забиратися, а не, як він гадає, гратися тільки, то він стане інший, звернеться до землі назад, і вона його вилічить». Та і Марія, хоч і докоряє чоловікові за м'якість, але в душі також, певно, має більше світлі гадки на будуче, тим більше що вона цілком інакше відноситься до речей. От, напр[иклад], вона знає, що Сава злодій; але се не робить в її душі такої драми, як у Івана: украв то й украв; коли в другий раз не украде, значить, він знову той же самий. А для Івана се далеко не так: для нього факт крадіжки, хоч би й одинокий,— се вже руїна моралі, етична пляма. Але разом вони, і чоловік і жінка, думають укрити один перед одним цілу правду.

Іван нічого не каже жінці, що Сава украв ланцюг на панськім дворі, а Марія знає, що Сава робив на

полі Григорія,— і обоє мовчать. Мовчать і надіються, що Сава опам'ятається, побачить гріх своєї любові до такої близької кривнячки, полюбить землю, покохає іншу дівчину, пожаліє своїх родичів; та й мало хіба ще може трапитися всяких несподіваних поворотів.

А між тим час іде — і не тільки не приносить із собою нічого доброго, а ніби цілком навпаки: Сава стає все більше і більше мовчазливим, все частіше і частіше тікає з дому, а його кохання до Рахіри не тільки не ослаблюється, а все кріпне і росте. Бачить те все Іван і рішається врешті ясно і категорично сказати синові, щоби він не надіявся мати землю від батька-матері. Марія й давно вже натякала Саві про те ж саме, звертала його увагу на Григорія як на яскравий приклад того, чого може бути вартою людина без землі; малювала йому неприємні картини будучого, як він буде разом зі своєю Рахіркою кукурудзу красти та варити з неї мамалигу, як він буде тинятися по заробітках літо й зиму і т. д. Але у відповідь на те все батько й мати чують щось цілком несподіване і... страшне. «Чи я жадаю від вас землі? — каже нараз молодий парубок.— Я не жадаю від вас ані крихітки землі. Держіться вашої землі, а я зроблю, що мені схочеться».

Такої відповіді не сподівалися почути ні Марія, ні тим більше Іван, та вони і увияти собі не можуть світогляд, котрий дозволяв би цілком свідомо відмовлятися землі. І коли Марія передала Іванові сю фразу сина, надзвичайно гірке почуття якоїсь порожнечі заволодіває старим. «Для кого працював він, запрацював отсю землю? Для кого обробляв її, як не на те, щоб колись їм обом полишити...» І от нараз всьому кінець — навіть надії, здається... Хоч ні, люди завше хапаються за соломинку, і Іван так само: от сьогодні Сава орав добре, сказав навіть: «Я б так день у день за плугом ходив» — і просив дозволити йому самому засіяти пшеницю. І се вже здається Іванові добрим знаком; він уже навіть хоче думати, що Сава уже полюбив землю, «та лише того не показує. Видить, що нема без неї що робити. Може, тому казав так собі, лише з люті: «Я не потрібую вашої землі». Бо хто не потрібував би її? Що він був без неї вартий? Він се лиш так, із жовчі, мав сказати, він упертий. Я видів, що він уже інакше в поле перед себе дивиться». Але тут уже Марія самою силою своєї

безпосередності бачить далі свого ідеаліста чоловіка і зовсім не вірить в пробудження ніби в Сави почуття любові до землі: «Сьогодні хотів орати і сіяти, хотів день у день за плугом ходити, а завтра або позавтра буде, як той вовк, снуватися, нишпорячи, буде хмарний, неспокійний і до нічого пальцем не діткнеться».

ХІІ

Але от... сталося щось несподіване, незрозуміле, незглубиме — брат убив брата!

Що робилося в душі батька і матері, тяжко собі уявити. Цікавий психологічний момент, коли Іван бачить убитого сина. Цікавий і тим, що Іван одразу знав, хто убивця, а також тим, що показує, як мало вірив сам Іван в свою теорію поліпшення Сави. От батько, вертаючися з міста, зустрів сумну процесію; от він своїми очима переконався, що його син мертвий. Ніби в тумані якім сунуться перед ним якісь фігури, чує він стогнучий голос жінки, що весь час повторяє одно слово — ім'я покійного сина. Але нараз старий підіймає попушену голову; його погляд швидко перебігає по всіх присутніх. «Хто убив мого сина? Де Сава?» — вимовив він два питання, але в душі уже з'єднав їх в одно. Всі оглянулися: Сави не було... Іван попустив голову на груди і не сказав більше ані слова. Його лице пожовкло, губи застигли і серце ніби завмерло; батько безповоротно вже знав, хто убив його старшого сина.

Чому? Звідки? Таж убивство було несподіваним для самого убивці, не було приготовленим. Сам Сава не знав, що він уб'є брата, то на якій підставі батько, не знаючи ані подробиць, ані нічого, крім самого голого факту, на яких даних основує своє переконання? Їх тисячі, певних, яскравих; та ми не зможемо назвати ані одного, бо всі вони лише йому одному зрозумілі.

І потім, коли Сава прийшов, наблизився до брата і почав ридати та колотити себе в груди, а жінки підійшли до нього зі словами потіхи, силоміць відводячи його від трупа,— лише батько мовчав. Ледве що поглянув на нього. Здавалося, він ждав, щоб його бліді уста відхилилися і висловили одно-однісіньке слово, а потім нехай би земля відтворилася і знов одного-однісінького

зажерла... Іван чув внутрішню лож ридання Сави, я кажу внутрішню, бо ридав Сава, певно, не удавано: те, що сталося, було таке несподіване, а сила вражіння від наслідків така безпосередня, що безумні, найдикіші ридання могли бути цілком природними. Але внутрішньо це таки була лож, і батько чув те. «На нас спав великий гріх, Маріє»,— тихо сказав він жінці. Але та не бачила і не чула нічого. Вона була на межі божевілля і не почувала нічого, окрім свого страшного нещастя, а Іван щохвилі переживає дві болі. «Чи він ішов сам до лісу, чи з Савою?» — вирине нараз перед ним питання, і він дивиться на присутніх, чекаючи від них відповіді. Але питання те не звучало словами; воно вимовилося лише в душі, то ніхто на нього і не відповів. А коли Сава нараз виговорив: «Я був у ворожки», Іванові зробилося страшно, холодний піт виступив у нього на чолі, йому здавалося, що всі, почувши лише звук голосу Сави, кинуться на нього з криком: «Ось убивця!»

І дивна річ: автор ніде не говорить ясно і категорично, що, власне, Сава убив брата; але й ви разом з Іваном чуєте се з першого ж моменту. Ніде раніше автор не робить прозорих натяків, не кидає багатозначущих слів, ніщо не підготовляло перед нами появи тої гадки, але ви все ж таки ясно бачите всю внутрішню зв'язь подій. І се залежить від глибини і вірності тої психологічної аналізи, якою оперує д. Кобилянська, ви немов уже знаєте героїв, бачите так, що можете багато сказати наперед і освітити перед собою їх рух.

Потім прийшла Анна, і перед родичами Михайлови, як і перед усіма присутніми, розкрилася сердечна тайна покійника. От уже Анна не тримала в собі того, що думала: вона вся поривалася до убивці і голосно, привселюдно називала його сим іменем, при світлі дня, при всій громаді. Але тут прокидається великий інстинкт любові родичів до своїх дітей; вся остання частина повісті — се немов величезна епопея сього почуття в усій його стихійній силі, в усіх його дивовижних, ненормально-природних, коли можна так висловитися, проявленнях.

Іван уже знає, що його син убивця, внутрішньо бажає, щоби земля розступилася і пожерла переступника; але коли почув се з уст чужої людини, він диким рухом пориває дівчину назад і затуляє їй рот рукою. А Марія

інстинктивно, тільки інстинктивно почула якусь страшну правду в словах Анни, але ся правда руйнувала все. «Сава тепер був її одинока, остатня дитина. Її все! Вона не сміла його втратити нізащо в світі! Лучче б сповнила отсими своїми руками десять убійств, чим його втратити. Ніколи, ніколи!..» І вона стогнала, рвала на собі волосся при мислі, що її син братовбивця, але в той же самий час з дикою енергією боронила його і перед людьми тепер, і перед судом потім. Вона роздвоїлася. Вона не могла ані вірити, ані не вірити і знала тільки одне: що тепер Сава її єдина дитина.

А Іван! Невже він, хоч і знає, хоч і твердо розуміє, має виступити з обвинувачуванням свого рідного сина? І во ім'я чого? Во ім'я істини, котра нікому не принесе ні користі, ні полекші? Та неуже то можливо — от взяти виступити вперед і сказати ті два слова? Адже і у нього зосталася одна-однісінька дитина; і що ж було б потім? І вся та важка сумішка всяких можливих почувань — з якою то силою намальоване у д. Кобилянської!

Що ж робитиме Іван врешті? Се можна було б сказати наперед: він мовчатиме. І коли під час слідства всі присутні говорили про вбивцю, проклинали його найстрашнішими прокльонами, а надто жінки, один Іван не говорив ні слова. «Здавалося, рішився нараз повірити все якійсь незнаній, невидимій власті; нехай би вона все вела, розсліджувала і засуджувала. Він хотів свої руки умити від тої гіркої справи...» Як на запити слідчого то той, то інший з селян говорив щось, Іван весь час стояв ні живий ні мертвий і чув, що жах видавлює йому краплі поту на чоло. «Ціла любов для вмерлого знялася, але zarazом, як здавалося, з остраху перейшла вона на одинокого живого. Для його поединчої ясної душі, що досі відчувала лише ясно й звикла була до простого і виразного думання, була ся страшна подія чимсь, що затемнювало ум. Відчував безвиразний страх і безвиразну любов — страх і любов до живого і любов і жаль за вмерлим. Дарма що втискала ся ненависть в отсю просту велику гармонійну душу, дарма. Любов була сильніша, і перемогла ненависть».

Ой, яка важка та любов! Вона розломлювала цілу душу, бо ради неї Іван вступив у боротьбу сам з собою. Коли лікар помітив плями свіжої крові на штанах у Сави і слідчі судді звернули на те увагу, Іван ніби

прокинувся, ніби хотів сказати одне важне, рішаче слово, але, покорений якоюсь невидимою силою, знову змучено притулився до дерева і тяжко попустив голову на груди. Він не знає, куди дівати очі; він себе чує винним, коли на питання судді, де він був ту ніч, доводиться йому відповісти лише те, що його не було вдома. А коли при анатомічному досліді з тіла Михайла випала кулька та лікар, зайнятий в ту хвилю головою, не помітив її, швидким, непомітним рухом схопив її Іван. Вона була загорнута в полотно і перев'язана домашнім прядивом.

«Іван побілів як смерть і, коливаючись, віддалився набік. За малу хвилю ступив до сіней, де під вікном сидів скулений Сава і приглядався обдукції. Тут ухопив його залізними руками за плечі і, поставивши його одним духом, мов перо, вперед себе, замахнувся страшно одною рукою. Два рази протяглося щось воздухом; два рази впала одна тяжка караюча рука на обличчя молодого хлопця; відтак настала попередня гробова тишина, і старий чоловік, не сказавши ні словечка, вернув назад до тіла свого сина... Лікар і суд не дізналися про се вже ніколи».

Ото було все, чим відповів батько убійникові синові.

А як цікаво обмальовано відношення сусідів, сих простих людей, що підіймаються в тім випадку до вищої інтелігенції. Всі вони з перших же хвиль майже з певністю знали, хто убивця. Михайло не мав ворогів на селі. «Хто міг бути йому ворогом? Хто міг бути такої душі ворогом? Чи з вас, люди добрі, знає хто якого ворога Михайлового? Чи він мав з ким яку сварку?» — говорить Докія питаннями, що мають вже в собі відповідь і висловлюють загальну думку. Та і у всіх на умі було одно і те ж: «Всі ховали перед собою свій зір. Всі вичитували в очах обопільно з тривогою і боязко розв'язку страшної події; але нізачо в світі не був би сей або той виявив голосно свого переконання, що спочивало десь іще в найтемнішій закутку душі, лише ще почуттям оповите, і вижидало, не ворушачися, дальшого розвою акції. Між усіма неначе щось невидиме ходило і об'являло одне і те саме, а відтак, прикладаючи білу руку до живих уст, наказувало глибоке мовчання». Ще неясною була свідомість, ще не найшла собі тіла, але була у всіх і з кожною хвилиною, а з кожним

новим словом переходила в тверде переконання. Різко опрідлені слова Анни цілком розірвали останній покрив — і все уже стало ясно. Але у цих простих людей була так високо розвинена чутливість і пошана до чужого горя, так було їм ясним і зрозумілим горе родичів, що ніхто навіть словом одним не висказав потаємних слів, гадок, ніхто не назвав імені Сави.

«— А ви не чули, як Анна кричала, що се той зробив? — шепотом говорить хтось.

— Цитьте, цитьте... Я нічого не чула... Хто се чув?

— Ніхто, ніхто, ніхто...»

А коли ненароком хто скаже слово «убивця», всі жахливо оглядаються, хрестяться; здається всім, що се слово вже має опрідлене певне значення.

Загальний погляд в туманних фразах висловлює той дідок, котрий бачив, як обидва брати йшли до лісу, а вертався лише один; але коли такому важному свідкові натякають, чи не сказав би він се перед судом, він з жахом говорить: «Я маю стати перед комісією та й сказати: «Я однісінський свідок і можу на те присягнути, що один брат убив другого, бо я їх здибав». Мав би я отсе татові зробити? Чи у мене нема душі? Хто б се татові зробив, хто б зрабував йому однісіньку дитину? Я не знаю. Ніхто не хоче на свою душу брати каменя. Се ж прецінь, адить, таке: брат забив брата, а тато — обом тато!..»

І от в ім'я сього всім зрозумілого батьківського почуття ніхто не сказав ні слова. Ся народна риса — давати душевне, а не правове рішення питанням — заслуговує великої уваги. В нашій літературі можна іноді зустрінути те або інше освітлення тої сторони народної психології, але предметом більш-менш наукового досліду сієї теми, здається, не зробив ще ніхто.

А потім все пішло, як би умисно, навпаки кожному бажанню Івана. Він просив, щоби йому розрішили поховати сина удень, — судді категорично заборонили. Під труну положив він найліпший свій ковер, а піп, котрому все одно сей ковер мусив дістатися по похороні, ради того лише, щоби дістати його на дві години раніше, звелів витягти ковер з-під труни і віднести до себе додому. Як се боляче було старому батькові! Він все ліпше віддавав синові в останній раз, виповняв найменший обряд і заповіт старовини, щоби віддати послідню честь,—

і тут здирають останню прикрасу з труни. Взагалі вся та картина нічних похорон, сі ридання матері, безмовна розпука батька, що стратив усе, чим жив, чим дихав день і ніч,— все те робить надзвичайне вражіння.

А Марія все знаходиться під протилежними впливами надії й руїни: і хоче не вірити підозрінням властей — і не може не вірити. Та говорить в ній не висока та одухотворенна любов, яка невидимою рукою закриває уста Іванові; її почуття простіше, примітивніше; я сказав би, що се скоріше животне почуття самиці, у котрої відбирають її дитинча. Коли вона дізнається, що власті мають підозріння на Саву, нею заволодіває якийсь дикий екстаз; її очі горять божевільним блиском, вона кричить, що се брехня, щохвилі кличе до себе Саву, а на суддів грозить кулаком, кидаючи на них погляди глибокої ненависті. На її погляд, Анна являється єдиною причиною всіх тих підозрінь; і вона так грозить їй, так сміється при тім, що «людям аж мороз пішов по тілі». Коли ж Саву таки увозять поліцаї до міста, Марія не хоче вірити своїм очам, кричить диким голосом, рве на собі волосся і кидається вслід за Савою, так що ледве її можуть утримати. І потім на суді так само вона говорить неправду: каже, що Сава весь час був дома, що він не міг бути не дома і т. д.

Та зате, коли всі сумніви її упали і вона мусить врешті переконатися, що справді Сава убивця, з нею робиться страшна зміна. Автор добре відмальовує всю істоту Марії в двох словах, кажучи, що її натура вічно знаходиться між любов'ю та ненавистю. Справді, такі люди — люди крайностей в смислі почуття. От і тепер в Марії прокинулося «страшне, бездонне, неописане почуття ненависті матері проти сина. Дикий сміх болю скривив її уста. Почала клясти... не говорила, але сичала. Божевільні, страшні прокльони, що, немов лякаючися самі себе, розбігалися один по одному у тихій хаті і розповзалися в темні, що чимраз більше зростала». В останнім пароксизмі решток любові до сина, в останнім судорожно-безнадійнім бажанні знайти хоч іскру надії на якийсь інший вихід вона посилає Докію до всіх ворожок та ворожбитів, але й там нічого потішаючого немає і не може бути.

А от Сава приходить додому з в'язниці — і дивовижне почуття заволодіває родичами. Ось вона, їх єдина тепер

дитина, котрої вони так ждали; їх син сидить з ними, їсть, але ніби щось чуже увійшло з ним разом до хати, щось стало між ними. І уночі... Сава уже спить, витягнувшись на своєму ліжку, сухий та блідий, мов мертвець, а батько з матір'ю дивляться на нього кожний зі свого кутка, і біль заповняє їх душі... А на другий день, не встигнувши встати, Сава уже каже, що йде до Рахіри. Марія просить його зостатися дома, побути з родичами — вони ж так давно його не бачили, з такою мукою виглядали, але Сава з якоюсь вирахованою дитською жорстокістю говорить, що він уже в ч о р а, ще не зайшовши додому, був у неї, у Рахіри... Се був удар в серце, і Марії «перший раз в житті забракло слів на виявлення своїх почувань» — вона почула, що не стало у неї і другого сина.

Сава вийшов, Марія зосталася сама. «З широко отвореними очима, з побілілим як стіна лицем пленталася без тямки, без заміру і цілі по хаті, від часу до часу перешіптуючися з кимось, а роботи не дотикалася ніякої». І з того часу в її душі зробилася пуста. Досі там була любов матері до сина і не було місця нічому іншому; Марія не вагається відігнати від порога рідного внука, не вірячи Анні, що се дитина від Михайла; Марія говорить неправду на суді; Марія робить ще багато усяких несправедливостей в ім'я своєї любові, але тепер, коли від того деспотичного чуття не залишилося нічого, окрім гіркості, Марії стали приступними і інші почуття, а між ними найсильніше — се ненависть до власного сина. Марія, дивлячись Саві прямо в очі, питає його: «Саво! Де Михайло? Таже ти з ним у ліс пішов, я знаю!» — і любиться потім зміною в обличчі сина. Се вже мучительство, і то специфічно жіноче.

А яким глибоко сумним і ще глибше художнім акордом закінчує Кобилянська свою хорошу повість... От уже пройшло декілька літ. Анна вийшла заміж за Петра, і у неї є хлопчина. Дуже любить старий Іван і того хлопчика, і його матір; він так і називає навіть Анну своєю невісткою, «гірко, болісно всміхається при тім сам із себе». Хлопчину її медом угощає і, як внука, голубить. Се одинокий золотий промінчик на тихих полях, що викликає від часу до часу усміх на його устах і що ним він справді радується.

А Марійка? Понура та горем розколена вдача?

«Вона бачить той промінь, що паде золотим пасмом із тої дрібної хатини в душу її чоловіка, але він у ній лише жаль викликує. Ніколи не переступає її нога порога хати у веселому ліску, ніколи не тиняється і нога молодої поважної жінки коло самотного бурдея; лінія між ними ніколи не може вигладитися.

Часом, коли хлоп'я у веселому розбігу за Івонікою примчить аж до бурдея, коли побачить його стара жінка, її мов на ножі щось бере. І простягнула би руки за ним, пригорнула би до осиротілого серця; воно їй чимось близьке, чимось рідне, чимось дорогого покійного сина пригадує; та тут і каменіє на місці, і невимовно гіркий спомин поринає гострим ножем у душу. Вона відопхнула колись свого внука від свого порога, відогнала з матір'ю, мов собаку, що був би вже такий, як отсей, і ogrівав задубілу з жалю душу, і осиротілу хату розвеселяв; а так божевільний жаль огортав її. Сама всьому винна. Сама-самісінька вона.

Дрожачими руками наповняє дитині капелюшок лакітками, на які здобувається самотна оселя в полі: сушеними овочами, горішками, іноді булочкою,— і відсилає додому. Неспокійним поглядом і дивно зміненим зором наказує дитині вертати скоро до мами. Воно вертається послухно пильненьким кроком і ущасливлене до мами, а нещасна здіймає грізно кулак і грозить страшно в сторону, де проживає той, що винен її горю. Нехай господь поступить із ним, як він собі на те заслужив».

Під такими стрічками не одмовився би підписатись і найвищий поет.

XIII

Се родичі. Що ж таке їх діти?

Михайло, як ми уже бачили, се немов двійник свого батька; схожість їх характерів, нахилів, симпатій бачимо в кожній дрібниці, в найменшій душевній руху. Він такий же м'який, як і батько, такий же чутливий і, певно, так же багато любить. На селі його мають за одного з ліпших, коли не за найліпшого парубка, і багато дівочих очей поглядало в той бік, де йшов Михайло; але він був соромливий, і ніхто не міг про нього сказати, щоб глядів за одною довше, ніж за другою. І, очевидно, тим

сильніше мусить бути його перше почуття — любов до Анни, в котрій почув він рідну душу і котру покохав, певно, з першої ж стрічі. Така любов і у таких натур може побідити все, але не звирячістю пристрасті, а якоюсь вищою волею до єднання. І справді, ми бачимо, що во ім'я любові, ради союзу зі своєю коханою Михайло може кинути навіть і родичів, і землю, і рідне село.

З негармонійністю зовнішнього життя Михайло мириться дуже трудно і відчуває при тім глибокий біль; в повісті ми бачимо, власне, такий період життя: се перебування Михайла в касарні. Трудно вигадати більшу невідповідність — простої, гармонійної, свобідної душі і душної дисципліни касарні; справді, важка ся буденна трагедія для такої душі. І тому не дивно, що внутрішні муки доводять Михайла до рішучості — поставити все на карту і зробитися дезертиром, бо вся його мисль, кожний його рух і мрія не відповідають фарбам оточення. Він любить працю, як і батько; не може нікого ударити, навіть брата за дійсну провину, і, як батько, ненавидить всякі криві шляхи, обходи, задні думки і т. і. Взагалі се кришталева душа. І його кохана теж такого успособлення: її кохання походить з усієї гармонії їх внутрішніх істот і цілком чуже всякому «єднанню протилежностей». Анна — се чиста, хороша, благородна істота; автор не пошкодував найдорожчих, найніжніших фарб, щоби намалювати сю фігуру. Взагалі д. Кобилянська майстерно, по-мистецькому малює жіночу душу, як се може зробити лише художник жінчина; свобідно підмічує там тонкі риси, котрих цілком не могло би уловити око письменника мужчини. А власне, сі дрібні штрихи — то промені сонця, що освічують таємниці людської душі.

Анна з перших же кроків заволодіває симпатіями читача; ся тиха жура і таке ж тихе, беззвучне кохання, се горде одиноцтво, прекрасна дівоча соромливість — все те так миле і примушує любити сей безплотний образ, мов живу людину. І будь сей багатий фарбовий матеріал в руках другого письменника, з нього вийшла би звичайна розмальована чеснотами дерев'яна фігура без крові і життя. Недурно кажуть, що «положительные типы» так рідко виходять добре у письменників. Може, се й так, але, в усякім разі, частину вини письменників

треба перенести і на нас: ми не уміємо читати таких типів. Література ще не позбулася своїх, так би сказати, середньовічних пережитків, вона ще карається за всякі первородні гріхи — се з одної сторони. А з другої — ми виховалися, коли можна так висловитися, на палючому реалізмі, на патетичних місцях та яскравих грубо-глибоких рисах; цілі покоління вирости, беручи літературу примітивно, ставляючи їй дивовижні вимоги всякого характеру. І для того щоби даний тип був ясним — не говоримо вже про масового читача — навіть для більшості людей, близьких до літератури, треба вже було глибокої борозни, такого чи іншого пересолу. Іншими словами, з літературою було те ж, що і зі сценою: того лише актора викликала публіка, котрий умів так боліти, що се було видко аж з найдалшого кутика галереї. І, мабуть, тому і яркі типи ліпше «виходили» у письменників, бо вони просто були більше помітні здалека, не потребували глибокого аналізу, ширшого продумання. Ніхто не стоїть поза владою свого минулого. А добрі сторони людської душі, за виїмком хіба тих яких-небудь хвилимих палких подвигів, проходять тихо, безшумно і здебільшого в малопомітних дрібницях. Написати се на папері і трудно, та і читач навіть при вдатному виконанню не запалиться, а більш-менш рівнодушно виголосить свій, хоча й би навіть симпатичний, приговор. От чому нам здається, що тип не вдався як тоді, коли штрих ніжний, близький до малозамітної дійсності, так і тоді, коли автор, бажаючи рельєфніше вирізьбити фігуру, поглиблює різець і побільшує світло.

Талант пані Кобилянської і її тонке художнє почуття зберегли її від докорів як з тої, так і з другої сторони. Її чиста Анна — се жива людина, з дійсними стражданнями, з кров'ю. І як часто автор в декількох рисах дає нам почути, як б'ється пульс в простягненій руці, покаже на рух попущених вій і тихе зітхання. Разом з Анною переживаємо ми скаргу любові і першу радість перших слів в тиху, облиту сріблом, прекрасну ніч; тяжить і нам її позор, докори оточення; а ті, повні нелюдських мук, моменти, коли Анна дізнається про смерть свого милого і приходять до Іванової хати, коли вона потім проводить тіло до могили, ті моменти надовго зістануться в душі читача, бо се муки і крик живої людини, біль живих нервів. І зрозумілим стає тоді

і се божевільство, про котре так характерно говорять на селі: «Жаль заступив їй розум», і ся дика, паталогічна ненависть до Сави, і те велике смирення ради дітей, з котрим Анна іде до матері Михайлової,— все то жінщина.

Коханка ж другого сина — Сави — се вже щось іншого; і як сам Сава — цілковита протилежність братові, так і його Рахіра — антипод Анни. Анна — робітниця; про неї говорять: «Прямо як із заліза. Робить та й робить і ще б годна робити. Руки її хіба з золотом нарівні поставити». А Рахіра цілими днями безцільно бродить по селу. Анна чесна,— а Рахіра так і дивиться, де б украсти курку або шматок полотна, і Саву вчить тому. Анна горда і неприступна,— Рахіра трохи не сама всім хлопцям на шию вішається, і здобути її ласку не було тяжко. Чи була хоч красива? Певно, ні. «Дивися на її губи, на її рот,— каже братові Михайло,— які клубки м'яса стоять їй на лиці! Дивися, яка вона погана: чоло волоссям заросло, а очі як у чортиці або як у голодної собаки». Чи хоч любить вона Саву? Також, певне, ні. Може, і є у неї якесь чисто животне почуття до молодого хлопця, але в усіх хитроумних атаках та підступах найголовнішу роль грає насамперед рахунок, а потім бажання зробити на зло. Всім на зло: і старій Марії, котра має все, коли у них немає нічого; і Михайлові, що «корчить із себе святого» (може, се натяк?). І, може, навіть спочатку, власне, було лише бажання «досолити», «показати», і тільки потім, коли вона — не без впливу батька, звичайно,— починає тямити, що таки Саву добре виграла, вона комбінує цілком серйозно і консеквентно. І тактика її тут дуже спритна: вона прив'язує до себе Саву всім, чим тільки може,— і своєю палючою ласкою, і похвалою кожного його поступовання, і систематичним обпоюванням — словом, все йде на користь. Се якась дико-злобна, заздрісна, егоїстична до мозку кісток душа; ради помсти вона готова на все і не задумується потоптати, розбити чужу святиню. Ясно, яким міг бути вплив такої необгнуданої натури на невитривалу та ще переповнену поганими інстинктами натуру хлопця.

Що ж таке сам той братовбивця Сава? Які мотиви довели й його до такого страшного переступлення? Вся минула історія людськості, не дивлячись на моря про-

литої крові, не дивлячись на мільйони всяких переступств, небагато може нарахувати каїнів в числі тих, що проливали людську кров. Очевидно, багато треба мати дечого в душі, треба якогось рідкого дефекту, щоби зважитися, власне, на се переступлення. Що ж було рішаючим в данім випадку? Як високо була грань, котру треба було переступити?

XIV

Ще змалечку Сава був лінивий, упрямий і злопам'ятний. Мати розказує, наприклад, такий випадок з його дитячих років: якось раз один з хлопців відібрав у Сави його сопілку. Малий Сава не сказав ані слова, але через місяць піймав великого чміля і запхнув його хлопцеві за ковнір. Хлопчик захворів, весь спух, а коли Саву били і питали, навіщо він так зробив, він мовчав як камінь і по-вовчому дивився в землю; мати приказувала йому піти перепросити хлопця, але він не зрухнувся з місця. Зі впливом часу всі ті погані нахили теж зростали, і в той момент, коли починається повість, Сава стає перед нами майже цілком сформованою людиною в смислі наряду його розвою, суворим, небалакучим, з тупим світоглядом.

В противагу батькові та братові, лінь видко в кожному його русі, і то лінь органічну, безнадійну, але — на се треба звернути увагу — лише щодо землеробської, господарської праці. От він приходить до бурдея напоїти волів, а натомість починає стріляти горобців, і скотина зостається ненапованою: нехай Михайло прийде та й напоїти. Старший брат піймав його на тім, як він прив'язував волів на ніч коротко, щоби вони не мазалися і щоби не треба було їх потім чистити, «і бідна худобина оглядалася, як скалічений чоловік». Або от ще деталь: Сава сидить з матір'ю і розминає руками землю для грядок на розсаду; в сю хвилю покликав його батько, і Сава випускає з рук комяхи землі, не розробивши їх, мов автомат, встає і йде. Словом, він не тільки не вкладає душі в працю, як то роблять його батько і брат, а якраз навпаки — чує попросту якийсь відворот до праці і коли робить, то тільки під впливом морального насильства та ще тому, що ніхто довкола не сидить без діла.

Але зате «зо стрільбою ходив би день і ніч». Як трапляється йому зостатися хвилику без діла, він зараз же прищурює очі і шукає чогось під хмарами. Він не може бачити рівнодушно летючої птиці, біжучого зайця, не може не кинути в нього палицею, каменем, чим може. Автор кидає перед вами багато таких моментів, і в кожному з них ви бачите не звичайну, часто дуже поетичну пристрасть охотничу, а щось патологічне, якусь жажду крові ради крові.

Звичайно, не можна сказати з певністю, як далеко пішов би розвиток поганих інстинктів Сави при іншому ході обставин. Може, в звичайній тихій родинній обстанові, без впливів зовнішніх розтліваючих імпульсів його ті риси згладилися би трохи-потрохи до загального рівня негативних сторін кожного характеру; може, відобразивши на свій пай більше роботи, ніж її приходилося на його долю при здоровому батькові та невідділеному братові, Сава поволі обернувся би в звичайного собі селянина, може, трохи дикого і не зовсім чесного, та все ж правоспосібного горожанина, а не переступника. Капля довбе камінь, і безнастанний вплив землеробської праці покорив би в Саві охотника; але, як ми знаємо, ще на зорі свого молодого життя Саві написано було зустрінутися на життєвому шляху з родиною свого дядька та закохатися в його дочці. І се знайомство рішуче впливає на розвиток характеру молодого хлопця і тільки в дурний бік.

Справді, дома він пив горілку лише разів чотири на рік, лише у великі свята, та й то по чарці; а тут частують його, коли б він не прийшов. Батько його і сам не курив, і йому не дозволяв курити, а дядько Григорій трохи не щодня дарував йому пачку тютюну. Дома йому всі твердили, що гріх любити Рахіру, бо вона дочка його рідної тітки; а Григорій та Рахіра сміялися над тим і вивчили його сміятися. В їх товаристві йому не треба було грати ніякої комедії; він свobodно міг нічого не соромитися, ні з чим не критися і навіть навпаки: коли, наприклад, Рахіра приносила додому щось крадене, то балачка йшла не про саму крадіж, а про той сприт та находчивість, які виявилися при крадіжі; і згодом Сава також знайшов смак в оповіданнях про власний сприт в тому напрямі. Іван каже, що Сава й давно був лінивим та непривітним, але хоч не крав; почав же

красти з того часу, як покохав Рахіру. Та воно й зрозуміло: пощо було красти Саві раніше? Потреба в тім проявилася лише тоді, як знайшовся вихід заложеному в душу нахилові.

Рахіру ж Сава дійсно любить такою ж дикою, патологічною любов'ю, якою була і його душа. Коли він не бачить Рахіри кілька днів, він попросту стає хворим, ходить мов отруений; і в ньому бурно накипає злоба на працю, на батька і на все, що втримує його далеко від Рахіри. І тоді небезпечно було дратувати його. Та, впрочім, він ніколи не витримував довго, ішов до коханки, і вона «надгороджувала його багато за цілий знівечений час, і він удвоє прив'язувався до неї. Мабуть, ні одна дівчина на світі не вмiла так любити, як вона. Своїми великими червоними устами пила з нього всю енергію і силу, пила його, коли лиш гляділа на нього своїми очима. І під тими поглядами, що або сміялися, або іскрами обсипували його, м'як, ослабав і тратив усяку волю. Її сміх, голосний, короткий, уриваний сміх, виривав його з усякого надумування і поривав з собою, а слова її все підходили під його душевний склад». В осліпленні він не міг помічати її хиб, вони навіть здавалися йому достоїнствами; і він, як влучно говорить автор, «тонув чимраз глибше і глибше в атмосфері її духа і душі». А Рахіра ж недурно була хитрою і все уміла тримати його в руках, відгадуючи наперед всі його несложні бажання і будучи йому підпорою в найпоганіших його стремліннях.

Родичі Сави всіма силами противилися зростові тої любові. Адже ж шлюб з Рахірою не був пожаданим ані з якого боку: Рахіра має лиху славу на селі, Рахіра лінива, бідна, негарна; її батько ворогує з Федорчуками, він злодій, п'яниця і т. д. і т. д.; але найголовніше: Рахіра приходить ся такою близькою кривною Саві. Коли б вони й побралися навіть, то за такий шлюб карає сам господь. Все те незчисленне багатство причин примушує Івана, Марію і Михайла рішучим і категоричним способом протестувати проти наміру Сави; і от звідси початок конфлікту. Мати так цілком не перестає твердити парубкові про ненормальність його кохання, всіляко називає Рахіру, ставить перед ним всякі невігоди будучі, говорить, що їй соромно: «Мій син вибрав собі дівчину, яка сорому не має, доньку чоловіка, що сидів у криміна-

лі, що славиться злодієм на ціле село і що твого тата хотів до криміналу упхати, а тепер, де може, безчестить. Його донька така, як і він, ба ще й гірша, а ти лізеш до неї, бігаєш за нею».

І отак з дня на день, за кожним разом то все різче і грубіше; слова вибираються все образливіші, і, звичайно, відносини напружуються до невиносимого. Сава озлобився; раніше він прокрадався до Рахіри тайкома, тепер він іде демонстративно одверто; раніше він мовчав, коли в його присутності висміювали Рахіру, тепер він злобно відповідає і не раз доводить матір до сліз. Батька він боїться, брата більше-менше ігнорує, але матір починає врешті попросту ненавидіти; йому вже любо сказати їй щось гідке, брудне, якусь страшну для селянського світогляду річ; він немов любить при тім її одчаєм, її сльозами і холоднокровно вислухує всі її прокльони. Він ненавидить матір за її огиду до Рахіри, за її проникливе око в випадках пропажі всяких домашніх продуктів, за невпинність її протесту і за ту будучу страшну боротьбу, котру ще доведеться йому винести, коли він на правду побереться з Рахірою. Але як то дивно і як то психологічно цікаво: ся ненависть — то лише оборотна сторона любові, бо Сава любить матір, і, певно, ся любов перейшла би в божевільне обоження, коли б Марія трималася іншої тактики, наприклад, укривання, потакування і т. д. Взагалі отак, то там то там, розвинені у п-ні Кобилянської психологічні завдання, порушено такі квестії, що наш будучий критик-психолог матиме вдячне поле для своїх дослідів. Можна сказати, що Марія і Сава так подібні одне до одного, як Іван і Михайло; лише там у відносинах тільки любов, а тут, у сих більше примітивних натур,— любов і ненависть, і та, і друга позбавлені культурної краси, первобитні.

Батька Сава боїться; в його мовчанні він чує якусь силу, котру, певно, трудно буде зломити. «Він мені нічого не каже, мовчить. І, власне, тому, що мовчить, я боюсь його. По словах не так страшно. Сьогодні я в'язав з ним посторонки, і він за цілий час не промовив ні одного слова. Аж страшно було». Справді, таке мовчання, за котрим можна уявляти собі не знати що, може здаватися страшним, а слова, сказані перед мовчанням, набирають більшої ваги і значення. І Сава пам'ятає ті

слова батька: «Кинь Рахіру! Се гріх, що ти її любиш. Вона тобі сестра. Я не позволю, аби ти взяв її за жінку. А як не послушаєш мене, то не слухай, лише аби ти того потім не жалував». Більше нічого не говорив отець; але на один спомин про те Саву охоплює якась дрож і навіть ніби щось стає межи ним і Рахірою. Але от вона заговорила, притулилася до нього своїм гарячим тілом — і знову він в її власті, без сили і волі, як раб.

І от чим далі, тим все більше і більше напруженими стають відносини Сави до власної родини. Кожне побачення з Рахірою — се нова ступінь відділення Сави від родичів; кожне слово Рахіри — удар ножем, що обрізує ще одну нитку рідних відносин. Коли б простежити теми і відтінки розмов межи двома сими закоханими, то з першого ж погляду кидається в вічі якийсь злобно-зависливий характер їх бесід і стає щораз темнішим на відтінку. Рахіра якось уміє переконати Саву, що він жертва, що він переобтяжений роботою, що родичі більше люблять Михайла, ніж його, і що колись се дасться знати ще і в інший спосіб. І неокріпла, одностороння душа хлопця озлоблюється ще більше: він уже не переносить простого згадування імені Рахіри в устах своїх домашніх; йому здається, що се вже кпини, уже щось таке, що хоче руйнувати його спокій. Кожне слово здається йому переповнене їдкою, кожний погляд — насмішкою. І, звичайно, таке напруження мусило чимось розрішитися; так тривати вічно не могло.

А тут ще страшна певність, що батько віддасть Михайлові всю землю. Правда, Сава не любив землі так, як батько або брат; але насамперед йому врешті стало ясно, що без землі селянин — повний нуль, а по-друге, у нього збудилося в душі щось ніби похуже навіть на любов до землі. Збудилося не одразу і досить оригінальним шляхом; автор надзвичайно тонко підглядив се зароджування нового почуття, власне, по ефекті, зв'язанім з почуттям задоволення, котре взагалі приводить до того або іншого поширення почуття любові.

Впочатках Сава ще не може ясно і точно опреділити і навіть усвідомити своїх відносин ні до родичів, ні до Рахіри, ні до землі; він ще не орієнтується в житті; йому здається, ніби взагалі можна проіснувати без часу і простору, аби се існування ділити з Рахірою. Але потім життя бере своє і показує інші, цілком протилежні

безплідним мріям сторони. Усвідомила його тут найголовніше, здається, мати: вона весь час говорить йому про потребу землі, показує, як на лихий приклад, на дядька Григорія. Все те не може не наводити Сава на деякі мислі, але до любові було ще далеко. Насамперед Сава зрозумів, що й справді без землі не проживеш. Коли Рахіра якось спитала й його, чи любить він землю, він їй відповів: «Ет! Що там «любиш»... Що значить чоловік без землі?»

Очевидно, така фраза свідчить скоріше про рахунок, ніж про любов; але й рахунок тут ще малий, бо ради Рахіри Сава немов готовий і зовсім одказатися від землі, як се видно з тої фрази, що я наводив десь вище. Хоч се і не певний вироблений погляд, а скорше фраза, та й вона все ж показує на якийсь відтінок в думанні, показує на те, що подібні ідеї хоч і хвилию, і безслідно, а все ж приходили в голову Саві. Але згодом Сава певно рішив, що він мусить мати і землю, і Рахіру. Як то зробиться, силою яких обставин — він, звичайно, того не знає, але те рішення з кожною новою хвилиною все більше і більше кріпне в його душі. А разом з ним росте і та «любов» до землі, що пробудилася в ньому якось.

Сталося се так: Сава мав іти орати з батьком. Коли вони йшли полем, нараз повз них пробіг заєць. І дивна зміна сталася з Савою! Досі йшов він цілком спокійно, ліниво, а тут в одну хвилию він забув нараз все на світі: очі його заблищали холодним, неприємним світлом, він ухопив камінь, і не встиг Іван нічого сказати, як Сава уже летів напереріз зайцеві. Батько кричав йому вслід, що тепер не вільно бити зайці, але Сава не чув нічого. «В довгих сміливих скоках, еластичний, мов тигр, погнав полем. Відтак, зігнувшись удвоє, розмахнув сильно рукою. Щось забриніло у воздуху, і камінь полетів у рівнім, мов нитка, напрямку низько понад землею і влучив із цілою силою втікаюче звіря. Воно погнало ще кілька довгими скоками вперед, перебігло крізь шанці, скочило, майже підкинене самою землею, угору і перевернулося додолу».

Навіщо він убив того зайця, він і сам не знав. Щось приказало йому так зробити, і він зробив, не думаючи про наслідки, нічого не розуміючи і не пам'ятаючи. Він совершив жертву невідомому злому богу і, задоволений,

полегшений, міг дивитися на світ інакше. Як знати, на що спосібний чоловік після повного задоволення своєї внутрішньої жажди, хоч би то була навіть несвідома жажда невинної крові! Він може тоді совершити і найбільший подвиг смирення, і переступлення, і одним замахом рішити завдання цілого свого життя. Сава почав орати. Він працював до пізньої ночі і «здавалося йому, немов не орав ніколи з такою охотою, як того дня».

Отсе і був той таємний поворотний момент зародження, чи, ліпше сказати, пробудження, того сурогату почуття любові, з яким почав Сава з сеї хвили відноситися до землі. Тепер вона для нього не тільки відома сума відомих благ, без яких не вигідно жити, не тільки більш-менш необхідний придаток, але вже і ціль; і чим далі, тим почуття се все зростає і зростає, все яснішою стає перед очима неможливість чути себе щасливим без землі.

І от, коли Сава дійсно переконується, що батько справді не дасть йому землі,— ґрунт для конфлікту готовий. Прийде се переконання само по собі, і воно, може, ніколи не викликало би тих страшних наслідків; але тут — щохвилеві роздратування, ся звідусюди опльована пристрасть до Рахіри, відчуженість від родини — все те творило таку атмосферу, в якій та чи інша експльо-зія мусила наступити.

А тут ще Рахіра... Правда, вона нічого не говорить прямо, але всі її словечка, кинуті так собі, між іншим, всі ті напорожне кинуті гадки — усе те має якийсь... «сокровенно-наводящий» характер. «Так собі» вона кидає гадку, що от потім Сава мусить іти до війська, а за той час Михайло оженився і батько віддасть йому ліпшу частину землі. А то нараз многозначно питає, що буде взагалі потому, як Михайло вернеться зі служби, і т. ін. Все те не має значення само по собі, але не могло не наводити Саву хоч на віддалену можливість перехідних гадок, що от, мовляв, було б дуже добре, якби, наприклад, брата зовсім не було, Сава, як один син, не йшов би тоді до війська, Сава мав би всю землю; як один син, міг би рахувати на більшу уступливість родичів до Рахіри і т. д. Але все те минало, не виливалося в певне рішення. Мислі убити брата у Сави не було; все його поведення перед убійством говорить за се. Коли б він прийшов до того рішення, се не мог-

ло би не показатися наверх: Сава молодий, і йому взагалі трудно укрити щось, а надто, власне, таке рішення. Ми ж бачимо Саву цілком спокійним, навіть веселішим і балакучішим під час перебування вдома брата. Ніч, ліс, в якому Сава так часто крив уже свої дрібненькі переступлення і який уже тим одним навівав на нього містичне якесь почуття; повна самотність і всі ті глибоко укриті, хвилюво подумані і кинені, може, з огидою мислі; всі внутрішні образи, весь бруд і злість шохвилі драгованої молоді душі — все те піднялось з дна в одну хвилю, мов болотяні гази. [...]

Он у нас не тільки наукового, а навіть простого щирого слова ніхто не сказав про «Землю», окрім примітивної «критики» виробу краєвого на сторінках вічної пам'яті «Киевской старины». А скільки серйозних, мало порушених питань зустрічаємо ми в сій повісті, і як цінна вона навіть одним тим. І як тяжко думати, що в інших літературах письменник може йти в раз вибраному напрямі, розвивати в собі здібності свobodно; і виходять з того Метерлінки, Ібсена, Гріґи, Штуки, Бекліни, а у нас нічого того і не може бути. Окрім таланту, треба ще й свободи розвитку, треба підготовлюючого компосту інших робіт; а у нас кожна часопись обсаджена якоюсь компанією, котра знає лише свій отченаш і кладе своє veto на все, що не підходить під середній рівень «редакційного комітету». Та се питання, впрочім, цілком самостійне, а ми вернімо до повісті.

Злий бог всього сушого — реакція — дає себе знати і Саві. Певно, зараз же вслід за вистрілом почув Сава, що він скалічив — і то безповоротно — всю свою довгу будучину і що кров не принесе йому щастя. Вона має в собі щось таємного, і людськість, не дивлячись на те, що проливає кров щодня тисячі віків, все ще ніяк не зможе привикнути проливати її спокійно. І все далі існування Сави — се вже не життя, а якісь переживання; почуття у нього надломлені, нерви розбиті, і навіть кохання його вже навіки окрасилося в кривавий цвіт переступлення, і в нім, як в отруєнім ґрунті, зав'язли рожі і радості. Але тому, що кохання се здобулося такою ціною і зосталося, власне, єдиним світлішим почуттям в усьому мороці оточення, в усій скаліченій душі, воно набирається якогось жуткого характеру. Сава мов справді очарований, опоєний. Ледве він увійде в хату

батька, уже не може витримати, не може зачекати, нім звариться вечеря, і йде до Рахіри. Проходить повз хату Григорія, і хоч би як спішився, його тягне щось зайти, і він заходить. Всі його поступовання якісь дивовижні, хворобливі; якась печать лежить на відносинах його до всього оточення. «Він щохвилини інший, ходить як зблуджений. Вступить де в яку хату, та й нема що слухати, таке заговорить».

Не принесло йому щастя кохання Рахіри. «Се ж було щось заборонене, щось темне. Воно втиснулося силоміць в його молоду душу, в його убоге душевне життя; і як займало її цілковито для себе,— втратив те душевне життя. Вона випила з нього душевну благородність до останньої краплі; а стративши се, стратив і себе самого». І з сумом констатує автор: «Ніхто не слідив за об'явами тої предивної гри психічних струн...» Та й хто би се слідив? Найбільше яскравий, найбільше реальний факт психічного життя чоловіка мусить тисячу разів без зміни відпечататися в дійсності, тисячу разів повторитися від *d* до *w*, щоби його лише помітило наукове око і поставило над ним якийсь параграф гіпотетичного закону, під ризиком завтра ж, під впливом найменшої зміни відтінків об'єкту, зітерти сей закон із скрижалей і виписати новий, такий же недовговічний. А що вже говорити про ті бистріші мислі, півсни, півпочуття, що відвідують душу чоловіка, може, раз в тисячу літ і потім, мов комета, знову відлітають в безвість просторіні для того, щоб повторилися колись, може, ще всього один раз, при зовсім інших умовах, в іншій цілком обстанові. Їм немає назви в загальножиттєвому, буденному язиці і немає їм місця в практичній таблиці помноження. Так, великий результат сьогоднішнього знання, але як безконечно малим здається він в порівнянні зі знанням будучого. «Вперед і вище!» Невтримано і безупинно «вперед і вище» іде чоловік і щохвилі робить нові завоювання, ширить своє «я» для можливості потім обняти собою весь мир. Губиться ум в можливостях будучого, у величчї знання грядущих віків, коли з'єднаються в одно всі незчисленні явища, що лякають нас тепер своєю розмаїтістю, оригінальністю. «Ми маємо у себе лише частини; шкода, що їм не стає духовної зв'язі»,— говорив колись великий Гете. Але зв'язь буде відкрита! І от для великого храму будучої науки бу-

дуть мати неоціненне значення речі, подібні «Землі», ті свого роду психологічні трактати, що написані для широких мас сучасного, але всю тайну свою бережуть для budouчого. [...]

XV

Письменник-реаліст намалює «реальну» картину і говорить: «От як добре я вдав життя!» Але як часто се тільки малюнок, тільки одежа, тільки форма. І яку велику масу читача задовольняє ся імітація реалізму. А між тим дійсний реалізм — се, власне, в таких творах, як «Земля», де автор не задовольняється самою поверховістю життя, а глядає глибше, де порушується сотня питань, як і в звичайному житті. Можна взяти дуже добрі фарби для людського тіла, намалювати його цілком пропорціонально, і десяток людей, скаже: от людина намальована. А в дійсності се лиш пофарбоване полотно; не чутно під красками крові, душі. І те ж в тисячах «реалістичних» творів літератури, не кажучи вже про те, що дуже часто той реалізм — найдикіша фантазія.

А от такий письменник, як п-ні Кобилянська, не задовольняється вдатним малюнком горя, радості, злиднів; він заглиблюється в невидимі риси, в те, мимо чого проходить звичайний глядач. Не велика штука відмалювати те, що бачиш; при теперішній техніці письменства десятки тисяч людей роблять се цілком свobodно, бо далеко вже минули ті часи, коли й така творчість вимагала більших над середні здібностей. Ми ж прецінь поступили наперед, і надаремне сучасні люди минулого, для котрих вистарчаючим являється ще псевдо-реалістичний спосіб творчості, відтягають нас своїми метикуваннями назад; повторяю: середній чоловік уже здобувається сьогодні на те, що було власністю письменника колись. І як повільно йшов би процес літературного розвою, коли б у жаби був хвіст: змінилися б теми, назвиська авторів, заголовки, та й годі.

Але історичні процеси мають свої закони, і новий, а ліпше сказати сучасний, письменник мусить прийти, що б там не говорила ортодоксія. Пані Кобилянська — власне, такий сучасний письменник. Він уже шукає нового змісту і нових форм для нього і знаходить їх. Він уже малює буденну життєву картину, але показує нам за нею цілий новий мир. Епізод на весіллю Докіної

дочки — реальна картина, а в ній, мов у зеркалі, відбилося все скорботне життя бідної Анни, всі основні риси її шляху.

Так, в нашому житті кожне сказане слово вже має своє значення, бо й воно такий же результат впливів загальних сил, як і актуальний процес. І п-ні Кобилянська часто підкреслює се велике значення слова; в її повісті часто дійові особи несвідомо вимовляють те, що стає потім реальною дійсністю: сі мимоходом, мимоволі кинуті фрази уже в'яжуться якимось з тінями будучого і невидимо стикаються з ним. «І не мордує нікого, і не ріже, а мучиться, як той, що лежить у крові», — говорить Марія, випроваджуючи Михайла до війська і дивлячися на його муки. На похоронах Михайла матір Анни накидається на дочку з лайкою; Петро крикнув: «Підеш ти звідси, відьмо? А ні — то уб'ю на місці!», а та йому прошипіла у відповідь: «Засватай її, як такий добрий...» І як знати, може, її брудно кинуті на вітер слова тоді ж навели Петра на віддалену мисль справді взяти за себе многострадальну Анну.

А закінчується повість поворотом до інших форм існування. І землеробство уже переживає само себе: пора переходити до чогось нового, в нову фазу всесвітньої історії. Епоха звіриного лову віджилася, перед повістю бачимо епігона: господар живе в самій повісті, але... вже говорить нарешті про землю: «Вона іноді лише самого горя наносить». От до якого висновку прийшли люди, що жили близько землі; а тому Петро і Анна рішили віддати свого сінка до школи, щоби він навчився обходитися і без молоха — землі. І навіть старий Іван вітає сю думку, бо таки і справді «земля не кожного щастям наділяє...». А так, так! Уже суть, уже народилися інші форми.

Ну от я й закінчив свій розбір. Слабо вийшло, соромно мені, що не порушив я й десятої часті того, що в тій повісті; але оправданням мені може бути те, що трудно обняти одразу всю розмаїтість і всю глибину. На те треба детального розбору поодиноких питань, поодиноких сторін. І будемо надіятися, що візьметься за те хтось дотепніший, з сильнішим аналізом, та зробить те, на що «Земля» заслуговує.

● Т пише в дану епоху 10—15 письменників. Чому з них один стає великим? Чи він найбільше вчений? Ні.

І серед його сучасників, і перед ним, і по нім є люди багато вченіші від нього. Чи, може, найрозумніший? Так само ні. Рядом з ним стоять люди розумніші, а предці не стають великими. Що ж робить чоловіка великим?

Треба приточитися душею до чогось великого, вічного.

Поет, котрий буде співати о скоропреходящих речах, поет, душа котрого не сколихнеться великими почуваннями,— не буде великим.

Окрім сего основного фактора, мусять бути ще й підрядні. Їх багато, але я зупинюся лиш на двох, найнеобхідніших; перший — мати можливість проявитися, другий — уміти надати своїй формі тривкості. Розглянемо то трохи ближче.

Мати можливість проявитися... Не всі таланти її мають. То хибна думка, що талант проб'ється при всяких умовах. Коли б вона не була хибною, то не було б мільйонів погинувших талантів. Як смерть може постигнути фізичну природу чоловіка, так само вмерти може й дух. Життя мусить дати талантові бодай мінімум можливості проявитися. Що було б із Шевченком, ко-

ли б він не попав у Петербург і коли б факти життя не зложилися, власне, у формі отакого мінімуму? Чи був би він і тоді великим поетом? А в другий бік — невже освіта, наука, культура нічого не додали би до таланту Шевченка і він, сей талант, зостався би цілком на тім самім рівні? Очевидно, що на оба питання треба відповісти заперечуюче і благословити ті обставини і тих людей, що помогли Шевченкові стати Шевченком.

Надати своїм формам тривкості...

Уявіть собі великого архітектора, котрий велику свою архітектурну мисль запечатував би в будовах з крихкого каменя, — чи був би він вічно пам'ятним? Великий поет, котрий записував би свої вірші на піску або котрого не навчили взагалі писати і він мусив би говорити свої твори, так само не перейде у вічність. І скажуть, може, на се, що є багато великих імен людей, що не лишили по собі сліду, але я сказав би, що то «великі люди з милості». Тут уже приходить на сцену елемент довір'я; ми просто віримо другим, що такий а такий чоловік є великий. Коли мені будуть говорити о великім співці древності Бояні, — хто мені докаже його великість, коли я захочу в ній сумніватися? У літописця збереглося дві стрічки про Бояна, і от я мушу просто вірити в ті стрічки, а перевірити їх не можу.

Отже, як бачимо, уміння надати тривкості своїм формам належить до факторів першорядних.

Тривкість форм обумовлюється багатьма умовинами. Насамперед треба зуміти найти саму форму, т. є. найвідповіднішу форму. Як знаємо, Шевченко був і малярем, отже мав можливість зміст своєї душі вилити се й в іншій формі — за поміччю пензля. Але чи була ся форма йому властивою? Чи був би він і тоді великим, коли б, послухавши своїх приятелів і вчителів, кинув вірші та цілковито взявся за пензель? Думаю, що ні. Вкладав би туди всю свою душу, але не став би ні світочем народу, ні рівнозначною великим іменам величиною, бо не попав би на свою, властиву талантові, форму. Отже, Шевченко замість пензля взявся за слово.

Але й слово може вилитися в різні форми. Насамперед мова. Правда, се питання відпадає для багатьох великих: француз не рішає, на якій мові йому писати, і німець — ні, і багато інших народів, але ми поставлені в такі умовини, що для нас питання стоїть в усій

своїй грізній величині. Всі біди нашого народу пішли, може, від того, що наші працівники не рішили питання мови і стали орати чужий переліг. А між тим народ, що жив тисячу літ і тисячу літ творив свою мову, і говорили нею покоління, докладаючи кожне свою цеглину, сей народ мав право сподіватися, що до нього заговорять його мовою. І той, хто се зробить, хто зуміє зібрати скарби тої мови і вернути їх самому народові в облагородженій формі,— той тим самим вжие для своїх творів такого цементу, котрий не дасть їм розвалитися віки.

Шевченко рішив щасливо питання мови. Пішов за голосом душі. Чим би був Шевченко при іншим рішенні,— яскраво показують його російські твори. Одна й та ж сама рука їх писала. Одне серце диктувало слова — а яка безмірна різниця.

По питанню мови виринає знов питання форми, в яку ся мова буде вилитися. Що, якби Шевченко замість поезії писав прозу або драми? Маємо прозу Шевченка, маємо його драму і знов можемо сказати, що ся форма не була би властивою Шевченкові і, користаючи з неї, не став би Шевченко великим.

Отже, всі ті ступені треба перейти. Але мало знайти мову, треба і в самій мові ще знайти щось. Треба зуміти взорувати її на чистім перводжерелі; треба так її скристалізувати, аби вона лилася невисихаючим струмком,— і от Шевченко се зумів. Мало того, що він знав мову,— він знав щось більшого: знав дух мови. Знали мову й інші люди. Сучасник Шевченка Куліш, може, знав її й ліпше, бо з'їздив всю Україну вздовж і впоперек, отвором стояла перед ним вся історія народу, але Шевченко знав ще й дух мови, тому міг і мав право творити. Справді, в творах Шевченка подибуємо масу слів, явно утворених Шевченком в творчу хвилину, але його «ковані» слова — дійсно ковані, від них не уймеш і до них не додаси нічого. І кождий з українських письменників кує слова, бо взагалі переживаємо тепер період творення мови, але не всім те уходить безкарно. Згадуємо славної пам'яті Старицького, котрому стільки довелося перетерпіти за кування слів. Чому? Бо чулося, що утворить чоловік десять слів, а на одинадцятім спіткнеться або, навпаки, одне утворить добре, а десять зле. У Шевченка того не чуємо. Що значить знати дух мови, я покажу хіба на прикладі.

Всі ми знаємо врочистий епічний тон наших дум. Щось величне, з криці куте, щось божественне й підіймаюче чується в них. І можна їх наслідувати двояким способом. Можна виписати характеристичні слова, вирази, комбінувати їх більш-менш зручно і зліпити, зрештою, щось подібне до дум. А можна зовсім їх не наслідувати, не ставити ні одного взятого з дум слова — і все наблизиться до первотвору далеко ближче і вірніше, ніж при першій способі. І от почитаймо Шевченка:

У неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
У славному-преславному
Місті в Чигирині
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
Докупи скликали і т. д. до кінця.

Яка сила, яка міць залізокутих слів! І се чоловік писав не під безпосереднім подихом України, не на руїнах Січі де-небудь, а в далекім Кас-Аралі, серед пустинь киргизьких, і се, власне, сильно підкреслює, як глибоко були заложені в душу Шевченка основи українського слова, коли він на чужині потрапив ткати з них таку чудову ткань.

А знаючи дух мови, треба ще знайти й дух поезії. Поганий вірш тим і різниться від доброго, що автори їх стоять не на одній ступені щодо розуміння духу поезії. Шевченко [се] розумів, і його вірш набирається часом невимовної краси. Вже не кажу тут про спеціальну м'якість тону, ніжність і лагідність Шевченкового вірша, а от форма, сама форма, кістяк. До Шевченка ніхто з українських поетів не вмів так свobodно володіти стихотворною формою. З багатьох прикладів я позволю собі навести один. На нім ясно видно, як легко йде Шевченкові віршована форма, коли він може отак нею гратися:

За байраком байрак,
А там — степ та могила,
Із могили козак
Встає сивий, похилий.
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи
Співа, сумно співає... і т. д. до кінця.

Якими сильними бували інтуїції Шевченка в смислі заволодівання тайнами слів, показують деталі деяких його віршів. Наприклад, сучасна поезія для посилення враження дуже часто послуговується звуковими наслоєннями: поет дає ряд определених звуків для підкреслення определеного почуття. Але се робиться тепер; в часи ж Шевченка ніхто о тім не мав поняття, і тим не менше ми бачимо у Шевченка дуже часто приміювання, власне, сего методу. Згадаймо хоча б баладу «Утоплена»:

Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває;
Прокинеться — тихесенько
В осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..
Хто се, хто се?» — тихесенько
Спитає-повіе
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.

«Хто се, хто се?» — питаєте,
Цікаві дівчата.
Ото дочка по сім боці,
По тім боці — мати.

Яка маса шиплячих, свистячих звуків! І коли се перечитати артистично,— на вас повіе шумом осоки й очерету над тихою рікою, дихне ароматом ночі і її тоскою. І вся оця балада пересичена оцим тихим свистом вітру поміж очеретами: мов зачерпнув повною рукою поет фарби і розбризкує потім в найменших деталях. От хоча й би кінець:

З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата... і т. д. до кінця.

І того художнього користання звуком не один приклад, їх можна знайти дуже багато. «Крав! Крав! Крав!.. Крав Богдан крав»,— кричать ворони в містерії «Великий льох». «Гармидер, галас, гам у гаї, срамотні співи»,— гримлять слова при опису бенкетів в «Княжні»... «Чума з лопатою ходила та й гробовища рила, рила» і т. д. Отже, розглянули ми форму Шевченка і бачимо, що він зумів зробити її тривкою.

Перейдемо тепер до третього, найголовнішого постулату: великий чоловік мусить приточитися душею до чогось великого.

От ми, звичайні люди, занадто багато носимо в собі дрібного, занадто часто відзиваємося на пусте. День за днем, роки за роками проходять під самими дрібними вражіннями, чоловік тратить на те і час, і інтелект — і поволі, непомітно ще більше дрібніше, убожіє. І лиш коли стрясає організмом якийсь велике почуття або в суспільності творяться якісь великі зміни, — тоді лиш примошує чоловік до того і свою душу, і вона на хвилюку стає ширшою. Минають причини — і знов сон, сіре життя, безцвітні переживання.

Великий чоловік все і завше носить в собі щось з великого. У Шевченка се була велика любов. Чому наші сучасні поети не стають Шевченками? Власне тому, що не горить ні в кім огонь, той великий огонь, котрий палив Шевченка. Ніхто з них не відчуває глибоко ні загальнолюдської кривди, ні кривди свого народу. У них все розмішане. Він, сучасний поет, навіть талант свій обрахував, не кажучи вже о тім, що в звичайнім житті він і дріб'язковий, і дрібноненависний, і зависливий.

Правда, рецепти на витворення великих людей немає, і не можна сказати, що станеш великим, коли виконаєш ті а ті приписи. Але, з другого боку, все можна здрібнити. Коли чоловік буде систематично душити в собі процес і придавлювати кожную оригінальну думку, він доконечно зубожіє. Дух також потребує росту, як і все взагалі. Перед кожним сильним є дві дороги: до більшої сили і до занепаду.

І от Шевченко не вбив у собі духу живого. Носив у грудях великі почуття, а коли вони рвалися на волю, — не давив їх і не стримував, хоч платив за се солдатчиною і тюрмою. Велика любов Шевченка — се камінь, на котрім созидається храм його поезії [...]

Велика любов — се перше і необхідне, що мусить носити в собі великий чоловік. Чия душа не зогрівалася тим почуттям, — той буде мертвий. У Шевченка ся любов переливається, так би сказати, через край. Образ терпіння людей заступає йому світ. Людські терпіння, страждання «чужих» людей стрясають душею поетовою

і, як з розколиханого дзвона, викликають повні болю й гніву звуки.

«Кавказ»... Десь якісь черкеси, котрих, може, й бачити рідко бачив Шевченко на віку,— але те, що вони терплять, те, що й на них наложив цар московський свою криваву руку,— то пориває Шевченка. Що йому Гекуба і що він Гекубі? Що йому з тих черкесів? Хіба мало свого горя? Хіба забагато своїх радостей? А от ні... В той час, як інші йдуть до радостей життя,— Шевченко сідає і пише, і горить, і душа його рветься. Що ж його пориває?

Отся любов. Оте велике, що робить людей великими. Мати змогу отак сколихнутися до глибини, носити у своїй душі стільки струн, що кожний вітерець, звідки би він не повіяв, уже змушує їх задрожати,— се і єсть бути великим.

Ся любов велика — се основний нерв Шевченкової поезії. Вона дрожить в кожнім слові, в кожній стрічці, підкреслюється кожною деталлю. От одна з них.

При всій любові до людей великий чоловік не може не бачити всіх хиб їх, не може позбавитися критицизму. А що він відчуває й тонше, і яскравіше, то й зло в людях бачить глибше. Бачив його і Шевченко:

Отаке-то злеє лихо
Йї зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любові;
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь,—
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитее
Серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию с о в о ю.

Ну і що ж? Другий, звичайний чоловік, озлобив би ся, при кожній нагоді згадав би свої кривди, не забув

би їх ніколи і все би мстився дрібонько. Великий чоловік так не може. І от перекидаємо кілька сторінок — і чуємо знов велике дзвонення в дзвін любові:

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Нічим стінам передаю.

Озовіться ж, заплачте,
Німії, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою.
Озовіться! А за вами,
Може, озоветься
Безталання невсипуще
І нам усміхнеться.
Поєднає з недолею,
І з людьми...

Або друга деталь. От маємо ряд віршів, написаних в Петербурзі, в цитаделі. Се значить — забрали чоловіка, посадили в тюрму, відібрали світ сонця, волю, будучину. І приходять тоді в голову чоловікові гіркі думи, плачеться чоловік на недолю, пригадує десятки, сотні вільних щасливих бодай волею людей і каже: «Чим же я гірший? Чому ж я мучуся?..» Все о собі, все о собі.

Нічого того у Шевченка. «Ой одна я, одна, як билиночка в полі», «За байраком байрак», «Не кидай матері», «Чого ти ходиш на могилу», «Ой три шляхи широкії», така перла, як «Садок вишневий коло хати», і ще багато аналогічних — то все натхнення з сірих вогких стін петербурзької цитаделі. Який могутній запас життєвих і поетичних сил!

І далі, в далекім проклятім степу. Там уже придавило Шевченка, там уже виривається болюча скарга, болить душа, бо людина з жил і нервів же складається, не може бути абстрактном терпіння. І гіркі думи приходять і просяться на папір. Але порівняйте впрост математично — скільки разів порушувався поет, так би сказати, «власними» настроями і скільки разів відзивався на інші вражіння, говорив о чужім терпінню, о чужій долі. Коли ж доводиться говорити о собі, у поета зараз вириває думка: «А може ж, то заслужене?»

Перелічу і дні, і літа.
Кого я, де, коли любив?

Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі.
Неначе по лісу ходив! —

і тоді про себе говориться вже в іронічному тоні, свої терпіння низводяться на ступінь зайвих скарг («А нумо знову віршувать» і т. д. до кінця).

Се все характеризує велику душу. Сума переживань, котра у звичайної людини переходить у злобу або, так би сказати, всисається в пісок щоденного життя, — в душі великої людини кристалізується, перегорає і дає великі результати. Великий чоловік тому і великий, що відчуває інтенсивно.

Що значить лаконізм поетичний? Що то є — оте вміння в стислій формі сказати надзвичайно багато, порушити глибини? Чому один письменник потребує багатьох слів для висказання своєї мислі, а другий — вміє сказати коротко?

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся — чому не йде
Апостол правди і науки.

Чи можна в коротшій формі сказати і велику свою тугу по ідеалу правди і любові, і віру в глибоке очищуюче значення знання, і надію, що се мусить статися скоро, і здивування, що й досі не прийшов той апостол, а він же так пожаданий, власне, тепер, і таємну зневіру, що, може ж, він не прийде ніколи, і ще багато-багато...

Звідки ж бере людина, от людина з м'яса і костей, така ж, як і мільйони інших, — звідки ж бере вона се таємне вміння? А от, власне, зі скарбниці переживань. Втім, хто пише багатослівно, процес мислення еднається з процесом писання. Мислить тоді, як пише. Внутрішня лабораторія, взрушена зовнішнім ефектом і приведена в стадію дрожання, посилає до мозку результати своїх вражінь. Отже, велика частина тих мислей, що виривається з-під пера, являються для пишучого цілком новими; може, влучними, може, цінними, може, великими навіть, але новими: вони прийшли з натхненням. І от, як і в усім новім, чоловік не може одразу зорієнтуватися, що там придатне, що ні, що треба взяти, а що відкинути: все здається однаково цінним.

Процеси, що відбуваються в умислі великого чоло-

віка, зовсім інакші. Він давно уже се передумав, він мав уже з тим дочиніння¹, уже пережив, уже зробив відбір. Не заносив, правда, на папір, але записав з душі. І от тепер, коли приходить хвиля натхнення,— так легко, свobodно те виливається в тій, властиво, давно уже приготовленій формі. Так, бачимо, з великої любові виростає навіть досконалість форми.

Ідім далі. Від любові до всієї людяності² переходимо до вужчої категорії — любові до свого рідного краю, в данім разі до України. Чи може людина, яка любить весь мир, не любити свого рідного краю? Трудно уявити собі таку психоорганізацію, котра допускала би інтенсивну і яскраво означену любов до людяності і відкидала би любов до свого народу. Діячів космополітизму нема, бо й сам космополітизм ще не народився: є доперва інтернаціоналізм. Зрештою, любов до людяності — се абстракт. Любов до людяності, як і кожде почування чоловіка, може виростати лиш в безпосередності вражіннь. Помістити чоловіка у підводне царство, скажімо, в товариство русалок, то в нім не виросте любові до людей, а хіба любов до... русалок.

Отже, любов до рідного краю — се, правда, стадія, ступінь до переходу в храм вічної абстрактивної любові до людей, але стадія неминуха. Скочити через неї прямо до вселюдськості неможливо. Багато людей на сій стадії і кінчають, але... вони рідко стають великими.

Шевченко, як ми бачили, підіймається до вершин вселюдської любові, він говорить то о черкесах, то о чехах, то о жидах чи українцях, чи просто навіть о тих людях, котрих бачив довкола себе,— а предці ж ясно, що зміст сих віршів далеко більший і, власне, входить в область вселюдськості. І з тою ж самою силою, а може, ще й зі збільшеною безпосередністю відчуття Шевченко говорить і о ріднім краю, і о своїм народі. Прочитайте його «Сон» і ви побачите наочно і зрозумієте, за віщо людей засилають, чому всі власть імущі, всі правителі, владики, царі й цісарі, бояться отих віршомазів більше армій і гармат. Бо се й є те велике, що руйнує стіни тюрем, бо буде душі людей.

¹ Справу.

² Тут це слово вжито в значенні «людськість».

Се й єсть те, за що загнали Шевченка в Орську кріпость, скалічили життя,— але ж і те се єсть, за що ми всі, вся Україна, поклонилися Шевченкові і от всенародно ставимо йому пам'ятник, а нерукотворний пам'ятник вже стоїть і довго-довго ще стоятиме в наших душах.

«Сон» і інші вірші того ж типу — се поезія ненависті, тої ненависті, котра є відвотною стороною любові. І ті ж самі уста, з котрих сипалися такі прокльони,— як безконечно ніжно, як ласкаво, як лагідно невимовно уміють говорити про Україну! Єсть якась тонка, благородна ніжність у наших народі, ніжність, надихана нашою природою, сумом наших піль, тишиною степів, прозористих річок і блакитних озер. Ніхто більше від українця не вживає ласкавих слів: «братику», «сестричко», «матусенько»... І от відчути те, ввібрати в себе і сказати. Не простим повторенням, а перетворенням великим!

І Шевченко зумів. Зумів перелити всю ту ніжність народу нашого в простий, нерізьблений, але такий могутній, такий невичерпальний по своєму внутрішньому змісту вірш:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
«Молилась, турбувалась,
День і ніч не спала...»

Як просто. Як надзвичайно просто. Убого навіть, а як зрушує вас до глибини душі. Або сей кінець:

Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби-то,
Якби-то нашли те, що там схоронили,—
Не плакали б діти, мати не журилась.

Коли судо тверезий чоловік підходить до Шевченка з академічною міркою, коли зависливий чоловік підходить зі своїм ученим дипломом, коли взагалі начетверо розкопують Шевченків вірш, не знаючи, чого там

шукають,— приходять до дрібних висновків, котрі характеризують не Шевченка, а їх самих, дрібненьких авторів.

А от як підійти до нього з розкритим чутливим серцем, підійти до тої душі-могили, куди народ складав весь свій біль і свою надію,— побачимо, що вище Шевченка не сягнути нікому з тих, хто не носить в собі великої всепалючої любові. Нехай він буде учений-перевчений, нехай поїсть усі книжки, але як він не болів, не терпів,— всеу його книжна справа і захід його всеу. Світ називають юдоллю плачу. Скорби більше на світі, в сльозах світу можна би утопити всіх радуючихся і веселящихся. І тому все був і все буде ближчим до людей той, хто терпів разом з ними, а не всі ті воспівателі плотських і всяких інших утіх. І тоді, як від общения з Шевченком і другими великими ми збагачуємося, душа наша поширюється і ми стаємо кращими,— від читання сластолюбних і інших подібних творів ми виносимо хіба те, що чоловік як був свинею, так свинсю і зостався.

До Шевченка ніхто з письменників не тільки не поставив, а навіть не згадав національного ідеалу. Що се значить? А се значить, що ніхто, властиво, України не любив. Любили її галушки, вишневі садки, її Марусь, але хіба француз подорожуючий не полюбується так само і Марусею, і заходом сонця, не посмакує йому полтавська запіканка? От такими ж подорожуючими по Україні були й попередники Шевченка. Один їхав борзо, другий поволіше, один заходив собі з панами, другий з хлопами, а третій до «ісправника» забігав. І переїхали вони Україною, наслідили трохи, кидали по дорозі, що непотрібне було: валізу поламану або, по національному, мазницю. Лишали потомства трохи, поліпшували расу з надмірної любові до Марусь, землю удобряли. Але пройшли. Нема їх. Де-не-де стоїть ще стовп верстовий на їх дорозі, підтримують його історики літератури колом збоку, аби не завалився.

І от прийшов Шевченко. О, се не був уже чужий подорожній. Він не спішив перейти краєм. Ішов стогонами України і ніс, як Марко Проклятий, свою торбу, ніс на собі всю печаль народу, всю його історичну прокляту вагу. І, очевидно, перед сею людиною національний ідеал мусив ставати ясно: він рождався з ве-

ликої любові. Бо той, хто любить, ясно, як на долоні, бачить, чого треба рідному краю, що довело його до оплаканого стану [...]

Цілком зрозуміло, що ясно мусив ставати національний ідеал перед очима людини, котра так яскраво відчувала недолю свого народу. Учені люди, перепро-ваджуючи анатомію над творами поетів, відрізняють відчуження соціального, і відчуження політичного гніту, і відчуження особистого, і родинного, і ще пан біг зна якого. Але всі ті аналізатори великої людини — самі ж малі люди. Учені, але малі. Малим же людям своїст-венно і ділити все на закамарочки, на дрібну вагу роз-важувати і т. п. І Шевченка також можна поділити на закамарочки, але пояснити тим Шевченка навряд чи можна. Є така казка — як сліпим показували слона. Одному дали потриматися за хвіст, другому за рати-цю, третьому за трубу і т. д. І от один казав, що слон — се, властиво, хвіст, другий сперечався з ним і говорив, що то скорше ратиця, третій сміявся з них обох і казав, що то глупі люди і нічого не розуміють, бо слон виглядає як велика труба. І кожний з них був прав і... ніхто з них слона, власне, не бачив.

З Шевченком те саме. Маємо тисячі рефератів, ста-тей, розвідок, число їх от у сім році збільшиться, певно, удвоє, а чи наближає то до зрозуміння сеї постаті? Ні. Чоловік починає розуміти й відчувати Шевченка не тоді, як перечитає усі оті реферати, а тоді, як прочитає самого лиш «Кобзаря», а рефератів може зовсім і не знати. І досі ще чуємо, і багато ще літ будемо чути, що от випадково попадається в руки чоловікові «Коб-зар» — мов полуда з очей спадає. Мов прозрів. Та що окремі люди! Цілий край, Галичина ціла спала мертвим сном і збудилася лиш під віщим покликом поета.

Чим же то збудилося? «Соціальним», чи «національ-ним» відчуженням, чи ще яким закамарком? Ні. Лю-бовію. Великою любовію, з котрої вже виро-стають і соціальні, і національні, і всякі інші від-чуження. Хто має сею любовію налите серце, той зро-зуміє і, будучи «немудрим, премудрого одурить» [...]. Ся любов розкривала перед Шевченком всі тайни ми-роздання; і не книжною справою, а розкритою душею розумів поет мир і те, що в нім є вічного і цінного. Лю-бив людей, а тому любив рідний край і всіх, хто в нім.

І що ж би могли ми, переходячи чергою від більшого до меншого, що ж би могли ми сказати про любов поета до поодиноких страдальців? Хіба се можна переповісти? Подивіться на ту книгу, розгорніть її на якій хочете сторінці — всюди, в кожній строчці, в кождім слові побачите, що тільки о них, тільки о страждущих говорить поет. Хто б не були вони — українці, жида, москалі, поляки, чехи, черкеси, покритки сільські чи княжни, жовніри чи варнаки, — до всіх їх розкривається серце. І тому ж то він і великий, Шевченко, що всіх звав до себе, як Христос: «Прийдіть до мене всі страждаючієся і обремененні, і аз успокою ви...» Тому й нема класу чи верстви спеціальної, котра вважала би Шевченка виключно своїм поетом: всім він однаково близький, всім дороге його ім'я. І як він говорить о них, о тих терпящих, — так, мабуть, не скоро заговорить на Україні хто інший.

«За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти!
Скажи мені, мій братику,
Королевий цвіте!»
«Я не знаю, моя сестро».
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого пониклого
Личенька лілеї...

Чи маємо ми ще хоч один такий образ нещасної дівчини-лілеї, такий чарівно-прекрасний образ?

Так, велика любов Шевченка вела його по світі, мов Данте по пеклу. Давала йому і зрозуміння національних ідеалів, і зрозуміння форм поетичної творчості, і глибину духу. Є в теорії естетики літературної один погляд, котрий говорить, що прихід елементів сентименталізму в даний твір відхиляє автора від головної стежки, псує цілість твору яко твору.

Можливо, що коли б творчість можна було поста-

вити яко абстракт,— з неї можна було б викинути тоді і сентимент чи любов і однаково гáряче чи однаково зимно літати понад добром і злом, от як сонце однаково світить «на злая і на благая». Але чи можливо то взагалі для людини — оте надземне вивищення, оте рівне толерування добра і зла? Думаю, що то понад сили чоловіка взагалі, що то неможливе і що в кожному прикладі такого унесення в надземні сфери щось не добачено, щось не дослухано, аналіз не переведений цілком бездоганно.

А коли се й можливе навіть, припустім, то чи потрібне? Чи буде сей неприступний бог творчості так близький нам, як от сей, з нами болящий, з нами терплящий? Ні. Те, що псує теоретично рівну лінію чистої творчості,— те от, як бачимо, робить людей великими. І коли б Шевченко творив після законів чистої естетики, вианалізованої в холодних умах,— він утратив би свій вогонь і не був би тим, чим він є і буде для нас.

Бо лиш велика любов творить великі характери. Прощаючи собі дріб'язочки, дозволяючи собі маленьке, думаючи більше о собі, ніж о великій цілі життя, чоловік ніколи не стане чимось більшим від розумного звіра.

І скаже не один: «Але ж я й не хочу бути великим, дайте мені спокій і зоставте мені мої дрібні втіхи».

Але ж поступ де? Таже кождий, хто не вніс нічого в загальну суму життя,— уже убив частину поступу. Кому ми завдячуємо сьогоднішні блага культури? Чи тим, хто думає про себе, чи тим, хто порожнує¹ серед нас, творить в десять раз більший гріх, ніж порожнуючі інших народів.

І от тому на нашу молодь наша надія, надія України. Ви мусите бути ліпшими від нас. Ви мусите бути і чеснішими, і жертволюбнішими і творити Шевченків з-поміж себе. Бути тими зеленими паростями, про котрі говорить поет:

Бували війни й військові свари:
Галагани, і Қиселі, і Кочубеі-Нагаї;
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало,
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого [дуба]...

¹ Нічого корисного не робить.

А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.
І виростуть; і без сокири,
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира,
Людській шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане,— будяки
Та кропива — а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане купою на купі
Смердячий гній — і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А [ми] помолимося богу
І небагатії, невбогі.

[1911]

ВОСПОМИНАНИЯ О МОИХ ВСТРЕЧАХ СО СЛЕПЫМИ

1

Харьков. А на расстоянии 13 верст (к северу) — село Дергачи. В начале 80-х годов пятилетним мальчиком я впервые попал в это село: господа, у которых служила моя мать, имели дачу в Дергачах. С тех пор каждое лето я проводил в Дергачах, вращаясь исключительно в среде крестьянских детей, живя их интересами, устремлениями. Через дорогу, напротив панской усадьбы, жила чета слепых. Не помню ни фамилии, ни прозвания, знаю только, что мужа звали Павлом. «Дядько Павло». Лицо его жены, высокой, со следами оспы на щеках и лбу, и сейчас могу себе представить.

Дядько Павло играл на бандуре. Поводырем у него был юноша Тимофей. Он был старше нас, мелюзги, на много лет и удивлял нас своей силой, умением курить и особенно знанием слепецкого языка. Когда произносил какую-нибудь обычную фразу, но по-лебийскому, — это казалось нам, малышам, чем-то чрезвычайным. Вообще считаю, что этот язык не обследован у нас совершенно, а напрасно. Он заслуживает большего внимания. Вот мимоходом несколько примеров. Бог по-лебийскому — *хвэсь*. Группа *хв*, как известно, очень часто в украинском заменяет *ф*, греческую *тету* или *th*. Таким образом, лебийское *хвэсь* весьма приближается к греческому *theos*.

В о д а — *дельга* (отсюда река — *дельгута*) — delta (в славянском дельва — бочка для воды; существует апокриф о чертях, запертых в дельве).

Г о в о р и т ь — *кантыть* (отсюда скажи — *исканты*) — сапто.

Г р е х — *крим*; это уж прямо латинское crimen.

З е м л я — *тэрыга* (отсюда картофелина — *тэрыжына*) — тегга.

И з б а — *хаза* — casa.

К о ж у х — *бармус* (или *бармат*) — это бармы византийских императоров.

М а л ы й — *микрый* — micro.

М е д — *милас* (*мелас*) — mel.

М о л о к о — *альмо* — alnius (alimentum).

С а х а р — *крэмус* — лат. cremo, перепаливать.

С л е п о й — *калип* — лат. caligo, покрывать тьмой.

Ц е р к о в ь — *клюса* — греческое ekklesia (итальянск. chiesa).

Я — *ман* — немецкое — der Mann и т. д.

Разве все это не заслуживает внимания? Я не занимался специально этим вопросом, а потому говорить что-либо утвердительно не могу, но думаю, что появление в устах крестьянской слепецкой массы иноземных слов придется объяснить или огромными радиусами слепецких хождений в древности, или созданием основ лебийского языка вне среды самих слепцов. Но это не касается воспоминаний, а потому возвратимся к ним.

Итак, дядько Павло, бандурист. Видимо, звуки его бандуры дали определенное направление некоторым периодам моей жизни. Я не помню точно, как и когда я заслуживался исполнением дядька Павла, но вот документальное свидетельство моей близости к дядьку Павлу. В моей книге «Музичні інструменти українського народу» на стр. 139 имеется рисунок (№ 40), на котором изображен слепец, возле него два молодых слушателя, а у ног поводитырь, снабженный всеми надлежащими аксессуарами: две сумы, две палки, две шапки и т. д.

Так вот слепец — это и есть дядько Павло; слушатели — это два моих приятеля, а поводитырь — автор сих строк. Он же, очевидно, и инициатор той оригинальной группы (подлинная фотография имеется у меня и в настоящее время).

Видимо, под влиянием музыки Павла (и его коллег, конечно, которых мне приходилось слышать в Харькове) я и сам делаюсь бандуристом. Случилось это или в 1894, или в 1895 году и имело огромное значение во всей моей жизни, а также — что суть важно для данной статьи — сблизило меня со слепцами.

Вероятно, к этому времени (1894 год) дядько Павло уже умер, так как я, помню, совершенно не знал, как настроить новый свой инструмент бандуру и доходил до всего собственным умом. Из других слепцов, которых мне приходилось слышать в раннем юношестве, помню Гната Гончаренко, харьковского слепца (о нем еще придется говорить). Помню, он производил на меня большое впечатление. И не только музыкой (он был решительно лучшим из всех харьковских бандуристов), но и еще чем-то неуловимым, трудно определяемым словами. От его исполнения, тихого голоса, всей фигуры, склада речи веяло стариной, Украиной далекого прошлого. И я, помню, пробовал изобразить все это на бумаге; очень может быть, что, порывшись в архиве, я и нашел бы клочки с заглавием «Стара Украина» — это и были бы попытки закрепить на бумаге впечатления от музыки и всей сути Гната Гончаренко.

Студенческие годы — это годы усиленных занятий. Это основное. А надстройки — это и усиленное чтение, и начало литературно-научной деятельности, и музыка ученика (учился на скрипке), и музыка виртуоза концертанта — это уже на бандуре, которой я успел овладеть и развить до степени весьма интересного инструмента. Эта последняя сторона деятельности сблизала меня со слепцами бандуристами и лирниками. Они были частыми гостями у меня, я записывал от них слова и музыку их песен и дум, изучал их творчество.

Из этого периода интересное воспоминание. Кобзарьский инструмент, настроенный в с-dig при переходе в соответствующий минор, не имеет вводного тона (gis). И кобзарей это нимало не смущает. Я ему говорю, что надо перестроить струну, надо поднять sol на полтона, — а он утверждает, что этого не нужно и что так, при чистом sol, далеко лучше. Я возьму ему сам перестрою на gis, а он возьмет и опустит опять на чистое sol. Хоть

убей, ничего не выходит! Я приписывал это косности бандуристов, их неспособности к тонкому разумению звуковых соотношений. И только когда немного «подрос» и кое-что почитал,— убедился, что темной стороной был-то я сам во всем этом. Я не понимал, что старая музыка Украины — древнее создание вводного тона; что бандурист, обходясь без этого тона, воссоздает предомной музыку давнопрошедшего и что это страшно ценно, ибо музыка настоящего и сейчас живет и еще будет жить, а музыка прошлого умирает вместе с ее носителями.

3

Итак, годы 1894—1902 хотя и не выдаются ничем особенно ярким, но являются непрерывной цепью сношений со слепыми и вооружают меня настолько солидно, что, когда в 1902 году стал на очереди вопрос созыва бандуристов и лирников, я уже мог выступить с совершенно конкретными предложениями.

Кому принадлежит инициатива посвятить часть работы XII археологического съезда изучению слепых музыкантов, я не знаю. Знаю только, что задолго до съезда проф. Н. Д. Дашкевич, председатель киевского Общества Нестора-летописца, высказал пожелание, чтобы будущий харьковский археологический съезд обратил внимание на кобзарство. Предварительный комитет по устройству съезда так и сделал: выработал программу для собиранья сведения о слепых музыкантах. Частью по этой программе, частью независимо от нее начали поступать сведения (об этом всем можно прочесть в «Трудах XII археологического съезда»). И в то же самое время предварительный комитет обратился ко мне с просьбой организовать выступление живых кобзарей на съезде, дабы не ограничиться одними сухими докладами. Эта мысль, как увидим ниже, имела самые неожиданные, хотя и благотворные последствия.

Я взялся за дело организации со всем пылом молодости. Из бандуристов других губерний приглашены были только два: Терентий Пархоменко из Черниговской губ. и Михайло Кравченко из Полтавской. Остальные были все лично мне известные харьковцы, а именно: Петро Древченко — ученик Гната Гончаренко (самого

Гончаренко, к великому и искреннему сожалению, не было в Харькове в момент съезда — выехал к сыну в Севастополь); Павло Гашенко, и его ученик молодой (самый молодой из всех приглашенных), и Иван Кучугура — Кучеренко, и, наконец, Грицько Нетеса.

Из лирников были приглашены трое: Иван Зозуля, Самсон Веселый (прозвище Царь) и Ларивон (фамилии не помню) из Люботина. Вот с этим составом я и начал подготовку к выступлению на археологическом съезде.

Я не удовлетворялся исполнением кучей, общим числом случайно собравшихся кобзарей, как это делается на базарах. Я хотел дать и соло, и дуэты, и трио, хотел представить различные формы творчества, дать исключительно инструментальные №№¹ — словом, работы было много.

Помещались кобзари в одном из университетских зданий (по Госпитальной направо) в подвальном этаже; впрочем, там было и тепло, и сухо.

Как сейчас помню первый день ознакомления всех собранных друг с другом.

Начали демонстрацию, как и подобает хозяевам, харьковцы. Волновались страшно. Интересно: ведь каждый из них был своего рода артистом, привык выступать перед публикой и многочисленной, и разнообразной. Но это было на базарах, ярмарках, при хождении по дворам. Здесь же необычность обстановки, исключительность аудитории (чужие кобзари) — все это волновало.

После харьковцев выступил полтавец Кравченко. Его музыка и исполнение были, пожалуй, художественнее всех, но... это было слишком тонко. Сиплый голос не прибавлял ничего к очарованию, и не Михайле было суждено завоевать пальму первенства на этом состязании слепых миннезингеров. Как-никак, а простонародная аудитория, хотя бы и состоящая из одних музыкантов, любит исполнение громкое, четкое, если хотите, самоуверенное, и это все нашлось у черниговского кобзаря.

— Да-а... Так вот как вы играете... Ну, а мы играем так.

И как двинул! Бандура огромная, способ исполнения совершенно отличный от харьковского (род tremolo терциями, причем пальцы движутся и в сторону ногтя и в

¹ Номери.

сторону мягкой части). Высокий чистый тенор, твердая уверенность в себе и в конце концов песня, совершенно не известная харьковцам — «Про Морозенка», — все это произвело на наших кобзарей прямо ошеломляющее впечатление, и Терентий Пархоменко был признан лучшим из бандуристов данного созыва.

4

Началась работа. Голоса у всех сильные, простуженные. Ведь всем этим людям приходилось петь и на дожде, и на морозе, в пыли конских ярмарочных площадей. Начал я их понемногу подлечивать. Прежде всего смазывание голосовых связок — вдыхание маслянистых паров скипидара и даже небольшой прием внутрь (капля-две в стакан горячего чаю). Это сразу благотворно подействовало, и Кравченко, тонкий юморист вообще, отметил это шутливой просьбой ко мне от лица якобы всего коллектива:

— Вы уж нам этого «шпигинарю» и в кашу давайте — больно понравилось.

Вообще он весь был какой-то удивительно тонкой психической организации. Таков был и его юмор. Однажды, например, он идет, а перед ним открытая дверь, и стоит так, что Михайло неминуемо ударится лбом. Я кричу:

— Дядько Михайло! Дверь! Дверь!

А он прехладнокровно отвечает:

— Ну вот, разве я не вижу?

А он слеп чуть ли не от рождения¹.

В процессе работы оказалось, что ансамбль наш односторонен: преобладают басы, а первых теноров, кроме Пархоменко, нет ни одного. Как пополнить этот недостаток?

¹ Вспомнился аналогичный случай и именно с упоминавшимся выше кобзарем Павлом из Дергачей. У господ Михайловых, у которых служила моя мама, служил еще пожилой уже крестьянин Семен. Так вот, он подвыпил как-то и все заставлял кобзаря Павла играть танцы. Павло играет, а две девочки маленьких танцуют. Умягченный винными парами, Семен чувствительно приглашает:

— Гляди, гляди, как ангелочки танцуют!

А слепой кобзарь отвечает:

— Да вижу, вижу... (Прим. Г. Хоткевича).

Лучше всего было бы, конечно, найти тенора бандуриста или лирника, но таковых не обреталось. Взять просто тенора — это будет и нарушением стиля, да и репертуара слепецкого такой тенор не знает. Слепые харьковцы предложили пригласить Гришу¹.

— Он поет на базаре. Слепой. И все наши песни знает. А голос у него — прямо особенный.

Нашли мы этого Гришу, включился он в наш ансамбль. Голос обыкновенного базарного слепца, но нам и такой годился.

Началось разучивание и дуэтов, и трио, и различных иных ансамблей, а также совершенно новых вещей. Так с Иваном Кучеренком я разучил фрагмент думы «Про Хмельницкого та Барабаша», вещь совершенно исчезнувшую из репертуара кобзарей вообще.

Все это было очень сложно и очень хлопотливо. Тем более что я, по молодости своей, ставил исключительно высокие требования художественности.

5

Дабы расцветить выступление народных исполнителей, я решил пополнить ансамбль слепцов струнными инструментами. Это так называемая «тройста музыка» наших сел: две скрипки и виолончель. В сильно знакомом мне селе Дергачах существовал такой ансамбль: первую скрипку играл Невинчаний², вторую — Остапенко, он же Мова, он же носитель еще одного не весьма удобного к печати прозвища, он же мастер, изготовивший мне бандуру, он же действительный мастак буквально на все руки: и стекольщик, и столяр, и часовых дел мастер, и даже костоправ. На басу играл его, Остапенка, брат.

Так мы изготовились к выступлению. Решено было

¹ Память моя фиксирует имя «Гриша»; она же мне подсказывает, что так его всегда называли слепые. Но программа концерта печатная именуется его «Павло».

² Умер, бедняга, в голодовку. Как-то раз, рассказывал он мне, попал он не то на Херсонщину, не то на Кубань. Было ему очень плохо материально. И вот где-то случайно наткнулся он на фотографию участников съезда.

— А се хто? — спрашивает, показывая на свое изображение.

Сличили, оказалось — правда. Действительно был он участником такого замечательного собрания. После этого его материальное положение поправилось. (*Примітки Г. Хоткевича*).

еще пригласить хор гостившей тогда в Харькове Русско-малорусской труппы под управлением М. Садовского, а также его самого для исполнения думы Шевченко, положенной на музыку М. Лысенко, «Про Степана». Это уже была инициатива вершителей съезда: боялись, что мои слепцы «подкачают» и слушать их будет скучно; поэтому решили дать для освежения более культурную музыку. А вышло наоборот: исполнение слепцов оказалось настолько высокохудожественным и исполненным интереса, что культурная музыка прошла незамеченной. Да и вообще особенность этого выступления слепых начала чувствоваться задолго до самого концерта.

Я не припоминаю себе, чтобы мы устраивали какой-либо пробный вечер («генералку») перед организаторами съезда. Я не припоминаю даже, чтобы кто приходил к нам во время репетиций. Вероятнее всего, что организаторы съезда спорадически наведывались к нам в мое отсутствие, видели работу и прониклись убеждением, что готовится действительно нечто особенное. И это почувствовалось всеми.

6

Начать с того, что заседание решено было провести не в обычном помещении университета, где происходили все заседания съезда вообще, а в зале Общественной библиотеки, т. е. в лучшем концертном зале тогдашнего Харькова. Далее. Разрешено было каждому участнику съезда провести с собой 2—3 человек, благодаря чему состав слушателей заседания сделался совсем не «ученым». Решено было пригласить высшую администрацию губернии — словом, заседание вышло совсем из ряда вон выходящим.

Да и называлось оно заседанием, собственно, только официально. Доклады были неважные (из скромности автор и свой доклад включает в эту же группу...), приготовленные на скорую руку, — лишь бы были доклады, ибо какое же это будет заседание совсем без докладов?

Но все чувствовали, что не в докладах тут суть и что это, собственно, не заседание, а демонстрация, вызов слепых нищих людей, брошенный в лицо зрячим, материально обеспеченным людям, отгороженным от низов полицейского устройства государственностью, тремя китами и китайской стеной класса.

Ввиду того что это заседание имело огромное значение для всей слепецко-кобзарской братии Украины, я позволю себе немного подробнее на нем остановиться.

Называлось оно официально: «Заседание II отделения историческо-географических и этнографических древностей. С участием кобзарей, лирников и артистов русской группы».

Почетный председатель — проф. А. Н. Краснов.

Председатель отделения — проф. Н. Ф. Сумцов.

Секретари — В. В. Каллаш и А. В. Ветухов.

Почетный председатель в своем вступительном слове указал на то, что собрание произведений народного песнетворчества представляет большие затруднения, чем собрание предметов материальной культуры. Там от собирателя требуется только знание этнографии и наблюдательность; здесь, помимо всего этого, — и громадное музыкальное чутье, уметь не только записать песню, но и точно воспроизвести ее, что, конечно, очень трудно. Проще всего дать возможность выслушать произведения народного творчества в исполнении самих его составителей и хранителей, в данном случае лирников и бандуристов. Этой живой старине, вымирающей и исчезающей, и будет посвящено заседание.

После этого проф. Н. Сумцов прочел краткую заметку «О кобзарях и лирниках Харьковской губернии».

Затем В.В. Иванов зачитал доклад «Артели слепых, их организация и современное положение». Доклад был весьма короток и заключался фразой, что «настоящее бывает часто разложенными листами истории: современное — иногда прошлое в пространстве, а прошлое — современное во времени. Наша этнографическая выставка и в особенности ее живой экспонат — слепцы — подтверждают это положение. Невлипы¹ — это живая ходящая археология. Да будет сохранено в ней все чистое и доброе, но да устранится злое и оскорбительное. Люди рождаются иногда слепыми, но никто не рождается нищим. Нищенство — оскорбительный промысел. Пожелаем же для наших слепцов признания их в качестве юри-

¹ Докладчик объяснил, что это так сами слепцы себя называют часто — неулипы (невлипы). Я не знаю, откуда докладчик взял это слово. Видимо, нужно догадываться, из «лебийской мовы». Возможно, что докладчик слышал где-либо такой вариант этого языка, в ко-

дического лица, как обособленную корпорацию, пожелаем им признания человеческого достоинства. Пожелаем для них особых убежищ, школ грамоты и школ ремесел. Рожденный слепым да сохранится человеком».

7

Это была прекрасная речь, прекрасный образец того, как можно и кое-что сказать — и не сказать ровно ничего, и показать все прекраснодушие тогдашнего интеллигента — и ничего для осуществления этих прекрасных слов не сделать. Впрочем, к делу и не призывалось. Говорилось «пожелаем» — ну и желали, благо, это ничего не стоит. Мне бы, собственно говоря, надо было бы очень внимательно выслушать этот доклад на предмет поучения — как надо говорить в присутствии таких высокопоставленных особ, как графиня Уварова, местный губернатор и пр. Но я, сказать по правде, ничего этого не слышал, а если бы и слышал, то, сказать по самой правде (это выходит уже немного по-женски; у них есть ведь такие градации: «Признаюсь тебе по правде», а потом: «Признаюсь по самой настоящей правде». И все же...), вряд ли сумел бы выучиться. Я близко знал жизнь слепых. Передо мной стояли фигуры городских, разбивающих о столб лиру или бандуру — единственную кормилицу слепого человека, и я начал свой доклад («Несколько слов о бандуристах и лирниках») с тем молодым задором, которого так не доставало моим умудренным возрастом предшественникам.

Маленькая деталь: за несколько дней перед съездом ко мне подходит покойный ныне проф. Д. И. Багaley, один из организаторов съезда, и весьма деликатно, как это он умел, спрашивает, когда я намереваюсь дать комиссии свой доклад для просмотра.

Обыкновенно этого не делалось на археологических съездах, но в данном случае комиссия, видимо, не доверяла моей тактичности и хотела предотвратить возможность выпадения из археологического тона. А может быть, это сам Дмитрий Иванович проявлял инициати-

тором слепой называется — невлип. Мне лично это слово неизвестно. И в печатных работах слово «невлип» не встречается, а понятие «слепой» передается словом «калип». (Прим. Г. Хоткевича).

ву — не знаю, но только я воспринял это как некоего рода оскорбление. Помилуйте, ни у кого не берут зараннее докладов для цензурирования, а ко мне предъявляют это требование. И я с такою же степенью вежливости спросил:

— А вы, Дмитрий Иванович, уже отдали свой доклад для просмотра?

Профессор круто повернулся на каблуках и отошел. Больше ко мне никто никаких требований не предъявлял, но, как теперь я себе представляю, сердца устроителей бились беспокойно.

И было отчего. Ибо когда я перешел от истории к современности и начал описывать факты административных насилий над слепыми — как их арестовывают, высылают, гоняют, разбивают их инструменты, издеваются, — я смотрел прямо в лицо губернатору, сидевшему в первом ряду против кафедры, и бросал ему эти обвинения. Это было неархеологично. Это было просто неприлично, — и я слышал, как губернатор, наклоняясь к графине, сидевшей рядом, громко говорил в крайнем возмущении:

— Ведь это революция! Да ведь это прямо революция!

А бедная графиня Уварова (она ведь ответственное лицо за весь съезд) то бледнеет, то краснеет. Да и как иначе? Одиннадцать съездов прошло тихо, мирно и благополучно, а на двенадцатом вдруг такой афронт. После заседания не утерпела, подошла ко мне и благодарила:

— Спасибо... спасибо... Вот уже одолжили, нечего сказать¹.

¹ Между прочим, вспоминается такой факт: мне пришлось обратиться с каким-то ходатайством к полицеймейстеру. Таковым был тогда неизвестный Бессонов (пострадал при выстреле, предназначавшемся князю Оболенскому, секшему крестьян; я по этому поводу в стиле старинных украинских дум написал «Думу про похід ситого князя Оболенського на голодних селян»; была напечатана за границей). Так вот этот Бессонов напустился на меня, как я смел публично клеветать на полицию, якобы она разбивала слепоцкие инструменты о столб.

— Я, — говорит, — переспросил всех своих полицейских, и никто никогда такого факта не наблюдал!

— А я переспросил всех слепых и точно могу установить, у кого и когда был разбит инструмент.

Так мы и не договорились.

(Прим. Г. Хоткевича).

Раз уже дело коснулось моего доклада, то, может быть, небезынтересно было бы познакомиться хотя бы с основными тезисами. Таких пунктов в докладе было три. Первый — это указание на то, что кобзари-слепцы совсем не вымирают.

«В публике пользуется большим распространением мнение, что Остап Вересай был последним украинским бандуристом. Что сказать на подобное мнение? Приходится лишь удивляться, как мало интересуются жизнью Украины люди науки, живущие на ее территории. И странно: вымирает какой-нибудь зубр — и этим все встревожены: учреждается целая институция с канцелярскими, бумагами, чиновниками, следящими за благополучным исходом сносей самки зубра... А умер последний якобы украинский бандурист — и все как-то удовлетворились простым констатированием факта.

Но, к счастью, Остап Вересай не был последним украинским бандуристом. Я не вел систематических записей о существующих кобзарях, но и то у меня имеются следующие цифры: в Харьковском, Богодуховском и отчасти лишь в прилегающих уездах у меня записано 28 бандуристов и 37 лирников. Опрошенный мною черниговский бандурист сказал, что знает у себя в Сосницком уезде (и отчасти в прилегающих) 6 бандуристов и 21 лирника¹. Михайло Кравченко в известном ему Миргородском уезде и в части прилегающих знает 9 бандуристов и 15 лирников». Так звучало на съезде слово о слепых музыкантах через 30 лет после того, как на аналогичном ученом заседании было провозглашено, что кобзарей уже нет.

Это я имею в виду заседание 28 сентября 1873 года Юго-западного отдела императорского географического общества в Киеве. Председатель отдела Г. П. Галаган привез с собой известного ему бандуриста Остапа Вересая. Реферат читал А. Русов и в нем заявил, что П. Кулиш еще двадцать лет тому назад, «объезжая Малороссию и Украину, мог найти двух только истинных бандуристов; это были Андрей Шут и Остап Вересай.

¹ В «Трудах съезда» была помещена заметка А. Малинки. Только по одному маленькому уголку Черниговской губернии он насчитал 24 имени бандуристов и лирников. (Прим. Г. Хоткевича).

А уже экспедиция Чубинского не нашла никого, кроме Остапа Вересая, так как и Андрей Шут уже умер... Таким образом, Остап Вересай, по всем вероятностям, есть последний представитель кобзарей, умеющих играть на кобзе и знающих старые песни и думы». Вот это заявление и легло в основу утверждения, якобы Вересай был последним бандуристом.

Второй пункт, заслуживающий внимания, это был анализ способов кобзарского исполнения. Но так как это не касается специальной темы данных воспоминаний, то я останавливаться на нем не буду и перейду к третьему пункту, пожалуй, для данной цели особенно интересному.

Это был удар по системе, воевавшей со слепыми музыкантами. У меня не сохранилось моего собственного черновика доклада. То, что я намереваюсь процитировать, взято из статьи, печатанной в подцензурном издании, где все было выхолощено редакцией и контролирующим органом¹. Но даже и в таком умытом виде все это звучит непривычно ни для археологических заседаний, ни для ученых ультравежливостей вообще.

9

Живая жизнь ворвалась в мертвечину сонных чтений — и в самом деле было на что прогневаться и графине Уваровой, и харьковскому губернатору, и перепу-

¹ Напечатан мой доклад был в московском журнале «Этнографическое обозрение», 1903. Имею основание говорить о чистке и вообще (что же это была бы и за цензура, если бы она не чистила), а потом еще и на основании следующего факта.

Когда в 1916 году, в разгар империалистической войны, я был административно выслан из Харькова, то я писал в тогдашний Петроград известному деятелю в области изучения народных инструментов Н. И. Привалову, чтобы он, вращаясь в неких сферах, сделал что-нибудь для моего освобождения. Он ответил, что сделает, что сможет, и, между прочим, писал: «А знаете, что мне поможет? Ваш доклад на XII археологическом съезде. Там есть такое место, что вот, мол, слепым носителям моральных идей воспрещается ходить с кобзой, а офицеры немецкого генерального штаба свободно ходят, где им угодно, под видом шарманщиков и арфистов... Как вы это могли сказать в 1902 году? Как вы могли до этого додуматься за 14 лет до настоящей войны?» Просматривая свой реферат в «Этнографическом обозрении», я ничего подобного не нахожу. Но не высосал же Привалов этого из пальца! Видимо, он имел в руках более полную редакцию моего доклада. (Прим. Г. Хоткевича).

ганному синадрию ученым, не могших себе простить — как дозволили, как пропустили, как проворонили. Вот несколько цитат:

«В древние времена одной из главнейших забот православного духовенства и правительства было сугубое преследование «свецких срамотных песен, гудения, скакания и плясания». В то время преследующие были уверены, что «когда гусли начнут гудение всякое,— тогда яко же дым отгонить пчелы, тако же отыдут и ангелы божии от тыя смраднаыя беседы и возрадуются беси». И даже более: были уверены, что музыка является одним из главнейших зол государственных, ибо «сего ради казни приемлем всяческыя и нахождение ратных»... Поэтому и не удивительно, что правительство, идя по стезе, указанной духовенством, попирало до конца «проклятое беснование», и даже тишайший Алексей Михайлович издает повеление — «изымать окаянных скомрахов, бить батоги их нещадно», а ни в чем неповинные «сурны, бубны и домры ломать без остатку, хари жець на огне без остатку же...».

Но тогда все это было понятно. Что же думать, если и теперь, по прошествии стольких веков, «изымаются» на Руси даже не «скомрахи окаянные», а бедные слепцы-бандуристы? Что же думать, если и теперь, уже без всякого смысла, «ломаются без остатку», их убогие инструменты? И это не риторическая фраза. Два года тому назад один из бандуристов пришел ко мне весь в слезах; оказывается, что его бандуру, за которую были заплачены последние гроши, разбил об уличный столб какой-то чересчур уже ревностный блюститель порядка, и слепой нищий лишился последнего заработка.

Еще 30 лет тому назад почтенный А. Л. Русов поднимал вопрос о том, что нельзя же смешивать этих слепцов с профессиональными бродягами и нищими, но на это слово почему-то никто не обратил никакого внимания. А между тем до боли ясно, что в то время, как бродяги-нищие и могут работать, да не хотят, эти несчастные слепцы и хотят, да не могут. Каждый из них, помимо игры на своем инструменте, старается по возможности изучить какое-либо ремесло: один вьет веревки, другой плетет корзины, третий вяжет сети.

— Як попов'еш отих верьвовок з місяць,— говорит

Михайло Кравченко,— так з пучок дванадцять шкур лізе,— куди вже там грати.

Один бандурист, умеючий хорошо звонить, чуть не с плачем вспоминал о том, как он не успел прийти вовремя, чтобы занять место звонаря в одной из церквей его прихода.

— Тепер там зрячий. А зрячий міг би і що друге знайти,— с горечью вспоминает он.

Очевидно, что не страсть к бродяжничеству заставляет его теперь бродить из хаты в хату, а лишь та общая всем нам нужда, законность которой не может быть никем уж, кажется, отрицаема,— это просто желание есть. Но, очевидно, и эта простая необходимость является каким-то преступлением, ибо вот что говорит один из кобзарей — Остап Барь:

— Ех! Що нам усюди буває від тих городових, урядників, станових тощо... І струни тобі на бандурі порве, і бандуру грозить поламати, а посперечайся, то й боки наштовха — не ходи, та й годі. «Та де ж я, ваше благородіє, того хліба шматок візьму? Адже мені додому його ніхто не принесе». — «То й так здихай, а не ходи, бо нідзя»

И это не единичные случаи, это хроническое явление.

— Так од них і ховаємось,— говорит другой бандурист,— неначе, хай бог милує, ми злодії які-небудь або-що. Як зачуєш, що йде або їде, то так куди влучив — туди й упав, аби біда минула. І то ж, скажіть, які часи настали: з катеринками ходять, то тим же й можна, хоч воно й на весь город скигнуть. А тут же про боже співаєш, людей от гріхів одводиш,— ні, не можна.

10

И насколько это явление глубоко касается кобзаря, насколько оно представляется доминирующим в его жизни, видим из того, что они стали даже темой особого творчества современных кобзарей. У меня в записной книжке имеется отрывок из сочинения кобзаря на эту тему. Вот что гласит этот продукт горьких размышлений теперешнего Бояна:

Як на славній Україні кобзарі-лірники проживають,
А великі пани про їх нічого не знають,

Як вони, бідолахи, страждають
Через то, що грошей, а частенько і хліба не мають.
А чому ж вони не мають?
А тому вони не мають, що куди вони не підуть,—
Не дуже-то їх улюбляють,
Відусюди проганяють,
Усякої волі їх лишають.
За великими панами та за здоровими головами
Нема де кобзареві прожити,
Жінку й діток кормити.
Та не так уже пани, як ті паненята.
Чого вони тільки над ними не виробляють?
І хто їм такої волі надав,
Що кожен з них з кобзаря скільки хотів назнущав?
Усюди нас б'ють, усюди нас лають,
А стрінешся з начальником — в поліцію забирають.
Іде собі кобзарик, нічого лихого не думає, не гадає,
Про себе мугиче, співає.
А тут його на ріжку вже поліцейський дожидає.
І зараз його, бідолаху, в поліцію забирає,
По вулиці його пхає та штовхає
І кобзу йому, нещасному, на шматки розбиває.
Що ж він його в тюрму запихає,
Коли він і так темний, світу божого не видає?
Нащо його в ту тюрму садовити,
Коли йому, безщасному, і без того тяжко в світі жити?
І що ж нам, нещасним, робити?
Найкраще — як панської милості просити.
А пани ж таки на кобзарів милості не мають,
Їх прохання не приймають
І геть з очей проганяють.
Що б же таки нам, бідним, почати?
Як би то тих великих панів ублагати?
Що ми ж, темні, невидючі,
Нікуди шляхів-дороги не знаєм,
Як до тих великих панів доступити,
Щоб їх об своїм нещасті сповістити.
Ой пани ж ви, добродії! Добру ви ласку майте —
І нам хоч маленької волі дайте:
Щоб вільно могли ми ходити,
Шматка хліба просити.
Бо що заграєм, заспіваєм,—
З того тільки й пропитаніє маєм.
А тоді ми будем за вас бога молити,
Щоб дав вам господь щасно в світі прожити¹.

¹ В интересах исторической правды нужно сознаться, что такой думы у меня в записной книжке не было. Просто мы ее скомбинировали вдвоем с кобзарем Иваном Кучеренко именно для данного случая, как агитационное средство. Я решил весь упор дать на бытовую сторону жизни кобзарей, добиться улучшения их положения во что бы то ни стало, а для этого не считал грехом и такую поделку. (Прим. Г. Хоткевича).

«Чем вызвано подобное гонение на бедных слепцов — непонятно, но думается, что ни кому другому, а именно людям науки нужно обратить на это внимание. Учреждаются общества для собирания этнографических материалов — но что же они будут собирать, если все кобзари будут «викидати з голови» свое песенное богатство, как это сделал Михайло Кравченко, выкинувший из своей памяти несколько дум, не надеясь на улучшение современного положения вещей и заранее приговорив себя как музыканта к преждевременной смерти?»

«А сами бандуристы! Ведь очень и очень многим из них приходится содержать своим пением не только себя, но и семью,— и эта скрипящая лира или кобза является часто кормилицей многих ртов. Обиженные самой природой, поставленные в решительную невозможность добывать иным путем средства к существованию, что могут предпринять они, когда их кобзу разобьют об уличный столб? Мы возмущаемся, когда помещицы недоросли стреляют в старый крест на казацкой могиле, мы еще более возмущаемся, когда видим, как темный народ истребляет каких-либо полезных птиц, пишем об этом книжки, читаем лекции. Что же здесь мы ничего не предпринимает, когда то же самое производится над живыми людьми? Что же здесь мы так мало об этом заботимся? Почему этим несчастным слепцам по несколько десятков лет нужно ожидать какого-нибудь ученого собрания или археологического съезда, чтоб кто-нибудь осмелился сказать там о них хотя бы одно робкое слово?»

И так далее, в том же духе. Видимо, все это, высказанное с молодой горячностью, действительно мало было похоже на обычную скуку археологических обычных заседаний. Видимо, и представителю правительства непривычно было слышать прямое обвинение там, где обычно «об этих вещах» не говорилось, а если и говорилось, что в такой степени завуалировано, что под этой вуалью уже ровно ничего нельзя было разобрать. И учредителям съезда было не по себе, ибо за допущение подобного афронта отнюдь нельзя было ожидать

«великия и богатяя милости». Словом, куда ни кинь, дело пахло скандалом¹.

И если бы дело ограничилось докладами, может быть, что-нибудь и вышло изо всего этого: кто-нибудь взялся бы поправлять испорченную линию, кто-нибудь пожелал бы удариться в дешевую оппозицию — картина для тех времен обычная. Но после моего доклада сейчас же наступил концерт — и он начался. И был он таким особенным, произвел такое огромное впечатление на всех, даже на людей в мундирах, что после него не хватило уже ни у кого духу сказать хотя что-нибудь против.

А к этому нужно прибавить еще и то, что ведь главную массу слушателей составляли не ученые, а частная публика (понесли ошибку учредители). И вот эта публика давала тон всему собранию. Она и голосовала, хотя ее никто к тому не приглашал, она и была до некоторой степени «гласом народа» в данном случае, и в этом гласе потонули бесследно голоса тех, кто при иных условиях мог бы «раздуть дело».

12

Программа этого исторического вечера была такова: отделений было два: 1. Историческое и 2. Религиозно-моральное и бытовое, причем второе отделение подразделялось на:

А — религиозно-моральные песни;

Б — обрядовые;

В — бытовые и

Г — юмористические и сатирические.

Отдел исторический состоял из таких №№:

1. Дума «Про вдову й трьох синів» — лирник Ларивон (Харьк. губ.).

2. Песня «Про Морозенка» — бандурист Терешко Пархоменко (Черниговск. губ.).

3. Дума «Про трьох братів самарських» — бандурист М. Кравченко (Полтавск. губ.).

¹ Интересно, что в «Трудах съезда» были напечатаны доклады, были напечатаны всяческие, мелкие даже, заметки, совсем не читавшиеся на съезде: Малинки, Тиховского, Криста и др. Мой доклад напечатан в «Трудах» не был. (Прим. Г. Хоткевича).

4. Дума «Про Хмельницького та Барабаша» — бандурист Кучеренко (Харьковск. губ.).

5. Дума «Буря на Чорному морі» (она же «Про Олексія Поповича» с аккомпанементом бандуры) — Г. Хоткевич (автор сих строк).

6. Дума «Про Степана» (из пьесы «Невольник») — М. Садовский.

7. Песня «Про руйнування Січі» — хор русско-ма-
лорусских артистов.

Это отделение сразу дало зарядку. Первый номер — туда-сюда (потому он и первый). Обычный слепец, зна-
комые слова (дума «Про вдову й трьох синів» весьма популярна на Слобожанщине) — все это еще не выхо-
дило из ряда вон. Но вот выступил Пархоменко со сво-
им коньком — «Морозенко». В самом деле, эта песня
производила в исполнении Терешка огромное впечатле-
ние. Это уже тайна музыки вообще. Ведь не Собинов же
выступал и не Шаляпин, а не умеющий петь слепой, но
впечатление после себя оставлял поразительное.

Затем Кравченко. Голоса мало и техника не особен-
ная, но в самом речитативе столько изящества, столь-
ко тонких мелизмов (которыми ведь особенно славится
украинская народная музыка вообще), что его пение
вызывало улыбку наслаждения на лицах людей, спо-
собных оценить тонкость исполнения.

Кучеренко. Голос молодой, совершенно неизвестная
дума (я уже упоминал, что разучил ее с Кучеренко
специально для данного случая) — и настроение зала
неуклонно повышается.

О своем выступлении говорить не приходится, но мо-
гу сказать, что играл я когда-то на бандуре неплохо.
И наконец — популярный артист М. Садовский. А ведь
кто его помнит, должен признать, что был молодец! Ка-
ков был как человек, бог ему судья, но на эстраде это
была картина. Пел красиво, голос хороший, уменье дер-
жаться — словом, что надо. И хор. Любят хоровое
исполнение на Украине, а потому легко представить,
что такое завершение отделения было весьма уместно.
Словом, когда отделение окончилось, — зала нельзя бы-
ло узнать. Нельзя было узнать и людей, его наполняв-
ших. У всех какие-то радостно сияющие лица, все тол-
пятся возле слепых, жмут им руки, спрашивают,
записывают адреса, просят к себе. И сами слепцы взвол-

нованы; могучее чувство овладения радостью себе подобных наполняло сейчас их сердца. Они забыли, что они слепы, они живут полной жизнью, и так радостно глядеть на это оживление, очастливленные лица. Да... минуты незабвенные...

13

Второе отделение — религиозно-моральных песен — состояло из трех №№:

1. Псалма Сквороды — дуэт в исполнении лирика Самсона Веселого и бандуриста Ивана Нетесы.

2. Псалма «Ангели душу пробуджують» — трио бандуристов Т. Пархоменко, М. Кравченко и Петро Древченко.

3. «Про Правду» — хор в составе: слепец Павло, лирик Иван Зозуля и бандуристы И. Кучеренко, Павло Гащенко и П. Древченко.

И это отделение не расхолодило публики. Псалма Сквороды — кто ее не знает на Слобожанщине? Скворода — ведь это наш, слобожанский философ. Говорилось когда-то: почему первый университет на Украине — это был университет в Харькове? Да потому, что в Харьковщине был Скворода.

Мотив псалмы «Ангели душу пробуджують» совсем не церковный и сугубо оригинальный, видимо, созданный помимо влияний церкви на основах народной песни. Изю всей литературы псалмов я не знаю ничего лучшего. Да и исполнители были неплохие: высокий тенор Пархоменко свободно ходил и останавливался на самых верхах; идеально, прямо-таки идеально вторил Михайло со своими бесконечными мелизмами, тонкими арабесками голоса; а баса не портил Древченко.

«Про Правду» — это уже хорал, торжественный хорал на тему вечного искания правды, всегда ускользающей из жизненного обихода жаждущих ее людей.

Нема в світі Правди!
Правди не зіськати,—
Що тепер Неправда
Стала правдувати.

Да... Мы позаботились за время подготовки о стройности исполнения, — и старая, бесконечно старая базарная песня, петая-перепетая в шуме воев, под ржанье

коней и руготню взбесившихся торговков, зазвучала вдруг по-иному, зазвучала в концертном зале и сама по-концертному, со скорбью бросая в притихшие ряды слушателей вечный клич — нет в мире правды!..

Обрядовые песни представлены были колядкой хора артистов «Бачить бог, бачить творець, що мир погибає».

Бытовой отдел имел вид:

1. Чумацкая песня — в исполнении М. Садовского.

2. Свадебные песни:

а) «Ой із-за гори та стовпом дими»;

б) «Ой поїд лісом битая доріженька» — исполняет хор.

3. Свадебные мотивы в исполнении трюистой музыки (две скрипки и бас).

4. Бытовые:

а) «І шумить, і гуде»;

б) «Ой за гаєм-гаєм» — в исполнении оркестра лирников и бандуристов.

Когда в привычные уже звучания лир и бандур влился струнный ансамбль, это было новым цветком в нашем концертном букете. Да и вещи, которые исполнялись этим ансамблем, останавливали внимание, особенно когда от грустных мотивов при расплетении косы, прощании невесты с подругами и проч. скрипки перешли к веселым, задорным, не позволяющим усидеть украинским козачкам. Смело можно сказать, что, кто не слышал их, этих козачков, в исполнении вот таких народных музыкантов, — тот не слышал их совсем. Никакой оркестр, никакой виртуоз не даст и не может дать такого исполнения. И сколько раз не выводил я потом в своей жизни ансамбли народных исполнителей на эстраду, оканчивалось всегда полным покорением публики. Есть вещи, которых нельзя выучить, — и народные музыканты обладают этими секретами, вот почему их исполнение нельзя воспроизвести. Их можно более или менее удачно передразнить — это я допускаю (и сам умею), но воспроизвести нельзя. Инструменты в их руках дышат по-иному.

14

Четвертый номер этого отделения — первая проба соединения разнородных инструментов в одно стройное целое. Лиры наши звучали, вероятно, не особенно

чисто, равно как и голоса,— но почему же публика так восторженно принимает? Почему на долю ни одного симфонического оркестра не выпадало никогда столько искренних, живых аплодисментов, сколько вот на долю этих слепых базарных певцов? Видимо, значит, есть в их исполнении что-то такое, что заставляет слушателей забыть и фальшь убогого инструмента, и необработанность голоса, и еще много-много дефектов. И странно это, т. е. именно то, что не всегда подобное понимание, подобное восприятие высшего в музыке — не ежедневно оно существует. Не каждый день так прекрасно играет бандурист и не каждый день души слушателей раскрываются до полного единения с художником-исполнителем. Этот день и этот концерт были такими исключительными,— вот почему этот вечер остался незабвенным в памяти всех, кто был его участником по ту или по эту сторону эстрады.

Последнее отделение — юмор и сатира:

1. «Про попадю» — бандурист П. Гащенко.
2. «Кисіль» — бандурист Иван Нетеса.
3. «Мищанка» — лирник Ив. Зозуля.
4. «Дворянка» — бандурист Ив. Кучеренко.
5. «Чичітка» — бандурист П. Дрвченко.
6. а) «Забіліли сніги»;
б) «Кину кужіль на полицю» — исполняет хор.
7. «Дудочка» — ансамбль одних бандуристов.
8. «Горлиця» — ансамбль бандуристов и лирников.
9. «Гречаники» — бандуристы, лирники и «троїста музика».

Это было удачное завершение концерта. Исполнители мои так разошлись, что не хотят слушать условленных ударов (у нас были выработаны знаки начала, вступлений, окончаний и проч.) и под хохот публики поют далеко больше, нежели это входило в программу. Слова песен полны украинского юмора и вообще, но сейчас, когда исполнители взволнованы, когда они попросту охмелели от всех этих неожиданных острых переживаний, неизведанных успехов, оваций и подлинного восторга публики,— теперь их исполнение приобрело особую выразительность. Они так подчеркивают яркие места, так умеют вставить зажигательную реплику, снабдить ее перцем и солью, что публика непрерывно хохочет здоровым чистым смехом.

Вот попадья, изнывающая от того, что ее муж — с бородой. Вот супруга, готовящая кисель своему умирающему мужу в продолжение шестнадцати недель. Мещанка, вышедшая замуж за крестьянина, но не желающая нести тягот крестьянского труда. «Дворянка» — песня, особенно едко высмеивающая дворянские привычки, и, наконец, бессмертная «Чичітка» — на весьма примитивном сюжете умеющая показать всю тонкость народного юмора, — все это проходит под непрерывные каскады хохота. Хор пропел «Забіліли сніги». Это и не юмор, и не сатира, а просто дивной красоты песня, очевидно, конек хора (видимо, имелись хорошие басы, и хор не мог себе представить своих выступлений без этой песни). Вторая песня хора — веселая.

И наконец — чисто инструментальные выступления. Сначала одних бандуристов, затем с лирниками и в заключение — полный ансамбль имеющихся налицо народных инструментов. Достойный заключительный аккорд.

Исполнители не желают уходить с эстрады, публика не хочет уходить из зала. Вообще передать словами впечатление этого выступления слепых нельзя. И если, может быть, читателю кажется, что это я, организатор, по свойственной человеку слабости немного преувеличиваю и увлекаюсь, то я рекомендую прочитать рецензии тех времен. Я не собирал их специально, но вот у меня под рукой «Этнографическое обозрение» (1903, I, 115), журнал, можно сказать, научный, сотрудники которого пишут не лирически. Там есть такие строки: «Обширный зал Харьковской публичной библиотеки, где происходило заседание, был переполнен публикой, несмотря на то, что вход в зал был весьма ограничен. Кобзари и лирники, эти последние носители южнорусского творчества, были встречены громкими аплодисментами собравшейся в зале публики; они своим художественным исполнением народных мотивов, о которых большинство из слушателей знало только понаслышке, произвели настолько сильное впечатление, что принимавший в этом же вечере участие хор Товарищества русско-малорусских артистов под управлением г. Садовского казался бледным в сравнении с оригинальным исполнением слепых кобзарей и лирников. Безыскусственная народная поэзия, пение бандуриста и нежные,

полные богатой и сложной гармонии звуки бандуры победили искусство и заронили в душу слушателей новую искру любви к народной поэзии и ее носителю — народу».

Что касается основного вопроса — об административных преследованиях слепых кобзарей (удивительное дело эти кобзари! Ведь просто слепых полиция не арестовывала. Но стоило человеку научиться играть на кобзе и петь те же самые песни, которые он пел и раньше, но только с аккомпанементом бандуры, — как он уже становился антиправительственным элементом и объектом административных воздействий). Так вот, что касается преследований, то после такой резкой формы выступления, поддержанной «цивильной» массой публики, замолчать этого вопроса уже было нельзя — и съезд постановил возбудить ходатайство об уничтожении административных преследований кобзарства. Это тоже было нечто новое в практике археологических съездов. До сих пор они умели только писать верноподданнические прошения об усилении средств на производство раскопок в Ольвии, а здесь уже запахло каким-то вмешательством в действия самого правительства.

15

Но дыхание 1905 года уже чувствовалось общественными психическими сейсмографами, температура большого абсолютизмом государственного организма непрерывно повышалась — и Харьковский археологический съезд нашел в себе достаточное количество отваги, чтобы поднять голос против исключительного самодурства администрации. Правда, это было сделано в скромных, весьма скромных, наискромнейших формах, как это и полагается археологическому съезду, но все же было сделано. В «Трудах съезда» читаем: «В заключительном заседании съезда было постановлено просить Императорское московское археологическое общество ходатайствовать перед министром внутренних дел об оказании кобзарям и лирникам покровительства с целью дать этим последним хранителям древней русской песни возможность беспрепятственно заниматься своим делом распространения и сохранения древнего напева среди населения.

Немедленно после закрытия съезда Императорское московское археологическое общество обратилось с этим ходатайством к тогдашнему министру Вячеславу Константиновичу Плеве, излагая ему в подробной записке суть дела и те причины, которые руководили съездом и обществом в их ходатайстве.

Вячеслав Константинович отнесся к вопросу с обычной своею отзывчивостью и просил только Общество представить ему для руководства подробную записку и сообщить по возможности имена и адреса известных обществу кобзарей и лирников (дабы взять их на мушкету, сказали бы мы теперь.— Г. Х.). Общество, желая со своей стороны ответить г. министру по всем требуемым вопросам, обратилось в Украину к людям, заинтересованным делом, прося их о необходимых сведениях. В ответ на запрос Общества получены записки Н. Ф. Сумцова и сведения от А. Малинки¹, которые и были сообщены г. министру, который сделал некоторые распоряжения по губерниям Левобережной Украины, но не успел за преждевременной кончиной привести в исполнение задуманный план покровительства и поддержки наших слепых певцов».

А вот что писал несколько времени спустя проф. Н. Ф. Сумцов по этому самому вопросу²: «Харьковский археологический съезд дал большой толчок к изучению репертуара и быта кобзарей и лирников и, повидимому, послужил исходным пунктом в деле улучшения их социального и профессионального положения. В этом отношении Харьковским археологическим съездом и его достоуважаемым председателем графиней П. С. Уваровой сделано много, и результаты этой плодотворной работы с каждым годом все более обнаруживаются и в научной литературе и в самой жизни. В данном случае в отношении кобзарей и лирников наука и жизнь, древность и современность пошли рука об руку, и предвидятся серьезные приобретения не только в области знаний, но и в сфере бытового добра

¹ Интересно, что ко мне так и не обратились за сведениями о кобзрях, хотя, как увидим ниже, было известно, что я такими сведениями обладаю.

² См. его статью «Изучение кобзарства», напечатанную в харьковской газете «Южный край», № 8414, а потом перепечатанную в «Киевской старине», 1904, X. (Примітки Г. Хоткевича).

и справедливости. Намечены пути для облегчения участи многих сотен несчастных слепцов, добывающих себе скромные средства к жизни музыкой и пением. Обратились к подсчету, к изучению их материального положения; заговорили об устройстве для них специальной музыкальной школы, которая, с одной стороны, должна сохранить лучшие мотивы их песен и мелодий, с другой — поднять их технику и вместе с тем их заработок и облегчить им усвоение музыкального кобзарского и лирничного репертуара» (откуда это взял проф. Сумцов, увидим ниже.— Г. Х.).

Далее проф. Сумцов описывает историю XII съезда, самое это историческое заседание, рефераты, концерт. «Главное — съезд постановил возбудить перед министром внутренних дел просьбу об оказании покровительства кобзарям и лирникам как хранителям старины в ее лучших музыкальных и поэтических остатках. Начало было положено, интерес к кобзарям возбужден, дело изучения пошло расти, а с ним стали отчетливо обнаруживаться и благотворные последствия ходатайства о покровительстве».

«Благодаря доброжелательству и энергии графини П. С. Уваровой, ходатайство о покровительстве кобзарям и лирникам получило успешное направление. Министр внутренних дел В. К. Плеве отнесся к нему сочувственно и запросил сначала графиню Уварову относительно статистического материала»¹.

¹ Волею неисповедимых судеб вдруг графиня Уварова очутилась в совершенно неожиданной для себя роли ходатая по делам каких-то украинских слепых кобзарей и лирников. Но, покопавшись в истории, мы найдем нечто, говорящее, увы... о предопределении. Судьба!.. И хотя это не входит в прямую тему данной статьи, но, быть может, читатель не посуетет, если я приведу следующую историческую справочку.

Имеются в литературе довольно известные мемуары Вигеля. Не все там согласно со строгой истиной, но не в этом сейчас дело. Так вот в этих воспоминаниях читаем: «У князя Потемкина был один любимец — добрый, честный, храбрый, веселый Семен Федорович Уваров. Благодаря его (Потемкина) покровительству, сей бедный рядовой дворянин был пожалован флигель-адъютантом Екатерины и под именем вице-полковника начальствовал лейб-гренадерским полком, коего сама называлась она полковником (были и еще некие причины возвышения Уварова из области *cherchez la femme* (Г. Хоткевич використовує відомий французький вислів: «В усьому шукайте жінку».— Ф. П.), но Вигель о них не упоминает... — Г. Х.). Он мастер был играть на бандуре и с нею в руках плясать впри-

Графиня Уварова, естественно, обратилась в Харьков и Киев. В Харькове персонально к проф. Н. Сумцову, в Киеве, вероятно, по начальству, ибо по Киевской губернии делом собирания сведений о кобзарях занимались становые пристава и мировые посредники. Материалы редактировал молодой ученый В. Доманицкий; другой ученый, Василенко, дал статью, а статистический комитет все это напечатал. «И вот,— писал Сумцов,— несмотря на всеми признаваемый упадок кобзарства и лиричества, кобзарей и лирников в Киевской губернии оказалось 289 человек».

Тут немножко не так. Из всего показанного числа материалы отмечают только трех бандуристов, но и те после проверки оказались лирниками. Кобзарство по правой стороне Днепра исчезло.

Да и по иным губерниям данные были сомнительные — и это отмечал проф. Сумцов: «Так, по Харьковской губ. насчитано всего 32 бандуриста, но насколько сомнительна эта цифра, видно из того, что один лишь И. М. Хоткевич в небольшом районе двух уездов—Харьковском и Богодуховском — насчитал 28 бандуристов и 37 лирников».

Но так или иначе, а это выступление кобзарей стало эпохальным. Еще там где-то собирались сведения, еще графиня Уварова что-то кому-то писала, а в Харькове сразу уже почувствовалось иное отношение к слепым

сядку. От того-то без всякого обидного умысла Потемкин, а за ним и другие, прозвали его Сеней-бандуристом...»

Это один абзац из Вигеля. А вот другой: «Во время короткого моего знакомства с Уваровым (это уже с сыном Сени-бандуриста — графом Сергеем Семеновичем.— Г. Х.) мне случилось с любопытством смотреть на портрет, или картину, в его кабинете висящую. На ней изображен человек лет 35, в простом русском наряде, с бандурой в руках, но с бритой бородой и с короткими на голове волосами. На нескромный вопрос, мною о том сделанный, отвечал он (сын) сухо: «Это так... одна фантазия...» Я нашел однако же, что на эту фантазию весьма похож меньшей брат его Федор Семенович...»

Итак, бандура сделала Уварова любимцем Потемкина, Потемкин выдвинул любимца; любимец, не будучи дурак, полез высоко, и в результате — через несколько поколений графиня Уварова хлопот о бандуристах. Разве не судьба?.. (Прим. Г. Хоткевича).

музыкантам. Никогда не забуду, как ко мне пришел один из бандуристов и радостно заявил:

— А я сегодня по Московской улице шел!

Это было завоевание. Московская улица в Харькове одна из главных и ходить по ней до съезда кобзарям было воспрещено.

А официально дело доходило, кажется, до сената, и сенат разъяснил, что закона, который позволял бы преследовать кобзарей, нет. Ну, да это мы и сами знали. Не было такого закона, чтобы революционеров кормить сеledкой в одиночке и не давать пить, а кормили ведь.

У Л. Толстого, не помню где, говорится: «Как ни старались лечить его доктора, а он все-таки выздоровел». Здесь хочется повторить этот парадокс: как ни хлопотали высокопоставленные лица, а условия жизни кобзарей все же улучшились.

Да и в самом деле, я думаю, что если и завоевали себе кобзари некоторое право на хождение, выступления и прочее, то этого они добились «своею собственной рукой». Ведь Вячеслав Константинович «за преждевременной кончиной...» не успел ничего сделать; всякая эта статистика, тридцать два да двадцать восемь, тешила только интеллигентское самочувствие в качестве оправдывающего элемента, что вот, мол, и мы нечто делаем в пользу меньшого брата. А общее улучшение условий кобзарского промысла произошло как результат самого выступления кобзарей, сделавшегося широко известным во всей России (как было разбивать бандуру слепцу, когда неизвестно — может он, черт его знает, играл перед графиней Уваровой!). А главное — это просто уже дышал 1905 год. Но это я немного забежал вперед, дабы покончить с официальной частью. Возвратимся к съезду.

17

Там же, на вечере, публика собрала некоторую сумму денег для слепых, но мы решили не делить их сейчас, а обратить эти средства на организацию следующих концертов. Этот вечер устроил съезд, а дальше нужно было уже действовать самим. Я отдал напечатать на машинке весь кобзарский репертуар, а также свой доклад и начал действовать, но... уже сразу, тут же, в

Харькове, ходатайство о повторении концерта не увенчалось успехом. Я мотивировал свою просьбу тем, что на съезде, мол, могла быть только билетная публика, а, мол, теперь, ввиду успеха, желательно было повторить концерт для более широких масс, но ясно, что я был тогда еще слишком наивен: именно для широких масс и нежелательно было повторение столь зажигающего концерта. Так и сказал мне губернатор:

— Будь бы это в Тамбове, я бы вам разрешил, а здесь — нет.

Я добивался этого разрешения несколько раз. И сам, и через подставных лиц, и у губернатора, и, когда он выехал, у вице — и ничего не помогало: концерт к повторению разрешен не был.

Не лучше было и в остальных восьми центрах Украины. Лекцию мою разрешили к прочтению все три попечителя — киевский, одесский и харьковский (тогда разрешение на прочтение лекции давали попечители учебных округов), но ни один из восьми губернаторов (харьковский, полтавский, киевский, черниговский, екатеринославский, одесский, волынский и подольский) концерта не разрешил. А разрешилось все это обыском у меня (следы его и сейчас имеются в Харьковском архиве революции).

И все же еще один-единственный раз удалось кобзарям выступить организованно. Дело было так. В Полтаве в земской управе после успеха Харьковского съезда нашлись люди, которые приняли близко к сердцу дело слепых и задумали поднять на ближайшем общем земском собрании вопрос об основании школы для слепых кобзарей и лирников. Обратились ко мне за советом, указаниями и сметой. Все это я им сделал, дал тезисы и материалы для доклада управы собранию. А для того, чтобы расшевелить земцев и сделать их более податливыми, решено было устроить концерт, подобный харьковскому.

Опять началось приготовление, репетиции, энтузиазм. Состав кобзарей был тот же, со включением разве еще Гната Гончаренко. «Троїсту музику» я взял уже полтавскую, и это была уже не «троїста», а, пожалуй, квинтет: две скрипки, две виолончели и бубен. Почему две виолончели, когда достаточно было бы и одной, сейчас объясню.

Дело в том, что один инструмент играл обычно смычком, а другой — только *pizzicato*. Мало того! И *pizzicato* это было особенное: в подгрифок был ввинчен винт, при том так, что он едва касался верхней деки. При дрожании всей системы струн винт дрожал вместе с подгрифком и зудел. Именно зудел. Это давало такое интересное прибавление к обычным звучаниям, особенно в лихих козачках, что смеяться хотелось. Да и исполнитель попался юморист (впрочем, они все юмористы, играющие на басу, сколько я их ни знал потом). Он выкамаривал всякие штуки на своем басу. Описать их, конечно, нельзя — ну как опишешь комизм штриха, когда музыкант вдруг среди игры тычет далеко отставленным большим пальцем в четыре угла инструмента? Казалось бы, что тут такого, а публика помирает со смеху.

Что же касается бубнистого, то его инструмент был вещь совершенно выходящей из ряда вон.

Слышу я, за обедом хохочут все мои музыканты. В чем дело?

Спрашиваю, а мне отвечают аллегорически:

— Вчера гав-гав-гав, а сегодня гув-гув-гув!

Я не понимаю. А кобзари хохочут и все повторяют:

— Вчера гав-гав-гав, а сегодня гув-гув-гув!

Насилу я среди хохота добился, в чем дело. Оказывается, что приглашение на концерт в Полтаву застало сельских музыкантов врасплох. Ехать нужно экстренно, а у бубнистого нет инструмента. Так он убил собаку, целую ночь сушил шкуру на печи, а утром натянул на обрuch и поехал в Полтаву. Выходило в самом деле — вчера гав-гав-гав, сегодня гув-гув-гув.

Успех концерта был колоссальный. Играли кобзари потом по частному приглашению в кадетском корпусе, играли даже в доме губернатора, но... основная цель, т. е. устройство школы для слепых, достигнута не была. Сферы усмотрели в этом сепаратизм, даны были соответственные указания — и дело было провалено. Прилично, без всякого административного воздействия, силами самих же гласных — словом, «добро-вольно».

Так как этот вопрос имеет несомненно интерес для данной статьи, я позволю себе немного на нем остановиться. Именно немного, так как не имею под руками материала полностью.

Полтавская губернская земская управа представила 39-му очередному земскому собранию доклад «Об устройстве профессиональной школы для слепых». Между прочим там говорилось, что бандуристы и лирники своими песнями заслуживают только лишь одобрения и поддержки и им необходимо прийти на помощь, необходимо оградить их репертуар от вторжения фабричной песни. А для этого нужно дать им понять, что усвоенное ими от дедов несравненно дороже и благороднее усвоенного ими теперь от парубков, побывавших в городе или на заработках. Пока еще чисты эти народные певцы, пока не коснулась еще их разрушительная рука слепой моды, нужно помочь им выбрать правую дорогу, нужно научить их хорошему. «В настоящее время бандуристы-слепцы предоставлены самим себе: они учат все, на что натолкнутся. И вот нужно поддержать то лучшее, что не поддалось еще влиянию темных сторон жизни».

Управа предлагала устроить школу для слепых, где бы под наблюдением заведующего старшие бандуристы учили бы молодых «думам, псалмам, религиозным песням и таким образом помогли бы и им, и тем, кто вместо «Параши» будет слушать морально чистую песню. В этой школе расскажут слепому о мире божьем, о страдании и смерти Иисуса Христа (так надо было писать тогда.— Г. Х.), научат его хоть таблице умножения, чтобы ему не нужно было разуваться, когда необходимая цифра превышает десяток. Ему не нужна азбука для слепых — что он с нею будет делать в деревне, где и обыкновенной книжки с огнем не отыщешь? Ему не нужны экзамены, ибо он не в состоянии повторить пройденного,— ему просто нужно рассказать, чему его хотят научить.

Но, кроме некоторых общеобразовательных предметов и игры на народных инструментах, необходимо дать в руки слепцам и какое-либо ремесло, так как зимою, например, нельзя ходить по дворам с бандурою и петь на морозе. Доступные слепому ремесла известны все наперечет, а если принять опять-таки во внимание нужды деревни, то все они приблизительно сведутся к плетению сетей, витью веревок, вязанию рукавиц и т. д. А потому их с успехом могут обучать те же самые

слепцы музыканты, которые все без исключения знают какое-либо из вышеперечисленных ремесел.

Курс учения предполагался двухлетний. Интернат на 15 душ на первый год. Расходы — 3 500 р. на содержание учеников и заведующего; 600 руб. двум учителям музыки и 300 р. учителям ремесла. Таков был проект управы. Что в нем моего, определить, конечно, нельзя сейчас, но, вероятно, кое-что есть.

Многое кажется нам наивным сейчас, но сама идея, конечно, заслуживала внимания. Жизнь стерла бы наивности, практика корректировала бы теорию — и дело шло бы. Может быть, совершенно не так, как предполагала управа, но, во всяком случае, шло. И вот ничему этому не суждено было осуществиться. И не потому, что кто-либо был против, — боже сохрани! Все приветствовали начинание, хвалили, но...

Председатель управы Лизогуб объяснял, что в основу доклада управы положены мотивы филантропического характера и желание поддержать слепцов, бывших прежде «носителями национальной музыки, которая теперь пришла в упадок». Большинство слепцов способны к музыке, а для неспособных предназначается ремесло. Школу желательно устроить в губернском масштабе, и она может стать типом профессиональных школ земства¹.

Затем начали говорить гласные, — и вот здесь-то и началось. Одни говорили, что музыка для слепых — вещь второстепенная, а главное дело — ремесло. Другие говорили, что устраивать школу для 10—15 душ «только ради удовлетворения идеи» нет смысла. Уж если устраивать, так душ на 100—150. А как к этому приступить, не имея даже данных о количестве слепых в губернии?

Один гласный говорил, что вот, мол, репертуар бандуристов теперь портится, управа думает дело поправить. Но дело в том, что бандуристы будут петь то, на что есть спрос. Таким образом, сначала нужно выправить вкус публики. Земство должно научить слепого ремеслу, а не учить нищенству. А музыке пусть учатся зрячие талантливые люди.

А еще один никак не соглашался, чтобы школа стала «консерваторией для слепых». Это не средство под-

¹ См. журнал «Хуторянин», 1904, № 5. (Прим. Г. Хоткевича).

держат народный эпос. Искусственно поддерживать живую старину — это дело археологов, а не губернского земства. Любители могут зазывать к себе и оплачивать музыкантов; бандуристы самостоятельно могут обучать молодое поколение. Но нужно сознаться, что эти самые бандуристы делают из мальчиков-поводатырей бродяг и готовят из них контингент для арестантских рот.

И, наконец, еще один, указавши, что бандуристы занимают центральное место в докладе управы, обращал внимание на то, что для слепых существует особая азбука, принятая во всем мире; но управа отбрасывает эту форму. Лишить слепых чтения — это значит лишить их органа мышления — действие бесчеловечное. Не нужно воспрещать им петь, но не задача земства учить их нищенству.

Таким образом, указания собрания можно было свести к таким пунктам:

1. Нужно устраивать школу на 100—150 душ, причем она должна носить профессиональный характер.

2. Доклад управы нужно дополнить данными о числе слепых вообще.

3. Делать из школы «консерваторию для слепых» нецелесообразно; да и какая это консерватория, где два нищих слепца будут учить в школе и музыке, и ремеслу.

Словом, под видом сочувствия и развития мысли управы над идеей создать школу бандуристов был поставлен крест.

19

Заинтересованные украинцы еще не сдавали позиций. Так, проф. В. Василенко, близко принимая к сердцу все это дело, взялся написать официальный доклад и зачитал его на заседании полтавской ученой архивной комиссии 6 марта 1904 года¹.

В докладе он относился критически к некоторым взглядам некоторых гласных земства. Например, мысль, что музыке нужно учить не слепых, а только талантливых зрячих, казалась Василенко неправильной. «По на-

¹ Напечатан в «Киевской старине» того же года, № 7—8. (Прим. Г. Хоткевича).

блюдениям живой жизни нередко встречаются среди слепцов талантливые народные певцы и музыканты, и потому более талантливых следует обучать пению и музыке, приняв меры для устранения, по возможности, бродяжничества в сопровождении зрячих поводырей».

Указывая на совершенную возможность влияния на консервацию народных мелодий в устах бандуристов, Василенко приводил в докладе названия трудов, сберегших нам образцы народного творчества (главным образом Лысенко). «С такой драгоценной сокровищницей доподлинных народных музыкальных произведений за несколько веков представляется в наши дни счастливая возможность вполне поправить исковерканный репертуар наличных бандуристов и лирников, а также научить их перезабутым историческим думам и песням; научить не только точному словесному тексту, но и типичному музыкальному сопровождению в строго национальном духе и вкусе... Понятно, что для использования сокровищницы потребуется от учителей-бандуристов основательное музыкальное образование и, главное, возможно глубокое усвоение и верное понимание своеобразных особенностей малороссийской музыки.

Но для слепцов и зрячих лирников и бандуристов необходима никак не консерватория, а всего лишь профессиональная школа для доставления насущного пропитания вокально-музыкальным и ручным ремесленным трудом. При таких условиях бандуристы восстановят прежнее уважение к своей музыке и пению в народной массе».

Развивая далее свою мысль, Василенко делает вывод, что в школе должны будут учиться вместе и слепые, и зрячие. Изучать музыку будут только талантливые слепые, остальные будут заниматься только ремеслом, ибо трудно думать, чтобы всю массу слепых можно было бы превратить в музыкантов. Что касается поводырей, то для того, чтобы они не развращались, нужно,— говорит Василенко,— и их, особенно если это сироты или безземельные и малоземельные (меньше 4 десятин пахоты),— нужно и их, очевидно способных, учить пению по нотам и игре на народных инструментах вместе со слепыми. «Это будут своего рода суфлеры; они будут (при общем исполнении со слепыми) следить за точностью текста и мелодии, за ритмом — и в то

же время они будут служить поводырями своих слепых товарищей».

В число ремесел, которым будут обучать в школе, Василенко советует завести изделие народных музыкальных инструментов улучшенной конструкции, «так как обращающиеся среди слепцов инструменты до крайности неудовлетворительны по качеству и по внешнему виду. Несомненно, что улучшенные инструменты могут быть выгодны для сбыта вообще в среде любителей музыки».

Отмечает Василенко еще одну функцию школы: она будет учить не только молодых. «Она откроет свои двери возмужалым бандуристам и лирникам, желающим исправить и пополнить свой репертуар и принять участие в соединенном хоре исполнителей. Став живым рассадником и верным хранителем сокровищ народной поэзии и музыки в строго национальном духе и вкусе, школа может способствовать распространению в отечестве лучших вокально-музыкальных произведений в более или менее художественном исполнении хоровыми массами, или одиночными, или групповыми голосами с тем или иным музыкальным сопровождением».

Мало того! Такая школа, по словам Василенко, «будет способствовать организации братства бандуристов и лирников на началах взаимопомощи — по примеру исторических братств».

Словом, как видим, было в простоте душевной сделано все, дабы такая школа не открылась, а в случае ее открытия, чтобы сейчас же была закрыта. Помилуйте! «Школа будет хранить сокровища народной поэзии в строго национальном духе» — это в то время, когда правительство затрачивало огромное количество энергии именно на уничтожение этого самого национального духа. Школа возродит старые цеха, т. е. профессиональные организации, — это в то время, когда правительство только о том и заботилось, как бы не допустить зарождения на территории империи хотя чего-либо похожего на профессиональную организацию.

Таким образом, ясно теперь (кое-кому это ясно было и тогда), что ни в каком случае школы такой не будет, где бы производилось воспитание в сепаратистическом духе, вспоминалось бы казачество, история, своя поэзия и т. д. Приют для слепых, выучка их ремеслу — это дру-

гое дело, это было бы можно. И гуманно, и недорого, и, главное, не пахнет сепаратизмом.

Так из этого всего ничего и не вышло. Школа открыта не была¹.

20

Но не следует думать, что этим окончились результаты XII археологического съезда. Это был такой сдвиг во всей жизни слепых музыкантов, равного коему история кобзарства, пожалуй, не знает. «Учитать всю пользу, принесенную бывшим в Харькове XII археологическим съездом, нет никакой возможности по разнообразию связанных с ним явлений. Несомненно только, что польза большая», — говорил проф. Н. Сумцов.

И действительно, результаты съезда видны во всем. И в работах научного порядка, в степени внимания, которое стало уделяться общественностью носителям кобзарского искусства; почувствовали влияние съезда и слепые, когда лучшим (или более удачливым) из них стало возможным выдвинуться на недостижимые перед тем вершины, а масса слепых почувствовала свое значение, улучшила свой быт, обновила репертуар. Кобзу взяли в руки зрячие люди; впервые появляется мысль записи кобзарских рецитаций при помощи фонографа (инициатива Бородая в Харькове при моем участии). Словом, все, что имело место после 1902 года, могло статься только потому, что был XII археологический съезд. Без него история кобзарского искусства пошла бы по-иному.

Здесь, может быть, уместно будет сказать несколько слов о слепых, выдвинувшихся вперед после съезда.

Интересно, что из лирников не выдвинулся ни один. Ни из тех, которые были на съезде, ни из сотен иных. Малохудожественный инструмент, видно, этому способ-

¹ Это была вторая в истории проба завести школу для изучения игры на бандуре. Первая (и тоже неудачная) относится к 1738 году: это мы говорим об указе императрицы Елизаветы гвардии майору Шипову — «учредить небольшую школу... выбирая, чтобы самые лучшие голоса были... оных же учеников обучать и струнной музыке, а именно на скрипиче, на гусях и на бандуре». (Прим. Г. Хоткевича).

ствовал — что сказать об инструменте, который не опирается на таких двух китов музыки вообще, как *crescendo* и *diminuendo*.

Из бандуристов, не бывших на съезде, не сделался заметным (в то время) ни один: все бандурные знаменитости были «выдвиженцы съезда». Кто же именно?

Иван Нетеса сошел незаметно. Тихий, скромный, он свыкся со своим убожеством; для него съезд был светлым воспоминанием, радостным сновидением всей его темной жизни, а не ступенью для того или иного возвышения.

Более или менее то же можно сказать про Павла Гащенко. Правда, он появлялся еще несколько раз публично, но всегда в качестве только члена ансамбля (об этом ниже). В литературе о нем следов почти не осталось. Мало кто знает даже то обстоятельство, что он был учителем такой кобзарской знаменитости, как Кучугура-Кучеренко. Во всяком случае, он заслуживал большего, но по свойственной ему скромности вперед не лез.

Полная противоположность ему — это харьковский Петро Древченко. Лавры его более успешных товарищей не давали ему спать, и он делал все, что мог, дабы выдвинуться, но если и достиг этого до некоторой степени, то вовсе не благодаря своему музыкальному дарованию.

Впервые ввел его в литературу Крист, бывший тогда студентом Харьковского университета и по поручению проф. Н. Ф. Сумцова собиравший материалы для археологического съезда по части кобзарства.

Видимо, это был очень молодой студент, впервые взявшийся за такую работу; ничем иным нельзя объяснить поверхностности выявленных взглядов. По Кристу, Древченко (он же Древкин) «обладает превосходным баритоном и чудно поет». Происхождение — дворовый Полтавской губернии, но уже 25 лет живет в Харькове «в хуторе Золотополе». Возраст 37 лет. Ослеп на 13-м году, а 20-ти начал учиться играть. Учился четыре года.

Имеет семью, хозяйство, коим ведает жена. Промышляет по селам, а летом больше «возле дома». Дум не знает. Особенно Кристу понравилось исполнение пьесы «Гора Афон», и он дважды советует всякому смертному прослушать исполнение Древченко.

Тут многое неверно. У Древченко не баритон, а бас (в псалме «Ангелы душу пробуждают» Терешко пел первую партию, Михайло вторую, а Древченко партию баса). «Чудного» пения мы не заметили на вечере археологического съезда, да и физический недостаток мешал: у Древченко был перебит нос, и пение выходило гундосое. Древченко и на съезде, и потом всегда играл второстепенные роли. А ведь где было и выдвинуться, как не на съезде, когда все еще были равны, не было ни знаменитостей, ни рядовых.

Жил Древченко возле Харькова, но хутор называется у нас Залютин, и почему его Крест перекрестил в Золотополе, — не знаю. Верно, записывал карандашом наспех, карандаш стерся и трудно было впоследствии разобрать.

Не знаю, на котором году Древченко ослеп, но знаю, что он довольно хорошо видел, поводыря брал для декорации и для возбуждения большего сожаления; вообще же ходил всегда сам.

Учился он у Гната Гончаренко, но старый Гнат не любил своего ученика и отзывался о нем не с похвалой¹, тем более что Древченко любил выпить, а старый Гнат это всегда осуждал. Зрячему еще извинял, а слепому — никогда. Слепых он считал носителями высоких идей и не прощал им общечеловеческих слабостей.

И все же, когда нужен был бандурист для ансамбля, — Древченко всегда брали: участвует он и в кобзар-

¹ Вот два эпизода, в достаточной мере ярко характеризующих общий облик Древченко.

Ходит он к знакомым интеллигентам г. Харькова и со слезами рассказывает, что у него умер старший сын, а похоронить не на что. Сердобольная интеллигенция жертвует не скупое (кобзарь... слепой — и такое несчастье). Собирается значительная сумма — а сын у Древченко здоров и невредим.

Поправилось. Через некоторое время — сгорела хата у Петра Древченко в Залютинском хуторе. Это уже такое несчастье в жизни крестьянина, что выделяется особое лицо для сбора пожертвований. Это мой ученик Боря Лободовский, студент (сын Михаила Федотовича, сотрудника Драгоманова, Кулиша и др.).

Борис берется за дело со свойственной ему в таких случаях энергией, добивается крупных пожертвований, скупеньких высмеивает. В результате собирается уже совсем порядочная сумма, которую Боря сам в спешном порядке отвозит на хутор Залютин.

К великому своему удивлению, видит, что хата Петра стоит, как и стояла, вся семья здорова и невредима, а сам Петро, по своему обыкновению, не совсем трезв. (*Прим. Г. Хоткевича*).

ских групповых выступлениях, берут его и для капеллы (об этом ниже), и, наконец, удостоился он чести быть увековеченным на страницах серьезного издания. Это я говорю о том, что галицкий проф. Колесса записывал на фонограф рецитации наших кобзарей и между иными записан был и Древченко. Его исполнение Колесса считает «наиболее характерным для харьковской группы». Указывает на сходство между Древченко и Кучеренко и считает это результатом «зависимости Кучеренко от Древченко».

Уважаемый профессор сильно ошибался. Наиболее характерным для харьковской группы нужно было считать Гончаренко, ибо он же был и учителем Древченко. Это значит, если у Древченко и было что-либо ценное в исполнении, то это только то, что он мог позаимствовать у своего учителя.

Что касается зависимости Кучеренко от Древченко, то и из всего вышеизложенного и особенно далее читатель сможет убедиться, что ни о каком влиянии Древченко на Кучеренко и речи быть не могло. Скорее можно допустить обратное: Кучеренко с его головокружительной карьерой был всегда и предметом подражания, и объектом жгучей зависти для Древченко.

Не знаю, жив ли Древченко сейчас (1934 г.), но я его видел еще года два тому назад, но без инструмента — «загнал».

21

Затем Крист в своей статье вспоминает Гончаренко. Это самый светлый образ из всех известных мне кобзарей. Уже одна его внешность производила какое-то... просто хочется сказать чарующее впечатление. Он так же, как и его коллеги, ходил по дворам, так же, как и они, пел на базаре, на улице, но первое, что бросалось в глаза, это особенная чистота, опрятность его внешности. Вот Пархоменко. Он тоже был всегда чисто одет, но это была какая-то, я бы выразился, холодная чистота. Вот так, бывает, вырядится человек «на люди», а ежели «дома», так можно как-нибудь. А при взгляде на Гончаренко чувствовалось, что он и дома такой же, что он всегда таков, а не только для людского глаза.

Говорит тихо, но как-то ласково, приветливо и всегда разумно, всегда без лишнего. Как украинец, он не прочь сказать и шутливую фразу, но все это всегда благопристойно, мягко и по-особенному деликатно. Как исполнитель это был виртуоз, хотя, может быть, и с ограниченным репертуаром. У него не было смазанных мест, а все четко и художественно.

В литературу Гончаренко попал впервые,— как я указал,— в заметках того же Криста. Этот исследователь, описывая Гната вместе с Древченко, говорил, что оба эти кобзаря «напоминают собой тип бандуриста прежних времен». Это можно было сказать только по молодости, ибо насколько Гончаренко действительно был носителем старых традиций, настолько же Древченко мало подходил к этому типу.

Далее читаем у Криста: «Оба они угрюмы, мало разговорчивы. При расспросах отвечают кратко, но дельно. Все же Древченко более общителен, чем Гончаренко. Впрочем, оно и понятно: Гончаренко уже слишком стар, да и прихварывает, а потому и говорить ему неохота». С этой характеристикой никак нельзя согласиться. Старый Гнат просто не мог быть угрюмым, а если и отвечал молодому исследователю односложно, то, вероятно, этот исследователь просто не умел подойти к старому бандуристу, чем-либо его задел.

Вообще записи Криста носят какой-то хаотический характер. Вот он пишет, что Гната сфотографировал кто-то в Хорошевском монастыре, но для Гната фотографирование было совсем не диковинка. Сообщает, что у Гната учился какой-то Иван Федорович, «который теперь будто бы играет в Петербурге...» Что это,— не могу понять. С Гнатом я беседовал не один десяток раз и никогда ничего не слышал о каком-либо Иване Федоровиче, играющем в Петербурге. «Знает Гончаренко и харьковский художник С. И. Васильковский» (действительно знал Гната покойный Сергей Иванович и даже писал красками.— Г. Х.). А на объяснения Криста, зачем он все это записывает, Гончаренко якобы сказал: «Так, так... Я й раніше чув, що мертвих будуть виключати, а живих заключати, щоб старовина не проходила мимо...» Фраза какая-то странная, и вряд ли старый Гнат с его умной, всегда строго логической речью мог такое сказать.

«Ослеп на 3-м году жизни, а учиться играть начал лет 20-ти». Кобза прежде была «просто собі», а ту, на которой Гончаренко играл в 1902 г., «зробив москаль-столяр — вже літ 15 у Харкові; такий, що ліри робив»¹.

Другой собиратель сведений того же времени — П. И. Тиховский — определяет Гната как человека рассудительного. «Очень хорошо играет и выразительно поет. В думках он, очевидно, больше налегает на их нравственную сторону. Благодаря этой нравственной стороне, можно заключить, и сохранились «Олексій Попович», «Про вдову і трьох синів», «Сестра до брата листи писала», «Про правду», в то время, как чисто исторические думы забылись, утратив свой интерес при перемене условий жизни».

Как о музыканте Тиховский выражается о Гнате так: «Очень хорошо играет на кобзе как серьезные, так и шуточные пьесы и танцы; некоторые из них интересны по музыке. Было бы очень желательно записать от него напевы и музыку аккомпанемента дум».

До некоторой степени это пожелание осуществилось, и кое-что из репертуара Гончаренко записано, но очень мало. У меня в памяти остался один из казачков, которых Гнат играл несколько. Игрую его, как сумел запомнить.

А вот что говорила о Гончаренко известная (ныне покойная) украинская писательница Леся Украинка, человек музыкальный и высококультурный. «В нем действительно нет ничего нищенского, начиная с одежды — весьма приличной чумарки покроя пригородных крестьян Харькова, барашковой шапки и кончая уменьем держать себя, полным достоинства. Все в нем исполнено благородной простоты».

«Особенно бросаются в глаза его руки с тонкими артистическими пальцами и величественная поза высокой, стройной, совсем не сгорбленной фигуры».

¹ Этот инструмент пришелся к руке, и Гнат его очень любил. Инженер Бородай хотел купить у Гната его кобзу, но старик долго не соглашался. И дал свое согласие только соблазненный значительной (на мерку Гната) суммой. Но продал со слезами. Купил себе другую и уже до конца дней своих не мог к ней привыкнуть. «На старой я и ночью, бывало, встану, когда не спится, и играю. А к этой — не лежит моя душа...» (Прим. Г. Хоткевича).

«Гончаренко играет лучше, нежели поет: в музыке он виртуоз между простыми бандуристами; петь же в 70 лет никто не может хорошо (в 1913 г. Гончаренко было 77 лет. — Г. Х.). Очевидно, любит свое искусство не только потому, что оно дает ему заработок, так как в свободную минуту играет сам себе свои музыкальные пьесы без пения». Проф. Ф. Колесса, записавший от Гончаренко некоторую часть его репертуара при помощи фонографа¹, так описывает игру этого кобзаря: «В технике бандурной игры проявляет Гончаренко действительное искусство. Тоны из-под его пальцев выходят чистые, звучные, в быстрых пассажах пересыпаются, как жемчужинки, нарастают и приобретают силу в переходах от *p* к *f*, звучат сильными аккордами в окончаниях периодов и нежно затихают среди пения, создавая гармоническую основу рецитации или переливая ее золотым кружевом тонких фиоритур и пассажей. Это не шаблонное отбивание двух-трех аккордов, а самостоятельный аккомпанемент с оттенком мотивов рецитаций, импровизированный так же, как и пение, и притом необыкновенно оживленный: он придает рецитации много колоритности и динамики, а также подымает экспрессию музыкальной декламации»².

Выступление Гончаренко в Полтаве создало и ему известность, но, очевидно, не в такой мере, как его более молодым коллегам. И по характеру своему Гнат не был ловителем успехов, и возраст был уже таков, когда успехи не являют собой привлекательной цели. Но везде, где он появлялся, он не оставлял за собой разочарования. И в прессе, и в воспоминаниях — он везде одинаков: в высшей степени симпатичный, и хороший человек, и виртуоз как музыкант.

¹ Издано во Львове; «Матеріали до української етнології», т. XIII и XIV. Рецитации Гончаренко напечатаны в XIV т. (Прим. Г. Хоткевича).

² Еще Леся Украинка (в письме от 4/XII 1908 г.) отметила «ту непостижимую загадку», когда при исполнении дум, «построенных на минорном звукоряде, аккомпанемент ведется в звукоряде мажорном и каким-то чудом это не режет уха». На этом останавливается и Колесса. Писал о Гнате и известный работник в музыке К. Квитка, но все это не входит в задачу данной статьи.

Близок к нему полтавский Михайло Кравченко. После съезда он прожил у меня недели две, и я его имел возможность наблюдать близко¹. Это также был тип старой Украины, тип этих честных, глубоко благородных людей, чуждых всякой грязи, которыми воистину могла гордиться Украина. Он знал напевы старых дум, неизвестных в литературе (я записал тогда же от него думу «Про трьох братів самарських», совершенно новую по музыке: на этой основе создал впоследствии эту же думу, уже для художественного исполнения).

Исполнение Кравченко было очень интересно и знатоку украинской музыки могло доставить много минут истинного наслаждения. Особенно ценным в его игре и пении было уметь петь именно по-украински, с непередаваемыми в нотных знаках оттенками, изгибами голоса, необычайно тонкими мелизмами и вообще со всем тем аппаратом чисто народного исполнения, так резко отличающегося от нашего культурного.

Известность Кравченко после съезда была велика, но не феерична, без бенгальских огней. Он был частым участником всяких ученых заседаний, этнографических концертов, выставок,— и все это тихо, скромно. Вот он участник XIII археологического съезда в Екатеринославе в 1905 году. Вот он в 1906 году на кустарной выставке в Киеве (полтавское отделение выставки). «Вот так себе выйдет с мальчиком-поводырем, сядет в конце комнаты и поет думы и песни. А люди приходят отовсюду, кто хочет, и слушает»².

¹ Он очень много рассказывал мне и о себе, и о слепых вообще. Между прочим рассказывал о бандуристе 80-х годов Холодном. Это была гениальная натура, и о нем ходили буквально легенды (в работе, которую я подготавливаю к печати, «История кобзарства», Холодному уделено много места; я собрал сведения о нем из различных источников). Я спрашивал Кравченко — правда ли, что Холодный умел играть ногами? И Михайло сказал мне, что правда. Сам специально ходил проверять. «Принес я выпивку, выпили мы хорошо, и когда он (Холодный) разохотился, я давай просить его, чтобы он заиграл ногами. Он долго не хотел, а потом разулся, бандуру положил под стол — да как дернет! Левою ногой басы бьет, а правою разделяет!» — это то, что мне говорил Михайло. Между прочим, в литературе есть указание, будто Михайло — ученик Холодного. Это неверно.

² «Рідний край», 1908, № 23. (Примітки Г. Хоткевича).

Кое-что из репертуара Кравченко записала комиссия Ф. Колессы, но в нотной передаче, как ни старались музыканты точно перевести данные фонографа на нотные знаки, интерпретации Кравченко, безусловно, побледили и утратили колорит. Решительно нужно сказать, что система записывания музыки на бумагу, довольно близко передающая замысел интеллигентного композитора, совершенно не приспособлена к передаче народной музыки, оперирующей частями тонов, мало укладываемой в стальные рамки такта и вообще весьма капризной и непостоянной.

Самая блестящая (сразу) карьера выпала на долю Т. Пархоменко. Высокий, с худым оригинальным лицом, он обладал довольно хорошим тенором и был как бы создан для эстрады. Он и сумел использовать эти внешние данные: выступал один, организовывал совместные выступления кобзарей. Вот, например, один такой вечер (очевидно, не первый и не последний) в Киеве 21 октября 1908 года. Кроме Пархоменко, принимали участие еще 4 кобзаря. Газета «Рідний край» отмечала эту особенность кобзарской инициативы и удивлялась, что киевская публика недооценила этой инициативы. «Это странно. Полтава, видимо, более чутка к подобного рода концертам, ибо не только публика пришла в большом количестве на один из подобных концертов, но и просила устроить его еще раз».

«Представителем старого кобзарства был на концерте М. Кравченко. «Ветхое деньми кобзарство утратило уже голос, оно клонится к земле... Кто же его заменит? Где наследники?..»

23

Ответом на вопрос было пение Пархоменко и Кучеренко. Пархоменко может (говорит О. Пчилка, автор рецензии) в печальной думе дать веселенький аккомпанемент. «Это режет ухо, и только тому, кто ничего не понимает в наших думах, может казаться, что такой аккомпанемент пригоден». Кучеренко ставит Олена Пчилка выше.

Эта же О. Пчилка так писала вообще об исполнении Пархоменко. Словам ее доверять можно, так как это

была известная писательница своего времени, работала по фольклору, понимала музыку.

«Кобзаря Пархоменко и его исполнение я знаю довольно давно, вот уже лет пять (это писалось в 1908 году, значит, со времени Харьковского археологического съезда.— Г. Х.) он навевается в Киев и кое-где выступает. Как-то забрел он и к нам. Сказал, будто умеет петь думы. Это, конечно, меня заинтересовало, ибо хотя мне и было известно, что думы еще не совсем исчезли, но все же было странно, что исполняет их молодой кобзарь».

«Большое, однако же, разочарование ожидало нас... Правда, молодой черниговский кобзарь исполнил старинную думу «Про втікання трьох братів з неволі» (точнее она известна под наименованием «Про трьох братів азовських».— Г. Х.), однако Пархоменко, хотя он и обладал свежим голосом и очень верно воспроизводил известный текст думы, но немилосердно резал ухо своей кобзой: он в качестве аккомпанемента к этой сугубо печальной думе давал плясовой мотив! Какой-то не то гопачок, не то козачок,— вообще танец. Это смешение печального текста с плясовым мотивом было так противоестественно, что нельзя было слушать».

Расспросив, О. Пчилка узнала, что текст думы Пархоменко выучил из книжки, а музыку подобрал сам. «Это, конечно, было интересно, но с особой точки зрения,— и такого кобзаря слушать не хотелось».

Лучше всего исполнял Пархоменко песню «Про Морозенка» (ту самую, что создала ему славу на археологическом съезде.— Г. Х.). «Но к известным словам «Песни о Морозенке»,— говорила далее Пчилка,— уже в настоящее время кто-то приделал новые куплеты; их и видно, как новые по содержанию и по языку. Стихи эти нравятся, но вяжутся ли они с фигурой исторического Морозенка, об этом публика не заботится».

О. Пчилка заканчивает свою заметку так: «Голос у Пархоменко нельзя сказать, чтобы был хороший, но все же более свеж, нежели у старых безголосых дедов, и потому Пархоменко имеет успех: за его украинские песни ему всегда сильно аплодируют, даже тогда, когда он поет «Невольницьку думу» под козачок. Думается, что часто Пархоменку аплодируют только за то, что он

выходит с кобзой¹, хотя поет он без вкуса и надлежащего разума, играть на кобзе почти не умеет. Но то, что нам известно о нем, заслуживает внимания, так как касается всего кобзарского дела. Оказывается, что молодые кобзарь из народа хотят петь думы, они даже покупают печатные тексты дум. Значит, нужно людям компетентным направить их на настоящую дорогу, чтобы они не бродили ощупью. Нужно, чтобы у молодых кобзарей были поводырями не только подростки, а и иные люди, умеющие разумно, с знанием дела и любовью к нему рассказать что и к чему».

Этот отзыв о Пархоменко хотя и суровый, в сущности верен. Он действительно пел «без надлежащего разума», и в этом отношении, конечно, ему было далеко до Кравченко. Но его выводил высокий чистый тенор, тогда как голос Михайла был тусклый, и вернее сказать — голоса и совсем не было. В игре Пархоменко тоже не было никакой тонкости. Бандура, как я это могу категорически утверждать, инструмент необычайно чуткий. В нем имеет значение не только сила удара по струне, но и палец, каким это производится, и способ изгиба пальца, и место, где пребивается струна, и рука которой берется звук, и еще многое множество факторов. Пархоменко играл только одним штрихом, самым негибким: он брал терцию, и только терцию, без участия трех остальных пальцев руки, и брал ее раз в сторону мягкой части пальца, раз в сторону ногтя. Таким образом у него почти всегда терция удвоилась. Это было громко и весьма подходило к мотивам плясового характера, но о тонкости исполнения при данном способе говорить не приходится.

Но, конечно, не за отрицательные стороны своего пения и игры пользовался Пархоменко успехом; очевидно, было тут нечто и положительное. Умел он и петь хорошо, задушевно, чему способствовал и вообще характер украинской песни; пусть это звучит парадоксом, но, право же, есть мотивы, которых нельзя исполнить плохо. Если позволят полиграфические возможности, — вот вам один из таких мотивов. Пархоменко пел его

¹ Это замечание глубоко верно. В наше время огромное количество зрячих дармоедов питается только тем, что «выходят с кобзой». (Прим. Г. Хоткевича).

всегда с успехом (это был второй его конек, если первым был «Морозенко»).

Дайте сюда небольшое замирение на продолжительных нотах, некоторые *glissando* на больших и меньших интервалах, дайте чистое, свободно звучащее верхнее соль и — главное! самое главное — два-три аккорда на бандуре — и я ручаюсь вам за успех. А ко всему этому на эстраде слепой, одет чисто, с претензией на изящество, поет о вымирающей старине, и опять же главное — в руках кобза. В этом инструменте кроется что-то особенное, иначе вы не могли бы объяснить, почему в настоящее время столько зрячих лоботрясов-кобзарей пользуются успехом, когда у них ни голоса, ни слуха — ничего, кроме желания легким «трудом» заработать хороший кусок хлеба с маслом. Таким образом, в общем итоге, Пархоменко был хороший кобзарь и успеха своего заслуживал. А за это он удостоился чести, какой не имел, да пожалуй и иметь не будет никто из кобзарей: вышла довольно солидная книжка о нем проф. Сперанского, всесторонне трактующая всего Пархоменко. У нас в литературе другого подобного труда нет. Брошюры о Вересае — только брошюры, а это — солидная ученая работа.

Умер Т. Пархоменко весной 1911 года.

24

Самая необыкновенная судьба ждала самого молодого из участников XII археологического съезда, — это Ивана Кучугуру-Кучеренко. Как помнит читатель, я уже на съезде выделял его как наиболее способного. С ним, а не с кем другим, мы компоновали думу о тяготах слепецкого жития; его, а не кого иного, я нашел возможным обучить нескольким строфам из давно исчезнувшей в репертуаре кобзарей «Думы о Хмельницком». Да

501

и после съезда я много посвящал ему времени. Я не учил его специально моему исполнению, но он часто слышал, как я играю, и, как человек способный, перенимал самостоятельно; таким образом, некоторые вещи в его исполнении (например, «Буря на Черном море» и др.) были посильным подражанием. Когда Н. Н. Привалов из Петербурга написал мне, чтобы я прислал кого-нибудь из кобзарей познакомить северную столицу с кобзарским искусством, я послал Кучеренко, и, полагаю, это было неплохо для него и в материальном, и в моральном отношении. Когда в Киеве затеяли устроить при школе М. В. Лысенко класс бандуры, я опять-таки послал туда Кучеренко. Впрочем, об этом факте следует поговорить.

Не знаю, в какое время вскоре после съезда, но ко мне приехала в Харьков Мария Михайловна Старицкая (дочь известного на Украине драматурга М. Старицкого) с конкретным предложением: переехать жить в Киев, где мне обещали найти равноценную службу, и притом я преподавал бы бандуру во вновь открытой музыкальной школе М. В. Лысенко.

Я ехать в Киев отказался. Тогда Мария Михайловна просила указать кого-либо из способных слепых музыкантов, кто мог бы взяться за это дело. Я указал на Кучеренко. Когда все это было — не помню, но, очевидно, в период 1903, 1904 годов (в 1905 г. я принял серьезное участие в событиях, и тогда мне было даже не до бандуры).

Вот то, за что я отвечаю, как принято выражаться, своей головой.

Далее память моя фиксирует, якобы тогда же Мария Михайловна и переговорила с Кучеренко, якобы тогда же Кучеренко и поехал в Киев. Начал обучение, имел 18 учеников, но, конечно, удовлетворить их не мог, и они мало-помалу отошли, дело погибло. Так вспоминаю я, но уже не ручаюсь: это могло быть наслоением позднейшего времени, ибо вот что читаем мы в киевском еженедельнике «Рідний край» за 1908 год.

Прежде всего в № 9 указание, что в Киеве существует студенческий кружок бандуристов под управлением Злобинцева. Вот этот кружок выступает на вечере в память Шевченко, и «Рідний край» в № 13 по этому поводу пишет следующее: «Хотя исполняли они извест-

ные думы и народные песни, но уже один факт выступления шестерых бандуристов производил впечатление. Выступление этих бандуристов на вечере общества «Боян» указывает, что надежда этого общества, его украинского отдела, на возрождение кобзарского искусства не была тщетной: появляются уже и интеллигентные кобзари, заказывающие себе инструменты и пробующие играть. Мысль завести школу кобзарской игры при школе Лысенко пока не осуществилась, ибо приладить одну школу к другой было трудно. Но отдел надеется основать хотя небольшую кобзарскую школу с осени независимо от школы Лысенко».

Здесь меня лично останавливает фраза — «ибо приладить одну школу к другой было трудно». Как это понимать? Может быть, ларчик открывается просто: ибо увязать преподавание на бандуре с общим ходом занятий в школе было затруднительно. И все.

Но дело еще вот в чем. Злобинцев, а значит и его кружок, играли старым, примитивным способом: в основу взята черниговская манера — правая рука играет только двумя (или тремя) пальцами и только на высоких тонах, а левая только ударяет басы одним, много двумя пальцами. Мой способ несколько иной. Взявши в основу харьковскую манеру игры, я развил ее: обе руки играют всеми десятью пальцами и могут произвольно менять положение; в легкости этих перемен рук кроются большие возможности инструмента.

Кучеренко играл харьковским способом (конечно, кобзарским, упрощенным, — и, может быть, рецензия как раз и говорит о том, что школе Лысенко не чуждо было понимание преимуществ харьковского способа; таким образом, «приладить одну школу» (старую, усвоенную кружком Злобинцева) у другой (харьковской) училище Лысенко считало невозможным.

Но для такого толкования нужна предпосылка: нужно, чтобы управление школы Лысенко твердо ориентировалось и разбиралось в качествах двух этих систем, нужно определенное предварительное ознакомление. Или оно было помимо Кучеренко, или Кучеренко действительно был уже в школе Лысенко перед 1908 годом.

Вообще сказать, руководителю школы М. В. Лысенко моя музыка в достаточной мере была известна. Ведь в 1899 году, когда меня, раба божьего, попросили в

24 часа удалиться из города Харькова за руководство грандиозной тогдашней забастовкой студентов (был членом забастовочного комитета), то я, взяв бандуру под мышку, отправился в Киев прямо к Лысенко (коего и знать-то не знал лично). А Лысенко предпринял как раз тогда большую концертную поездку по Украине с хором; я его догнал в Золотоноше, пропел ему с бандурой — и был принят в качестве солиста-бандуриста с неслыханно огромным на студенческий масштаб жалованьем — 85 руб. в месяц.

Таким образом, за эту поездку Лысенко мог ознакомиться с моей системой игры. А затем в период 1900—1905 я и бывал в Киеве, и живал у Лысенко, словом, он имел полное представление о моей музыке. Вот это и дает мне основание думать, что он не хотел иметь в своей школе преподавателя, знающего только старый метод игры на бандуре. Фраза в рецензии газеты и могла это означать. Затем. Что после 1902 года Мария Михайловна у меня была и что я ей посоветовал взять Кучеренко, — это факт. Но поехал ли он в Киев или нет — утверждать не берусь. Приведенные выше строки не говорят, что пробы завести преподавание не было, но не говорят и того, что такая проба была.

В № 25 той же газеты читаем, что прибыл в Киев И. Кучеренко. Хорошо играет и поет, а так как немного видит, то «все нужные объяснения дает очень хорошо». Находится много охотников учиться. «Будем ожидать, что наши музыканты не только усвоят себе премудрость игры на бандуре, но и снабдят эту игру стройной теорией, напишут учебник для употребления учащихся».

А в № 30 — извещение, что в школе Лысенко открывается курс изучения игры на бандуре. Учить будет Кучеренко. «На запрос и хлопоты Бородай этого кобзаря прислал музыкант Дремцов».

25

Бородай — это инженер, живший в Америке и принявший американское подданство. Он был и остался украинцем, но находился под защитой американского консульства и там, где мы, российские подданные, и пикнуть не смели, он действовал свободно. Жил неко-

торое время в Харькове и был со мной в коротких отношениях — отсюда заинтересованность кобзой и кобзарями. О нем еще скажу несколько слов ниже.

С. П. Дремцов, и ныне здравствующий музыкальный деятель, заинтересовался кобзарями самостоятельно. Между прочим, он в том же 1908 году издал «Перший випуск матеріалу із співів харківського кобзаря Кучеренка», озаглавив «Дума про Морозенка». Глубокоуважаемый Сергей Прокофьевич не знал еще тогда точно определения слова «дума»¹, что и дало повод «Рідному краю» написать в № 38: «...Очевидно, музыканту-издателю осталось неизвестным, кто сочинил эту «думу»...»

Да и перенял эту «думу» Кучеренко от Пархоменко, как и все вообще кобзари. Одно время эта песня сделалась как бы пробным камнем для бандуристов. «А «Морозенка» играешь?» или: «А как ты играешь «Морозенка»?».

Так вот, оказывается, что запрашивал Дремцова Бородай и Дремцов выслал Кучеренко в Киев. А при чем здесь Мария Михайловна пять лет тому назад? И был ли Кучеренко в Киеве по моей рекомендации в качестве преподавателя или нет?

Беседа моя со Старицкой сомнению не подлежит. Значит, остается предположить, что или 1) Кучеренко тогда не поехал; или 2) поехал, но не удовлетворил тогда Лысенко; и 3) поехал, попробовал заниматься, но это ускользнуло от внимания не существовавшей еще тогда редакции «Рідного краю». Во всяком случае, факт остается фактом: 6 ноября 1908 г. Кучеренко начал работу с двумя группами учеников. Пять лекций в неделю по 2 часа. Отдельный ученик платил 2—3 руб. в месяц. Газета хвалит Кучеренко вплоть до того, что называет его «довольно образованным человеком»². Образованным человеком Кучеренко не был, но это была на редкость способная натура. Мимо его внимания не проходило ничто, и каждое общение его с тогдашней интеллигенцией оставляло в нем след. Он перенимал

¹ Дума — это совершенно определенное эпическое произведение, и, конечно, никак нельзя любую песню назвать думой; это так же мало приемлемо, как ежели бы кто сказал: «Былина «Кирпичики»...»

² К сожалению, у меня нет киевских изданий 1909 года, и я не знаю дальнейшей судьбы школы. (Примітки Г. Хоткевича).

все, и хорошее и дурное, благодаря чему впоследствии у него появились замашки, пожалуй, и мало приличествующие певцу из народа. От более-менее обеспеченного существования голос у него очистился и получилась довольно сильный, приятный баритон. Играть он стал неплохо, совсем таки неплохо; думаю, что моя помощь в этом была ему не лишней (это ему принадлежит фраза, которую потом повторяли кобзарь: «Так може грати тільки чорт та Хоткевич»). Правда, на меня лично его музыка не производила большого впечатления, во-первых, потому, что я там всегда мог видеть знакомые наслоения, а во-вторых, может быть, от некоторой повышенности моих требований. Мне, например, не нравилось, что Кучеренко утратил истинно народный стиль исполнения украинской песни, а до высокохудожественного, конечно, ему было дойти трудно. Но это мое личное убеждение, обычную же аудиторию Кучеренко удовлетворял на все 100%. Музыкальный талант его не подлежит сомнению. Вот он в Киеве, выступает на вечере учительских курсов и исполняет думу «Про смерть Богдана», «Прощання козака з бандурою», «Плач невольників у турецькій неволі». Ведь так или иначе, а тут было много его личной работы. Правда, думу о Богдане он изучал со мной еще к археологическому съезду, думу «Прощання козака з бандурою» компоновал на основе мотивов, слышанных от меня¹. «Плач невольників» он несомненно брал от М. Кравченко, у которого эта дума выходила особенно задушевно и трогательно. И все же Кучеренко прибавлял туда много своего, расцвечивал аккомпанемент и своими, позаимствованными у меня, и не известными рядовому кобзарству штрихами. Словом, когда выступал на эстраде самоуверенно, хорошо одетым (отпустил себе вниз

¹ Среди кобзарей эта дума исчезла совершенно, и музыка к ней — это просто моя композиция. Да и дума сама довольно подозрительна: есть предположение, что она — произведение не народное, указывается даже автор. Словом, заимствовать эту думу Кучеренко мог только из книжки, а музыку — частью у меня, частью составить сам. И, вероятно, больше сам, так как у меня, собственно, «мотива» нет; у меня это не подражание народному исполнению с одним музыкальным периодом для всего текста, а просто композиция с целым рядом разнообразных мотивов. Кучеренко мог взять разве только один, какой ему больше понравился. Я все говорю «мог» потому, что сам никогда не слышал: Кучеренко в моем присутствии избегал играть свои думы. (Прим. Г. Хоткевича).

запорожские усы), брал несколько аккордов и начинал петь красивым баритоном, то публика действительно получала наслаждение. Но публика рядовая. На серьезных музыкантов Кучеренко производил впечатление меньшее.

Его рацитации также записаны проф. Колессой, и вот как, с присущей галичанину деликатностью, говорит профессор об исполнении Кучеренко: «Заметна уже некоторая разница в объеме тонов, употребление каденций в отдельных думах. Видимо, кобзарь тщится придать уже некоторое разнообразие формы своим рацитациям. Это уже влияние никак не кобзарской среды, скажем от себя. Слышится в исполнении тактовый размер, в силу чего мелодия приобретает песенный характер». Это тоже далекий и весьма далекий отход от истинно народной музыки. И пока жив был Пархоменко, Кучеренко еще так не выдвигался; во всяком случае, делил лавры со своим черниговским соперником. Когда же Пархоменко не стало,— Кучеренко стал самым знаменитым бандуристом. Он и антрепренерствовал, устраивая концерты кобзарей, приучил к выступлениям членов своей семьи, чтобы не тратиться на других¹. Умел делать все это громко, показательно. В заключение скажу о Кучеренко: в настоящее время он народный артист республики. Но в этом звании почему-то уже не выступает, и вообще последние годы что-то о нем ничего не слышно. Хотя лежит у меня на столе № 5 журнала «Всемирный турист» (1930); там есть статья И. Саркизова-Серазини под заглавием «Последний кобзарь». Это звание, как видно из статьи, придал себе сам Кучеренко. С этим наименованием отпечатан его портрет, и

¹ И я, когда возвратился в Харьков в 1914 году, присутствовал на таком концерте Кучеренко, где он пригласил к участию Дреченко, своего учителя Гащенко и еще кого-то. Выступали также члены его семьи. Интересно мне было то, что ансамблем пели и играли эти концертанты только вещи, выученные мною с ними 12 лет тому назад на археологическом съезде.

В художественном смысле концерт произвел на меня удручающее впечатление, и я, не дослушав до конца, ушел. Когда я одевался в вестибюле,— я был не один возле вешалки...

И в самом деле. Это уже было то, что теперь называют «халтура». Это была спекуляция на патриотических чувствах украинской публики, и мне было обидно, что таким делом занимается один из способнейших кобзарей, мой ученик до некоторой степени. (Прим. Г. Хоткевича).

вообще вся заметка вызывает некоторое недоумение: не то Саркизов странно записывал, не то Кучеренко странно говорил. Есть теперь всем понятный термин «наливать». Так вот, вся заметка — это какое-то сплошное наливание. Что сказать, например, о таких сведениях, даваемых Кучеренко Саркизову: «Все кобзари составляли одну тайную организацию... До 1902 года все мы были связаны клятвой не передавать наших знаний зрячим» (почему именно до 1902 года? Что в этом году, кроме археологического съезда, случилось примечательного?). Кобзари изучали двенадцать «устинських» книг, из которых две последние носили название «Не для всех». К изучению их допускались закаленные, испытанные, верные ученики...

Все это сплошная чепуха, и такие вещи можно было сообщать только человеку совершенно незнакомому с Украиной, доверчиво заносящему в свой блокнот все, что ему скажут о развесистой клюкве в этой интересной и неведомой стране¹.

Таковы были кобзари — выдвиженцы съезда. Как и все люди, имели они и свои достоинства и свои недостатки, но в общем нужно признать, что они высоко держали знамя кобзарского достоинства, широко понесли в массы свое искусство и глубоко его там внедряли. Словом, работали во всех трех измерениях... В истории кобзарского искусства период после 1902 года будет отмечен волной вверх благодаря тому, что жили и работали Гнат Гончаренко, Михайло Кравченко, Терешко Пархоменко и Иван Кучеренко.

26

А теперь возвратимся к дальнейшим событиям.

Съезд в Харькове, сумевший так звучно и колоритно показать слепых музыкантов, стал образцом для устройств следующих ближайших съездов — в Екатерино-

¹ Там читаем, в той же заметке, что недалеко, возле Шевченковского заповедника, водятся бобры... Я жил несколько лет в тех краях и что-то не слыхивал о бобрах. Знаю только, что убить бобра можно в каждом пункте территории УССР независимо от того, водятся ли в данной местности эти животные, или нет. (Прим. Г. Хоткевича).

славе в 1905 году и в Чернигове в 1908 году, но... Но там не нашлось лица, которое и знало бы, и любило это дело, а потому из кобзарских выступлений на этих съездах не получилось ничего. Как-никак, а мы к своим выступлениям готовились, и готовились долго, добросовестно. Каждый номер программы обдумывался и обрабатывался, назначалось ему точное место. Каждая мелочь, малозаметная извне, стоила долгого и порой напряженного труда.

И ничего этого не было на следующих съездах. Вот что, например, пишет О. Сластион (художник, живший в Миргороде, Полтавской губернии, и изучавший кобзарство):

«Екатеринославская губернская земская управа от комитета по устройству археологического съезда обратилась с просьбой к Полтавской губернской земской управе, чтобы она прислала известных мне бандуристов¹. Но просьба была прислана перед самым открытием съезда, и в Екатеринослав, после обмена телеграммами, поехал только один кобзарь. Все же на съезде пелись думы, публика, не понимая их, более была удовлетворена исполнением двух кобзарей новейшего разбора».

Что-то похожее затеяно было и на последнем, Черниговском, съезде, но там это дело, судя по газетам, было поставлено еще хуже.

О Черниговском съезде потом, а вот как О. Пчилка описывает Екатеринославский съезд.

В коммерческой школе выступали три кобзаря: М. Кравченко, Т. Пархоменко и еще какой-то третий, которого О. Пчилка не знала. «Это были представители трех различных стадий кобзарства. Полтавец Кравченко — это тип еще старосветского кобзаря, осколок древности; он пел нам старым голосом старинные думы и песни.

Черниговский Пархоменко среднего возраста,— это уже кобзарь новый, концертный, привыкший уже появляться на эстраде; он и теперь был одет немножко по-театральному. Этот знает слова дум только уже из

¹ Интересно. Ведь я еще был жив и здоров; казалось бы, прямой резон был обратиться ко мне, но, видимо, графиня Уварова слишком помнила Харьковский съезд, и я приглашен не был. (Прим. Г. Хоткевича).

книжки, мелодий их не понимает, исполняя их на первый попавшийся мотив, хотя бы даже плясовой. Он пропел нам «Морозенка». И третий кобзарь, екатеринославец, совсем молодой парень, лет 18. Этот старых песен не знал совсем. Он пропел нам «Зійшов місяць, зійшов ясний», стихотворение Ал. Конисского на смерть Шевченко. Когда я спросила, что это за песня, то кобзарик ответил, что ее сложил Лысенко».

Так бедно и убого было представлено кобзарство на XIII археологическом съезде в Екатеринославе. Еще хуже было дело в Чернигове. В «Историческом вестнике» за 1911 год (кн. X) некто В. В. Данилов поместил статью «Среди кобзарей и лирников», в которой, между прочим, писал о Пархоменко следующее: «Пархоменко выступал в заседаниях нескольких ученых обществ по разным городам. Предполагалось его выступление и на археологическом съезде в Чернигове, но ученые меценаты слишком поспешили с поощрением таланта кобзаря, который, заручившись деньгой, так загулял перед самым заседанием, что командированные за ним приват-доценты не могли привести его туда».

Господин Данилов, видимо, был человек чужой к слепым и их работе — за это говорит легкость тона, с какой он повествует о несуществовавшем событии и бросает тень на только что умершего кобзаря. Бестактность такого выступления отметил О. Малинка (этнограф, между прочим, занимался и кобзарями): «Очень больно было читать эти строки сейчас же после смерти Пархоменко (умер весной 1911 года). Я хорошо знал эту артистическую натуру. Он приезжал ко мне и в Глухов, и в Кременчуг, и в Полтаву, жил у меня неделями; я устраивал ему концерты. Он знал, что им интересуются, пишут о нем статьи, печатают портреты (в Киеве продавались даже папиросы в коробочках с его портретом), и был осторожен во всем, что могло бы отрицательно отразиться на его имени».

Прочитав статью Данилова, Малинка написал опровержение, но редакция «Исторического вестника» его не напечатала. И только в 1928 году встретил Малинка кобзаря Симоненко, который находился в Чернигове в 1908 г. во время съезда. Когда Малинка рассказал Симоненко содержание статьи Данилова, кобзарь ответил: «Нет, это не так было. Я тогда тоже был в Чернигове,

хотя меня и не пригласили на концерт. Я хорошо все знаю. Был там Терешко и Ткаченко, его ученик. Этот любил пропустить лишнюю чарку. И Пархоменко любил, но с толком: знал когда можно, а когда нельзя.

По какой-то причине концерта в тот день не было, а перенесли его на другой. А Пархоменко нужно было ехать домой. Вот он и поехал пароходом. А Ткаченко — тот, правда, таки был пьян.

Через несколько дней Пархоменко вернулся, но уже на концерт не попал. Вот так было дело».

Во всяком случае, ясно было одно — что устроители взялись за дело по-чиновничьему, ну, а из подобного образа действий никогда ничего хорошего не выходило.

27

Я лично после съезда и полтавского выступления, убедившись, что мне ничего разрешено не будет, уже и не делал проб устроить что-либо в большем масштабе. Но связей со слепыми не порывал, и популярность моя среди них была велика. Называли меня просто «Гнат», и если мне случалось встречать на улицах незнакомого слепца, то стоило назвать свое имя, как лицо кобзаря освещалось радостной улыбкой и он в трогательных выражениях начинал говорить, как много он обо мне слышал, как давно хотел познакомиться и т. п.

Но не только одни розовые впечатления имел я от сношений с кобзарями, бывали и черные. Правда, слепые тут мало виноваты, но все же... Жил в Харькове один адвокат М. (он уже умер, трагически: в припадке умственного расстройства повесился). Он позволил себе говорить, будто я присвоил деньги, собранные для кобзарей на концерте археологического съезда. Я был тогда молод, а такие обвинения на молодую душу действуют особенно, и я, помню, буквально не находил себе места от внутренней боли.

Вызвал я того М. на третейский суд, но, как адвокат, он умел поворачивать дело так, что суд никак не мог закончить своих функций. Так и застал это все неоконченным 1905 год.

Мало того. М. подговорил одного из слепых, и он подал на меня в суд. М. обещал, что он сам выступит на

суде и проч. Доверчивый слепой поверил. М., конечно, в суд не явился, а я документально и показаниями других слепых установил и сколько было этих денег, и куда они были истрачены с согласия всех участников концерта. Суд окончился моим оправданием, но факт, что со мной судился один из участников выступления на археологическом съезде, действовал на меня удручающе. Долго я не мог этого забыть.

Но все же я не переносил своей обиды на слепых вообще и работал среди них. Помню, затевал я что-то с обучением игре на бандуре в тогдашнем Харьковском училище слепых, но заведывавший им инспектор был против, и дело не состоялось. Помню одного слепого, небандуриста, с хорошим баритоном. Я взялся учить его петь, и наши уроки пошли настолько успешно, что он выступал уже на концертах. Особенно хорошо у него выходило «Ой чого ти почорніло, зеленее поле», муз. Лысенко¹.

К этому же времени относится намерение организовать записи кобзарской игры при помощи фонографа. Упомянутый выше инженер Бородай жил тогда в Харькове, и мне удалось убедить его выписать из Америки несколько фонографов, — двенадцать штук, кажется, было выписано. Предполагалось, что я составлю инструкцию, что и как записывать, а фонографы будут разосланы в разные углы Украины любителям этого дела.

Но этот Бородай был человек оригинальный. Вот что фиксирует моя память: у меня жил молодой художник, он был телеграфист, но, заметив в нем талант, я предложил ему жить у меня, службу оставить и вместо этого учиться рисовать. За неимением природы он попробовал писать нечто вроде моего портрета. Это была его первая работа — понятно, как он волновался.

И вот когда он в жару вдохновения пишет, — раздается звонок, внизу лестницы показывается Бородай. Я хочу пойти к нему навстречу, но художник чуть не со слезами молит меня:

¹ В благодарность за мою с ним работу слепой этот (не помню фамилии) подарил мне гамак собственной работы. Летом в 1905 году я жил в с. Великах и, намереваясь приехать туда и в 1906 году, оставил у хозяйки много мелких вещей, между прочим, и этот гамак. Но я не усчитал прихода революции, и лето 1906 года я провел уже в Карпатах, в с. Криворивня, о существовании которой и не знал еще год тому назад. (Прим. Г. Хоткевича).

— Еще минутку!

Я говорю Бородаю:

— Проходите в комнаты, я сейчас освобожусь.

Смотрю — мой Бородай потихоньку затворил дверь и удалился, видимо, обиженный. Я бросился за ним, но он не захотел возвращаться:

— Вот как меня встречают...

После этого он уже не бывал у меня.

Может быть, с его стороны было что-либо иное против меня, но я этого ничего не знаю и причину нашего расхождения описал здесь такой, какой она мне представляется и сейчас. Мы разошлись. А вскоре он выехал в Киев, увез с собой и фонографы. Лица, которое занялось бы этим делом, не нашлось — так и пропало записывание на фонограф музыки слепых.

Затем пришел 1905 год, я сильно вмешался в революцию. Был и в Москве во время баррикад (как делегат на съезде, имевшем целью устранить сепаратные забастовки, а назначить один день для всей России и остановить все живое). Когда возвращался в Харьков, увидел, что мне, как руководителю Центрального комитета, может грозить все, вплоть до расстрела (карательные экспедиции генерала Мина и др. расстреливали не только главарей, но и участников железнодорожных забастовок). Я перешел на нелегальное положение. Жил некоторое время в Харькове, организовал новый комитет, затем в Полтаве, Киеве и, когда убедился, что реакция укрепилась и так жить придется долго, выехал за границу.

И вот когда я очутился в более-менее конституционной стране (жил в Австрии), надумал устроить здесь то, что не удалось дома, в Харькове: организовать слепых бандуристов в концертных целях.

Начал переписку с корифеями. Не помню, что ответил мне Кучеренко, а Пархоменко помню. Он писал так: «Говорят, что у вас там в Галиции народ бедный и заработки плохие. Ехать к вам нет смысла».

Да. Они, корифеи, привыкли уже здесь к крупным заработкам. Получить 25 руб. за одно выступление где-нибудь в гимназии, заседании и т. п. — это вовсе не было диковинкой, а в Галиции действительно иногда весь сбор с целого концерта не превышал этой суммы.

Так из моей затеи снова ничего не вышло.

И вот, когда я сидел однажды дома, на улице Dwiernickiego¹, входит ко мне бандурист. Можно понять, как я обрадовался: здесь, на чужбине, один из тех, с кем я так много пережил там, у себя.

Присматриваюсь к этому кобзарю — и не могу понять. И знаю его — и не знаю. Таких кобзарей при мне не было. Присматриваюсь ближе, роюсь в памяти и вдруг припоминаю.

— Василий! Это ты?

— Да, я...

Что же случилось? У Т. Пархоменко был поводырь Василий (я фотографировал всех участников съезда с их поводырями, и у меня есть фотография Терешка с тем самым поводырем Василием) — и вот он стал кобзарем².

Я ему не писал, ибо не знал о его существовании как бандуриста, но он, очевидно, прослышал о моем кличе и поехал. Это, правда, показывало, насколько высоко стоял мой кредит среди кобзарей, но делать мне с этим Потапенко решительно было нечего.

Первое, что я сделал, это занялся лечением его глаз. Композитор о. Нижанковский, священник в Стрию, поместил его в лечебницу, и ему там подправили глаза настолько, что он снова сделался зрячим, а я всю силу своего убеждения направил на то, чтобы доказать Потапенко, что не обязательно кобзарю нужно быть слепым и что большие заработки известных ему слепых кобзарей обуславливаются не их слепотой, а их талантом.

Затем с моими рекомендационными письмами поехал Потапенко по Галиции, выступал в концертах, под-

¹ Двірницького (польськ.).

² Когда-то, не помню, по какому случаю, я писал о кобзарях несколько слов в украинском журнале «Червоний шлях». Там я коснулся вопроса, как этот самый Василь Потапенко из зрячего вдруг стал если не слепым совершенно, то полуслепым. Но Потапенко прислал опровержение, говоря, что я неправ. По сути, я остаюсь при своем мнении, ибо основой их является признание самого Потапенко, сделанное им там, во Львове. Но раз Потапенко угодно было отрицать, то я, конечно, здесь об этом умолчу. (Прим. Г. Хоткевича).

работал немного денег и отправился восвояси. Поселился в Киеве и подучивал кое-кого игре на бандуре. А так как он играл заимствованным у своего учителя Пархоменко старым черниговским способом, то и все кружки киевских бандуристов восприняли этот способ и держатся его и по сегодняшней день.

Сидя в Галиции, я не мог уже близко сталкиваться с кобзарями (в Галиции их совершенно нет), но все же кое-что делал. Так, когда возникла мысль записать репертуар кобзарей и лирников и на это дело был призван проф. Колесса, то на заседаниях по этому поводу я делал пространные указания, где и кого из бандуристов можно найти, что у них есть в репертуаре интересного, что менее важно. Таких заседаний было несколько. Когда я возвратился из Галиции (в 1912 г.) и отсидел в тюрьме свою порцию, я поселился в Киеве. И опять же взялся за извечную свою идею — организацию слепцов-кобзарей.

Пархоменко уже не было в живых, Кравченко тоже. На кобзарском небосклоне полным сиянием сверкало неугасимое светило — Иван Кучеренко. Очевидно, он должен быть участником такой организации, и я начал с ним переписку. Условились мы съехаться в Полтаве и съехались.

Ну, что же... Брал я когда-то их всех, участников XII съезда, прямо с базаров, и все они тогда были тихие, скромные, бедные труженики. Такими они и остались в моем представлении, несмотря на десять прошедших годов. Вроде как для матери — все ее Ванюша кажется маленьким, а он эва куда вырос!

Вырос и Кучеренко — и мою идею объединения кобзарей в ансамбль принял снисходительно. Конечно, ему это не улыбалось: в одиночку он мог зарабатывать вдвое-трое больше, нежели в таком ансамбле. Но прямо отказать мне, именно мне, он, конечно, еще не смел.

Впрочем, разговор шел в таких тонах, что пришлось отказать от его сотрудничества. Вот одна в высшей степени характерная фраза. Это не фраза, а прямо изречение, характеристика момента, эпохи.

В разговоре о деталях условий вдруг спрашивает Иван.

— А как же будет с харчами?

Я немного не понимаю. Такой мелочи я не предусматривал. Главное дело — идея.

— С харчами? А почему ты меня о них спрашиваешь?

— Да потому, что разные кобзари бывают. Один и селедкой удовлетворится, а другому уже и форшмак нужен.

Меня взорвало. Я представил себе этого Ивана десять лет тому назад.

— Иван! А сумки где? (По-украински это звучит резко: «А торби де?»).

— Сумки... Сумки я забросил давно...

— Ой, не бросай! Гляди, как бы еще не пригодились.

На этом мы и расстались. Сказать по правде, я такого афронта не ожидал. Ради форшмака, вкус к которому приобретен был, очевидно, не так давно, отнестись отрицательно к идее объединения кобзарей, с которой мы все, и Кучеренко в том числе, так носились когда-то.

Ну, что же... *Tempora mutantur*¹.

20

Но все же я не оставил своей идеи организовать кобзарей, собрал их нескольких, всех не помню уже кого; помню, и очень хорошо, что был Древченко — злой гений ансамбля; кажется, был Павло Келеберда и уж совершенно не помню, кто еще.

Собрал я их, выучил, создал более-менее стройный ансамбль и пустил в турне в декабре месяце 1912 года. Сам я ехать с ними не мог, а пригласил заведывать всем этим делом некоего Омелька Островского. Был такой немного актер, немного драматург, немного писатель.

Островский поехал с ними, но... это, конечно, было не то. Он не умел ладить с кобзарями, он не был для них авторитетом, они его не слушались. А тут еще Древченко. Он буквально был разлагающим элементом и спаивал своих товарищей. Островский писал мне слезные послания, что он ничего не может поделать.

¹ Часи міняються (лат.).

«Тут нужно занавес поднимать, а кобзари ползают по эстраде вдрызг пьяные...» Так и пришлось эту затею бросить — и это была моя последняя попытка объединить слепых.

Виню себя. Я все мерил на масштаб Харьковского съезда, на ту кристальную чистоту отношений, неугасимый энтузиазм, неустающую восторженность первых девственных восприятий — и не понимал, что такие моменты имеют место только раз в жизни и никогда не повторяются¹.

На этом, собственно, и заканчиваются мои воспоминания о работе со слепыми. Больше я уже с ними не сталкивался вплотную, а так, спорадически. Одно время я начал было выдвигать вперед Павла Келеберду: выпускал его на устраиваемых мной самим концертах (например, когда дирижировал харьковским хором, то неоднократно выпускал его в стильных концертах; также, когда был у меня вокальный квартет), посылал на концерты, устраиваемые другими. Но Павло так и не выдвинулся: не было у него той закваски.

И теперь еще слепцы помнят и знают меня, хотя и заочно. Иногда приходят со своими нуждами. Вот еще недавно один молодой пришел в институт, где я преподаю, и жаловался, что их, кобзарей, зовут «подзаборниками», тогда как ему хотелось бы сделаться певцом украинской филармонии. Желание, конечно, похвальное, но данных у него к этому было мало.

Встречаясь с незнакомыми кобзарями, приходится убеждаться, что память о XII археологическом съезде живет среди них как прекрасная легенда, как воспоминание о некоем золотом веке, как сказка, в которой всегда возможно, что вчерашний младший сын бедняка крестьянина сегодня женится на царевне.

¹ Вот нечто аналогичное. В то же самое время, т. е. в период 1902—1905 годов, я организовал первый рабочий театр в Харькове из самих рабочих харьковских заводов, человек 150. Мы играли в Народном доме. Это было тоже нечто из области героики. Достаточно сказать, что у нас бывали моменты, когда рабочие приходили на репетицию от станка и уходили к станку с репетиции.

И вот когда я по возвращении в Харьков задумал снова организовать рабочих, собрал часть старых членов кружка, часть новых и возобновил спектакли (в Рабочем доме), должен был констатировать, что прежнего увлечения нет, оно тоже было неповторимо. (Прим. Г. Хоткевича).

У меня же от общения со слепыми осталось тихое впечатление радости. Они, нищие телом, далеко не были нищими духом. На всех их, за весьма малыми исключениями, лежит какой-то отпечаток нравственной чистоты, их восторги искренни и глубоки, их отношение к окружающему миру всегда продуманно. Вот почему так хорошо с ними, особенно когда умешь (или удастся) взять от них лучшее, что в них есть. Я не идеализирую, я просто суммирую. И слепые — люди, и у них имеются все общечеловеческие недостатки, но в общей сумме они все же чище многих и многих зрячих. По крайней мере, у меня осталось именно такое впечатление от совместной работы с ними.

Я кончил.

[1934]

ПРИМІТКИ

Твори Гната Хоткевича (художні, наукові, музикознавчі) при його житті, особливо у 20—30-і роки, виходили неодноразово. З важливіших видань художньої спадщини письменника слід назвати оповідання «Добром усе переможеш» (Харків, 1899), збірку новел і оповідань «Поезія в прозі» (Харків, 1902), драму «Лихоліття» (Львів, 1906), драматичний малюнок «Вони» (Львів, 1909), «Емігранти» (Мамаївці, 1906), «На залізниці» (Львів, 1909), «Камінна душа» (Чернівці, 1911), «Гірські акварелі» (Харків, 1914).

В дореволюційний час Г. Хоткевич не мав змоги видати свої твори, зокрема п'єси, в межах царської Росії. Те, що вийшло в Галичині, письменник друкував на власний кошт. Видані до 1917 р. збірки Г. Хоткевича охоплювали тільки незначну частину його спадщини. В одному з листів, датованім 9/X 1925 р., письменник зазначав: «90% моєї літературної продукції не побачило у свій час світу» (ЦДІА у Львові, фонд 688, опис 1, справа 287, в'язка 19).

Широка публікація художніх творів, наукових і музикознавчих праць Г. Хоткевича стала можливою лише за роки радянської влади. Протягом 1928—1931 рр. у харківському видавництві «Рух» вийшло вісім томів його спадщини: т. I «Оповідання» [з портретом, автобіографією, бібліографією творів письменника], Х., 1928; т. II «Життєві аналогії» [з передмовою автора], Х., 1928; т. III «Люблю жінчину» [оповідання, з передмовою автора], Х., 1928; т. IV «Оповідання» [з передмовою автора], Х., 1929; т. V «Оповідання», Х., 1929; т. VI «Богдан Хмельницький. Тетралогія. Суботів. Київ. Берестечко. Переяслав», Х., 1930; т. VII «Гуцульські оповідання», Х., 1930; т. VIII «Камінна душа», Х., 1931.

Крім того, як свідчить оголошення, вміщене в кінці т. V «Творів» Г. Хоткевича, у цьому виданні мали вийти окремим томом «Опришківські оповідання», але з невідомих нам причин вони не з'явилися друком.

Восьмитомне видання творів Г. Хоткевича виходило під наглядом автора, який складав його проспект, брав участь у компонуванні томів, читав верстки тощо. Багато творів, порівняно з першодруками (наприклад, збірка «Гірські акварелі»), в процесі підготовки до друку були доопрацьовані автором.

Тексти творів, що увійшли до даного видання творів Г. Хоткевича, куди вміщено тільки вибрані прозові й драматичні твори Г. Хоткевича, окремі його статті та спогади, подаються за згаданою вище восьмитомною збіркою. Такі твори, як «Маленькі образки великої справи», «Лихоліття», «Вони», всі статті і спогади (у восьмитомник вони не входили), подаються за першодруками та автографами. Цитати із творів інших авторів звірено за сучасними критично перевіреними виданнями. В підготовці до друку спогадів Г. Хоткевича значну допомогу подала дружина письменника П. В. Хоткевич, за що висловлюємо їй щире подяку.

ОПОВІДАННЯ ТА НАРИСИ

Блудний син

Автограф невідомий. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1898, т. II, стор. 135—163.

Подається за першодруком.

Різдвяний вечір

Автограф невідомий. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1902, т. XX, стор. 181—193.

Подається за т. V «Творів» Г. Хоткевича, X., «Рух», 1929, стор. 65—79.

Як тітка Майстриха глечина скидала

Автограф невідомий. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1900, т. IX, стор. 240—245. Увійшло до т. V «Творів» Г. Хоткевича, стор. 247—252, за яким і подається.

Дід Андрій

Автограф невідомий. Дата завершення роботи над твором — 21/VIII 1900 р. Вперше надруковано в т. V «Творів» Г. Хоткевича, стор. 5—23, за яким і подається.

З давнини

Автограф невідомий. Оповідання написано десь у 900-х роках. Вперше надруковано в т. V «Творів» Г. Хоткевича, стор. 32—65, за яким і подається.

Життєві аналогії

Автографи більшості оповідань, що увійшли до циклу «Життєві аналогії», зберігаються в ЦДІА УРСР у Львові (фонд 688, опис I, справа 39). Весь цикл, за свідченням автора, виник «в період 1897—

1902 років, не пізніше. Новели 1—5 найраніші; друга частина новели ч. 4 заснована на безпосередніх вражіннях від смерті брата одного з моїх товаришів студентів; я провів коло цього хворого (до 2-го тома) — Г. Хоткевич, «Твори», т. II, X, «Рух», 1928, стор. 5).

Окремі оповідання циклу друкувалися як самостійні твори, в альманахах і збірниках «З-понад хмар і долин», Одеса, 1903; «Багаття», Одеса, 1905; «Нова рада», К., 1908. Повністю цикл надрукований у т. II «Творів» Г. Хоткевича під спільною назвою «Життєві аналогії».

Деякі з оповідань, що увійшли в цю збірку, перекладалися на початку 900-х років російською мовою, як, наприклад, оповідання четверте, в одеській газеті «Южное обозрение», 1904, № 2225.

Всі три оповідання подаються за т. II «Творів» Г. Хоткевича в тому порядку, в якому вони розташовані автором.

Сердечна опіка

(Згадки Пент)

Автограф невідомий. Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1903, т. VII, стор. 28—46. У 1928 р. оповідання увійшло в т. I «Творів» Г. Хоткевича, стор. 149—177. У примітці до повторного видання автор зазначив: «В 1902 р. я порвав з редакцією ЛНВ; отже, все, що появилось потім (у цьому журналі.— Ф. П.), було старим надісланим матеріалом і друкувалося помімо мого відома. Ця річ також. Псевдонім «Пеня» я прибрав собі для речей, що тхнули трохи політикою».

В тому ж році видавництво «Рух» випустило оповідання окремою книжечкою.

Подається за т. I «Творів» Г. Хоткевича.

Сліпець

Два автографи цього оповідання (неповні) зберігаються у ЦДІА у Львові (фонд 688, опис I, справа 52). Вперше надруковано в газеті «Рідний край» від 13 березня 1906 року. Передруковано у збірці «Перли українського письменства. Вибір із прозових писань українських письменників», Станіславів, 1908, стор. 20—26. У доповненому й дещо переробленому вигляді оповідання було опубліковане у т. V «Творів» Г. Хоткевича, стор. 23—31. У другій редакції автор у прямій мові широко використовує жаргон сліпих.

Подається за т. V «Творів» Г. Хоткевича.

Голодовка

Автограф невідомий. Датується приблизно 1906 р. Вперше надруковано в т. I «Творів» Г. Хоткевича, стор. 198—206, за яким і подається.

У свобідній країні

Автограф невідомий. Написано, як зазначив автор у першодруці (Г. Хоткевич, Твори, т. I, стор. 207), «мабуть, у 1906 р.»

Подається за т. I «Творів» Г. Хоткевича.
«Свобідною країною» письменник іронічно називає Галичину,
куди він емігрував 1906 року.

Трое

Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (далі: ІЛ АН УРСР) (фонд 62, № 27). Вперше надруковано в газеті «Рідний край» від 16/X 1908 р. Передруковано у т. I «Творів» Г. Хоткевича (стор. 211—219) з такою приміткою: «Убивство селянина Каганця було краплею, що переповнила чашу терпіння революційно настроєної молоді. Трое студентів рішили рибити намісника Галичини графа Потоцького. Жеребок випав на М. Січинського.

Нарис цей був друкований у «Рідному краю», причім редакція підписала мене «Георгій Хвилінський» замість «Г. Х.».

Подається за т. I «Творів» Г. Хоткевича.

Поштовхом для написання циклу нарисів — «Трое», «Перед дверима», «Так мусило бути» — було вбивство студентом Львівського університету Мирославом Січинським у квітні 1908 р. цісарського намісника Галичини графа А. Потоцького — лютого ката українського народу. М. Січинський був засуджений на 20 років ув'язнення. 1911 р. він втік із станіславської тюрми і виїхав за кордон. Зараз проживає в США, діяч прогресивної української еміграції, один з провідних публіцистів української поступової газети «Громадський голос», що виходить за редакцією В. С. Левицького в Нью-Йорку.

Г. Хоткевич був особисто знайомий з М. Січинським, згадував про нього з великою пошаною. Крім названих тут нарисів, письменник написав ще кілька прозових фрагментів на цю ж тему («Світе тихий», «Діалог з Платонової республіки»), автографи яких зберігаються у відділі рукописів ІЛ АН УРСР (фонд 62, № 27); «Діалог...» опубліковано в т. I «Творів» Г. Хоткевича.

Перед дверима

Автограф зберігається у відділі рукописів ІЛ АН УРСР (фонд 62, № 27). Приблизно дата написання — середина 1908 р. Вперше надруковано в т. I «Творів» Г. Хоткевича з такою приміткою від автора: «Цей нарис зберігся в поганенькому стані. Походження його таке. Січинський був членом просвітньої комісії «Студентського союзу». Комісія видавала книжечки популярні, одну з них було доручено написати Січинському. Матеріали для неї він збирав у бібліотеці Осолінських. Я працював у тій же бібліотеці, і от після атентату (вбивство А. Потоцького.— Ф. П.), це саме в розгар судових подій, коли вся українська суспільність була схвилювана, у всіх на устах було ім'я Січинського, якимось я сів раз там, де сидів і Січинський. Столи вкриті бібулою. На бібулі рукою Січинського було написано:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!..
За що тебе сплюндровано?
За що, мамо, гинеш?»

Подається за т. I «Творів» Г. Хоткевича.

Автограф зберігається у відділі рукописів ІЛ АН УРСР (фонд 62, № 27). Приблизна дата написання твору — 1908 р. Тут назва твору — «За рідний край».

Вперше надруковано в т. I «Творів» Г. Хоткевича, за яким і подається.

Маленькі образки великої справи

Автограф (без спільного для всіх нарисів заголовку) зберігається у відділі рукописів ІЛ АН УРСР (фонд 62, № 14). На звороті останньої сторінки автографа рукою Г. Хоткевича написано: «Маленькі образки великої справи (для «Просвіти» написав Гнат)». Це чорновий автограф, який дещо відрізняється від тексту першодруку.

Вперше надруковано в чернівецькій газеті «Буковина», 1909, №№ 160—161, 165, 166, 180—182.

Подається за публікацією в газеті «Буковина».

Цикл нарисів Г. Хоткевича цікавий насамперед тим, що це свідчення безпосереднього учасника революційних подій 1905 р., а тому тут яскраво змальовані сцени боротьби народних мас проти царського самодержавства. Слід, однак, зазначити, що в окремих місцях автор впадає в надкласовий гуманізм, зокрема тоді, коли у другому нарисі характеризує робітника словами: «Само лице, самі очі говорили, що це є з великої сім'ї люб'ящих, тих, що по великій заповіді Христа «кладуть душу за други своя», а в третьому нарисі перемогі робітників під час страйку розуміє як перемогі одвічної любові, тобто ідеалів Христа, над віковим злом.

Остання лекція

Автограф невідомий. Оповідання написане в час перебування Г. Хоткевича в Галичині, десь у 1909—1910 рр. Вперше надруковано у т. III «Творів» Г. Хоткевича, Х., «Рух», 1928, стор. 229—249.

Подається за першодруком.

Смерть поета

Автограф першої редакції оповідання зберігається в ЦДІА у Львові (фонд 688, опис I, справа 88). Тут воно має назву «Так умер поет Бельман». Вперше надруковано за цим автографом в альманасі «Арго» (упорядкували Олена Пчілка і Ф. Петрусенко, Київ, 1914). Готуючи до друку багатотомну збірку своїх творів, Г. Хоткевич вніс в оповідання деякі доповнення іправки (смыслового та мовно-стилістичного характеру). З цими змінами воно й було надруковане у т. IV «Творів» Г. Хоткевича, Х., «Рух», 1929, стор. 126—145, під заголовком «Смерть поета».

Подається за останнім виданням.

Бельман Карл-Мікаель (1740—1795) — визначний шведський поет і композитор, представник демократичної поезії в шведській літературі XVIII ст. Автор численних пісень та віршів, зокрема застольних, творів про життя свого народу та природу рідного краю. Найважливіші збірки його творів — «Послання Фредмана» (1790), «Вакхічні пісні Фредмана» (1792).

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Лихоліття

Автограф драми зберігається у відділі рукописів ІЛ АН УРСР, у фонді І. Франка (фонд 3, № 1983). На титульній сторінці автографа помітка, зроблена рукою І. Франка, що драма «Відзначена першою премією на конкурсі гал[ицького] краєвого виділу 1906 р.». На звороті цієї сторінки — список дійових осіб.

Зберігся автограф автоперекладу драми російською мовою (ІЛ АН УРСР, фонд 62, № 41). Це чорновик, він не датований. Переклад зберігся не повністю, без кінцевої сцени — похоронів Бориса.

Драма була написана десь в останні місяці 1905 року як безпосередній відгук автора на ті події, свідком і учасником яких він був. Цілком зрозуміло, що вона не могла бути надрукована в будь-якому з українських видань, що виходили тоді на Наддніпрянській Україні. Царська цензура ні в якому разі не дала б дозволу на друкування цього твору. Тому-то автор вирішив опублікувати його в Галичині. Саме тоді, 1905 р., тут був оголошений конкурс на кращий драматичний твір. Драма Хоткевича на ньому отримала першу премію. У львівському літературно-науковому двотижневнику «Світ» за 24 квітня 1906 р. під рубрикою «Новинка» повідомлялося, що «конкурсова комісія краєвого виділу нагородила на засіданню 23 сього місяця першою нагородою драму Гната Хоткевича «Лихоліте» (хроніка із 20-го століття) другою і третьою — дві драми Л. Лопатинського «Сіль землі» і «Спокуса»; останньою — Осиповича «Вона».

Вперше драма була надрукована у «Літературно-науковому віснику», 1906, т. VII. Тоді ж вийшла окремою книгою (Гнат Хоткевич, Лихоліте. Хроніка початку ХХ ст. (в 5-ти діях). У Львові, 1906). Подається за окремим виданням (додано список дійових осіб за автографом).

На вихід цього твору зразу відгукнувся полтавський журнал «Рідний край», що його видавала Олена Пчілка. У № 51—52, на стор. 4—5, вміщено такий відгук: «Ім'я Г. Хоткевича звісне в українській літературі по тих творах, що містилися в часописах, і по особному збірнику оповіданнів. Драматичний твір Хоткевича «Лихоліття» здається нам найкращим його твором. Самий зміст сеї драми — дуже поважний і вражаючий: дія в їй ведеться під час гострої революційної боротьби в Росії. Цікавий самий засновок драми: у батька, дуже правого напрямку, антисеміта, син — революціонер, що має наречену — єврейку... Автор виявив дуже великий хист у змалюванні самих різних типів. Взагалі можна сказати, що п'єса зовсім заслужила тієї почесної премії, яку їй призначено на драматичному конкурсі в Галичині».

Зрозуміло, що в умовах тодішньої дійсності журнал не міг докладніше розповісти читачам про цей революційний твір письменника.

Це зробив у своїй рецензії М. Мочульський, що була надрукована у львівській газеті «Діло» від 10(23) січня 1907 р., стор. 1—2. В ній, між іншим, говориться: «Твір Хоткевича небуденний і вартий того, щоб прочитати його. Автор брав живу участь у вільному русі в Росії, власними очима глядів на сцени, які змалював у своїй «Хроніці», огрів ту «Хроніку» огнем свого свободолюбного серця та вплив у неї свою власну душу».

Г. Хоткевич робив одчайдушні спроби познайомити з драмою передову російську та зарубіжну громадськість. Але на перешкоді надрукуванню автоперекладу «Лихоліття» російською мовою стали тодішні цензурні умови в Росії. Цікаві відомості про це знаходимо в двох нещодавно опублікованих листах Лесі Українки. Відповідаючи на листа Г. Хоткевича, Леся Українка писала з приводу «Лихоліття» 25 січня 1907 року: «Я, зрештою, не думаю, щоб тепер Вашій драмі попущено було побачити світа в Росії,— і се не мій особистий песимізм, а думки всіх компетентних людей, з якими мені траплялось говорити» (Леся Українка, Публікації, статті, дослідження, К., Вид-во АН УРСР, 1960, стор. 64).

«Лихоліття» було перекладене також німецькою мовою. Автор мав намір вийти зі своїм твором на німецьку сцену. Г. Хоткевич просив О. Кобилянську прочитати драму в перекладі і виправити, якщо буде потрібно, мову. В листі від 23 грудня 1906 р. О. Кобилянська, висловлюючи свою думку про можливість постановки «Лихоліття» в Німеччині, зауважує: «Не покорегувала-м німецьку мову «Лихоліття», бо, на мою думку, зроблять се німці самі, як закуплять драму» (Ольга Кобилянська, Твори в п'яти томах т. V, К., Держлітвидав України, 1963, стор. 590). В Німеччині п'єса не була поставлена. Доля німецького перекладу нам невідома.

Драма Г. Хоткевича була перекладена і польською мовою, але переклад її не вийшов друком. Доля його сьогодні невідома. Перекладач — український поет Сидір Твердохліб — у листі від 14/IX 1910 р. просив польського письменника Владислава Оркана допомогти йому опублікувати переклад «Лихоліття», оскільки польські буржуазні видавці не бажують випустити у світ переклад з української літератури. Він у відчаї навіть згоджувався на те, щоб «Лихоліття» в його перекладі видати як оригінальну польську драму («Наша культура», Варшава, 1961, № 4).

«Лихоліття» має й свою сценічну історію (див. про це «Спогади з театральної діяльності» Г. Хоткевича). 1907 р. вона була підготовлена до постановки театром «Руської бесіди» у Львові, але австрійська поліція заборонила ставити п'єсу на сцені. Автор організував прилюдне читання п'єси. Львівська газета «Діло» у номері від 1 листопада 1907 р. повідомляла читачів: «Заходом «Кружок українок» в неділю, 3, сього місяця, о год. 5 пополудні в локалі «Бесіди» у Львові відчитає п. Гнат Хоткевич свою драму під заголовком «Лихоліття». З огляду на незвичайно цікаву тему відчиту (виставлення сеї драми в українськiм театрі зустрілося сього року із заборонаю львівської поліції) проситься о численну участь».

Тільки 1909 р. письменникові врешті-решт вдалося дістати дозвіл на одну постановку свого твору, і то лише для спеціальної аудиторії. Вистава пройшла з великим успіхом. Позитивні рецензії на постановку були вміщені у кількох львівських газетах.

Вони

Автограф (чистова редакція) зберігається в ІЛ АН УРСР (фонд 62, № 38). На титульній сторінці автографа є помітка олівцем, зроблена невідомо ким: «Було прислане до «Рідного краю», та в «Ріднім краю» не може бути надруковане. Автор просить пере-

дать «Литературно-научовому вісникові». У цьому ж фонді під номером 45 зберігається автопереклад твору російською мовою.

Г. Хоткевич мав намір надрукувати твір в газеті «Рідний край», але на перешкоді цьому стали цензурні умови. П'єса вперше видана окремим виданням у Львові 1909 р. Тоді ж її було надіслано до Київського тимчасового комітету в справах преси з проханням дозволити ввезти частину тиражу цієї книги з Галичини в Росію. Цензор дав такий висновок про цей твір Г. Хоткевича: «Сочинение представляет панегирик недавней так наз. революции в России», а тому «подлежит запрещению» (ЦДІА УРСР в Києві, фонд 295, опис І, од. збер. 247, арк. 11).

Збереглася згадка про читання цього твору автором у Львові в товаристві «Руська бесіда». В газеті «Діло» від 5 квітня 1907 р. читаємо: «Вони — новий драматичний нарис Гната Хоткевича, відчитаний в «Руській бесіді» 3 сього місяця, основується, як і його попередня драма «Лихоліття», на революційних подіях [...] Сам же нарис дає нам ряд сцен, які представляють, яке вражіння роблять революційні події в місті на зібрану на обід «суспільну сметанку». Характеристика поодиноких членів сеї «сметанки»: генералів, предводителя дворянства, багатих буржуа, жалісливих дам переведена згідно з брутальною дійсністю. Нарис, відчитаний самим автором, який відтворював кожну дійову особу, неначе на сцені, зробив на присутніх сильне вражіння».

Подається за окремим виданням.

«Діоклетіаново время» — тяжкі, страшні часи. Назва походить від прізвища римського імператора Діоклетіана, який славився своєю жорстокістю, переслідував християн.

СТАТТІ ТА СПОГАДИ

Яків Іванович Щоголів

Автограф невідомий. Вперше надруковано в «Літературно-научовому віснику», 1898, т. VII, стор. 83—107. Подається за першодромом.

Розвідка Г. Хоткевича за його згодою в журналі подана скорочено. У ненадрукованому листі О. Маковея до М. Грушевського від 20/VIII 1898 р. з приводу цієї статті є такі рядки: «Так тепер частина наукова (ЛНВ.— Ф. П.) буде виглядати так: 1. Стаття про Бордуляка; 2. Стаття Хоткевича про Щоголева, ціла,— другу частину її я скорочую; авторові я писав уже про се. В тій частині мова про поезії «Ворскло» і «Слобожанщина». Хоткевич подає масу цитат з поезій на доказ своїх заміток, не раз і по кілька цілих поезій,— так я ті поезії пропущаю, лише одну-дві задержую, а з решти подаю титули. Стаття займе і так зо три форми» (ЦДІА УРСР в Києві, фонд 1235, опис І, од. збер. 622).

Про цю ж публікацію О. Маковей говорить і в листі до М. Грушевського від 28/VIII 1898 р.: «Стаття, на мою думку, добра, особливо в частині життєписній. Її, розуміється, післав я в коректі д. Франкові. Стаття на часі і добра як pendant¹ до рецензії Грінченка на «Слобожанщину», яку даю в «Новинах літературних» по рецензії на «Залісе» (ЦДІА УРСР у Києві, фонд 1235, опис. I., од. збер. 622).

¹ Доповнення (франц.).

Крім поданої тут статті, на сторінках «Літературно-наукового вісника», 1899, т. II, стор. 1—5, Г. Хоткевич опублікував разом із вступними поясненнями чотири недруковані вірші Я. Щоголева («Вигадки», «Янгол смерті», «Баба», «Плахта з оксамиту»). У цих вступних нотатках є, між іншим, така думка: «Сі поезії, що ми отут подаємо, не увійшли в обидва збірники творів Якова Івановича з різних причин: «Янгол смерті» був написаний, коли збірник «Слобожанщина» уже друкувався; останні — може, через те, що сам д. Щоголів уважав їх непридатними¹. Але по смерті поета ми повинні збирати не лише усяку дрібницю, що була написана ним, а і те навіть усе, що так або інак тичилось його, бо через се будучому історикові літератури та культурної праці поодиноких робітників у різних галузях нашої цивілізації улегшиться можливість ясно і вірно виобразити собі духову постать тієї або іншої людини, того або іншого поета та працюючника. Та ще і те сказати: яке право маємо ми, сучасні люди, набираючись гидкого нам на словах цензурного духу, закривати від наших нащадків те, чим ми тепер живемо і дишемо? Такими, які ми є, повинні ставати ми на суд їх — ні кращими, ні гіршими. Як знати: може, те, що ми тепер уважаємо за дріб'язок та нікчемність, не таким здається тим, хто прийде за нами; і навпаки — те, перед чим ми тепер прихляємося, бачучи в ньому верх світу та правди, осміють і закинуть наші науки і правнуки».

Де Пуле Михайло (1822—1885) — російський письменник і педагог.

Афанасьєв Олександр Степанович (літ. псевдонім Чужбинський, 1817—1875) — український і російський письменник.

Щербина Микола (1819—1894) — український поет, співробітник альманаху «Молодик».

Єдлічка Алоїз (1819—1894) — український композитор, чех за національністю.

„Земля“. Повість Ольги Кобилянської

Автограф невідомий. Вперше надруковано в газеті «Діло» в номерах за 23—24, 27—31 травня, 3—8 червня 1907 р. В скороченому вигляді дослідження Г. Хоткевича надруковано у збірнику «Ольга Кобилянська в критиці та спогадах», К., Держлігвидав України, 1963, стор. 104—148, за яким і подається.

Г. Хоткевич написав розвідку про «Землю» десь в кінці 1903 року українською мовою; згодом, вже, очевидно, 1904 р., переклав її російською мовою. Вступ до статті був перероблений, звернений до російського читача.

Говорячи про успіхи української реалістичної літератури, Г. Хоткевич у цьому вступі підкреслює таке: «И вот об одной из таких вещей, ясно показывающих на известную ступень развития литературы и на ее завоевания, я и хочу остановиться здесь.

¹ Так, наприклад, поезія «Вигадки» складається, як ми тепер знаємо, з двох половин: першу ми подаємо нижче, друга ж, під заголовком «Член», була вже друкована у «Ворсклі» (стор. 71). (Прим. Г. Хоткевича).

Это — повесть «Земля», принадлежащая перу известной украинской писательницы г-же Ольге Кобылянской [...] Важно то, что такая повесть могла появиться в украинской литературе, что язык в состоянии был изобразить всю эту сложность импульсов, психологических задач, что мы, в некотором смысле, доразвились до этого» (ІЛ АН УРСР, фонд 62, № 15).

Про російський текст статті знаходимо згадку в листі В. Короленка від 20/І 1904 р.: «Дня 3—4 назад я послал Вам письмо относительно статьи о рассказе Кобылянской. В настоящее время посылаю самую рукопись зак[азной] бандеролью» (ІЛ АН УРСР, фонд 30, № 26). Г. Хоткевич мав намір надрукувати свою статтю в журналі «Русское богатство», в якому працював тоді В. Короленко, але це йому не вдалося.

Після цього Г. Хоткевич зробив спробу надрукувати розвідку в журналі «Вестник Европы». У відповіді цього журналу, датованій 24/IV 1904 р., зазначалось, що стаття не може бути надрукована, бо «рукопись изобилует цитатами, иногда довольно обширными, на малороссийском языке, для весьма многих читателей малопонятным, и, таким образом, все эти цитаты останутся потерянными для значительного большинства нашей публики. Вот главная причина нашего отказа; кроме того, мы не желали бы помещать у себя полемику с «Киевской стариной», как не имеющую никакого отношения к предмету критического очерка [о] повести г-жи Кобылянской» (ІЛ АН УРСР, фонд 62, № 180).

Як в українському, так і в російському тексті статті Г. Хоткевич широко переказує зміст повісті. В окремих розділах статті автор, торкаючись філософських питань (категорії передчуття та ін.), психології творчості, висловлює невірні думки, в яких відчутний вплив ідеалістичних теорій. Не зовсім правильні оцінки і визначення дає й окремим персонажам твору. Г. Хоткевич, наприклад, вважає, що Сава — «людина не тої епохи, в яку він вродився», що він «з усією своєю психікою, усім своїм внутрішнім «я» належить ще до епохи звіробойства».

Виходячи з цього, стаття подається скорочено: крім переказу змісту, опускаються ті місця, де автор висловлює несприйнятливі сьгодні думки. Та в статті є чимало вдалих і цікавих спостережень над твором О. Кобылянської. Критик показує високу майстерність письменниці в розкритті внутрішнього світу людини, з'ясовує багатство її художніх прийомів, говорить про «Землю» як про видатне явище в українській реалістичній літературі. Водночас в статті викриваються спроби буржуазного націоналіста С. Єфремова знецінити творчість О. Кобылянської. Саме тому розвідка Г. Хоткевича знайшла схвальний відгук з боку української демократичної критики. О. Маковей так висловився про неї: «Зразком такої сумлінної і поважної критики я вважаю, наприклад, критику Хоткевича в «Ділі» на «Землю» Кобылянської. Але чи багато таких оцінок у нас доводиться читати...» («Про історичні оповідання», газета «Діло», 19/IV 1907 р.). Ольга Кобылянська вважала, що Г. Хоткевич написав «дуже цікаву і цінну критичну студію» про її твір (з листа до Х. Алчевської від 30/VII 1907 р.).

Лотце Герман (1817—1881) — німецький філософ, автор відомої праці «Мікрокосмос» (Лейпціг, 1856—1864). 1870 р. видана в Москві в перекладі російською мовою.

Кузен Віктор (1792—1867) — французький вчений, філософ-еклектик.

Вільмен Абель-Франсуа (1790—1870) — французький історик і критик.

Сент-Бев Шарль-Огюст (1804—1869) — видатний французький критик і поет.

Шерер Вільгельм (1841—1886) — німецький філолог, історик літератури, представник позитивістського напрямку.

Мезьєр Альфред-Жан-Франсуа (1826—1915) — французький письменник і політичний діяч.

Дешанель Еміль-Огюст-Етьєн-Мартен (1819—1904) — французький письменник, вчений і політичний діяч.

Ібсен Генріх (1877—1906) — видатний норвезький драматург.

Гріє Едвард (1843—1907) — визначний норвезький композитор.

Беклін Арнольд (1827—1901) — відомий німецький художник.

Штук Франц (1862—1928) — німецький художник-символіст.

Цим Шевченко великий

Автограф зберігається у відділі рукописів ІЛ АН УРСР (фонд 78, № 614). Друкується вперше, з деякими скороченнями.

Г. Хоткевичеві належить чимало розвідок і капітальних досліджень про Шевченка. Стаття «Цим Шевченко великий» — перша з цього циклу. Написана 1911 р. в Галичині як доповідь, вона була виголошена у Львові 19 лютого 1911 р. з нагоди 50-річчя з дня смерті поета.

21 лютого про виступ Г. Хоткевича була подана в газеті «Діло» докладна інформація, ілюстрована окремими уривками з доповіді.

Автор, очевидно, мав намір надрукувати її в «Літературно-науковому віснику», в архіві якого вона й збереглася. Однак з невідомих причин доповідь в цьому журналі не була надрукована.

Виходячи з тогочасного рівня шевченкознавства, дослідник зробив спробу розкрити велич Шевченка, його значення і місце в українській літературі. Важливими і цінними в статті є підкреслення полум'яного патріотизму й гуманізму Шевченка, інтернаціонального звучання його творчості. Г. Хоткевич цілком слушно відзначає, що Т. Шевченко виступав проти «неприступних богів творчості», проти «воспівателів плотських і всяких інших утіх», «псував теоретично рівну лінію чистої творчості». Та поряд з цими, безперечно вірними, думками в доповіді Г. Хоткевича є й неприйнятні для нас твердження, застарілі думки. Він зокрема недооцінив твори Шевченка, написані російською мовою, помилово вважав, що Шевченко однаково близький всім соціальним станам і прошаркам. Наголошуючи, і цілком справедливо, на тому, що Шевченко — великий поет-гуманіст, Г. Хоткевич незгасну любов поета до людини розцінює в душі християнської любові і моралі всепрощення тощо. Тому-то деякі твердження автора вимагають критичного ставлення. Пізніші свої праці про Шевченка і його добу (з них була надрукована лише ґрунтовна розвідка «Федькович і Шевченко» — в журналі «Червоний шлях», 1924, № 10) Г. Хоткевич написав з позицій марксистського літературознавства. Серед них є такі капітальні дослідження, як «Енгельгардти»,

«Віленська суспільність», що показують оточення і умови, в яких формувався молодий Шевченко. Вони цінні насамперед своєю документальною основою.

Воспоминания о моих встречах со слепыми

Автограф невідомий. Друкується за машинописною копією (1934), вичитаною і виправленою за дорученням Г. Хоткевича його дружиною Платонідою Володимирівною Хоткевич. Ця копія зберігається у П. В. Хоткевич.

Рукопис був підготовлений до друку. Він мав вийти окремою книгою у Москві, але не був виданий з причин, незалежних від автора. Зберігся ще один примірник машинопису цих спогадів, який знаходиться у наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР Ю. Шелеста. На відміну від попереднього, у ньому є передмова, написана російським письменником А. Белоруковим, з яким Г. Хоткевич підтримував у 30-і роки творчі стосунки (в ЦДІА УРСР у Львові фонд Г. Хоткевича, опис 1, справа № 305, в'язка 21, зберігається декілька листів від А. Белорукова).

Окремі уривки зі спогадів Г. Хоткевича були надруковані у журналі для сліпих, що видається у Києві українською і російською мовами.

Матеріалом для спогадів послужили часті зустрічі Г. Хоткевича із сліпими кобзарями й бандуристами, довголітня робота з ними, а також численні документальні матеріали з історії кобзарства на Україні, зібрані автором протягом багатьох років.

У Листі до президента АН УРСР О. Богомольця (приблизно у 1937 р.) Г. Хоткевич, підводячи певні підсумки своєї діяльності, зазначає: «Я дав цілу нову галузь мистецтва — це кобзарське мистецтво. Я підвів під нього науковий фундамент і від сліпецького примітиву довів до границь справжнього мистецтва» (ЦДІА УРСР у Львові, фонд 688, опис 1, справа № 305, в'язка 21).

Серед багатющої рукописної спадщини Г. Хоткевича зберігаються численні дуже важливі документальні матеріали про розвиток кобзарства на Україні, головним чином в дожовтневий період. У ЦДІА у Львові, у фонді Хоткевича, є зібраний письменником великий том «Матеріалів про кобзарів і бандуристів» (нариси про них, відомості про кобзарський репертуар тощо, загальний обсяг — 300 рукописних сторінок). Чимало документальних матеріалів про українських кобзарів і лірників зберігається також у відділі рукописів ІЛ АН УРСР, фонд Хоткевича, та в рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР.

Спогади Г. Хоткевича, що вперше друкуються у повному обсязі, є важливим документальним матеріалом для дослідження історії кобзарства на Україні. Вони значно доповнюють і розширюють його друквані виступи про кобзарів та лірників («Дещо про бандуристів та лірників», «Літературно-науковий вісник», 1903, т. XXI; «Терешко Пархоменко. Спомини», газета «Неділя», 1911, № 22, стор. 2—3; «До історії кобзарської справи», журнал «Червоний шлях», 1927, № 5, стор. 180—188).

Гончаренко Гнат Тихонович (1835—бл. 1917) — український кобзар. Леся Українка разом з К. Квіткою записала 1911 р. від нього на фонографі чимало варіантів дум, пісень і танців.

Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — російський та український літературознавець. Працював також в галузі фольклору та етнографії.

Пархоменко Терентій Макарович (1872—1910) — український кобзар і лірник, брав участь у Всесвітньому XII археологічному з'їзді в Харкові (1902).

Кравченко Михайло Степанович (1858—1917) — один з найпопулярніших українських кобзарів.

Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — визначний український літературознавець і етнограф, професор Харківського університету.

Багалій Дмитро Іванович (1857—1932) — український історик, з 1919 р. — академік. Був особисто знайомий з Г. Хоткевичем, привітав його від імені науково-дослідної кафедри історії України у 1922 р. з нагоди 25-літнього ювілею письменника (ЦДІА у Львові, фонд 668, опис 1, справа 297, в'язка 19, арк. 3).

Малюк Олександр (1865—?) — український етнограф.

Русов Олександр Олександрович (1876—1915) — український громадський і культурний діяч ліберально-буржуазного напрямку, етнограф і фольклорист.

Вересай Остап Микитович (1803—1890) — видатний український народний кобзар.

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український фольклорист і етнограф буржуазно-демократичного напрямку. 1869—1870 рр. очолював етнографічну експедицію, яка збрала численний матеріал, що склав сім томів «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край».

Кучеренко — Кучугура-Кучеренко Іван Йович (1878—1943) — український радянський кобзар, народний артист УРСР. 1908—1910 рр. працював викладачем по класу кобзи в музичній школі М. Лисенка в Києві.

Василенко Віктор (1839—?) — український статист та етнограф, автор багатьох праць про звичаї, побут і домашнє ремесло селян Полтавщини.

Бородай Олександр (1844—1914) — за професією інженер, цікавився історією кобзарства, сприяв справі записування народних дум і пісень.

Колесса Філарет Михайлович (1871—1947) — видатний український радянський фольклорист, музикознавець, композитор і літературознавець. Автор багатьох праць про українські народні думи, які першим почав записувати за допомогою фонографа.

Древченко Петро Семенович (бл. 1863—1934) — український радянський кобзар, учень Г. Гончаренка.

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868—1941) — українська письменниця і перекладачка, дочка М. Старицького.

Данилов Володимир Валеріанович (народ. 1881 р.) — український та російський фольклорист і літературознавець.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
Гнат Хоткевич (<i>Фото 1901 р.</i>)	160—161
Гнат Хоткевич (<i>Фото 1902 р.</i>)	160—161
Гнат Хоткевич з хором М. Лисенка (<i>Фото 1902 р.</i>)	320—321
Гнат Хоткевич у М. Лисенка (<i>Фото 1902 р.</i>)	320—321

З М І С Т

<i>Гнат Хоткевич. Критико-біографічний нарис Федора Погребенника</i>	5
--	---

О П О В І Д А Н Н Я Т А Н А Р И С И

Блудний син. <i>Оповідання</i>	35
Різдвяний вечір	62
Як тітка Майстриха глечника скидала <i>(Йй-богу, правда!)</i>	74
Дід Андрій	79
З давнини	93
Життєві аналогії	
III	120
IV	126
V	135
Сердечна опіка (<i>Згадки Пені</i>)	144
Сліпець	164
Голодовка	171
У свобідній країні	177
Трое. <i>Нарис з галицького життя</i>	180
Перед дверима	186
Так мусило бути	189
Маленькі образки великої справи	
I. Засідання революційного комі- тету	204
II. Забастовка	208
III. На вулиці	213
IV. Барикади	216
V. «Стріляй, кого хочеш»	220
VI. Революційний суд	222
VII. Чорна сотня при роботі	226
VIII. Кінець повстання	229
IX. На селі	231
X. «Казнь»	232
Остання лекція	235
Смерть поета	252

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Лихоліття. Хроніка початку ХХ ст. в 5-ти діях	269
Вони. Драматичний малюнок в 1-й дії	336

СТАТТІ ТА СПОГАДИ

Яків Іванович Щоголів (Огляд його життя і діяльності)	369
Земля. Повість Ольги Кобилянської (Кри- тична оцінка)	395
Цим Шевченко великий	439
Воспоминання о моих встречах со сле- пыми	455

ПРИМІТКИ	519
---------------------------	-----

Список ілюстрацій	534
-----------------------------	-----

ГНАТ МАРТИНОВИЧ ХОТКЕВИЧ

Сочинения в двух томах

Том первый

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. І. Корженевич*

Художник *А. Ф. Пономаренко*

Художній редактор *Б. Л. Тулін*

Технічний редактор *Б. А. Зіскіндер*

Коректор *Н. Н. Плачинда*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Воровського, 24.

Лінотипісти *С. С. Поліщук, І. С. Соловійос*

Верстальник *А. П. Демченко*

Друкарі *І. Я. Молочний, М. В. Григор'єв,*

І. К. Слизівський

Палітурники *В. І. Жарукова, М. А. Пилипенко,*

В. І. Кочерга

БФ 00216. Здано на виробництво 13/І 1966 р. Підписано до друку 21/VI 1966 р. Папір № 1, формат 84×108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 16,75. Умовн. друк. арк. 28,14+3 вкл. Облік.-видавн. арк. 28,867. Ціна 1 крб. 17 коп. Зам. № 80. Тираж 10 000.

4КРБ.17кОН.